САФУАН
ШАЙМЕРДЕНОВ

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ

Екі томдық таңдамалы шығармалар

БІРІНШІ ТОМ

Роман және повестер

„ЖАЗУШЫ“ БАСПАСЫ
Алматы - 1978

Каз
Ш 18

18944

Шаймерденов Сафуан.

Ш18 Екі томдық таңдамалы шығармалар. Алматы, «Жазушы», 1978. Қайта басылымы. Т. 1.
392 бет.

Талантты, танымал жазушы Сафуан Шаймерденовтің екі томдық таңдамалы жинағының алғашқы кітабына «Инеш» романы, «Мезгіл» және «Өмір нұры» деген повестері енді.

«Инеш» — студенттер туралы, ғалымдар жайлы қазақ әдебиетіндегі тұңғыш роман, оқушы қауымға көптен танымал туынды. Оқиға соғыстан кейінгі жылдары өтеді. Шығарманың негізгі кейіпкерлері — Қазақстың Мемлекеттік университетінің студенттері. Автор оқырман қауымды қырықыншы жылдардың аяғы, елуінші жылдардың басында жоғарғы оқу орнының төрінен орын алып, өзіндік ой-арманымен, ізденіс-талпыныстарымен бірегей тіршілік кешкен жас интеллигенция өміріне куәгер етеді. «Мезгіл» повесінде жазушы кен инженері Мезгілдің қиыншылықпен өткен балалық шағын үлкен тебіреніспен суреттеп, кейіпкерлерінің көңіл-күйінің қалтарысына терең бойлайды. Шығарма орыс, татар, тәжік, өзбек тілдерінде де оқырман қауымға кеңінен таныс.

«Өмір нұры» атты повесінде автор мораль мәселесін қозғап, осы күнгі қаладағы шағын семья, от басының жауапкершілігі, жұбайлық парыз секілді мәселелерге суреткерлік жіті көз жүгіртеді.

Каз 2

Ш $\frac{70303-96}{402\ (07)\ 78}$ 38—78

© «Жазушы» баспасы, 1978.

Северо-Казахстанская
областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

АЙҚЫН БЕДЕР

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейінгі бір бес-алты жыл беделінде қазақ совет әдебиетінің ұлы бәйге — үлкен додасына бірталай тың күштер келіп қосылды. Бұлардың біразы қақаған аяздарда ашық окоптарда жатып, сұрапыл соғыстың жан түршіктірер азапқасіретін көзбен көрген, ысқырған оқ пен жарылған снарядтардың тарсылына құлақтары үйренбегенмен, түтін мен дәрі исіне еттері өліп, онша-мұншаны елемеуге айналған, бұрын-соңды естіп-білмеген қиыншылықтар шар болатша шыңдаған жігіттер еді. Бірақ соғысына қарамастан бәрі де жырманың үстіне жаңа-жаңа иек артқан-ды. Сол жаңа лек, жас толқындар арасында осы күндері өнер бәйгесінің тарландары саналатын Ә. Нұрпейісов, Т. Ахтанов, Б. Соқпақбаев секілді баршаға танымал жазушылар да бар-тын.

Сафуан Шаймерденов те әдебиетке осы жігіттермен бір кезде қатар келді. «Болашаққа жол» атты тұңғыш романымен-ақ жұрт көңілін елең еткізе, әдебиет табалдырығын еркін аттаған сол жас жігіт — бұл күндері шеберлік асуына шығып, көкжиегі кеңіген, өмір күбылыстарына үлкен қаламгерлерге тән сарапшыл ақыл көзімен қарап ой түйетін парасатты жазушы; ол — кезінде өзімен өнер бәйгесіне қатар кең түскен бір топ сәйгүліктердің қою шаңына көмілін қалмай, алдыңғы лектің жел жағында еркін шауып келе жатқан сапалық шабыскерлердің бірі.

С. Шаймерденовтің творчестволық жолы «Болашаққа жол» романымен басталғаның жоғарыда атап өттік. Кезінде бұл шығарма туралы көп-көп пікірлер айтылды, баспасөз бетінде бір-біріне керегар-қайшы рецензиялар жарияланып жатты. Солардың әсері ме, кейінген автор романға қайта бір қайырылып, жаңадан жазып шықты да, атын «Инеш» деп өзгертті. Шығарма тақырыбы — студенттер өмірі еді. Сондықтан шығар, ол жасөспірім қыздар мен бозбалалардың әлі күнге сүйіп оқитын кітабы болып келеді. Роман жарияланғаннан бермен автор өз оқырмандарынан бірнеше жүз хат алған екен, солардың денін мектеп оқушылары, студенттер, ауыл жастары жолдаған. Бір қызығы — хаттар ағыны романның әр басылымы

жарық көргеннен кейінгі алғашқы айларда күрт көбейіп отырған. Соған қарағанда, әр кезеңнің оқырманы да кітаптан өз көңілінің қыл пернесін дөп басар жайлар, сырлар табатын тәрізді.

Бұдан былайғы жиырма жылдан астам творчестволық өмірінде жазушы әдебиеттің өзге жанрларына да барлау жасап көрді. Елуінші жылдары әдебиет сынымен біраз айналысты; алпысыншы жылдардан бермен қарай драмалық шығармалар жазып, он шақты пьеса ұсынды; ондаған шып-шымыр қысқа әңгімелерді дүниеге әкелді. Әйтсе де, онтайлы жанр ретінде ол повесті таңдап алды. «Повесть жанрын жақсы көрем,— дейді ол өзі.— Мұнда көңілдегі ойынды сарқа айтуына да мүмкіндік бар, әрі шашпай, шашыратпай, нақты сөйлей отырып-ақ, оған роман жүгін артуына да болады». Жазушының бұл сөзі әсіре сөз емес. Соңғы жылдары жазған «Жыл құсы», «Ашу» повестері автордың әлгі айтқанының дәлелі іспетті.

С. Шаймерденов — ең әуелі нәзік талғам иесі. Бұл қасиет шығарманың жазылу мәнерінен ғана емес, тіпті алған тақырыбының қай қырынан келу керектігін таңдауынан-ақ көрінеді. Мәселен, «ана» деген тақырып — әдебиеттегі ежелгі тақырыптардың бірі. Ол жөнінде қалам тартпаған адам да кемде-кем. Ал өгей шеше мәселесі ше? Ол да аз әңгіме болмаған сияқты. Бірақ осы біз сөз еткелі отырған «Мезгіл» повесіне дейін қазақ әдебиетінде өгей шеше көбіне жағымсыз, қатыгез адам ретінде көрініп келген. Ол ғана емес, бүкіл ауыз әдебиетінде де ұнамсыз әйел бейнесін дәл осы өгей шешені суреттеу арқылы көрсететін. Бұл, әрине, сынаржақтау көзқарас еді, өйткені осынау өмірде жайсаң да мейірбан, ақпейіл, туған анадан еш айырмасы жоқ өгей аналар кездесетініне кім дәлелді дау айтады. Өз басы өгей ананың аялы алақанының табын сезіп өскен автор енді осы қалыптасқан ұғымға қарсы шығып, қазақ әдебиетіндегі жаңа кейіпкердің бейнесін ұсынады. Жазушы өз пікірінің жалаң идея дәрежесінде қалып қоймас жағын қарастырады да, уақыға дамитын фонды сәтті таңдайды. Адам бойындағы ізгі қасиеттер әсіресе ел басына ауыртпалық түскен қиын шақтарда айырықша көзге шалынатынын ескерген автор сюжет желісін аласапыран шаққа — жаңа өмірге қадам басып, енді-енді ғана ұйымдаса бастаған ауыл кедейлерінің тап жаулары мен табиғаттың кіреғарына қабат ұрынып, тіршілік қамымен шыршық атып тұрған кезіне әкеп тірейді. Бұл, әрине адамгершілік, ар, сезім дегендердің таразы табағына түсер шағы. «Ораза-намаз тоқтықта» демекші, жайшылықта жарғақ құлағы жастыққа тимейтіндей боп жүретіндер қылығы енді сол бір лепілдеген күйінде көзге шалынар ма?! Міне осындай өмір талқысынан, әр сынынан мүдірмей өткен Бибігүл тұлғаланып, сомдап соғылған кейіпкер дәрежесіне көтеріледі. Оның әрбір ісі де, қылығы да нанымды. Басқасын былай қойғанда, бала қызғанышын түсінгенін бейнелейтін детальдың өзі қандай әдемі, қандай ұнасымды! Есіңізде ме,

Мезгілдің әкесіне тұрмысқа шығып, сол үйге тұңғыш түнеген күннің ертесінде Бибігүл мен бала арасында мынадай әңгіме болады:

— Апаңның жоғын естігенмін,— деді ол.— Ести тұра әдейі келдім, бала етіп алайын деп келдім...

Мен үндемедім. «Бала болмаймын!»— деп айта алмадым. Бірақ бала мінез дегенді қойсаңшы, осы күні ойласам күлкім келеді. Отырып-отырып:

— Бірақ әкемнің қасына жатпайсың. Өйтіп апа болмайды. Сен түгіл шешем де жатып көрген емес,— деппін.

Бибігүл күлді:

— Ол рас, өйтіп апа болмайды.

Осы әңгімеден кейін баланың көзінше әкесінің қасына маңайламай кеткен келіншек қылығына сенесің бе, сенбейсің бе? Сүйсінесің бе, сүйсінбейсің бе? Мұнда қазақ әйелінің шынайы мінезі, ұлттық мінез бар. Иә, бұл ұлттық колорит Сафуан шығармаларының өзегі, түп қазығы. Осылай ұлттық сыпатты дөп баса тани отырып, соған лайық штрихтар тауып оқушысын иландыра білу үлкен шеберлікті тілейтіні айтпаса да түсінікті.

Әрине, автор Бибігүл бейнесін өгей аналарға үлгі есебінде жасаған жоқ, одан гөрі салмақтырақ жүк артқан. Мұндағы суреттеліп отырған кейіпкерге жазушы «өгей шеше» деп емес, «ол — ана» деген тұрғыдан қарайды. Соның арқасында ғана шығарма пафосты, парасатты туындыға айналады. Кейінірек Бибігүлдің екі ұл, бір қызға ана болуы жай бір келтіріле салған деталь емес, автор идеясының мәнін айқындайды. Аналық сезім Бибігүлдің бойына табиғат дарытқан аяулы қасиеттің бірі, болашақ мейірбан ананың қатыгез өгей шеше болуы мүмкін емес. Кейін бауырынан ұзап кеткен күннің өзінде Мезгілге: «Жетім еді, жетсе екен, адам болса екен!»— деп тілеп едім жатсам да, тұрсам да. Жат бауыр болма, шырағым. Жаныңды үнемі шешеңнің қасында өткіз»,— дейтіні де сондықтан. Бұйтіп тек ана ғана, алалауды білмейтін ақпейіл абзал жүрек иесі ғана айта алады. «Қазір өз бойымда көзге түсер жағымды қасиет болса, сол өгей шешемнен келген қасиет деп білемін» деп ағынан ақтарылған Мезгіл сөзіне иланбасқа лажың жоқ.

Сафуан әртүрлі шым-шытырық ситуациялар өрбітуден гөрі характер жасауға бейімдеу тұрады. Кез-келген деталь-штрихтары уақиға дамытумен қатар характер ашу қызметін де атқарады. Әрине, шынайы жазушының қай-қайсысы болса да соған бейім. Бірақ ол кез-келген қазақ жазушысына тән қасиет емес. Осы күндері бұрқырап шығып жататын қалың-қалың романдардан ұзақ сонар бағындаулар мен суреттеулерді көріп, жалыға, есіней оқитын, яки көз жүгіртіп беріп келесі бетті аударып аттап өтетін кездеріміз жоқ емес. Мұның мәнісі — жазушының уақиғаға қатысы шамалы суреттермен ауестеліп, немесе характер ашуға пайдасы жоқ жәйттерді

тәптіштеп кететіндігінде. Кейде мұны көпсөзділік деп те атайды. Ал Сафуан қаламына көпсөзділік те жат, қажетсіз басы артық деталь-дарға да орын болмайды. Ол әрқашан да аз сөйлеуге, ықшам, шымыр сөйлеуге ұмтылады. Сондықтан да кішкене ғана штрихтары зіл батпан жүк көтеріп тұруға мәжбүр болады.

Осы өзіміз талдап отырған «Мезгіл» повесіндегі ел арасында «Қаһар Жүсіп» атанған кейіпкерді еске түсірейікші. Оны автор оқырмандарына былай таныстырады. «Ең алдымен оның ауылға қалай келгені күні бүгінге дейін есімде. Үш ат жегіп, екі нығыша айқарып екі винтовка асынып келді. Келді де шапқылап жүріп көшелерді аралады, көшелерді аралап жүріп тарсылдатып мылтық атты. Сырттағылар қашып үйге тығылды, үйдегілер «не сұмдық болып қалды» деп босып далаға шықты». Көңілінді селт еткізіп бірден бұрып әкетер, шиыршық атқан шымыр сурет Осы айдаһарша ысқырған Жүсіп енді Мезгілдің әкесін шақыртады. Араларында мынадай әңгіме болады:

— Сен кімсің?

— Мен Қо-Қойшыбаймын...

— Қой бағып жүріп, байып кетсін деп қойған ғой. Нистінің жаманын қарашы. Байлармен байланысың жоқ па?

Екі сурет, екі-ақ деталь. Барынша қысқа, барынша сарап. Бірақ осының өзінен-ақ кәдімгі тірі характер көресің. Совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы игілікті ұлы өзгерістердің жалына жармасып, өмір арнасына шыққан, кей жерлерде ел арасына аласапыран әкелген ұр да жық шолақ белсенділер. Мұндайлар қолына тиген кішкене ғана мансаптың буына уланып, көзіне өлі ет бітеді де, өз әрекетінің оң-терісін айырудан қалады, сөйтіп өзінше ескінің сарқынымен күресіп жүрмін, жаңалық үшін арпалысып жүрмін деп ойлады. Шын мәнінде, олар ашық жаудан бетер зиянды; қарапайым халықты дәуір жаңалығынан бойды аулақ салуға итермелеп, дұшпанның айызын қандыратын типтер осылар. Шығарма бірінші жақтан баяндалатындықтан, біз Қаһар Жүсіптің ішінде қандай ит еліп жатқанын білмейміз, тек ісіне-әрекетіне қарап оның оң-терісі, түсінігі, адамшылығы жайлы пікір түйеміз. Жазушы шеберлігі осы орайда байқалады. Былай атүсті қарағанда, бір қырынан ғана суреттеліп отырғандай көрінетін кейіпкердің ішкі қалтарыс қыртысын арнайы сөз етпей-ақ алдыңа ақтарып тастайды.

Қаһар Жүсіп туралы жазып отырғанда, көз алдымызға «Қарғаш» повесіндегі Арам сары бейнесі қоса елестеп отыр. Үйткені тереңнен ойлап, торды аулақтан құратын зұлым жатыпатарлығына қарамастан Мелдес бейнесі жасалу әдісі жағынан Қаһар Жүсіпке бір табан жақын. Ол мынадан көрінеді. Ең алдымен, екі повесть те бірінші жақта баяндалады да, шығарма оқиғасы кейіпкерлердің көзімен суреттеліп, солардың сезімімен әдіптеледі. Демек, шығарма логикасының талап етуімен автор бұл жағымсыз бейнелер

бойындағы кемшіліктерді сол кейіпкерлер тұрғысынан бағалап, субъективтік сыпат дарытқан. Кезінде Қаһар Жүсіп пен Арам сарыдан қағажу көріп, жапа шеккен адамдардың олар жайлы ілтипатты пікір айтуы мүмкін емес. Әлі ой тоқтатып, жақсы-жаманды анық ажырата қоймаған кезде қалыптасқан сол балаң әсер, сол жиреніште сезім баяғыша қайта жаңғыратыны түсінікті. Егер автор бұл ақиқаттан ауытқыса, сөз жоқ, шығарма логикасына қайшы келер еді, схематизмге ұрынып, жасандылық етек алар еді. Бірақ Шаймерденовтың жазушылық интуициясы, қалыптасқан шеберлік, қаламгерлік нәзік талғам туындыға қажетсіз детальдардың енін кетуінен сақтап қалып отырады. Тіпті кейіпкердің субъективтік пікірі объективтік сыпатқа не болады. Мәселен, Қаһар Жүсіп бейнесі сол суреттелген дәуірден өзге ешқашан сыймайды. Ал Арам сары әр заманда-ақ, әр ортада-ақ кезіге беретін кейіпкер. Сол бір кезеңде Арам шешіне кешет бой көтерген «пысықтардың» жиынтық бейнесі. Өзінің аз күндік ләззаты үшін өзгенің ғұмырлық бақытын аяқпен таптап жүре беретін мұндай қанынезерлер соғыс кезіндегі ауыл тұрмысына қалам сілтеген авторлардың кай-қайсысының болмасын қармағына іліне кетеді. Тере берсе тек қазақ әдебиетінің өзінен ғана Арам сарылардың тұтас бір галлереясын табуға болады. Бірақ Мелдес өзге әріптестерінің ішінен өз мінезі, өз келбетімен дараланады. Ол бір қулық-сұмдық бүркеп, өзін жасырын ұстайтын ақылды, жырынды бейне.

«Қарғаш» повесін оқып шыққан әрбір оқырман қыз қылығы қабырғасына батып, ол үшін бармағын тістеп, «әттеген-ай, сонда неге Сапарға ермей қалды екен!» деп, өкіне күйінеді. Өйткені Қарғаш повестегі өте бір сәтті жасалған бейне еді. Расында, Қарғашты Арам сарының уысына түсірмей Сапарға ілестіріп жіберуге болар ма еді? Бұл әрине, тым аңғал сұрақ. Мәселені бұлай қою әдеби сауаттылықтың нышаны емес. Бірақ жауап беруді талап етеді. Себебі оқырман көңіліне түсетін түйткіл негізінен осы Қарғашқа байланысты туады. Біз осы арада Қарғаш неге осалдық көрсетті, жазушының осы шешімі орынды ма деген сауалға жауап іздейік.

Шығармаға және оның кейіпкерлерінің іс-әрекетіне баға бергенде, әркашан уақиға дамитын кезеңнің жағдайымен есептесуге тиіспіз. Естеріңізде болар, повестің сюжеттік желісі соғыстан кейінгі алғашқы жылда өрбиді. Демек, бұл — ауылдағы жасөспірім бозбалалардың қаскалдақтың қанындай тапшы кезі. Он сегізге жаңа толған Қарғаштың теңі боп саналатын жирманың үстіндегі жігіттер не соғыста өлді, не әскерден әлі орала қоймаған. Бастаңғыға жиналғандар ішінде көз қуанар жігіттер болмағаны соның белгісі. Ал Қарғашпен түйдей құрдас Сапар өзін онымен теңмін деп есептегенмен, қыз оған баласына қарайды. Үйткені қыз баланың әмәнда ер баладан гөрі тез есейетінін былай қойғанның өзінде тіршілік тауқыметіне ертерек араласқандықтан, оқудан жаңа келген сары

ауыз Сапарға қарағанда өмір жайлы түсінігі де басқаша, жиған-түйгені де молдау екенін, әрі біршама ысылып қалғанын елемеу дұрыс болмайды. Сондықтан да екеуі кездескен сайын Сапарды қыз сөзден ұтып, бұқтырып кетіп отырады. Жастық сезімге елігіп, бозбаланың кейбір ақтарылған сырына аздап бейіл білдіргенімен, оны өзіне тең, жар боларлық азамат деп есептеп көрген емес, әйтпесе, бір қылығымен онысын сездірген болар еді. Бұл — бір. Екіншіден, ссыған дейін Мелдес тарапынан Қарғаш ешқандай оғаш қылық байқамаған. Міне, сондықтан да жанбырлы түнде Сапарға ілеспей Сашканың үйінде, Мелдеспен бір бөлмеде қала беруі панымды. Ал Сапар болса өзінің албырт қылығымен Қарғаш пен Мелдес арасын дәл сол күні айырықша жақындатып кеткенін сезетін емес. Бұл — жігіттің үйден тұра жөнеліп, қызды Арам сарымен оңаша қалдыруында ғана емес, одан гөрі терең де. Ол өз қылығымен Мелдес бойындағы аяққа оралғы болар ар-ұят шымылдығын сыпырып тастап, көңіл түкпіріндегі бүркеулі арам ниетін жалаңаштап кетті. Мелдес үшін қолайы келген іс міне осыдан басталды. Әйтпесе, ұяттан аттап сөз бастау Арам сары үшін қаншама азап болған болар еді, енді ол міндеттен Сапардың өзі құтқарып отыр.

Жазушы қиюы қашар ситуацияларды осы секілді айырықша бір психологиялық даярлықтан өткізеді. Бұл Сафуан қаламына тән бір ерекшелік. Дәл осындай детальды «Өмір нұрынан» да көруге болады. Жантуар мен Шәмшігүл сүттей ұйып отырған тату-тәтті семья еді. Он екі жыл отасып перзент сүймегенмен, оған бола уайымдап, көңілдері қобалжып көрмеген жандар-тын. Осынау бір мұлдем мүлгіп кетпегенмен, қалғып жатқан сезімді, яғни Жантуардың перзент іискесем, әке болсам деген өксігін — табиғи тілегін түрткілеп жүріп оятқан Шәмшігүл қылығы есіңізде ме? «Ойнақтаған от басар» демекші, Жантуардай біртоға мейірбан адал жарға Сарыбастың кемпірінің «кубас» деген сөзін есіттіріп, жетім балалар үйіне жетелеп барып Болаттай нәрестенің бал қылығы мен шырын сөзін тамашалаттырып жүріп, дүние-дәулет дегеннің әшейін жалған қуаныш екеніне көзін жеткізді де, ақыры арасын ашып тынды. Жантуар Болатты арқалап мүмкін үйіне оралар, мүмкін қайтып оз босағасын аттамас, мәселе енді онда емес. Ең бастысы арадағы қимастық, риясыз сыйластық, татулық бұзылды. Сонау көңіл түкпіріндегі екеуі де еске алғысы келмейтін, іштей ойласа да, бір-біріне сездіртпеуге тырысатын бітеу жараларын Шәмшігүл шұқылап жүріп ушықтырып алды, беттері ашылды... Сафуанның психологизмі осындай қалтарысы бар психологизм. Ол көбіне бұны ашық айтпайды, тек емеуірінмен танытады, сонысымен оқырманды ойлануға, біраз нәрсені өзінше пайымдауға сілтейді.

Шаймерденов өз кейіпкерлерінің іс-әрекетін екі түрлі психологиялық дәлелге негіздейді. Әуелгісі — жалпы адам баласына тән, ортақ сыпатты психологизм, екіншісі — көбіне қазақ халқына тән

ұлттық психология. Әрине, бұл екеуі жеке-дара көрініс бермейді, бір-бірімен тығыз байланыста, тіпті ара-жігін анықтап ажырата алмас дәрежеде кездеседі. Және бұл дәл солай болуға тиіс те. Сонымен қатар, Сәкен кейіпкерлерінің психологиясында суреттеліп отырған кезеңнің өзіне ғана тән уақыт бедері де айқын аңғарылады.

С. Шаймерденовтың жазушылық шеберлігі мен дарын қабілетін толық әрі жан-жақты ашқан туындысы «Жыл құсы» болса керек. «Мезгіл» мен «Қарғаш» повестерінде бой көрсеткен шеберлік жолындағы ізденістер «Жыл құсында» айрықша толысқан, жетілген түрде алдыңнан қайта кездеседі.

«Жыл құсы» Қарағандының советтік дәуірдегі алғашқы жылдарын бейнелеуге, яғни қазақ жұмысшы табының қалыптасу кезеңін суреттеуге арналған шығарма. Повесть эпилогында көрсетілгеніндей, шығарма арқауына өмірде шын болған оқиға алынған. Әрине, нақты бір оқиға бар да, тақырып бар, оның идеялық көркемдік шешімі бар. Өмір материалынан өз мәніндегі көркем туынды жасау жазушының талантына, шеберлігіне, көзқарасы мен концепциясына тікелей байланысты. Оның үстіне бұл тақырыпқа аз да болса әр кезде әркім ұн қосқан, қалам сілтеген. Сондықтан да Шаймерденовтің міндеті қиындай түсетіні анық. Бірақ жазушы тақырыптың таптурынға айналмаған жаңа қырын таба біледі де, бұрын қазақ әдебиетінде жоқ соны образ ұсынады. Битабар бейнесі ешқандай әдеби шарттылықтың, схемагизмнің ізі түспеген, нағыз толыққанды, қатпар-қалтарысына дейін ашылған, халқымыздың ұлттық мінезінің жақсы-жаманын бір басына жинақтаған, қарама-қайшылығы мол тірі пенделей шынайы образ.

Бұл шығармадағы ұлттық колорит тек осы Битабар бейнесінен ғана көрінбейді, Сілеусіннің мінезінен, Балуан Шолақтың сөзінен, Бертшектің әкесі Әлімнің алыстан ойлайтын сұңғылалығынан, жалпы шығарманың өн бойынан таудан ұрған сары желше есіп тұрады. Осы тұрғыдан қарағанда, «Жыл құсы» қазақ әдебиетінің соңғы он шақты жыл ішінде жарық көрген үздік туындыларының бірі.

Біз жоғарыда атап өткен Сафуан психологизміндегі ұлттық сипат әсіресе осы повесте өте айқын бедерленеді. Шығарма желісінің ұзына бойында кезігіп отыратын ірілі-ұсақты дәлелдік детальдардың бәрінің де түп негізінде осы ұлттық психология жатыр. Басқаша айтсақ, Сафуан психологизмінде әрі мотивировка, әрі характер астасса, қабат көрінеді. Бір ғана кішкене мысал: «Жалғыз-ақ машасызданатыны Бертшек жәйі. Келгеніне бір ай. Оңалып, торалып алды. Бірақ не ойлағанының барын кім білсін, табан аудармайды, жатады. «Біздің тамырға айтып, жұмысқа орналастырайын, оған не дейсің?»— деп бір көріп еді. Бертшек «қоя тұр» дей салған. Содан кейін, ішкен асын, жатар орнын қызғанды демесін деп, Битабар бұл тақырыпты жауып қойды. Ертең ел ішінде «Бертшектің ішпесін

ішіп, жемесін жеп жүрген Битабар еді, арып-ашып туыссырап келгенде дардай басымен бір ай да паналаға алмапты»— деген қаңқу тараса бұдан артық өлім бар ма!? Міне, бұл нағыз қазақы ұғым, қазақы құлық. Үйіндегі қашып-пысып кеп жасырынып жатқан Бертшектің мән-жәйын анықтап сұрап білгісі келмейді, қонағым, ағайынным деп есептеп, барын аузына ұстап, бір ай бойы бағып-күтіп жатыр. Ауырсынса да сездірмеуге тырысады, өйткені елдің қаңқу сөзінен қорқады. Бертшектің баягыда бұның еңбегін жеңгенімен ісі жоқ, қайта керісінше өзін «Бертшектің ішпесін ішіп, жемесін жеп» өткен адам санайды. Аңғал, аңқау, кешірімді, меймандос, бейқам.

Кезінде Әлімнің өсиетінен кейін өз басының тізгінін Бертшек қолына сеніп тапсыра салған Битабар арада талай уақыт өтсе де сол баяғы аққөңіл аңғалдығынан айнымайды. Тағдырын енді Левенштернің қолына ұстатқан. Бұрын Бертшекке қалай сенсе, қазір оған да солай сенеді. «Тамырының» көңілінен шығам деп жүріп, социалистік өндірістің белді бір азаматы боп алғанын сезбейді де. Сезсе, сөз жоқ, Левенштерге өкпелеп шахтаны тастап кете қоймас еді. Бертшектің қараулығына, қорқаулығына ашынып палуандықты тастап кеткені сияқты, «досынан» көңілі қалғасын туған ауылына қайтып оралды. Қазақ даласына келген жаңалық мәнін анық түсіне алмады, шахтада екпінді атанып, суреті құрмет тақтасына ілініп, газетке басылып жатқанда да санасы ояна қойған жоқ. Егер күндік нормасын бірнеше есе артық орындаса, ол Ылғазға палуандық намысын жібергісі келмегендіктен ғана. Бірақ осынау санасыз әрекеттің санасыз қозғалысқа мұрындық боп, игі әсерін тигізіп жатқанын түсіне алмауы өкінішті-ақ. Осы арада бір жағынан, тарих ағымының бұлтартпас ықпалы, екіншіден, қазақ жұмысшы табының қалыптасуындағы сананың кешеулігінен туған стихиялық сыпат қатар аңғарылады. Басқаша айтқанда, қазақ сахарасында өндіріс орындары ашылып, мал соқпында өскен шаруалардың оған кеп жұмысқа орналасуы тарихи қажеттіліктен туса, шахтаға дәл Битабардың яки Ылғаздың келуі кездейсоқтық, өйткені бұл саналы әрекеттің нәтижесі емес-тін, олардың ұйымдасып жатқан колхозға мүше боп кетулері де мүмкін еді. Осы бір өмір құбылыстары арасындағы байланыстылықты аша білу жазушыға реалистік шығарма тудырумен қатар типтік бейне жасауға да мүмкіндік береді.

Битабар айналасындағы өмір ағымына заманы өткен палуандық тұрғысынан ғана қарайды. Өмір күресі тек көпшілік алқа-қотан қоршаған көк майса алаң үстінде ғана өтуге тиіс секілді. Өз бақыты үшін арпалысуға енжар. Шахтаға келуіне байланысты оның алдынан қаншама зор мүмкіндіктер ашылып еді. Анадай алапат күшпен, бейнеткорлықпен, намыс-жігермен ол, сөз жоқ, стахановшылар қозғалысының алғашқы қарлығашы болар еді. Дегенмен, автор өмірдің жеңімпаз туын көтеруді естен шығармайды, өйткені, ол оның жазушылық мұраты. Битабар шахтадан кеткенмен, онда Ылғаз

секілді палуан, Әли секілді жігіттер қалды. Замана доңғалағы кері домалауы мүмкін емес. Дәуір жаңалығы қазақ даласына мәңгі орнықты. Шығарманың идеялық берік қазығы осы.

Жазушы Битабарды таза ұлттық бейне дәрежесіне жеткізіп ұсынады. Битабар деген есім мен қазақ деген ұғым кейде тіпті тұтасып кететін секілді. Битабар бойынан жылт еткен бір тәуір қасиет байқалса, автор оған сүйсіне, ырза болған көңілмен жазады да, енді бірін жалпы ұлтқа тән кемшілік ретінде бағалап, теріс айналады. Немесе бір жәйттің өзін әрі қуаттай, әрі сынай көрсетеді. Бұл жазушы қолтаңбасындағы жаңа сыпат. Мұнда да автор сәтті әдіс қолданады, халықтың әдет-ғұрпына бөтен ұлт өкілінің көзімен қарап, сол тұрғыдан сынайды. Осы орайда айта кететін бір нәрсе — Сафуанның бұл повесте суреткер ғана емес, парасатты ой иесі ретінде де көрінуі. Мына бір детальға назар аударыңыз: «Шай келді.

— Қатын, бұл бір іздесе таппайтын қонақ екен, қант, майың мен ірімшік, құртыңды аяма, бәрін сал,— деп Битабар шалқая отырды.

— Бәрін салып, ертең неңді жейсің? Жел обасың ба?

— Әй, қатын-ай, бүйтпесең сен қатын боламысың!— деп Битабар кейіңкіреп қалды. Содан кейін қайта жәйілді.— Оқасы жоқ, қатын, сал деген соң сала бер. Таңдағы тамақ тәңірден. Аштан өлгеннің моласын көрген жоқсың.

Левенштерн осы бір мақалды талай естіген. Естіген сайын есіне оралатыны: парықсыз халық. Ертеңгі күнін ойламайды. Дегенмен есеп-қисапқа еркектерінен көрі қатындары жүйрік».

Бұл Қарағанды шахтасының бас инженері Левенштерннің ел аралап, жұмыскер жинай жүріп, Битабар үйіне кеп қонған кезін бейнелейтін сурет. Кездейсоқ жолы түскен жолаушыға осыншама елшектеп қошамет көрсетуі Битабардың одан сескенгендігінен ғана емес, ғасырлар бойы қалыптасқан қонақжайлық ғұрыптан. Бірақ әр нәрсенің шегі, мөлшері болуға тиіс. Бұл кез жұрттың тісін тісіне қойып, әзер жан сақтап отырған шағы-тын. Левенштерннің шенейтіні және әділ шенейтіні сондықтан. Бұны автор өз тұсынан баяндаған бүкіл тұла бойы есеп-қисапқа тұратын Левенштерн көңілімен бағалауы ұтымды қолданылған әдіс: әрі халық мінезіне деген өз кесімін айтты, әрі басты кейіпкерінің бір қырын аңғарта кетті.

Осылай бір ғана детальға бірнеше міндетті қатар жүктеу Сафуан қаламының ең бір артықшылығы. Тек осының арқасында бас аяғы жұп беттік повесте біріне-бірі ұқсамайтын толыққанды бірнеше характер жасауға мүмкіндік алады. Сұңғыла, ақылды бай Әлім, шіпе шынашақ айналмайтын қорқау Бертшек, дүние-дәулетті тәрік етіп, өмірін сауық-сайранмен өткеріп жүрген Балуан Шолақ, кісілігінен гөрі ессбі артық Левенштерн, өмірде өзіміз мың сан көрген қарапайым қазақ әйелдерінен айнымайтын Сілеусін, орыс келіншек Ма-

рия — осылардың қай-қайсысы болмасын аршайы сөз етуді қажет ететін бейнелер.

Қаламгердің шеберлік асуына табан тіреп орныққандығының белгісі — «Ашу». Таяуда ғана дүниеге кеп, оқырманымен жаңа-жаңа жүздескен осы туындысы да «Жыл құсы» шыққан биіктен табылғанын риза көңілмен атап айтқымыз келеді. Ит жайлы деген аты болмаса, бұл — адамдар мінезін, олардың қарым-қатынасын суреттейтін, адамгершілік, мораль тәрізді келелі мәселелерді қозғайтын реалистік әдемі туынды. Жазушының әлуетті қолы Лезбай, Қаргабек, Ұмсындық тәрізді толыққанды мүсіндерді шебер қашаған. Дегенмен, Шаймерденов суреткерлігінің жаңа қыры Марғау бейнесінен жақсы аңғарылады. Бүкіл шығарма сюжетін, ауыл тіршілігі мен қала тұрмысын, кейіпкерлердің іс-әрекеті мен бет-бейнесін — бәрібәрін ит көзімен көрсету, соның түйсік-сезімі арқылы суреттеу, соның өзінде еш жасандылыққа ұрынбау, артық айтып, кем пішпей, бояу, штрихтарын мөлшерлеп, өлшеп қана жұмсау — мойындау керек, тек шынайы шебердің ғана сыбағасы.

Біз бұл мақалада негізінен С. Шаймерденовтың қаламгерлік қолтаңбасын танытатын ерекшеліктердің өзіміз аңғарған кейбір тұстарын әңгіме етуге тырыстық. Аға тәлімін үйренсем деген жасқа жазушының бұдан өзге де ұсынары жоқ емес. Қазір ол жан-жақты толысқан, таланты кемеліне келген қаламгер, өз қабілетін, бар мүмкіндігін сарқып жұмсай қойған жоқ, берері де, айтары да әлі мол.

Марал Сқақбаев.

ИНЕШ

Университетте бірге оқыған достарыма арнаймын.

Жазушы.

1

Алда сансыз адыр-белестер жатыр. Сан заман меңіреу тыныштық пен ойнақы сағымға, өкпек жел мен ақдолы боранға мекен болған бойкүйез адыр-белестер. Осы бір бел-белестердің кеудесін кесіп әрі асқан қос рельс алдағы күндей алысқа созылып кете береді. Уақыттай шапшаң жылжып поезд келеді. Болат жолдың пірім бұрылыстарында жыланша иреленеді, әлсін-әлі тау жақпарларына сүңгиді. Әлсін-әлі жазықтарға шығып, көсіле тартады.

Сыртында «для демобилизованных» деп бормен адуынды ата жазылған екі сөзі бар көк вагонның терезесінен сыртқа ұзақ қарап дөң мұрын бір жас жігіт отыр. Ықылық көңбейтіп шашын қайта-қайта кейін қайырып, үлкен қара көзін әр нәрсеге бір қадап қалады. Қолын әр нәрсеге бір созып нұсқайды. Қесек жаралған ірі келбетінде қуаныш нұры ойнайды. Қазақстан шегіне іліккеннен бері өз қасындағы жолаушыларға да маза бермей қойған. Жұрт бір өтіне сұрап, түсіндіруді қалап, ынтызар болып отырғандай-ақ жер жайын, жол сайын қайталап айта берген-ді. Өзі қазақтың осы кең байтақ жерінде туып, сонда өскенін, сол даланың әрбір бұтасына дейін бұған таныс екенін таныта айтады. Ертемен поезд Арыс станциясына келгенде, қасындағы бір қартаңдау адамды оятып та алып еді. Ренжігенін елеместен «Арысты қара, Арысқа да келіп қалдық» деп Арысқа келгенде жолау-

шылардың түрегеп отыруы керектей-ақ айқайлап оятқан-ды. Енді міне, түстен бері сыртқа қарап, өзімен өзі болып, оңашаланып қалған.

Күз жаңбырымен қайта көктеп, көкалсыны енді-енді қылтия бастаған кер дала. Бір түсті, бір мүсінді үлкен-кіші төбе-шоқылар ұзақ бір керуен көштей шексіз жалғасып, шексіз қайталана береді. Аракідік көк тартып жыра-сайлар, кішігірім өзендер де кездесіп қалып жатыр.

Кешкі тымық ауада жапырағы шала түсіп селдіреген тал арасынан шағаладай ақ үйлер көрінеді. Кешқұрым ауыл үстінен көтерілген көк түтін аспанның кең шалғай қиясына селдірей тартып, көк жүзіне батып жатыр. Ылғалды ойпандар мен құнарлы дөңдерде егін толқиды. Әлдеқайда көлбей созылып, шұбалып кеткен жол шаңын қырманға қарай еркін бастап бір машина зырлап барады. Кейде жүрек жылытар әдемі ән сазы құлаққа келеді де, жалап өткен оқ зуылындай жалғыз сәтте кейін қалып қояды. Мәулен болса, осы бір жүрекке жылы көріністерден әрі асып алға, келешекке қарайды. Асыға қарайды. Көріп те, сағынып та келе жатқаны — асқақ Алатау. Ақша қарлы бір биік шоқысында ойнаған күн нұры мұның кеудесіне кеп ұялайды. Алып ұшқан жүрекке жаңа бір бейне оралады. Алдағы өмір бейнесі, әсем бейне, үміт пен тілек бейнесі.

Арман мен тілекте шек жоқ екен ғой. Кім білген оны. Кеше ғана, оқ астында «жеңіс деген жалғыз сөзді естіп өлсек арман болмас еді-ау» деуші еді Мәулен. Сыз окопта, жер үйде, не болмаса, майданның толас алған бір қабақ қағысында әр солдаттың аузында осы бір сағынышты сөз ғана болатын.

Енді ше? Жоқ, әр күннің, әр істің өз тілеуі, өзіндік арманы болады екен. Мәулен енді жаңа арманмен келеді. Ой-өрісі ұлғайған. Арманның көк жиегі алыстай түскен.

Сол арман оны алда жатқан тау бауырындағы әсем қалаға асыға жетелейді. Кейде Мәулен асфальт көшемен келе жатқандай болады. Кейде университеттің тыныштық билеген ересті аудиториясында отырған тәрізденеді. Міне мінбеге бір қарт шықты. Ұзын ақ сақалын тарамдап сипап, көзілдірігін қозғап қойып, сөйлеп тұрғандай. «Бұл профессор!» — дейді ол бар даусымен. Зейін сала тыңдайды. Әдемі бір үн келеді құлаққа. Сазды, қуатты үн, болашақ үні.

Осындай ой қанаттандырарлық сәтті шабытымен

ол өзі ашсаған бақшалы қаланың әлі де талай жерін аралай бермекші еді. Үртіс жүрісті поездың өз ырғағын сәл өзгертіп, баяулап, ақырындай бастауы ой жібін үзіп жіберді. Әуелі біртіндеп қана кішкене ақ үйлер көрінді де, жиілене, қоюлана барып көлемі кең станцияға айналып кетті. Әріректегі құм бұйра шағылды, сары таңдақ құба даланың айбынды сақшысындай болып биік мұнаралы су тартқыш та ақырын үйіріле дөңгелеп кейіндеп барады. Осы манда жаз күнінің шаңытқан бір шағында лез-лез құйын көтеріп көшіп жүретін жолақ құм бағаналарын елестетеді.

Жапырағы ерте түсіп, ыстық леппен баяу тенселген жас, бойшаң теректер қоршаған кішкене вокзалдан поезд асып барып тоқтады. Сыртта шу естіледі. Жол бойғы станцияларда кездесетін құлақ үйренген көңілді шу, адам шуы. Жүк, чемодандарын, шәйнек, термостарын ұстап әрлі-берлі жүгіріскен адам тобы. Мәулен есік алдына шықты. Станция буфетіне барып бірер стакан ыстық какао ішпекші. Сол кезде вокзал жақтан составқа қарап, жүрттан бөліне жүрген екеуге оның көзі түсті.

Бірінен бірі сұңғақтылау жасөспірім екі қыз. Сұңғақты қыздың қолында кішкене көк чемодан. Оң қолымен өз серігін демей қолтықтап алыпты. Үстінде ақ жібек кеудеше. Кең балағы бүрулі жуқа шалбарының қайырма бүгісі кішкене қызыл туфлиін түгел жауып кеткен. Аяқ алысы ширақ. Шашын шашаусыз жиыстырып төбесіне талғаумен үйіп қойғаны да сол бір ширақ қимылын танытардай.

Екінші қыз көңілсіз басып келеді. Оның да балғын өні күңгақты болып қоцыр тартқан.

Еркелеп пәлік басады. Қарақұсына жеңіл ғана орнатып иегі астынан тартып қойған етегі жалпақ ақ панамасы жел қаққан сайын қайырыла желпілдейді. Өзімен бірге жарыса ұшып келе жатқан кішкене ақ құс секілді. Үстіне киген кең, бүкпе-катпары көп макинтошы жүрген сайын ауытқи қимылдап, жеңіл бір толқын тудырады. Сол сәтте, осы кең модалы макинтош ішінде еркін ойнаған кішкене талдырмаш мүсіні сырт көзге танылып та қалардай еді.

— Ренжіме,— деді чемодан ұстаған сұңғақты қыз оз құрбысын жұбата сөйлеп,— аяқтап қайтқаның дұрыс ақ еді... Лаж жоқ, не істеуге болады? Декапатқа айтармыз бәріміз де. Ауырып қалды дерміз.

Ана қыз серги қоймады.

Бұлар сол бетімен ілгеріректен келіп составқа килікті де, кейін жүрді.

Мәулен макинтош киген қызды жақындаған сәтте ғана шырамытқандай болды. Әдепкіде «мен мұны қайда көріп едім» деп ойланып қалып еді. Енді «япыр-ау, осы Инеш емес пе екен?»— деген күдікте тұр: «Қалай өсіп кеткен!»— болды алғашқы ой.

Мәулен Алматыға аттанар алдында Инешке телеграмма соққан еді. Соны есіне түсірді. «Жоқ, Инеш қайдан келсін мұнда. Ол қазір Алматы төңірегіндегі бір санаторийда демалып жатқан шығар. Менің хабарымды естімеген де болуы мүмкін... Дегенмен, Инешке қатты ұқсайды екен. Кім болды бұлар?»

«Жоқ, мынау Инештің өзі. Соның дәл өзі».

— Инеш!

Қыз да вагон басқышында тұрған әскери формалы жігітті көре салып, аңырып қалып еді. Басқыштан бірақ секіріп өз қасына келген Мәуленге ұмтыла түсті.

— Қайдан келіп қалдың, Мәулен? Мәуленчик деймін, қайдан келіп қалдың?— деп ұнасымды жіңішке даусын көтере сөйледі.

Мәулен екі қыздың қолын кезек алып қыса берді. Чемодан ұстаған қызға өз аты-жөнін айтып та үлгірді. Бұл қыз бейтаныс адамға ерсілеу бір мінезбен қаттырақ, ұзағырақ күліп қалып еді, «оныcы несі?» деген оймен Мәулен Инешке қарады:

— Сені дәл осы арада, мына шөлейтте кездестірем деген кімнің ойында болған?!

Инеш Мәуленге күле қарады. Құлқақты, көңілсіз, жүдеу жүзіне дулап қан жүгіріп басылды.

— Біз осы арада практикада едік...— деді ол. Содан соң қасындағы чемодан ұстаған сұңғақ қызды таныстыра сөйледі.— Менің құрбым Гүлшат Аманова.

Гүлшат Аманова өзінің артығырақ күліп тұрғанын, Мәуленмен қайта қол алысып, қайта танысқаннан кейін кешірім сұрай айтты:

— Инеш «поездан қалып қоятын болдым-ау, таныс біреудің де кездеспегенін қарашы» деп мені осылай қарай сүйрелеп кеп еді. Біреу-міреу кездесіп қалар деген үмітпен келгенбіз. Міне, енді көрмейсіз бе, уәделесіп қойған адамдар да дәл осылай кездесе қоймас.

— Кешігіп келіппіз. Билет сатылып кеткен,— деп қойды Инеш.

Мәулен бір байламға тез келді де, Инеш пен Гүлшаттан екі минутке рұқсат алды. Жүгіріп поезд началь-

нигіне барды. Өзінің әскерден қайтып келе жатқанын, осында майдандас жолдасының қарындасын кездестіргенін, екі билет керек екенін асыға мәлімдеді. Поезд начальнигі сөз де айтпады. Әскери кассаға қағаз жазып берді. Мәулен билет алып қыздарға оралғанда, жүруге қоңырау да соғылып еді. Солдат мінезін көрсетіп:

— Ал, қыздар, жүріңдер. Билеттерің менде,— деп еркінірек сөйлеп екі қызды іле кетті. Жол-жөнекей Гүлшат қолындағы чемоданды да алып үлгірді. Поезд баяу қозғала берді. Ең әуелі басқышқа жеңіл қарғып өзі шықты да, шапшаң бір қимылмен Инешті жеңіл тартып алды. Қабақ қағыста өзін тамбурда көрген ол Мәуленнің мына қимылына қайран болып қалған еді. Ендігі сәтте Гүлшатқа да оның қол ұшын ұсынып жатқанын көрді.

— Рақмет құрметіңізге, мен әзірше осы арада қала тұратын адаммын,— деп Гүлшат күле жауап берді.— Ал, Инеш, қайырлы сапар. Қаникулдан оралғандарға сәлем.

— Айтам, айтам ғой, Гүлшат!

— Әйтеуір, түбінде бір баратын болсаң, онда қазір жүр, сен үшін де билет алып қойдым,— деп Мәулен поезбен қатарласа жүріп келе жатқан Гүлшатқа қулана айқай салды.

Гүлшат артық алынған билет үшін өзін айыптымын дегендей қысылыңқырап қалып еді, Инештің жіңішке даусы көңілін аударып әкетті.

— Практикаң сәтті аяқталсын, Гуля, сау оралыңдар!

— Жолың болсын!

Күн қағып қоңыр тартқан ашаң, балғын жүзінде қуаныш нұры ойнаған Гүлшат қолын бұлғап вагонмен жарыса аяңдап, біраз жүрді де кейіндеп алыстай берді.

Әуелі әлгі бір басы артық билет келіп есіне түсіп еді, соған жалғаса вагон баспалдағында қолын созып күле қараған гимнастеркалы жігіт көз алдына келе қалды: «Әйтеуір, түбінде бір баратын болсаң, онда қазір жүр!»— деген бір қоңыр дауыс құлағында тұрғандай болды.

Гүлшат өзінен-өзі езу тартты.

2

...Кең шалғай, иір-қиыр құм дала. Күн шіркіннің қарауыл ұшына аумай ұстап тұрғаны осы әлке ғана сияқты. Жаламыр от тілін сүйрендетіп жер-көкті қуырып ба-

189414

Северо-Казахстанская

рады. Дүние талаурап кеткен. Ауа көгілдір тартады. Сонау көкжиекке қарасаң, көк сілемік буалдыр ішінде таңғажайып бір таулар көшіп-қонып жатқандай болады. Бүйра-бүйра сырғыма төбелердің үстінде кәдімгі оттың жалқыны шалқыған секілденеді. Көктем шағында аз күнге болса да құлпыра көктеген көк, жасыл, қызыл жолақ, ақ таңдақ сан алуан гүлдер енді қара-күрең күйік тартып қурап қалған. Аяқ бассаң, қаудырлап үгітіліп түседі. Осы бір ұланғайыр жапан даланың бетіне болмашы бір көк жолақ прелең сызық тастап шағын өзен ағып жатыр. Бадам өзені. Қалың шөп арасымен сыбдырлата секеңдеген жылан секілді, өзі көрінбейді. Жақындап келсең аяқ астынан су сылдыры ғана естіледі.

Осы бір жыламық өзен жағасына ғажайып бір-ақ шатыр тігілді. Зор денелі, шикіл сары бір жігіт келді де мандайшаға:

«Қазақ университеті. Биология факультетінің V курс студенттерінің экспедициясы»— деген жазуы бар кішкене қатырма қағаз шегеледі.

— Осының дұрыс болды, Манап, әйтпесе мына көп шатырдың ішінен өз шатырымызды таба алмайтын едік,— деп қағыта күлді Гүлшат.

Манап деп аталатын шикіл сары бері қарады. Жалпақ сары мандайын төмен ала бере «ретті жеріңе осы болар-ау»— деп, екі жерден ұстарамен екі тартып жасай салған қысық көзі күлімдей қалды.

— Адассаң өзім бармын. Жарғақ құлағым жастыққа тимейді. Іздейтін боламын.

— Басқалар адасса ше?— деп күлді Гүлшат.

— Экспедицияның бастығы немді бітіреді? Қәрім Бозжановтың өзі іздейтін болады.

Сол кезде шатыр сыртынан басында дағардай ақ киіз қалпағы бар толық денелі біреу айналып шыға берді.

— Ә, Балғабаев па бұл? Немене, әркімнің атқарар жұмысын бөліп беріп жатырмысың?

Манаптың қысық көзі мұлде жұмылып кетті.

— Жоқ, Қәрім аға, ойын гой жәй.

Қәрім қарқылдай күлді.

— Ойыны жоқ, мен мына экспедицияны басқарушы есепті, адасып қалған адам болса, іздеуді саған жүктеймін.

— Күн болса ыстық, шөлейт дала. Мен бұл міндетті атқара алар ма екенмін,— деп Манап ойын болса да тайғанай сөйледі.

Кәрім Бозжанов пен Манап Балғабаев арасында осы бір әзіл сөз студенттер арасына кең тарап кеткен еді. Арада біраз күндер өтті. Адасқан ешкім болмады. Сол себепті Манап та шатырдан ұзап ешқайда шыға қойған жоқ. Студенттер Кәрім Бозжановтан күнбе-күн тапсырма алып, адыр-ойпаңдарды аралайды. Құмды жерде өсімдіктердің қалай қоректенетінін бақылайды. Бұрын таныс емес жаңа шөптерді жинастырады. Осындай күндердің бірінде кешқұрым екі-үш жерге от жағылды. Жатаған мосыларға шәйнектер мен шелектер асылды. Қуақы бір студенттер Балғабаевты қағыта сөйледі.

— Ерлік иесін таба алмай жүр ме, әлде иесі ерлікті іздемей ме? Әйтеуір Манап мұғалім жүктеген міндетті атқармай келеді,— деп қойды олар.

Шеткерірек отырған Инеш сөзге араласты.

— Қойындаршы, мына құмда қайдағы ерлік?! Ауырмай-сырқамай, бір жерімізді жыланға шақтырмай, қайтсақ та жарар.

— Ерлік жер талғамайды,— деп қойды Гүлшат.

Ала көленке от жарығында Манаптың қысық көзі тағы да жұмылып кетті.

— Гүлшат дұрыс айтады. Кедергісіз орындалған мақсат арзан болады. Павлов солай деген.— Соны айтты да Манап тұрып кетті. От айнала беріп:

— Инеш, мойныңа жылан өрмелеп барады!— деп дауыстады.

Сөйткенше болмады, Инештің мойнынан сұп-суық бірдеме жүгіріп өткендей болды. Қыз бақырып қалды. Жұрт өре тұрды. Инеш қасына көптен бұрын Гүлшат барды.

Қыбырлаған шөптен де қорқады бұлар,— деп Манап шалбарының қалтасына қолын салып теріс айналды.— Дегенмен қыз мойнына шөп жүгірту бағалаған адамға бұл да ерлік!

Біреулер күліп, енді біреулер кейіп жатыр.

— Ойынның да жөні бар емес пе, Манап!— деді Гүлшат.

— Оқасы жоқ, жылан көрсе қорықпайтын болады. Үйрене берсін,— деп жауап берді ол.

Инеш шынымен шошынып қалған еді. Тулаған жүрегі көпке дейін қалыбына түспеді. Мұздап кеткен денесі көпке дейін жылынбады.

Шынын айтқанда осы бір биылғы сапар оңайға да соғып жүрген жоқ оған. Жылда бұл факультет ауа райы

коцыржай солтүстік жақты аралайтын еді. Бнил Бозжанов бастап шықты да, оңтүстіктің шыжыған шөлейтіне тартты. Оны барып Гүлшат қостады. Практиканың аяқталуына әлі де талай күн бар. Бірақ соған шыдар Инеш жоқ. Күн өткен бе, немене, кеше мұрнынан қан кетті. Ал міне бүгін Манаптың мына бір мазағына тап болды..

Инеш түнімен ұйықтай алмады. Шошып ояна берді. Көзі ілінсе болды қорқынышты бір түстер еніп, бастырылып, қинала сөйлеп шықты.

Ертеніне күн тағы да көкжиектен жер-дүниені күйдіре көтерілді. Таңғы тамақтан кейін біраз жұрт өзенді өрлеп алысқа кетті де, Гүлшат пен бнік прическалы Қасымова Зада, Инеш үшеуі шатыр төнірегінде қалды. Бойында тірлік белгісі бар, қуармаған өсімдіктерді теріп алып коллекция жасамақ.

Күн баяу жылжып төбеге тартты. Адам тынысын тарылтар қапырық ыстық басты.

Инеш тағы да өзін жаман сезінді. Өкпесі қысылды. Бір тізерлеп тұрды да жер таянып қайта отырды. «Күн ыстығын көтере алмай жүрмесе жарар еді»— деп ойлады анадай жерде жүрген Гүлшат.

— Жәй отырдың ба, Инеш? Бір жерің ауырды ма әлде?— Инеш жауап қатпады. Екі қолымен бетін басып терең күрсініп дем алды да, көзін ашты... О, тоба, қақ-қаң қазық па, әлде қалақ па? Инеш қолын күнге қалқалап, анықтай қарады. Сұмдық. Айналаға ажым басқан кішкене шегір көзін қадап бір қалақ тұр! Жоқ, қалақ емес, жылан... Лйбат шегіп тұрған жыланның басы.

Инеш дыбысын шығаруға да шамасы келмеді. Айқайлауға оқтанып, аузын ашқан қалпы жығыла кетті.

Гүлшат пен Зада қосарлана жүгірісіп келді.

— Зада... су... суық су... Зада, жүгір!

Зада құмға малтыға шатырға ұмтылды. Гүлшат Инештің басын көтерді.

Осы бір сәтте оның құлағына ысылдаған жағымсыз бір дыбыс келді. Алыстан талып естілгендей. Ыстық буалдыр күнде құрғақ ауа жаңғырықпайды. Бар дыбысты обырлықпен жұтып, сілсіз дала кеңістігінде тымырық тыныштық жайлап тұрған бір шақ. «Жылан болар»— деп ойлады Гүлшат. Инештің жүрегіне қол апарып: «Ештеңе етпес, күн соққан ғой, тынысы түзеле бастады»,— деді өзіне өзі.

Жылан тағы да ысылдады. Гүлшат жан-жағына шошына көз салды. Жаңағы бір шегір көз қалақты бұл да көрді. Өн бойы жылан аралап өткендей мұздап жүре

берді. Келер сәтте Гүлшат есін тез жиды. Ыршып түрегелді. Қалтасындағы пинцетін қолына алды да жыланға беттеді. Қас жауы өзіне қарсы келе жатқанын сезген жәндік айбат шегіп, сескене шегінді.

Гүлшат әлденіп кетті. Ендігі сәтте тез де, дәл қимыл жасап, күйіктей күреңіткен құм өсімдіктерін тасалап жылжи жөнелген жыланның басын пинцетпен қысып қалды. Айыр тілін сүйреңдетіп жылан бұлқына берді. Гүлшат жәндіктің мойнынан қыса ұстады да көтеріп алды.

Бұл кезде Инеш те есін жиып еді. Өз өміріне қатер төндірген сойқанның енді Гүлшат тұтқынында тұрғанын көріп қуанса да, шошып қалыпты, қашқақтай берді.

— Ыстық соққан болар, дем ал,— деп Гүлшат пен Зада жарыса айтты.

Инеш шатырға келді де жаймалы төсекке жатты. Кешке қарай ыстығы көтерілді. Мұрнынан жиі-жиі қан кетті. Кейде денесі қалтырап, басы айналатынды шығарды. Осылай бірнеше күн өтті. Кейде шатырда жалғыз қалуына тура келді. Ең қиыны да сол болды. Сұр жыланның суық түсі көз алдында тұрады да қояды. Осы бір үреймен құм шағылға қарайды. Бұралаң өскен тырбық сексеуілдер оның көзіне ербие түрегеп, андап келе жатқан жылан, кесірткелер сияқтанып кетеді. Шағыл жүлгелерін қуалай ербеңдеп бара жатқан өз жолдастарына қасірет, аянышпен көз салады. Шатыр ішінде сарғая жатып алып, саялы бақша ішін, ызың-шуы жоқ өз бәлмесін, сүйікті қаласының самалды көшесін қиялдады. Бар арманы соған сарқады. Жүріп кетсе мына тұрған жер болса да, қол жетпес бір қиян алыс секілді соның бәрі.

Өзі өмір сүрген аз жылдың ішінде ең бір кеселімен келген осы бір сапарда оның әлсіз жанына қуат болған Гүлшат қана еді. Инештің басына суық орамал тартты. Әлсін-әлі өзенге жүгірді. Шелектеп су әкеліп шатыр үстіне себеледі. Шай қайнатты, ас пісірді. Ол осының бәрін де жарқылдап ойнап-күліп жүріп істеді. Гүлшаттың осы бір пиғылынан Инеш өзіне деген жанашырлық, жақындықты сезді. Қайрат, төзімділігіне тақырқады да.

Осындай жанашыр жолдастың күтімінде болған Инеш айыға бастады. Далаға кіріп шығатын болды.

Бір күні Манап Балғабаев жақын жердегі қыстаққа барып қайтты. Ағайын-туғандарынан хабар күткен студенттер оны қоршалап алды.

— Тоқтаңдар, жолдастар! Аңталамаңдар. Ең әуелі

Инеште менің шаруам бар,— деп жұртты кие жарып шықты да шеткерірек қалған Инештің қасына келді.

— Мә, Инеш, мынау саған келген телеграмма,— деп екі қолымен еңкейе ұсынды.

Бұл Мәйнасынан келген телеграмма екен.

«Августың жиырмасында Алматыға Мәулен келеді».— депті.

Мәулен! Көп жыл ағасымен бірге өскен, қадырлы Мәулен келе жатыр!

Инеш, бірақ сыр шашпады. Тіл қатпастан төсегіне келіп жатты.

— Үй іші аманшылық па екен?— деп бәйек болған Гүлшатқа да «бөтен өзгеріс жоқ»— дегеннен басқа ештеңе айтпады. Түнімен дөңбекшіп шықты. Көз алдына неге екені белгісіз Мәулен келе берді. Мәулен мінген поездың бұл жерден қашан өтетінін есептеп шығарды. Содан кейін бір күні таңертең ұсақ-түйек нәрсесін буып-түйді де:

— Айығып кетер түрім жоқ, Гүлшат. Мені бүгін поезға шығарып сал!— деді.

Инеш Мәуленмен осылай табысқан еді.

3

Инеш күнеге еркін басып кірді. Мәуленге күле қарады. Көңілсіздігін кейінге қалдырып кеткен секілді. Мәулен жеңіл секіріп барып Инеш чемоданын төбедегі жүк қуысына ырғытып жіберді. Гимнастеркасын түзеп, белбеуін тартты. Кең көуешіне Инештің көзі түсті: өсіп, толысып кеткен. Жанасып өте беріп еді, бойы жігіттің иығына да жетпеді. Тұра қалып жоғары қарады. Екеуі де күлді.

— Ой, Мәулен, қалай өсіп кеткенсің?! — деп таңданды Инеш. Содан кейін ұяла күлді.— Қызық-ау, тіпті мен не айтып тұрмын осы?!— Мұнысы да жаңағы бір таңырқау салқыны.

— Сен де өсіп кеткенсің, Инеш.

Инеш өз бойына қарады. Тағы да күлді.

— Ал мен баягы сен ұрса беретін қалпымда сияқтымын.

— Ұмытпаған екенсің гой.

Инештің жүзін кірбең шалды.

— Неге ұмытайын...

— Ым-м... әлі де жек көрем десеңші. Сондағыдай Мәйнаңа айтып шағына берстін боларсың тағы да.

Инеш қайта күлді.

— Жоқ, Мәулен. Мен шын қуанып қалдым. Ойда жоқта кездесе қалғанымызды айтам. Рас қуандым. Ал мен бар ғой, таныстардың ешқайсысы да кездеспесе екен деп тілеп едім. Ал қазір...

Мәулен қулана күлді:

«Мені де кездестіргің келмеді ме?»— деген сөз тілінің ұшында қалды. Инеш Мәуленнің ойын түсіне қалғандай:

— Жоқ, сенен басқа таныстарды айтам...— деп айқындап қойды. Неге екені белгісіз, Мәулен жайында шешесінен алған телеграмманы да, оның осы жерден өтер кезіне орай шыққанын да жасырып қалды. Макинтошын шешті. Мәулен ұсқаған жерге барып отырды. Шағына сөйледі:

— Мына қалпымда рас кездестіргім келмеп еді. Мұндай ыстықты кім көрген, Мәулен?! Сұмдық!.. Табанынан құм, тас төбеңнен күн күйдіреді де тұрады.

Ол сондал ағашынан жасалған үлкен желпуішін бетіне таяп, оңды-солды сермей бастады. Тар купенің ішінде жанға жайлы жұпар иісті салқын леп тұрды. Инештің күнқақты жүзі жадау тартып қалған. Туырылған ерніне вазелин жаққан екен, онысы да жылтырап тұр. Мәулен оны аяп кетті.

Келесі бір станцияда ресторанға барып көк термоспен какао, «Алтын кілт» деген ирис конфет және балмұздақ алып келді. Инеш бұған балаша қуанып қалды. Мөлдір стаканға құйылған ыстық какаоны күміс қасықпен іліп алып ұрттап іше бастады. Ішкені де, іліп алғаны да сондай бір нәзік. Мәулен соған әсерленіп қалғандай. Әрине өз өмірінде бұлай шай қасықпен сораптап ішпес еді, сонда да... сонда да, осы бір сайтан алғыр қылықта әдемілік бар.

— Шайдан какао жақсы ғой, мен какаоны ұнатам. Айтпақшы мен жақсы көретін конфетаны қайдан біліп әкелдің, Мәулен? Бұл менің тәттілердің ішіндегі дара бағалайтыным.

— Менің де...

— Рас па?

Мәулен қостай күліп басын изеді. Инеш сәл таңырқап отырып қалды.

— Қандай қызық үндестік! Жұрттың көбі шоколадты жақсы көреді. Жоқ, түсінбейді олар. Иристі айт.

Какао ішіп болған соң, Мәулен оған балмұздақ жеуді ұсынды. Инеш қолына кішкене ағаш қалақшаны алды. Әлгі бір нәзік қимылмен шынашағын тік ұстап балмұз-

дақтың шетінен іліп алды да, аузына жақындата берген қалпы күліп жіберді. Инештің бар табиғи кейпін Мәулен осы шақта ғана байқады. Тіпті қыз кескіні бұрынғысынан өзгере де қоймаған. Сондағы бір балалық қалпы. Жалғыз-ақ балаға тән бет еті енді таралып, ашаңдап кеткен. Кішкене мұрны бұрынғы тұзу қалпымен созылып, көтеріле, қырлана бастаған. Бет ұшындағы қара меңі енді мүлде айқын, көз қарашығындай мөлдір қара ноқатқа айналған. «Өсіп, сұлуланып кеткен. Онда мүлде бала еді»,— деп түйді ол өз ойын.

— Кешіре көр, күлмеске болатын емес. Бұл мороженое да менің ұнататыным. Мүмкін, сенуден де қалған боларсың. Рас айтамын... сене көр. Пломбир ғой бұл. Тәтті мороженое. Біздің университетте тым жақсы бір доцент бар. Белгігұлов Майқан. Ой, жақсы кісі! Кішіпейіл-ақ. Кейде өзінмен ойнап, мазақтап та қояды. Сондай бір шағында лотоска алып келіп, «бұраңбелге қалай қараушы едің?»— деді. Ал мен болсам, түсіне алмай қалдым.

— Бұраңбелге қалай қарағаны қалай, Майқан аға? Бұраңбел деп бұрып айтып тұрғаны бір осы пломбир екен. Күлдік-ау. Содан бері біз мұны бұраңбел дейміз.— Өзі кішкене ағаш қасықшамен жаңағы «бұраңбелді» ынталана алып жеп отыр. Балаша сықылықтап, жіңішке үнін мол шығара күлді.

Қыз жүдеулігі Мәуленге тағы да айқын көрінді.

— Ауырып қалған жоқсың ба өзің? Неге осынша жүдеусің?— деп сұрады.

— Ауырғанда қандай, Мәулен! Тіпті өліп қала жаздадым,— деп Инеш мұңая сөйледі.— Гүлшат болмағанда расында да... Ой, Гуля!.. Мәулен, сен Гүлшатты білмейсің ғой. Гүлшат мені ажалдан арашалап қалды ғой. Күн ыстық болатын. Қарасам, бір жылан тура маған тап берді. Содан соң не болғанымды білмеймін. Кейін естідім, маған жеткізбей Гүлшат ұстап алыпты. Ой, ол болмағанда мен далада қалатын едім.— Инеш сәл езу тартты,— онда ғой: «Инеш қай төбеге қойылып еді?»— деп келіп, мына Бадамның бойын іздеп жүресіндер. Келесің ғой мені іздеп, Мәулен?

Мәулен жауап бермеді. Есіне Инештің ағасы Сабыр түсті. Сабыр! Сабыр десе, Сабыр еді-ау. Ол үш класс жоғары оқып еді. Сонда да, Мәулен екеуі ажырамас дос еді.

Сабыр он жылдықты 1938 жылы үздік бітірді. Содан кейінгі үш жылда Ленинград университетінің философия

факультетін төтенше бітіріп, соның аспирантурасында қалған болатын. Бірақ, 1941 жылдың күзінде Алматыда құрылып жатқан ұлт дивизиясына сұранып келген. Мәулен де осы дивизияда еді. Достар қайта табысқан-ды. Инеш пен оның шешесі бұларға жиі келіп тұратын. Әсіресе майданға аттанатын күнгі көрініс Мәуленнің бүгінгідей есінде.

Вокзал басы еді. Ауа райы көбінесе тымық болатын осы Алматы өлкесінде қара суық дауыл көтеріліп, қара жердің топырағын суырып тұрды. Бұларды аттандырып салуға қаланың бар халқы көтеріле келген. Вокзал төңірегін тірі жанның толқыны басты. Солардың ішінен Сабырдың да, Мәуленнің де іздейтіні Инеш пен Мәдине. «Хабарланбай қалды ма?»— деп те олар күдік алған. Ақыры әскери эшелон батыска, майданға қарай жылжи берген... Сол кезде... бір кішкене жас қыз алға жүгіре шықты да, «Бағым» деп Сабырдың мойнына келіп орала кетіп еді... Желкесінен шорт қырыққан қысқа шашын жел серпіп, желпілдете берген-ді. Бұлар тілге келе алмады. Сабыр қарындасын бір-екі рет құшырлана сүйіп, құшағынан босатты да, вагонның баспалдағына келіп асылды. Көзіне іркіп жас алды.

— Мәйнам ауырып қалды, келе алмайды,— деп еді Инеш өксігін баса алмай.

— Қош бол,— деді Сабыр қарлыққан даусымен,— қош бол, Инешжан. Мен үшін Мәйнамның бетінен сүй, сәлем айт.

Инеш жүгірген қалпымен перронның бітер жеріне келіп тоқтады. Көмейінде күйдіре түйіліп тұрған бір кесекті жазып жіберіп еді, жас болып төгіліп кеткен. Осы бір ыстық қалыпта тұрып кішкене ақ орамалын жоғары көтеріп бұлғай бастаған. Эшелонда кетіп бара жатқан барлық солдаттар да қолдарын көтерісіп, Инешпен қош дескен-ді. Сол бір сәтте қайрат пен оттың керемет қыспағында тұрған Мәулен жүрегіне Инеш көтерген ақ орамал өз бейнесін отпен күйдіріп басып қалдырған еді.

Мәулен мен Сабыр екеуі жылға жуық бірге болды. Солдат өмірінің қуанышын да, күйінішін де бірге көрді. Дұшпанға алғашқы күшті соққы болған Қызыл Армияның Москва түбіндегі ұрыстарына қатысты. Инештің хаттары да ұрыс даласына жиі келіп тұрды. Ол бірінші хатында Мәуленнен кешірім сұрапты. Анадай ауыр минутта онымен қоштаса алмағанын өзіне кінә санайды. «Менің ақыл-ой, сезімім Сабырдан аса алмай қалыпты»,— дейді. Содан кейінгі бір хабарында университетке

түскенін жазады. Оның хаттары осылай келе берген-ді. Бірде қалаға көктем келгенін, демалыста тауға шығып қызғалдақ алып оралғанын айтады. Емтихандарды ойдағыдай тапсырғанын баяндайды.

Екінші жылдың басында өзінің Сталиндік стипендияға ұсынылғанын жазып, әлгінде ғана есіне түсіріп отырған Белгігүлов Майқанды айтады. Кейінгі бір хатында Мәйнасының аурулығын, Сабырды есіне жиі алып, жылай беретінін де жазып еді. Ал, мына бір хаты мүлде басқаша... «Мезгіл жетсе де күн әлі жылына қойған жоқ. Тау жақтан келер ызғар бар. Мұндай қыс бұрын болмаса керек. Бізді жаңа салынып жатқан гидроэлектростанцияға апарды. Үш күн болдық. Ой, шаршадым, Баға. Суық тиіп қалса керек, денем қызады. Сонда да босатпады. «Соғыс уақыты, төзу керек!»— Бұл ұран. Міне, бүгін ғана келіп отырмын. Мәйнам сағынып қапты. Сені, әсіресе көп ойлайды. Энергияның жетімсіздігінен трамвай да жүрмейді».

1942 жылдың қысында Мәулен ауыр жараланып госпитальға кетті. Сабыр сол бөлімде қалған. Содан кейін ол Инештен де, Сабырдан да жылдар бойы ажырасып қалды. Кейін 1945 жылы Одерден әрі өткенде таныс бір жолдасына кездесіп, одан Сабырдың Минск үшін ұрыста қаза тапқанын естіді.

Міне, енді сол туралы сұрайын деп Мәулен әлденеше рет оқталды да, сұрай алмады. Ал, Инеш болса, Сабырды еске түсірердей мегзеу жасамады. Өзі жайлы орында бері қарап бір қырын демалып жатыр. Жол киімдерін шешкен. Күнге күйіп күреңіткен бетінен білегі мен иығы айқын көрініп ақ тартады. Сол иығы түстес ақ жібек кеудешесі дем алған сайын болмашы ғана көтеріле діріл-дейді. Қоңыр леп ойнатқан көк жапырақтың қыбырлағаны тәрізді бір тартымдылықпен адам жанына сезім дірілін әкеліп көтеріле түседі, дірілдей түседі.

Бірде Инеш жоғары полкаға қарап еді, терең ойдың өзіндей қимылсыз қалған Мәуленнің ауыр кескінін көрді. Кенет сол қияпатты келбеттің астында Сабыр тұрғандай болып кетті оған. Қыз жүрегі тітіркей қалды. Өз әлсіздігін сезінген Инеш бар күйініш-қайғысын Мәйнасына бағыштап, Сабыр жайлы әңгіменің басталмағанын тілеп еді. Мәулен қазір сол Сабырды ойлап жатқандай көрінді оған. Сол бір ауыр жайдан оны құтқарып алмаққа ой салған Инеш, әлгінде жастығының астына тығып қойған Гейненің өлеңдер жинағын қолына алды да:

— Неміс тілін үйренген боларсың, Мәулен?— деп

әңгіме тақырыбын мүлде алысқа тартты. Күтпегені де осы арадан тап болды.

— Жоқ, менен Сабыр жақсы білуші еді,— деп жауап берді Мәулен.

Инештің күн қаққан жүзіне кірбең жүгіре қалды. Сонда да ол өзін ұстай сөйлеуге тырысты.

— Ол...ол университетте оқыды гой. Нә, үйреніп те қалған еді.

— Сұрама... соншама қысқа өмірінде соншалықты білім алған!.. Ақыл-ой ше? Ой, сұрама...— Мәулен жоғарыда тұрған былғары чемоданды ашты да, ақ қағазсен тәптіштеп оралған бір затты қолына алды. Көп қарап үнсіз отырып, Инешке ұсынды. Сабыр мен Мәулен құшақтасып, күлісіп отыр. Инеш ең әуелі суретке тосырқай қарап, сәл тұрып қалды. Сонан кейін кеудесіне басты.

— Бағым, Бағым!

Оның көз жанарында ыстық жас сәл мөлтілдеп тұрды да, сынапша домалап кетті.

Бұл көрініс бір ғана қабақ қағысқа созылды. Инеш қалтасынан аспан түстес қол орамалын алып көзіне таяй берді де, теріс айналды. Төсегіне барды, сырты қара дермантинмен тысталған жаңағы кітапты қолына алды. Бет әлпеті бірте-бірте өзгере берді. Жаңағы ыстық жастың ізі суып та үлгіргендей... Мәулен әлі көріп-білмеген бір қалыпқа түсті.

Инештің бұл ісіне қарай қалған Мәулен «нендей кітап екен?»— деп ақырын ғана үніле еңкейіп еді, алыстан ажырата алмады. Жалғыз-ақ бір еленнің тақырыбына көзі зорға жетті «Schlaf und Leben». Шлаф унд лебен, э? Түс... және лебен... лебен — өмір болуға керек «Түс және өмір». Немісше гой бұл.

Купе ішінде тыныштық орнады. Көңілсіздік пен тыныштық үлкен қара қанаттарын жай, баяу сермеп, ағыны қатты поезбен жарысып, бұлар отырған купені басып тұншықтырып тұрғандай болды...

4

Алматының бірінші станциясы оған ұнамайтын еді. Көшелері кісық, үйлері сәнсіз. Сыртын сары бояумен сылаған бір қабат аласа ғана вокзал тасқын судың жолына ұстаған жеңіл-желпі бөгеудей ғана. Мыңдаған адам қалаға келіп, соншасы аттанып жатады. Сол толқынға — адам толқынына лайық сияқты емес. Бұл жыл-

дары нелер ұлы өзгерістер болса да, станция сол баяғы қалпында қалған.

Мәуленің осы ойын Инеш алдын ала сезгендей, өз қаласын арашалай сөйледі:

— Қалалар тарихына қарасаң, ғасырлап өседі. Ал біздің елдің қалалары айлап, жылдап өсіп жатыр. Бұл — факты. Алматының келешегі зор. Жаманның бәрі сырылып, сәндік пен сұлулыққа жол беріп келеді ғой.— Ол қалта қарап тұрып қалды.— Айтпақшы, жолда үйге телеграмма беріп ем ғой. Папам жұмыстан босай алмайтын шығар, ал Мәйнам қарсы алуға тиіс, былай жүрейік.

Бұлар машина тоқтайтын алаңға жақындай бергенде, шетірек тұрған «Москвич» машинасынан толық денелі бір қарт әйел шықты.

— Инешім, қарағым!

Инеш Мәуленнен оза жүгірген қалпында шешесіне барып асыла түсті. Оның талдырмаш кішкене денесі үлкен киімге оралғандай, кең құшаққа кіріп, жоқ болды.

— Мезгілсіз телеграмма бергеніңе үрпиісіп қалдық. Амансың ба өзің? Түу, жүдеп қалыпсың. Ашық аспанның асты қоя ма, күн жеп қойыпты ғой өзіңді.

— Мәйна, шаршадым,— деп Инеш еркелей сөйледі.— Осы жолғы практика... сәтсіз болды. Аз күн ауырып та тұрдым. Кейінгі практика жұмысын қалдырып кеттім.

— Дұрыс болған тез оралғаның. Сағынып отырмыз,— деп шешесі де Инеш еркелігіне орай құптай сөйледі.

— Папам қайда?

— Папаның өмірде қолы тиіп ме, келе алмады. «Академия» деп жүргені ылғи.

— Мәйна, есімнен адасқандай болыппын ғой, балаңды әкеле жатырмын.

Мәдине кенет бұрылды. Қызымен ғана болып, Мәуленді аңдамай қалғанын айыпқа бағып, үлкен денесін шапшаң қозғап Мәуленге келді. Қатты қысып құшақтап, бетінен сүйді де:

— Амансың ба, қарағым? Қайдан тап бола қойдың?— деп булыға солқылдап жылап жіберді.— Телеграммаңды алғанбыз. Қуанып та, күйініп те отырмын,— деді.

Жылылықпен әлсін-әлі Мәуленге қарайды. Балам деп, Сабырым деп қарағандай.

Аздан соң ентіге басып тапал, қара мұртты біреу келді.

— Жаным-ау, мен сені әлі күнге перроннан іздеп жүргемін ғой...

— Ештеңе етпес,— деп Инеш жұрттан бұрын машина руліне отырды.

— Ілгерілі-кейінді ағылып жатқан машина, қақтықтырып аларсың, жаным,— деген шеше ескертуін естімегендей.

Мәулен артқы қатарға Мәдинеңің қасына отырды. Кішкене машина әуелі жай ғана қозғалды да, әп-сәтте тасты жолдың шаңдағын үйіріп суырыла жөнелді.

Мәулен соңғы күннің ішінде Инештің талай өнерін көрді. Ойша санай бастады. «Шет тілін біледі, машина жүргізе біледі... біледі... біледі... Би?.. Әрине, биді өте жақсы билеуге тиіс. Өсіп кеткен. Тұрған бойы талант. Сабырға тартқан да қойған. Талант қайнар бұлақ сияқты ғой. Көзін ашсаң, тасып шыға береді».

Мәулен аса бір ұшқыр сезімталдықпен әлденеге қуанып отырды. Енді оның қалаға деген пікірі де бұрынғы дағдысынша өзгере бастады. Асфальтті жол соңғы шлагбаумды кесіп өткен соң оңға бұрылды. Оң жағы қою орман болып кетті. Жолдың сол жақ қапталы біркелкі, бір қатар бойшаң ағаштар. Сарғыш тартқан жапырақтарын болар-болмас жел қағып, сыбдырлатады. Жас баланың үйлдегені сияқты құлаққа жағымды, әсерлі, сырлы сыбдыр.

Мәдине шалқайыңқырап отыр. Бұл жылдарда көп өзгеріп қартайып қалғанға ұқсайды. Мандай ажымдары қалыңдап, бұрынғы қара бұрыл шашы енді күмістей ақ тартып кеткен. Баяғыдай сәнді прическасы да жоқ. Шашын жай ғана екі айырып, артына түйе салыпты. Үнемі күлімдеп тұратын көзінен нұр да тайған. Жол бойы сол отырған қалпы, тіс жарып ештеңе деген де жоқ. Сабырмен қалай ажырасқанын да сұрамады. Айрықша қапалық басқан кескінді де көрінбейді. Ауыр жұмыстан кейін жай ғана демалып отырған адамға ұқсайды.

Машина Абай бульварымен жоғары өрлеп келді де, айналасы алма ағаштарымен көмкерілген сәнді, кішігірім үйдің алдына тоқтай қалды.

Зеңгір сырмен сырланған үлкен терезелерден көк жібек мұхарамалар көрінеді. Алдында әдемі тай тұяғы бар үлкен есік қара былғарымен қапталыпты. Сол қолда ауланың ішіне қарай жеміс ағаштары қоюлана, суғына созыла түсіпті. Қызарып көрінген алма ағаштарының бұтақтары соншама зор салмақты көтере алмай, шашырай иіліп кеткен.

Оң қолда, ортасында арасы алшақ аллеяға айналып кететін асфальтті көше. Селдірей бастаған жапырақтар арасынан сығалаған күн көзі найзаша сұғына түсіп, көше бойын жолбарыс терісіндей шұбар ала теңбілдендіріп жіберген. Агаш бастары әлсіз желмен болар-болмас шайқақтаған сайын, сол теңбілдер қозғала толқып, бір сәтте сан құбылады.

Осы бульвардың көлденең көше кесіп өтер басында биік постаментте ақпен сыланған бір кішкене баланың сымбаты тұр. Бұйра шашты, толық өңді бала мойнын соза төнген аққуға қолындағы құмырасынан жем шашып, өзі сескеңіңкірей бұрылып, буыны қатқан адамдардың ешбірі де қайталай алмас, тек сәбиге ғана тән, жүрекке ұялар, соншалықты нәзік қимыл жасай бере тұрып қалған.

Кейінгі жылдарда ғана орнатылған осы бір нәзік сымбатқа Мәулен ұзақ қарап әсерленіп қалды.

— Түс, Мәулен, баяғы үй,— деді Инеш Мәуленге қарап.

— Рақмет, жатақханаға барып орналасып алайын. Кейінірек келермін.

— Оның не, шырағым?— деді үнсіз отырған Мәдине.— Жатсынғаның ба? Үйге жүр. Осында бол. Сабыр болса мынадай... Дағарадай бес-алты бөлмелі үйде үшақ баспыз. Үндемегенім ұнатпағаным емес, сені көріп Сабыржаным есіме түсіп көңілім бұзылып келді.

— Жата-жастана келермін. Жатсынбаспын мен де.

Жаңағы сөзді жеткіліксіз деп санаған Мәдине қайталап сөз қатқан жоқ. Баяу басып, үйге қарай жүрді.

Өтіну ішінімен машина терезесінен үңіліп тұрған Инеш:

— Түспесең болмайды, Мәйнам да, папам да, Бағымның рухы да, мен де разы болмаспыз. Әсіресе папам ренжір.

— Университетте орын жоқ деген сөз бар ғой. Ең алдымен орналасып алайын. Сонан соң... келем ғой.

— Орын болмаса, Майқан ага бар... барып айтсақ көмектеседі...— Содан соң Мәулен сенбей тұр ма дегендей,— ол сондай адам, жақсы адам,— деп тағы да қайталап қойды.

— Дегенмен... жолдың өзі... шаршатып тастапты... киім-кешегімді ауыстырып келсем...

Инеш аз тұрып, алдыңғы жақтан элденені бүктеулі қалпында алды да, жүрек қытықтарлық әсем бір қимыл жасап бақ ішіне қарай жүгіре жөнелді. Мәулен зейін

сала бақылап отыр. Қыз барып бақка апаратын қақпаны еркін ашып кірді де, кісі бойындай тақтай дуалдың аржағына түсіп жоқ болды. Кешікпей-ақ оның сүйіктей салалы саусақтары бір-екі рет дуалдан жоғары көтеріліп, алма ағаштарының жапырағына сүңгіп шықты. Сәл алқынған Инеш жүгірген қалпымен машинаға қайта келіп отырды. Қолындағы көк жібек сеткаға сықай салынған қызыл алмаларды Мәулеңге ұсынды.

— Мынау, өзің білесің, Бағымның өсірген алмалары еді. Ленинградтан демалысқа келген бір-екі айында осыны күтетін, су құятын, алма құрттарын өлтіретін. Күн ұзын әйтеуір осы бақтың ішінде болатын. Мен оны сол себепті Бағым деп атап кетіппін ғой. Біздерден Бағымның мінез-құлқы, психологиясы мүлде өзгеше еді. «Қайда жүріп өстің?»— деп Мәйнам кейіп те алатын. Бейнетке жаны құмар еді өзінің. Мәйнам кейде осынысын ұнатпайтын. Бағымның сол бейнетінің жемісі бұл.

Мәулен ешбір қымсынусыз-ақ алманың біреуін алып жей бастады.

— Қала көркін байқап отырған шығарсың?— деді Инеш көлденең көшеге бұрыла бергенде.— Көзқарасың өзгерген шығар, ә?

— Өзгерді, мүлдем өзгерді. Жылы тартып барады. Баяғысынан да қала мол өзгеріпті.

Инеш сақылдап күлді.

— Ой, қаншама жаңа үйлер салынды соңғы үш-төрт айда! Мына қызықты қара, Мәулен!— деп Инеш оң қолдағы сырты ұлттық ою-өрнек, зерлермен әлеміштенілген, жарқын бояулы жаңа салынған әдемі үйге Мәулен ықыласын аударды.— Вывескасын қара, кітап магазині! Ал мен кеткенде ше?.. Бұл үйдің орнында ештеңе де, топырақтан басқа ештеңе де жоқ болатын.

Мәулен де енді өзі жоқ мезгілде қала өмірінде көп жаңалықтар болғанын аңғарып келеді. Орталық почта үйінің қарсысында 1940 жылдарда ұсқынсыз жер кепелер сөмпиіп тұрушы еді. Енді солардың қарасыны құрып, кең аумақ тамаша гүл алаңына айналып кеткен. Ақырын жылжыған машина терезесінен қараған Мәулеңге аллейкалар жиі алмасып, газондарға отырғызылған түрлі-түрлі гүлдер көрінеді. Гүл алаңының Киров көшесі жақ басындағы газондар арасына жиі-жиі орнатылған фонтандардан толассыз су атқынды. Күнге шағылыса қалған жалғыз сәтінде күміс бағана секілденіп кетеді де, қай-

қайып келіп жерге шашырай түседі. Екі жағы таспен қаланып бекітілген арыққа келіп қосылып, балаша былдырлап өлеңін айтып төменгі беткейге кетіп жатыр.

Иван Мәуленді университет жатақханасына әкеп түсірді.

— Тезірек орналасып, бізге келуге асық. Күтеміз. Ал орын жоқ болса, онда... Майқан Белгібұлович бар дедім ғой. Түсіндің ғой өзің де. Хабарласамыз ғой, жақсы.

Кішкене көк машина баладай сергек бұрылып, келген ізімен кейін қайтты. Салалы саусақтарымен машина рулін ұстап бара жатқан ашаң өңді, кескінді, кішкене қызды Мәулен ойша көз алдына әкеп, ерекше бір сұқпатпен қарап қалды.

5

Чемоданын көтеріп Мәулен жатақханаға кірді. Үш қабат үйдің вестибюлі барынша таза жиналған. Көк, сарысы аралас шаршы тастардан жасалған мозаика еден биік терезелерден мол түскен күн сәулесімен шағылысып жалтырайды. Жоғарыға көтерілген көк решеткелі, қызыл еменмен қанатталған басқышқа жіңішкелеу жолшық тартып, әрбір буынның алқымынан сым темірмен бастырып тастаған. Сол жақ қабырғада кісі бойы қол ұсыным шар - айна, көзге жылы, сүйкімді осы көрініс қайталап, тағы бір жасаулы зал ашқан. Айна алдындағы ақ кестемен қиықшалай жабылған аласа қызыл тумбочка үстінде тұрған автомат-телефонды біреу айналдырып, өзіне керек номерді жиыстырып жатыр.

Мұндай телефонды Мәулен ең алғаш Москвада ғана көрген еді: «Жақсы болды, телефонисткамен енді ешкім де ұрыспас»— деп ойлады.

Жапсарына өрнек жүргізілген майлы көк бояулы оң қабырғадағы үлкен қара сағат күмбір-күмбір қоңырауын соғып, вестибюльді жаңғыртып әкетті.

Қарсы беттегі қара диванда екеу отыр. Үстінде «спортшы» деп аталатын көнетоз костюм киген жас жігіт барынша зор дауыспен қасындағы сәнді киінген біреуге қарап сөйлеп жатыр.

Мәулен соларға беттеді.

— Оқуға келген едім, орналасудың жөнін айтып жіберсеңіздер!

Көнетоз костюм киген жігіт асығыс сөйлеп, бірден «сенге» көшті.

— Госпитальдан шыққан солдатсың ғой тегі? Сына-

йың соны айтады. Демалу, сабаққа дұрысырақ дайындалу керек қой, жүдә.— Осыдан соң ол ромбыға ұқсастау қушық шекелі, сүйекті жалпақ бетті, сүйір иекті безеулі кескінін кенет өзгертіп қарқылдап күлді.— Ойнап айтам, достым, дұрыс істегенсің, жүдә...— Ол Мәуленнің келіп арқасынан қақты.— Ал енді орналасу керек қой? Жақсы... комендантқа барайық. Абитуриенттерге деп дайындалған орындар, әрине, үшінші корпуста. Дегенмен, бірдеме етерміз,— деп ана жігітке бір қарап алды да, чемоданды қолына ұстап, Мәуленді жоғарыға қарай жетелей жөнелді.

Қара костюмді жігіт ештеңе деп тіс жарған жоқ. Отырған қалпы, қозғалмастан қалды. Мәулен ішінен ұнатпай келеді. Ол осы өзін жетелеп келе жатқан жігітке де онша елп ете қойған жоқ. Ұшқалақтау ма, қалай. Кескіні де қызық екен өзінің, «геометриялық мына бір әдемі фигураның қолайсыз жерде тұрғаны-ай» деп ойлады Мәулен. Бұлар екінші қабаттағы шеткі бөлменің алдына келіп есік қақты. Көпке дейін іштен ешбір дыбыс бола қоймады. Мәулен әлденеге тықыршып асыққан адамша, екі қолын артына ұстап әрлі-берлі жүре бастады.

Қайта қағып мазалауға...— деп кілт тоқтады көнетоз костюм киген жігіт. Мәуленнің көңілін аулағандай болып, «болмайдыны» бет-бейнесін тыжыру арқылы түсіндірді. Анна Григорьевнаға, жүдә, подход керек. Ренжіп қалатыны бар. Сондай бір шамшылдығы болмаса, ә-ә-ә-ә, жүдә, п-әлл-е бір. Көрмейсің бе? Коридорға дейін, жүдә! Сол сәтте есік ішке қарай шегініп кетті. Машинаға үсталған жұқа ала мұхарама қысқа етжеңді ақ саусақтармен жартылай қайырылды да, аржағынан әсем де толық бетті бір әйелдің басы көрінді. Жүзінде бейсауат келгендерге ашғартар ұнатпағандық бар.

О, Жолтай Мұздарапов, сен екенсің ғой?!

Көнетоз костюм киген жігіт кешірім сұрағандай, қолын төсіне ұстап төмен иілді.

Аңдар-ай, Анна Григорьевна-ай, сенің қабағың-ай осы, түйілсе-ақ болғаны, менің, жүдә, зәре-құтым қалмайды. Кішкене күлші, көңілденші!

Қалай күлерсің. Басымды қатырды бүгін біреулер. Қойқалардың сеткасы жаман дей ме, бөлмеге неге айна ілінбеген дей ме, әйтеуір мазалап берді бір. Адам деген білім алған сайын кішіпейілдене беруші еді. Ал бұлардікі керісінше... Жоқ айнаны қайдан тап демекші?— Анна Григорьевна сөйлей-сөйлей бері көріне бастады. Айып-

рыстан бұрылып, тістесе, шамырқана шиқылдайды. Тау жақ айқын ашылған. Түнде боран соғып өткенге ұқсайды. Бергі беткейдің қары қалыңдай түскен. Сонау ыққа дейін таласа өсіп барған қою орман қағаз бетіндегі ұсақ-ұсақ нүктелердей ғана. Шығыс жақ етектен түссіз жібектей ширатылып бір шоғыр селдір бұлт өрмелей қозғалып, баяу жылжиды. Өзге шоқылардан өзін көтеріңкі ұстап тұрған біреуінің басына қызыл реңк бояу оралып келеді. Шығар күн сәулесінің реңкі. Көгерең тартқан бергі жоталар ана алыстағы қарлы құздардан қара сызықпен айқын жіктеліп, әлдебір қоңыр көлеңкеге ұқсайды. Етекке қарай сол көлеңке қоюлана, қарая қалыңдай түседі.

Күз рухы қала табиғатынан да сезіле бастапты. Жапырақтары енді-енді сары жолақтанып келе жатқан көше ағаштары соны аңғартады. Олар әлі де болса өз көркін жоғалта қоймаған. Тамырға барар нәрді тартып келе жатқан күз мезгілімен өз тіршілігін қорғап күреске түсіп тұрғандай. Сипай соққан самал да күз күшіне болыстық жасап кетеді. Терең алған бір демімен ағаш бастарын тербеп, күз кәріне ерте бойұсынған жапырақтарды сабағынан оп-оңай үзіп алып, күннен ұялған адам көзінше жыпылық қақтырып, ашық мұнарлы, көгілжім аспанда біраз қалықтатып ойнатады.

Бұл үйдің үшінші қабатында тұрса да, қала тынысы айқын сезіледі. Жиілене бастаған көше халқының асфальтқа соққан аяқ дыбысы, төмен аққан бұлақ сылдыры сол қалпында жетеді. Неге екені белгісіз, кенет Мәуленің ойына Инеш түсті. Ойнақы қара көзін бұған қадап, қиыла күліп тұрғандай. «Түспесең болмайды. Мәйнам да, папам да, Бағымның рухы да, мен де разы болмаспыз»,— деген сыңғыр даусы да мұның құлағында. Мәуленді жеңіл бір өкініш басты. «Сонда-ақ қалмаған екенмін»,— деп ойлады ол.

Керіліп алды да орнына келді. Өзін сергек, жеңіл сезінеді. Ұйқысы да қанып қалған. Осындай жақсы демалыстан кейін келіп құйылар қуатқа толы. Жаңа бір дүниеге енгендей. Көптен бері қадір тұтқан сағынышты орта, арман ортасы солдат көзіне аздап болса да жат көрінетіндей де түрі бар. Үй ішінің салты да, иісі де басқа. Әлі де терең ұйқы құшағында жатқан бейтаныс жолдастарға көзі түсті. Өзінің солдат өмірін, ниеттес достарын есіне алды. Тіпті сағыныш еткендей де болды.

Достар! Олардың кейбіреуі бұл жарық дүниеде жоқ енді. Тек өз жолдасына жарқын бейнесін қалдырып,

келмес сапарға жол тартқан. Енді бірі хабарсыз. Біреулері жараланып айрылысқан. Олардың не болғаны, қайда жүргені де белгісіз. Міне, Мәулен солардың бәрінен айрылып, университет табалдырығында, әлі таныс емес жаңа достардың, болашақ достардың арасында отыр. Кешегі Мұздарановты есіне алды. Ол жатқан койкаға қарап еді, төсек-орны өзгерместен кешегі қалпында тұр. «Ерте түрып тағы да кетіп қалғаны ма? Әлде... әлде кешегіден әлі оралған жоқ па?» Одан кейінгі бір койкада әрі қарап бір қырын бүркеніп жатқан жігіт ояу секілді, қозғала береді. Қағаз сылдырайды. Оның кім екенін де, қай факультетте, қай курста оқитынын да білмейді. Сөз де қатысқан жоқ ты. Әйтеуір кешегі кештен бері соның түрі Мәулен есінде айқын қалған. Аласа бойлы, балуан денелі, қара көзді, келбетті қара жігіт. Үстіндегі бір күрек тісі қатарынан қырындай бөлек шығып, көзге бірден шалынады. Мәулен оның жанына сыртынан келді. Жұлқып астынан тағы қағаз сылдырады. «Бұл нешін жатыр?» — деп үңіле түсті. Қара көзді, келбетті жігіт мойнын ішіне тығып алған. Аржақ шынтағында кішкене блокноты ашық жатыр. Түп аралығында автомат қалам. Тумбочка үстінде бірінші беті ашық қалған кітаптан Лермонтов суреті көрінеді. Өзі терезеге қарап тесірейіп қалыпты. Мәуленді көрді де, бері аунап түсті. Ұнатыңқырамай қарағандай.

- Мазаладым ба?

Жо...

Ерте оянып не.. Өлең бе?

Жо... Өленді ақындар жазады ғой. Ал, мен...— Ол балуан денесін жеңіл серпіп түрегелді. Жаңағы бір ойлы құбылысын өзгертер емес.

Мына Мұздарапов кешегіден әлі келген жоқ па?

Тақ... сабақты жалғыз, гүл...ә? Не дедіңіз? Мұздарапов дейсіз бе? Ол мұнда сирек түнейді.— Қара көзді сымбатты жігіт терезе алдына барды. Бұған онша мән бере қоймағандай. Сөзге де ықласы жоқ. Осыны байқаған Мәулен одан университет жайын сұрағысы келсе де, тоқтап қалды. Өзі кіпнді де коридорға шықты. Іргесін қара көк сырмен бояған ені тарлау ұзын коридор. Адам аяғының көптігіне қарамастан таза, жинақы. Люстралары жиі орнатылған. Екі бастағы үлкен терезелерден түскен жарық жетімсіз болған соң, сол люстралар күндіз де жарқырап жанып тұр. Қабырғаларда сирек қойылған картиналар бар. Асхана қабырғалары да осындай үлкен полотно-картиналарға толы екен. Ре-

пиннің, Авилов пен Левитан суреттері. Ана қарсы бұрышта Нисскийдің «Белорусс пейзажы» ілінген. Сергек жинақы залға соның бәрі сән беріп тұр.

Мәулен орталық жердегі бір столға келіп көп отырды. Жаңа келген адамды ешкім елей қоймағандай. Ақыры даяшы қыздардың бірін өзіне шақырып алды. Ашаң өңді ас тасушы қыз еппен басып келді де, жұмсақ мінезбен әзірше столдан заказ қабылданбайтының, бір-екі даяшының ауырып қалғанын, жұрттың өзді-өзі барып буфеттен талон-қағаз алуға тиісті екенін айтты.

Мәулен өзі барып талон алды. Тамақ ішіп отырғанда кіріп келе жатқан бір жігітке көзі түсті. Кеше дивандa үнсіз қалған жігіт. Оның тарих факультетінің төртінші курсында оқитынын, әрі университет жанындағы комсомол комитетінің секретары болып істейтінін, фамилиясының Дайыров екенін кеше естіп білген.

— Секретарымыз менмендеу,— деп те қойған Мұздарапов.

Дайыровтың сол кешегі калпы. Су себеленген ұзын қара шашы тарақталып жатық қайырылған. Ілгері шығыңқы екі шекесі ақ тартып бірден көзге түседі. Нағыз торсық шекенің өзі. Ақ крахмал жағасы өзінің кеспелтек келген денесіне ұнасымды қара пиджагінен айқын көрінеді. Сол костюмі түстес жалпақ галстугі алқымын толтырып тұр. Ол ақырын басып, екі қолын артына ұстап келеді. Кенет қолын сілкіңкірей көтеріп, сағатына қарады. Оның осы қылықтары теріс ниетте кеткен Мәуленге ұнамай жатыр. Көзін аудармай қарап, ізін бағуда. «Қайтер екен, қатшылығын осы жерде де көрсетіп қалатын болар?»— дегендей.

Дайыров буфетке беттеді. Сатушымен, кезек күткендермен ықылас білдіре амандасып, кімнің соны екенін сұрап білді. Сөйтті де, әлі де кезегі келмейтін болған соң, артына ұстап келген бір қалың кітапты ортасынан аудара ашып оқи бастады.

Қатшының бұл мінез-құлқы оны таң қалдырды. Мәулен ертеңгі тамақты орталай берген кезде ғана Дайыровтың кезегі жетті. Ол әлгі бір орнықты жүрісімен бері беттеді. Орын ыңғайын бағдарлап, сәл көз жанарын төңкерді де, осы столға келді. Мәулен амандаса қойған жоқ. Оның да елемеген түрі бар, бетін асүй жаққа беріп отыр. Әлгіндей болмады, қатшыға да тамақ келіп жетті. Сарғая піскен құймақты кесегімен бірер тістеп, стакандағы қою қаймақтан ұрттап алды.

— Бүгінгі тамақ дәмді екен,— деді де, өз сөзіне қос-

ғу іздеген адамша Мәуленге бұрылды. Тұңғыш рет онға қарады.

Ойламаған жерден Мәулен оған сөз ұшын тигізе сөйледі.

Арнап пісірілген тамақ келген болар сізге.

Дайыров сол қарап отырған қалпы, баяу барып күлімсіреді

Арнаулы тамақ дайындатар мені кім деп қалып едің?

Университет басшыларының бірі емеспісіз?

Дайыров таңырқай қарады. Жүзінен күлкі ізі жоғалып кетті.

Жоқ, дұрыс, мен де өзіңдей студентпін.

Ал мен студент те емеспін сияқты,— деп Мәулен қатқылдау сөйледі.

Болмасаң боларсың. Түсем деп келген жоқсың ба?

Түсем дегеннің бәрі бірдей түсе берсе жақсы ғой.

Дайыров Мәуленнің бұлай қиямпырос сөйлеп, қыңырая тартып отырғанына мән бермеген түр білдірді.

Талап тас жарады деген бар емес пе. Ал жол соқтың болса, өзің білесің, — деп қайта күлді.

Мәулен жуасып қалды.

Жол соқтым емес. Келіп тоқтаған жерім осы.

Дайыров қайыра сөз қатқан жоқ. Мәулен түрегелді. Ойламаған жерден Дайыров та тұрды. Мәуленнің қолын алды:

Кешіккен екенмін деп қапа болма. Майданнан келгендер үшін жеңілдік бар. Документтеріңді ал да деканатқа тез бар. Қайсысына түсуші едің? Филфаққа? Өте жақсы. Ал егер әлде қалай бір қиындық болса... ну ладно, комсомол комитетіне соқсаңшы. Жалпы таныс болғың қой. Көмектесермін.

Мәулен кенет қуанып кетті.

Осы кезде асханаға аласа бойлы, толық денелі бірсу келді. Жалпақ шекелі мандайы аздап Сократты елестетеді. Сирек қылтанақтап шыққан қысқа бұйра шашынан оның қызыл-күрең құйқасы айқын көрінеді. Жүрісі шорақ та, еркін. Көп көңілін өзіне бірден қаратқан осы бір адам Мәуленге соншалықты таныс сияқты. Қайда көрді? Мәулен қанша ойласа да есіне түсіре алмады. Осы бір шақта жаңағы адам буфетке беттеді. Дайыров оны сол сәтте ғана байқады.

Ой, Викентий Викентьевич келіп қалыпты ғой.

— Викентий Викентьевич деген кім бұл,— деп сұрады Мәулен.

— Добровты білмейтін бе едің? Профессор Добров. Бізде партбюроның секретары.

Ойлап қараса, Мәулен Добровты мүлде білмейді екен. Әлгі бірде бұған соншалықты таныс адам сияқты болып көрінгеніне енді таңырқап қалды.

— Викентий Викентьевич тамақты үнемі студенттер асханасынан ішеді,— деді Дайыров.

Сол кезде Добров буфеттен талон алып бері беттеді. Анадайдан Дайыровты көріп, данғырлай сөйлеп, тез басып келеді:

— Осының өзі дұрыс, Дайыров жолдас. Тамақты өзің алып ішуді айтам. Уақыт аз кетеді. Даяшы қыздарға да ренжімейсің.— Ол жақындап келді де Дайыровқа қол берді. Содан кейін түрегеп тұрған Мәуленге де қол беріп амандасты.

— Солдат. Студент болам деп келген солдат,— деп таныстырды Дайыров.

— О, өте дұрыс. Осы сендердей өмір кешіп келген жігіттер болса, университет абыройының жоғарылағаны деп біл. Ал неге отырмайсың өзің. Сен солдат болсаң да мен генерал емеспін, отыра қал,— деп Добров Мәуленге қарап күле сөйледі.

— Жоқ, рақмет. Мен тамақтанып алып тұрмын.

— Ендеше жолыннан қалма. Кейін танысармыз,— деп Добров кілт өзгерді. Мұнысы да сондай сыпайы, табиғи шықты. Әлде бір ақжарқындығын, аққөңілдігін танытар қылық.

Мәулен асханадан көңілдене шықты.

Филология факультетінің деканаты бас корпуста болатын. Мәулен соған барды. Жіңішке, арық өңді, ұзын бойлы, шоқша сақал декан мұны биязы түрде жылы ұшырай қарсы алды.Документтерін тексере қарап: «Түсу емтиханына жіберілсін»— деп рұқсат етті.

Емтихан тапсыру оған өзі ойлағаннан әлдеқайда жеңілірек те болды. Госпитальда жатқан күндерінде Мәулен үнемі уақыт бөліп дайындала бастаған-ды. Оныншы класта өткен пәндерді қайталап оқыды. Сонысы енді көп жеңілдік келтірді. Ол емтиханды он шақты күн ішінде қысылмай жүріп еркін тапсырды.

Жеңіс сағатынан кейінгі қуанышты бір кезең келгендей. Әр түсті жылтырауық текше тастармен қабатталған едендi кең коридормен жүріп келіп, бір аудиторияның алдына бұрылды. Іштен салмақты дауыс естіледі. Про-

профессордың даусы. Кенет оның жүрегі дүрсілдеп кетті. Аяқ-қолы дірілдеді. Тіпті қызық, майданда да бұлай қалтырап көрген жоқ еді. Ол үзіліске дейін күтуге тиісті еді, бірақ шыдай алмады. Дір-дір еткен қолымен әрі бөлік, әрі ауыр көк есікті ақырын ашты. Лекция оқып тұрған өзіне таныс Сократ мандайлы профессор екен. Бұл жаққа қарайтын түрі жоқ.

Мәулен рұқсат сұрап профессордың сөзін бөлуден қорқып, осылай үнсіз-ақ кіре берудің «қылмысын» аз санап ақырын басып артқы столға беттеді.

6

Бүгін түстен кейін Инеш сондай бір қуанышты сезімде жүрді. Үй ішін де ой жиғады. Базарға да өзі барып келді. Таңғы дайындан жатқан шешесінің жанына барғыштады. Әлсін-әлі сағатқа қарады.

Бол, Мәйна! Столды әзірле. Уақыт болып қалды, — деп асықтыра түсті. Содан кейін Академияға телефон соқты.

— Папа, бүгін үйде Мәулен болады!

Мәдине де қосарланып жатыр:

— Кешікпей кел, ой! Балаларды тостырып зарықтырма.

Бұл Мәуленнің осы үйге алғашқы келмегі еді. Анадағыдан кейін арада он бес күндей уақыт өтті. Мәулен болса келмеді, хабарласпады. Инештің тыпышы кетті. Күтумен жүрді. Есік алдында бейсеуат тықыр естілсе де, ит үрсе де «Мәулен болар» деп жүгіре шығатын. Не екені белгісіз, ертемен оянғанда да ең алдымен ойына Мәулен түсетін болды. Әсіресе кең кеудесін керіп белбеуін тартқаны мұның есінде қалған. Жымия күліп тұрғаны қандай жақсы. Күлгенде де, ренжігенде де арасы қосылып кететін қалың қара қасы қандай әдемі! Көтеріңкі біткен үстіңгі ерні мен күлгенде көрінетін түп-түзу аппақ тістері ше?! Қандай ыстық келбет десеңші! Міне бұл үйге сол сағындырған Мәулен келмек. Түске дейін басым ауырды деп төсекте жатқан Мәдине де тым көңілденіп кеткен. Қызының дегенін қылып еткізбей орындаумен жүр.

Инеш тағы да сағатқа қарады.

— Қазір келіп қалады,— деп қойды. Кенет телефон шылдырады. Қыз жүрегі шымыр ете қалды. «Мәулен болуға керек. Ал міне шықтым дейді ғой». Инеш жүгіріп барды.

— Алло, алло... Ие, мен ғой, тыңдап тұрған... а? Кімнің пәтері? Жо-жоқ, қателесіп тұрсыз. Ондай адам жоқ мұнда...

Инеш қайтып Мәйнасының жанына келді.

— Бөтен біреу. Хайруллин дегенді сұрайды.

Енді бір уақытта ит үрді. Инештің жүрегі тағы дүрсілдеп кетті.

— Бар, Мәулен келіп қалған болар,— деді Мәдине.

Инеш есікке жүгірді. «Ешкім де жоқ»— деп қайтып келді. Көңілсізденіп қалды. Қенет Мәулен бүгін келмейтін сияқтанды. Мәйнасының қасында тұрған, артқы бір таянышы жоқ веналық күрең стулға келіп отырды.

— Мәйна, мына стулдың таянышын Сабыр ағам мен Мәулен екеуі алысамыз деп шығарып жібергені есіңде ме?

— Есімде, жаным. Екеуіңіз сені «Мұрның қисық, көзің қылы» деп мазақтап жылата беретіні де есімде.

Инеш күлді. Ие, Мәулен мұны мазақтай беретін. Инеш болса жылайтын. Мәйнасына барып шағынатын. Мәйнасы бұларға келіп ұрысқан болатын. Сабыр мен Мәулен үндемей қалушы еді сонда. Содан кейін Инешті жетелеп Мәдине шығып бара жатқанда екеуі шықылықтап күлуші еді. Инеш одан жаман жылайтын. Шіркін, ол да бір қызық кез-ау! Ұят-ай. Сонда Инеш неге жылады екен десеңші! Инеш үнсіз отырып қалды. Сол бір жақсы күндерін есіне алды ма әлде қайтты, Мәдине де терезеден сары жапырағы тенселе сыбдырлап тұрған алма ағашына қарап үнсіз ұзақ отырды. Мүмкін Мәулен келетін болған соң Сабырын ойлаған болар. Папасы да жұмыстан келмей жатыр. Көп бөлмелі үлкен үйде екі-ақ жан. Табыттай тыныштық басып тұр. Сирек қағысқан қысқа сөзді де, оқшау шыққан аяқ дыбысын да, электр плиткасы үстінде шыжылдап жатқан жұмыртқа дыбысын да сол бір тыныштық жұтып алып жатыр. Инеш өзін тым қолайсыз сезінді. Түрегелді. Ас ішетін бөлмеге барды. Айнала кілем. Бейуақытта бәрі де сұрғылт тартып түнеріп қалған. Әлде нені күткен, әлде нені арман еткен алабұртқан көңілге дауа болар да, тоқтау болар да ештеңе жоқ. Қенет ол белгісіз бір алыска, адам аяғы баспаған бір сырлы дүниеге кетіп қалғысы келді. Өз бөлмесіне барды. Мұнда да жаңағы бір күңгірт тыныштық қарсы алды. Бір түкпірде қарауытып үлкен бірдеме тұр. Инеш шам жақты. Е, бұл пианино екен ғой. Инеш соның алдына барды да клавиш бойымен саусақтарын

жүгіртіп өтті. Ең жоғарғы жіңішке дыбыс жалғыз сәтте ол сатыларымен жуандай өзгеріп барып, ақыр соңында үнсіз тұрып қалды.

Инеш отыра қалды да, ойланбай-ақ музыка классиктерінің бірінен әлде бір сонатаның ең бір қиын бөлімі — сонаталық аллегроны ойнай жөнелді. Үй ішінде толқынды музыка үні қалқыды. Инеш ойнай берді. Әлден уақытта Мәдинеңің даусы естілді.

Ау, Инешжан, сағат жеті болды. Алтыда келем деген Мәулен әлі жоқ. Тегі бүгін де келмейін дегені ғой?

Инеш үндемеді. Түрегелді. Кенет басы ауырды.

Мейна, мына қара, басым айналып кетті,— деді Инеш.

Мәдина үрейленіп қалды.

Жата тұршы, қарашығым. Әпеугіден бір оңала алмай ақ қойдың ғой. Кітапқа аз қара десем, боласың ба, тесілесің де отырасың. Жатшы, жата тұршы.

Инеш төсегіне келіп жатты да көзін жұмды. Мәдине қасына келіп отырды.

– Жамандыққа жетелемегей де, жүрегі құрғыр неге қобалжыды?– Ана көзіне жас келіп қалды. Иегі кемсеңдеді. Қорқынышты бір жаман сезім тұла бойын шіміркендіріп жіберді.

Осы бір үрей Мәдинені Сабыр өлгеннен кейін келіп тапты. Инештен де бір күні айрылып қалатын сияқты болады да тұрады. Қызы «басым ауырды» десе, Мәдинеге оның қаны азайып кеткен сияқтанады. «Көзімнің түбі суырды» десе, жанары суалып келе жатқандай. Жатса тұрса да, шыбындай жаны жалғыз Инештің үстінде әйтеуір. Қабағына кірбің алмасын, ренжімесін, еркін, қуанышта өссін дейді. Жастайынан жұмыс басты болмасын, басылып қалмасын деп ойлайды. Инеш «комсомолға өтем» дегенде Мәдинеңің қарсы болғаны да қызына деген осы бір таза тілеуден туған еді.

Бұл ертерек жылдардың бірі еді. Қызының мектепте оқып жүрген кезі болатын.

Бір күні Инеш үйге балалық, бейғам көңілмен қуана кірді. Қит терісінен жасалған кішкене портфелінен кішкентай ғана жаңа кітапшаны аптығып суырып, шешесіне көрсетіп еді.

Бұл нендей кітап?— деп көңілдене, құмарта сұрады бала қуанышына ынғайластық білдірген Мәдине.

Бұл... бұл ма?... Мәйна, бұл... бұл — устав, комсомол уставы. Біздер істейтін істің бәрі осында жазылған.

Бүгін мені комсомол ұйымы шақырып алды, Мәйна! Сенің жасың он беске толды, комсомолға өт дейді. Мына уставты оқы дейді.

— Сен не дедің?— деп Мәдине кенет құбылып, сыздана сұрады.

Шеше құлқын аңдай қалған бала қаймыға берді.

— Мен... мен бе? Мен... сонан соң айттым...

Ана қызын қасына отырғызды да, әлдебір салқын жұмсақтықпен:

— Сабыр енді ғой комсомолға. Жетеді бір үйден бір комсомол,— деп Инешке тойтарыс беріп тастады. Баласына өз сөзін мақұлдаттыру Мәдинеге онша көп қиындыққа да түспеді. Үйде оқудан басқаға бұрылмай тік өскен Инеш өз мектебінің сабақтан тыс өміріне қатыса да бермейтін.

Солай шеттеу қалып, бар қабілетін тек сабаққа ғана жұмсап жүретін кішкене қызды енді комсомол комитеті жиі-жиі шақырыштап, жиі-жиі тапсырмалар беріп, орындалу барысын жиі-жиі тақақтата сұрап мазалай бастады. Содан мезі болып кеткен Инеш шеше сөзін дұрыска санап, комсомолға өту райынан өзгеріп те қалып еді.

Комсомол комитеті сол өзгерістердің себептерін ашпақ болған. Мұнымен бірге оқитын комсомол мүшелеріне тапсырмалар да берілді. Олар да Инешті үгіттеп, комсомол қатарында тәрбиеленудің керектігін айтысты. Көңілі бері толқып, иіліп бір келсе де, комсомолда тәрбиеленудің жәй тәрбиеленуден қандай артықшылығы барын күні бүгін көре алмаған Инеш, комсомолға өту үшін белгілі бір қоғам жұмысын атқару керек дегенді уставтан оқып ойланып қалды. Секемді көңілдің осындай аума-төкпе құбылулары кезінде өзіне таныс бір комсомол мүшесімен кездесіп еді. Хор үйірмесін жөндеп басқара алмағаны үшін комсомол комитетінен терлеп шыққан жігіт көңілсіздеу тұрған қалпында осы бір шақтағы өз күйін шағына айтты.

— Жұмыс соншалықты көп пе,— деп сұрады Инеш үрейленіп.

Мұның қандай кәбі бар сұрақ екенін аңғармаған жігіт, өзі тұстас қыз көңілінің рақымын тілеп, өзін еңбекқор есебінде көрсетіп, сонысын сырттай шағынса да, іштей мақтаныш көре көтеріле сөйледі.

— Ой... уһ... Инеш, сұрама!.. Жұмыс дегенің жетерлік-ақ, тым көп.

Инешгің зәрсі ұшып кетті. Мектептен келген

сөзінде-ақ Мәйнасына өзінің комсомолға кірмейтін болатынын айтты.

Дұрыс балапаным. Ертеден қара кешке кітапқа үйленейін де жетер. Комсомолға еніп, басынды азапқа салатын нең бар. Жан тыныштығын бір ойласаншы. Шешіне сөзіне рұлақ ассаң жаман болмайсың, өйткені ол сенің жаман болуыңды тілемейді. Жақсы болуыңды ғана тілейді, — деп Мәдине оған ақыл айта сөйледі. Содан бері бірақ жылдар өтті. Біраз өзгерістер болды. Ана **ақылына** ауыр қайғы кең орнады. Сүйікті ұлы Сабыры қаза **болды**.

Енді Инешіден басқа не үміті қалды оның? Тіпті Са**быры тірі кезінде** де Мәдине Инешке көңілді көбірек **аударатын**. Өйткені Инеш кіші бала. Жасыратыны жоқ, **болашақ ана**. Ана десе Мәдинеңің өз өмірі көз алдына келеді.

Не, бұл революциядан бұрын болатын. Мәдинеңің жас бала кезінде оның үй іші бие сүмесін кәсіп етіп еді. Кейін қала ішінен үлкен үй салып жалға берген. Енді табыс екі жақтан келе бастады. Ал Дәулеткерей болса, оқуға талпынып жүрген жас жігіт еді. Екі жас сүйіспеншілік отына шалдыққан. Уәде байласқан. Мәдинеңің Дәулеткерейге шықпаймын деген ойында болып па?! Ірбелетін ұстаған төрт аға сүйікті қарындасының сезімін гүмпалар, бетін қайтарар деп ойлап па?! Бірақ солай болған. Сол бір жасырын сыр ашыла бере төрт ағаның мінез-құлқына да өзгеріс кірген. Аз күнде іс бітіп, Жаркент жағындағы бір шал саудагерге Мәдине жылай жылай кете барған. Дәулеткереймен кездесе алмай да кеткен. Бірақ күдерін үзбеп еді. Үміт шырағы сөнбеген. Мәдине жылады, сықтады, сол көз жасы революциядан кейін ғана тыйылды. Бұл кезде біраз оқудың басын қайырып ер жетіп қалған Дәулеткерей совет қызметкерлерінің күшімен келіп алып кеткен. Содан кейін тату да бақытты өмір құрды. Бала көтерді, Мәдине ана болды. Кім білсін, ол әйтеуір езгілік шеңберін «ана» деген ардақты сөзден асыра алмады. Дүниедегі не бір жақсы қасиеттердің бәрі де жаңағы киелі сөздің шашырандысы ғана сияқты болды да тұрды. Мәдине енді болашақ күнінің бар тартыс-күресін Дәулеткерейге беріп. өзі үй тәрбиесін зор санап отырып қалды. Сөйтіп әйел бостандығы туралы үлкен ойы өз басындағы сәтті оқиғамен тынды.

Міне ендігі ойлайтыны жалғыз Инешінің жайы. Пәле-жаладан қағыс болып, өзі сияқты жақсы жолдас тауып алса, қызын бақытсыз болады деп ойламайды.

«Өзі сияқты жақсы жолдас тауып алса...» Кенет Мәдинеңің ойына Мәулен түсті.

«Апыр-ау, бүгін де келмейін деді ме?»— деп ойлады. Көзін жұмып сұлық жатқан қызына қарады. «Шаршаған ғой, жата тұрсын»— деп ас үйге қарай беттей беріп еді, сыртқы есік ашылды. Дәулеткерей:

— Е, батыр, сенің мұның не, жоламай қойғаның?— деп сөйлей кірді.

«Қасындағысы Мәулен болар?»— деп ойлады Мәдине.

Дәулеткерей жорға жүріспен шапшаң барып, ас ішетін бөлменің есігін ашты. Сәл төмен иіліп, қолын ілгері ұсынды.

Ал, батыр, төрлет!— Содан кейін шам жақты. Шоқша сақалын тарамдап сәл күле тұрып қалды.— Оһо, Мәулен батыр, соқталдай жігіт болып кетіпсің ғой. Келші бері,— Дәулеткерей Мәуленді қатты қысып сүйіп алды. Даусы қалтырап, жүйесі босап кетті. Көріп қалмады ма дегендей есікке қарады. Орамалын алып көзін сүртті.

— Ал, Мәулен батыр, отыр да әңгіменді айтшы,— деп диванға барып отырды. Мәуленді қасына шақырды.

«Сабырдың жайын білгісі келген ғой»— деп ойлады Мәулен. «Неден бастау керек?»

— Біз осы арадан аттанған соң...

Дәулеткерей кенет түрегелді. Тұтқиылдан әлде не ойына сап ете қалған болса керек.

— Ау, Мәдине!— деп дауыстады да шапшаң басып шығып кетті. Мәулен отырып қалды.

Ғажап мінезді бір адам. Мәуленнің күні бүгінгідей көз алдында: Дәулеткерей қабақ шыту дегенді білмейтін. Кімге болсын аңқылдап, құшағын жая келетін. Семьялы адаммен кездесе қалса, бала-шағасының, үй ішінің жайына дейін қазбалап, сұрақты жаудырта беретін, жаудырта беретін. Бірақ соған орай жауаптың бірін де аяқтап тыңдамаушы еді. Тегінде осы бір шағын денелі кутың шалға білу парыз емес, сұрау қою ғана парыз сияқты. Өз жүрісіндей ойы да шапшаң алмаса береді. Әкесінің осы бір тағатсыздығын Сабыр үнемі ерсі санап, намыстанып қырап та отыратын еді.

Шалдың сол бір баяғы қалпы. Сабырдың да жайын іждиһаттап тыңдамай тұрып кетті. Жоқ, қайтып келе жатыр.

«Ие, неден бастау керек?»

Дәулеткерей Мәдинені алып кірді. Мәулен түрегелді,

қарсы жүрді. Мәдине солқылдап жылап келіп Мәуленді құшақтады.

Жә, батыр-екесі, жылама,— деп Дәулеткерей кемпірінің құшағын ажыратып жіберді.— Бала болғансың ба? Дардай болып онысы несі?

Мәдине орындыққа барып отырды. Шалының сөзін есіп отырғандей. Нұры тайған көзі мөлдіреп, тесіле қарады.

Айтшы, Мәуленжан, менің Сабыртайымды қайда қалдырып кеттің? Солқылдап жылай берді. Мәулен жауап бере алмай үнсіз отыр. Дәулеткерей шығып кетті де қайта кірді. Шаңның басын терезе жаққа өтті. Бір сәт сыртқа үңілді. Қайтып кемпірінің қасына келді.

Қой дейім той сағап, батыр-екесі-ау! Шақырып әкелін маңдай алғаның не енді?! Баланды қарызына беріп кетті дейсің бе бұл жазған! Тағдыр солай... Ал, енді, тамағыңды қымзаула.

Мәдине көзін сүртті.

Жарайды, жаным, мазаламайын енді, мазаңды алмайын, Мәуленжан. Жәй, әншейін... Сабырыммен бір өсіп, армияға бірге барып... ие, сөйткен соң көңілім босап... Ал, енді өзің неге хабарласпай қойдың, қарғам? Әлде өкпелеп қалдың ба бірдемеге?

— Сенің жылап, зықысын шығаратыныңды біліп келмей жүргені де,— деп қойды Дәулеткерей.

— Жоқ, Мәйна, тіптен де олай емес. Мүмкіндік болмады. Оқуға түсу, жатақханадан орын алу, жұртпен танысу дегендей...— деп Мәулен мүдіре жауап берді.

— Жарайды, жаным, жарайды, қайда жүрсең де аман бол,— деп Мәдине ас үйге беттеді.

Дәулеткерей столға келіп, жабулы газеттерді алды.

— Ой,кемпір-екесі-ай, жарайсың, жарайсың. Қолың сенің алтын-ау!— деп әрбір тағамға бір үңіліп күліп қойды.

Содан кейін ашық тұрған есікке бұрылды.— Ау, осы біздің Инешжан қайда? Мәуленнің келетінін соның өзі емес пе еді маған хабарлаған?

Мәуленнің жүрегі лүп ете қалды. Осы үйдің табалдырығынан аттап басқанда оның ойына бірінші болып оралған сұрақ та осы болатын. Жақсы жолдасы Сабырға байланысты әлде бір ауыр сезім билесе де ала көңіл болған жайы бар еді. «Инеш қайда?» деген жаңағы бір сұрақ әлсін-әлі көмейіне келіп тығылып қала берген-ді. Кешікпей дәлізден:

— Басың ауырса жата тұрсаң қайтеді?!— деген Мәдинеңің даусы естілді.

Есік ашылды. Сәл ғана езу тартып Инеш кірді. Үлкен мөлдір қара көзін аудармай, Мәуленге қадала қарады. «Неге келмей кеттің, әлде бізді ұмыттың ба?» деген назды қарас. Мәулен өзін айыпты санап қалғандай. Жүрегі бір түрлі елжіреп, Инешті аяп кетті.

— Балам-екесі-ау, қайда жүрсің? Үйге қонақ шақырып, қарсы алмағаның қалай?— деді Дәулеткерей күле сөйлеп.

Инештің қабағына сәл кірбің іілінді.

— Басым ауырғаны...

Қызының жауабына Дәулеткерей мән бермеді. Шарап құйды.

— Ал, кәне, Мәуленнің аман-есен қайтып келгені үшін көтеріп қояйық.

Бір-екі рюмкадан кейін Дәулеткерей тіпті көңілденіп алды. Түрлі әзіл айтып Мәуленді де, Инешті де күлдірді. Шал осының бәрін Сабырды еске алып, үй ішін қобалжытпау үшін әдейі жасап отырған секілді. Енді Мәулен де өзін еркінірек ұстады. Біраздан кейін Дәулеткерей түрегелді.

— Ал сендер осылай бүгінгі кешті жақсы, көңілді өткізіңдер. Әңгімелесіңдер. Пианино ойнатыңдар. Ал маған рұқсат беріңдер. Қауырт шаруа бар еді. Ертерек жатып демалайын,— деп шығып кетті.

Мәдине жақын келіп отырды. Инеш сол қарсы бетте үнсіз қалған.

— Же, іш, жаным!— деді Мәдине.— Ал Сабырымның жайын айтшы, жаным. Жаңа сұрауға шалдан қорықтым. Мәулен ойлана отырып, Сабырмен бірге болған күндерін еске алды. Майдан эпизодтарын айтты. Мәдине кейде көзіне жас алып, беріле тыңдады. Ал Инеш болса баяғы қалпында қара көзін аудармай тесіле қарап үнсіз отыр. Сабыр жайындағы әңгімені тыңдап отыр ма, әлде жас қыз жүрегіне тән басқа бір сырлы ойдың жетегінде отыр ма, белгісі жоқ. Мына электр жарығымен шұрлана түскен сурет сияқты ақ өңінен ештеңені айыра алар емессің. Жалғыз-ақ ана қадала қараған қара көзі ғана жас сезімнің отын шашады. Енді бір уақытта Мәдине жасын сүртті.

— Жарайды, жаным, оқуға келгенің дұрыс болған. Қарайлайтын әке-шешең болса да жоқ. Оқы,— деді. Содан қызына қарады. Аз-кем үнсіз отырып қалды. Қайта Мәуленге бұрылды.

— Мәулен, ендігі жылдан бастап, сен де практикаға барасың ба?

Жоқ, Мәйна, біздің практикамыз небәрі бір-ақ рет осы қала ішіндегі бір мектепте өтетін болады.

Әне, сондай оқуды айтсаңшы. Біздің Инеш те дүниеде сондай біреуіне түсуі керек еді. Көрмейсің бе!

Инеш қолғалын төмен қарады.

Осы факультетке неге түскенімді өзім де білмей-мін.

Әне, әне, айтып отырмын ғой. Ойбай-ау, Мәулен-жан-ау, біз сорлы мамандыққа басқан жалғызымыз — мынадан да айрылып қала жаздадық қой. Өңін көрмейсің бе, әлі түсіліп те жоқ содан. Айналайын әлгі бір Гүлшат деген бала сақтан қалыпты әйтеуір.

Математика, не әдебиет факультетіне түсуім керек еді, — деп қойды Инеш.

Инештің бұл өкінішінде шындық бар болатын. Ол өзі он жылдықты өте жақсы деген бағамен бітіріп шыққан еді. Тарихтан басқа пәндердің бәрі де оған бірдей көрінді. Біреуін кем, бірін артық санамады. Тіпті Инеш «әдебиеттен болсам...» деп арман еткен де жоқ. Сөйте тұра оқуын қалауды да ойлап көрген емес, Сол жылдың күзінде Мәйкан Белгігүлов кездесе қалды. Биологияны мақтады. Жас Инеш соған еліге кетті. Бұған Дәулеткерей мен Мәдине де қарсы болмады. Сол ретпен Инеш биология факультетіне түсіп оқи берген-ді.

Оның несі бар, біздің факультетке келіп түс. Бірге оқитын боламыз,— деп Мәулен әзілдей күлді.

Рас, түсер едім,— деді Инеш. Күлмей айтты. Мәулен сынай қарады:

Оның қалай, бес жылымды заяға жібердім деп өкінбейсің бе?

Қыз жүзіне пұрлы күлкі жүгірді.

- Өкінбес едім...— Шешімді жауап сияқты.

Мәулен ойланып қалды. Инеш Мәйнасынан қысылды білем:

— Осы бір практика дегенің әбден зәрезат етіп болды,— деп қойды.

Мұның көз қылып айтылған сөз екенін Мәдине де түсінген сияқты. «Кең отырып сөйлессін, кедергі болмайын»— дегендей белін басып түрегелді де, ас үйге беттеді.

Азғана тыныштық басты.

— Ойланып қалдың ғой,— деді тым ашығырақ ке-

тіп, артық сөйлеп қойдым ба деп мазасызданған Инеш.— Ал Бағымнан айрылысқан соң қайда болдың?

Расында да Мәулен Инештің жаңағы бір сөзіне қатты әсерленген еді. Ол әуелі балалар үйінде, кейін интернатта болды. Әдемі киініп, қыз көзіне түсе алмады. Енді-сенді бой түзеп, ақ пен қараны айыра бастаған кезде соғыс басталды. Ойлап отырса, іштей бір ынтық болып, өлең арнаған адамдары да бар екен, сонда да күні бүгінге дейін қыз аузынан бір жылы сөз естімепті. Сейткен Мәуленге Инеш сөзі ой тастады. Ол өзі ойыны ма, әлде ойындағысын айтты ма, әйтеуір жаңа бір бірліктің тағдыр бірлігінің нышанын аңғартқандай Мәуленге.

— Ал мен болсам, сенімен бірге бір курста оқығанымды мақтаныш етер едім,— деді ол.

— О-о, сен әлгі бір әңгіменің ұшығын қуалап отыр ма едің? Ойын ғой. Университетке қайта түсіп не бітіремін дейсің мен,— деп Инеш күлді.— Одан да өз жайыңды айт.

— Ол бір ұзақ әңгіме. Тағы бірде айтармын. Мен бала күнгі даусыңды сағындым сенің. Ән салшы!

«Рас сағындың ба?» дегендей Инеш күле қарады.

— Өзгеріп кеткен шығар, балалықты таба алмай өкініп жүрерсің.

— Іздеп отырғаным балалық емес. Маған соның өзгергені керек,— деді «әзілге ұстарып қалыпты» деген ойға келген Мәулен.

— Жоқ, тыңдағың келсе, пианинода ойнайын. Ал өленді сен айтатын бол.

Мәулен қарсылық білдірген жоқ.

Инеш пианино алдындағы дөңгелек орындыққа келіп жайғасты. Мәулен сол жағынан таяна келіп түрегеп тұрды.

— Не ойнайын? Бетховенді ме, әлде Григті ме?

— Жоқ, өзімізше, қазақша бірдемені...

Инеш ойланып қалды.

— Қазақша не ойнауға болады? Тіпті білмеймін.

Инеш салалы ақ саусақтарын жайып пианино клавишына төндіре берді де: «Ал айтсаншы, қандай әнді?» дегендей жігітке қарап қалды. Бірақ жауап күтпеді. Басын сәл оңға салды да «Бір бала» әнін ойнап кетті. Кең бөлме ішін ынтық болған екі жас жүректің ыстық лебіне толтырып, нәзік саз қалықтады. Жігіт көнілін тебірентіп, әлдебір бейтаныс алысқа, жұмбақ арманға жетелеп кеткендей. Мәулен еңкейе беріп тұрып қалды. Мына нәзік толқынды ән сазындай болып қыз бойынан

жұпар иісі аңқыды. Мәулен бір сәт оған қызыға қарады. Қыз мүсіні енді оған қырынан көрінді. Ойы да, дөңі де жоқ қыр мұрын. Жұқа ерні сәл ашылыңқырап қалған. Бет ұшына үйірілген кішкене ғана шұңқыр дәл көзір күлкі ұясы секілді нұр шашады. Өріп, желкесіне түйіп қойған қомақты қара шашынан жұп-жұмыр мойыны ұзын ақ тартады. Аш белін аша түскен қынама бел көк көйлектің кең кеудесі қос қолымен пианино клавишын ұрған сайын дір ете қалады.

Кеше майдана аттанарда кекілі желкілдеген кішкене қызының бүгін ер жеткен, иіскеп шағы екенін Мәулен осы сәтте ғана аңғарды. Енді бұрынғыдай бала деп қарай да алмайтын сияқты. Мәулен өзіне бейтаныс бір мағына халде тұр. Кешегі бір Инештің бала шағында өзін үлкен сынап, Сабырмен теңесе жүретін оның көңілінде дәл қазір нендей ой-шығылдың толқыны көтеріліп жатқанын кім білсін, әйтеуір «ән сазы үзілмесе екен, Инеш осы бір күйден айнымаса екен» деген қызық тілек пайда болды. Бір шаққа көңілін үрей шалды. Ән тынса, жаңағы ойшыл шіркін құшағына тартқан, қол бұлғап шақырғандай болған тәжайып бейтаныс алыс та, жұмбақ арман да сайып болардай. «Осылай отыра берші, осылай отырып осы әнді ойнай берші»— деп Мәулен іштей айтты. Ән бәсеңдеп қайта басталды да, айтып жеткізе алмас бір сағыныштың сазын көтеріп:

«Ән салшы-ай, бір бала-ай!»—

деп барып үзілді. Инеш Мәуленге күле қарады. Ән қанағатсыз көңілінде тұрған жігіт қоңыр даусымен:

«Ән салшы-ай, бір бала-ай!»—

деп қайталады.

Жалынып сағынып па, өкініші ме өтініші ме, әйтеуір тебіренте қайырды.

Инеш өз қасында ұзақ толқып, сезімге мас болып тұрған жігіт жанына үңілді ме, жоқ па, кім білсін, сықырлап өткен күлкісін сыйлап түрегеп кетті.

— Көп қайталаса қызығы болмайды.

Мәулен Инештің қолынан алды.

— Жоқ, бұл ауыма-төкпе көңілге ғана тән философия,— деді Мәулен.

Тулаған жігіт жүрегінің дүрсілін сезіп тұрған Инеш жоғарыға, Мәуленге тіктеп қарады. Кейпінен күлкі нұры суып үлгірген. Кең ашылған ұзын кірпікті қара көзінде жалыныш пен үрей де, дәрменсіздік пен бағыныш-

тылық та бар секілді. Қыз оған осы сәтте сайып мергеннің қолына түсіп, жаутаң қаққан жас елік сияқты болып кетті.

Инеш сәл басын шайқады. Ақырын ғана қолын босатып алды. Бұған ага болып үйренің қалған Мәулен көңілінде аяушылық пайда болды. Қарсыласпады.

— Он екі болды,— деді Инеш сағатына қарап.

Мәулен жаңа ғана келген сияқты еді, міне енді түн ортасы. Уақыт дегенің қалай тез өткен!

Мәулен рұқсат алып түрегелді.

Инеш оны есік алдына шығарып салды. Жып-жылы кішкене қолын ұсынды.

— Келіп тұр, Мәулен, енді,— деп сыбырлап қана айтты.

Мәулен қош айтысып басқыштан төмен түсті. Барып ауланың қақпасын ашты. Ұзын сым арқанды дыңылдатып ит абалады. Мәулен артына қарады. Кепканың тайтұяғы секілді үй порталы қара көленке тарғады. Сол қара көленке ішінде тапжылмай қарауытып Инеш тұр.

Мәуленнің жүрегі шымылдап кетті. Қайтып келді.

— Неге үйге кірмей тұрсың?

— Сен кеткен соң...— деп Инеш күлді. Мәулен үндемей тұрып қалды.

Инеш тіл қатты.

— Ал бар енді.

— Жоқ, ең әуелі сен үйге кір. Сонсоң...

Инеш күліп Мәуленге қарады да, үйге кіріп кетті. Мәулен тұрып қалды. Бәлкім қайта шығар. Жалғыз қалған Мәуленді аяр. Мәулен де оны аяп қайтып келді ғой. Жоқ, Инеш оралмады. Сәлден соң табалдырықтан басталған аяқ дыбысы дәлізбен әрі алыстап кетті. Ех, қыз дегенің неткен тас жүрек еді!

Мәулен сыртқа шықты. Қою қараңғылықтан Инештің үлкен қара көзі тесіле қарап тұрғандай болды оған.

7

Инеш кешет көзін ашты. Қатты ұйқыдан кейінгі дегдар кейіппен тұңғиық бір ойда сәл жатты да, езу тартты. О, қызық, алдында күле қарап Мәулен тұр. Гимнастеркасын түзеп кейін сыргытып, белбеуін тартып қойды. Жосатты кең кеудесін керіп дем алды. Тағы да күлді. Әлуетті қолымен бұған балмұздақ ұсынды. Қайратты қара шашы маңдайына түскен соң кейін қайырып еді, жатпады, қайта келіп түсті. Инеш балаша мәз бола

күлді. Ой, қандай қызық десеңші! Даусы қандай сүйкімді! Жүзі неткен жылы. Мәулен бейнесі ғайып болды. Қыз жүрегі ұйып кетті. Инеш сондай бір тәтті сезіммен көзін қайта жұмды. Паровоздың айқайы, поездың гүрсілі естілді. Ақызақ жел гуледі.

Инеш табалдырықта тұр. Кеудесін желге тосады. Шоқ түтқасынан ұстап ұмтыла түсіп алға қарайды. Бір сәт жүрегі дір етті. Құлап кете жаздағандай болды. **Жоқ, неге күлісың.** Қасында жүз көзді қыран сақшы **Аргустай**[1] мұның әр қимылын қылп еткізбей бағып Мәулен тұрғанда неге құлайды Инеш?!

Поезд таулан келеді. Ие, қасында мұның Мәулен тұр. **Ал артта, ана жан-жағын күм** қоршаған кішкене станцияда қолын бұлғап Гүлшат қалды.

Гүлшат! Шіркін, Гүлшат деген қандай жақсы қыз еді! Аңырау, сол бір жаны аяулы жақсы қызды Инеш неғып бұрын түсінбей келген осы? Тіпті, жәй түсінбегені былай тұрсын, жек көретін, сөйлеспейтін еді-ау! Ие, сөйлетін Гүлшат оған мазасы жоқ, құрғақ бір белсенді болып көрінетін. Солай түсінуге Гүлшаттың студенттер арасында «Тазалық министрі»,— деп аталып кетуі де қамшы болды той деймін. Ие, Гүлшатты жұрт «Тазалық министрі» деп атайтын. Неге олай дейді екен? Студент кеңесінің мүшесі болғандықтан. Өзі жатқан корпустың мәдени тазалық жағын басқарғандықтан.

«Мешілімен төсегің жиналмай қалса, мезгілімен терезе ашылмай қалса, немесе кітап сөресі шаң болса, онда Гүлшаттан жақсылық көрем деп ойлама. Ертеңінде жатақхана «Крокодилінен» күте бер суретіңді!»— деген еді Инешке біреулер. «Тазалық дәптері» дегенді де сол Гүлшат шығарыпты. Оған күн сайын әр бөлменің тазалық жайы тіркелін, бага қойылып отырылатын болыпты. Сықақкөй студент ортасы қойсын ба, бұл дәптерді де Гүлшат міндеіне әуендестіріп, «Тазалық министрінің портфелі» деп атап кетіпті олар.

Тазалықты Инеш те жақсы көреді. Бірақ Гүлшат тұздықты тым ащы етіп, асыра сілтеп алатын сияқты болады да тұрады оған. «Әйтпесе тазалық бақылаған адамды «Тазалық министрі»— деп кекете айтар ма еді?!»— деп ойлайтын Инеш.

Жоқ, Инеш мүлде теріс түсініпті. Студент ортасы оны «Тазалық министрі» десе, жек көргендіктен айтпайды

---

[1] Грек мифологиясында кездесетін жүз көзді, ұйқы, күлкіні білмейтін қыран сақшы — қырағылықтың бейнесі.

екен. Қайта жақсы көргендіктен, ісіне разы болғандықтан еркелетіп айтады екен.

Сол Гүлшат әлі де құммен, күнмен, жыланмен алысып, практикада жүр. Ал Инеш болса, міне салқын үйде, жақсы төсекте Мәуленді ойлап жатыр. Инеш өзінен өзі ынғайсызданып қалды. Сол сәтте ақырын ғана есік ашылды. Мәдине көрінді.

— Оянды ма, жаным?! Тұр онда. Күйін. Тамағың дайын тұр. Соны іш,— деді ол. Содан кейін шыға берді де қайтып оралды.— Ие, ұмытып барады екенмін, саған бір телеграмма бар.

— Қәне, қайда?

Мәдине қалтасынан телеграмманы алып қызына ұсынды. Инеш оқыды да қуанып кетті.

— Гүлшат келе жатыр!

Инеш бір құшақ гүл ұстап вокзал басына барды. Қарсы алуға барған жастардың алдына таласыңқырап шығып тұрды.

Қызық қой. Вагон баспалдағынан шапшаң түскен Гүлшат бір шеттен қолдасып амандаса бастады. Жұрт қолын қалай қысса, Инеш қолын да солай қысты. Дабыра басылған бір ретте ғана Гүлшат Инешке тіктеп қарады:

— Оңалып қалыпсың. Тіпті, жақсы болған. Ал ана бір кезде керемет жүдеп едің ғой.— Содан соң ол басқаларға бұрылып кетті.— Бұл сапар сондай жемісті болды, жолдастар!

Оларға да осындай бір қуанышты сөзін айтады. Инеш күткен өзіне деген айрықша сезімнің бірі де жоқ онда. Бұл да оның көңілінде ана көлтің бірі ғана. Ал Инеш оған жан тәнгермейді. «Жоқ, Мәулен бүйтпес еді. Ол маған ерекше зер салар еді»— деп ойлады Инеш осы арада.

Дегенмен, Инеш оған ренжи қоймады. Қайткен күнде де Гүлшаттың жолдастық сезімін түгелдей өзіне қаратуды ойлап, жақындай түсті. Келесі күні сабақ басталғанда Инеш оның жанына келіп отырды. Демалыс минутында қолтықтап алды. Үйге шақырды. Бұдан былай бірге дайындалуды ұсынды. Гүлшат бұған қарсы болмады. Жалғыз-ақ Зада, Манаптар сияқты басқа жолдастармен бірге болайық дегенді айтты. Сол кезде сабаққа кіруге қайта қоңырау соғылды.

Бүгінгі күнгі ақырғы сағатта Белгібұлов Майқан лек-

ния оқитын еді. Гүлшат жаңа орналасып жатқан жұртқа әлдебірдемені айтып, бәрін де күлдірді. Өзі аудиторияның түкпіріне қарай беттеді. Оның не дегенін тыңдай алмай қалған Инеш Гүлшаттың артқа кеткеніне қайран болды. Ол үнемі Майқан Белгібұловтың сабағында осылай кейінге кетеді. Ал Инеш болса, бұл сабақта алдыңғы отырғысы келеді. Сол себепті Гүлшатты өзіне шақырып еді, анау басын шайқады. Инеш енді артқа ауысып барды.

Бәрібір Майқан Белгібұловичтің лекциясын мына қабырғаның арқасында отырсаң да естисің.

— Майқан Белгібұлович қатты сөйлемейді гой, Гүлшат!

Ақырын болса да, анық сөйлемей ме?— деп Гүлшат күлкіге күлді.

Оның рас еді...

Аудан соң Белгібұлов келді. Жүрісінде ерекше бір салмақ бар. Үсті-басы соншалықты таза. Нықтап басып кафедраға шықты. Шляпасын кафедраның үстіне қойды да, үзын пиджагінің қалтасынан бүктеулі ақ жібек орамалын алып, маңдайын сипады. Көзілдірігін қозғап, қолайлап қойды. Осыдан кейін сыртын қалың сары қағазбен тыстаған көнетоз дәптерін ашты да, баяу ғана ежелеп оқи бастады...

Жұртпен қатар Инеш те жаза берді. Енді бір тыныс минутында Гүлшат дәптеріне қарады ол. Басында «Шайыр» деген үлкен жазу тұр. «Бір тал шайырдан бес жүздік грамм шайыр майы ағады. Ал, бір тоннасынан?» «Шайыры несі мұның?»— деп ойлады Инеш.

8

Биология факультетінің ақырғы курс студенттерін өз сабағынан кейін Белгібұлов Дарвинизм кафедрасына алып барды. Әркімге орындық көрсетіп, бәрін де жайластырды. Өзі «Адамзат баласы туралы ғылым» деген бір қабырғаны тұтасқа жуық алып тұрған фото-монтаж жақтағы столға барып отырды. Асықпай шылым тартты. Көзілдірігін алып, таза кіршіксіз орамалымен тағы сүртіледі. Дабырлай сөйлесіп, әлі де орнығып болмаған студенттерге қарап қалды. Дағдысы ма, кім білсін, аузын қисайтыңқырап бір езулей күлімсіреді. Сол шақта азу тісінің біріне орнатылған алтын тісі жарқырап анық көрінді.

— Тс...тссс... Дәулеткереева, ана Аманова екеуінді

ажыратып жіберетін екен. Сабақ үстінде де сөйлеп отырдыңдар,— деп қалжыңдап та қойды.— Ал практика қалай өтті? Жақсы өтті ме?

— Жақсы өтті,— деп жұрттың бәрі шуласа жауап берді. Әркім өз көргенін, атқарған жұмысын, жетістіктерін айтыса бастады. Балғабаев Манап, Гүлшат Аманова, бнік прическалы Зада Қасымовалар сөйледі. Оларды Белгіғұлов ұзақ сөйлетпей, қыска-қыска сұрақ қойып, дәмді жауап тілейді. Былай қарағанда, үстірт тыңдап, өз міндетінен құтылуы да сияқты. Қазбалап сұрап, зейін сала тыңдап отырған бұл жоқтай.

Жұрттың бәрі сөйлеп болған соң, Белгіғұлов Инешке бұрылды.

— Ал сен ше, Дәулеткереева?

Инеш не дерін білмей қалды. Оқытушыға қарап еді, сондай бір жылы жүзбен мұны жақтап тұрғандай көрінді. Жұрт күлкісін елемеген кейпі бар.

— Мен ерте оралдым. Ауырып қалдым,— деді Инеш.

— Ие, ауырып кетті. Көре алмай қаламыз ба деп ек тіпті. Әйтеуір көрістік-ау...— деп Манап қысық көзін жұмып селкілдей күлді. «Ай, осы бір қалақбас, қысық көз, шікіл сарыға не жоқ осы. Ылғи бір кері сөйлеп, надандығын әйгілеп жатқаны»,— деп ызаланды Инеш.

Әуелі Манап сөзін қостаған күлкі шығып еді, тез басылды. Белгіғұлов қабағын шытты. Ұнатпаған қалып білдірді. Содан кейін жылы жүзбен Инешке қарады. Инеш үйімен қарым-қатынасының барлығын танытып, Мәдинеңің, Дәулеткерейдің хал-жайларын қазбалап сұрай бастады.

Балғабаев мұқалып қалғандай. Белгіғұловқа жалбақтай сөйледі.

— Ойнасақ та, ойдағы сөз, Мақа. Қу медиен далада Инеш ауырып қалғанда бәріміз де сасқанбыз.

Белгіғұлов Манап сөзіне мән бермеді. Тамағын бір кенеді де сөйлеп кетті.

— Мәселе мынада: жаңа оқу жылы басталысымен университет ректораты студенттер жазған жақсы ғылыми рефераттарға, әдебиет шығармаларына конкурс жариялаған. Бүгін-ертең газетке де басылар. Ректорат мынаны еске алады: студенттерді ерте бастан ғылыми еңбек жазуға төселдіру. Екіншіден, үздік студенттерді әйгілеу. Құрылған комиссия бар. Мерзімі үш ай. Ал осыған талаптыларың атсалысыңдар.

— Қандай тақырыптарға?

Белгіғұлов аз ойланып алды да, ең маңызды деген

тақырыптарды санай бастады. Оқитын, пайдаланатын кітаптарды атады. Осыдан соң ескерте сөйледі:

Көшіріп алмандар. Көшіруді кім білмейді. Бірінші класқың баласы да көшіре алады. Адам қабылдаушы, сіңіруші ғана емес, адам жасаушы, адам тудырушы. Бұл жағынан өрмекшіге де ұқсап қаламыз. Өрмекші сілекейі арқылы өзінен шығарады ғой. Өз ісің де өзіңе тән, өзіңе тартатын болсын. Сен ешкімге де ұқсамайсың ғой Рас па? Сол сәт тартып күлген қалпы жұрттың көңілінен ауыр көңіл сырып, қимылсыз сөйледі:— Дәл, тіпті ата анаңа да тұтелей ұқсамайсың. Сенің ісің де, ендеше ешбір жанның ісіне ұқсамауы дұрыс. Ғылым мен искусствода творчество деп міне осыны айтады. Творчество ғылымның демі тынысы.

Жұрт аталған тақырыпты бөліске бастады.

Гүлшат көз көтерді.

Таңдау ерікті болса мен бұл тақырыптардың бірін де алмас едім.

Белгіғұлов шалқая отырды. Қостағаны да, қарсылық білдіргені де танылмайды. Дегдар бір кейіпте.

Аманованың жүрегі тулап кетті. Ештеңе айта алмай мүдіріп қалды. Әдетте ол әлдебір пікір таласының ұшығы көрінсе-ақ іркілмейтін, сөйлей беретін, сөйлей беретін. Сөзі де дәлелді, нанымды шығатын. Ал мына Белгіғұлов болса таласпайды. Үнсіз тыңдап отыра береді, отыра береді. Содан кейін бір кілтенді табады да бір-ақ сөзбен қайырып тастайды.

Белгіғұловтың бұл мінезін ол көптен бері білуші еді. Оның ұзын тырнағына Гүлшаттың өзі де талай рет ілегіп қалған-ды. Содан ба, әйтеуір, осы бір қабағына кеп тік біткен қайқы мандай мұғалімді Аманова іштей ұната бермейтін. Белгіғұловтың әр қадамын санап, паң басып жүргені де, әр сөзін өлшеп-пішіп салмақтап сөйлегені де, сирек қарқылдап күлгені де ұнамайтын оған. Ал мынадай бір үндемей қалған сәтінде Гүлшат тіпті абыржыңқырап та қалатын. Оның дәл кәзір мүдіріп қалған себебі де сол еді. Белгіғұлов терезеге қарады.

— Сонда не алмақшы едің?

Гүлшат толқына сөйледі.

— Осы мына практикадан мен бір өсімдік әкелдім. Шырыны бар өсімдік. Ыстыққа тез балқиды. Балауыз алуға бола ма деп ойлаймын өзінен. Тұрғын ел дәру шөп деп қасиет тұтады екен. Зерттегім келеді.

Белгіғұлов бері қарады.

— Мұның биология ғылымына қандай қатысы бар?

— Неге қатысы жоқ?— деп Гүлшат сұраққа сұрақпен жауап берді,— маған ой салған Қәрім Бозжановтың өзі.

Майқан үндемеді. Қалтасынан папирос алды да, қолын сілтеңкіреп қалып сіреңке тұтатты. Содан кейін:

— Ал, Дәулеткереева, сенің де өз тақырыбың бар ма?— деп катқылдау сөйледі.

— Мақа, менде ешқандай тақырып жоқ. Қайсысын таңдарымды өзім де білмей отырмын. Өзіңіз айтыңызшы,— деп Инеш еркелей жауап берді.

Белгіғұлов түрегелді.

— Осындай жас шақта теорияны жақсылап меңгерген жөн. Бір зерттеу институтына барып екі ай лаборант болсаң, практика деген сонымен бітіп жатыр. Ал теория өскен соң қолға түсе бермейді.

Өзі Инешке қарап сөйлеп тұр. Бірақ «Ұлым, саған айтам, қызым, сен тыңданың» кері екенін Гүлшат бірден аңғарды.

Инеш түрегелді де Белгіғұловқа беттеді. Жұрт ыдырай бастады.

— Қай тақырыпты ал дер едіңіз?— деді Инеш.

Белгіғұлов тізімге үңілді.

— Биологияның түп мақсаты — табиғатты өзгерту болып табылады. Меніңше мына бір тақырыпты...— деп Майқан қарындашын бір жерге тіреді.— «Нәсіл қуалауды өзгерту мәселесіне».

Дәулеткереева ойланыңқырап қалды.

— Оқасы жоқ. Осы тақырыпты ал. Өзім көмектесемін,— деді ол аса бір жұмсақ дауыспен.

Инеш оған тіктеп қарап еді, қыз бойына электр тогі жүгіріп өткендей болды. Көптен бигірек тұратын осы бір адамның келбетінен ол өзіне деген айрықша бір жылылықты сезінді. Мына бір қорғансыз қыздың ерке жанына, ерке сезіміне пана боларлық жылылық. Тағы да қыз жүрегі дір етті. Кенет бойын қорқыныш биледі. Осы бір жылы келбет оны әлдебір тұңғиыққа тартып кетердей көрінді. Рақмет айтты да, тез басып сыртқа шықты. Кітапхана жақтан ду күлкі естілді. Үлкен бағанды кең вестибюль ішін кернеп тұрған жүріс, дабырдан бөліне шыққан көнілді күлкі.

Инеш бұрыла көз салды. Өзінің алдында ғана кафедрадан шыққан бір топ студент биік прическалы, шіңкілдек дауысты Қасымованы қоршалап алған.

— Ала бөтен не сойқан келді оған? Біз ауырмай-ақ оралдық қой,— деді топ ішінен біреу.

Инеш кідірінкірел калды.

— Биология заңын білмейтін бе едің?— деп Касымова шіңкілдей сөйледі.

Қандай заң?

Қалыптасып қалған нәсілдік белгі қайта тәрбиеге көнбейді.

Тағы да ду күлкі естілді.

А а... мына мәселе ме еді айтайын деп тұрганың,— деп Манап алға шықты.— Біз оны баяғыда оқып білгенбіз. Онтүстіктің жылы қысына дағдыланған өсімдіктерді Сібірдің суығына үйретпек болып еді ғой. Суыққа төзімділік қасиетін арттырмақ болып... Ешнәтиже шықпады ғой.

Топ ішінен біреу күмкылдап сөйледі:

Сонда қалай, Инештің де мінез-құлқы тұрақтап қалған демексіңдер ме?

Инештің жүрегі тулап кетті. Жетіп барып:

— Не, Инештің мінезі қалыптасып қалған. Сонда не қыла қоймақшы едіңдер?— дегісі келді. Сол шақта аржақтан Гүлшат көрінді.

— Сендерге не болған бұл, жоқты-барды сөз етіп? Адам ауырмақ түгіл, өліп те қалмай ма!? Осындай да әңгіме бола ма екен!?— деп ол реніш білдірді.

— Біз биологиядан оқығанымызды сөз етіп тұрмыз,— деп Балғабаев қаркылдай күлді.

Гүлшат оның бетін қайтарып тастады.

— Жә, болды енді. Мақтан сүйгіштігің мансап болса, нағыз бюрократ шығар еді сенен.

Жұрт дулап коштап кетті.

Инеш Гүлшатқа сондай разы болып қалды. «Ай, Гүлшат-ай, қандай жаксы, қандай әділсің сен!»

Инеш төрт қырлы үлкен бағанада тұрған айна алдына келді де, ұзын шашын бір желпіп өтті. Содан кейін жаңағы топка барды. Сыр бермегенсіді. Гүлшаттың қолтығынан ұстап сыртқа тартты. Ашырған жұрт үнсіз тұрып калды.

Екеуі сентябрьдің ыстық күніне балқып жаткан тротуарға аяқтарын тік қадап жеңіл басып келеді. Инештің алғашқы сұрағы:

— Сен сонымен Майқан ұсынған тақырыптардың бірін де алмайтын болдың ба?

— Бірін де алмайтын болдым.

— Оның жарамады, Гүлшат. Майқан ренжіңкіреп қалды ғой деймін.

— Неге ренжиді? Қайта практикаға барып жаңалық тауып әкелгеніме қуанбай ма?

— Қайдам...— деп күмілжіді Инеш.

— Асылы Белгіғұлов қызық мінезді адам. Мен түсінбеймін. Ал маған Белгіғұловтан да Бозжанов қатты ұнайды,— деп Гүлшат ашыла сөйледі.

Инеш ұнатыңқырамады.

— Қойшы, тіпті. Майқан білімді адам ғой.

Гүлшат Инештің бұл сөзін елеусіз қалдырды. Өз ойын жалғай берді: сен ол қорғайын деп жүрген диссертация тақырыбын білесің бе? «Жаздық қатты бидайдың күздік қатты бидайға айналу жолы». Тек сыртқы ортаға ыңғайластыру арқылы ғана, Инеш. Будандастыру да емес, колхицин арқылы хромосомоларды[1] көбейту, не азайту да емес... тек сыртқы жағдайға ыңғайластыру... Ыңғайласа бастағандардың нәсілдік жаңа белгілерін тәрбиелеу... дамыта тәрбиелеу... Міне, нағыз мичуриндік принцип. Қәрім бізді жуырда филиалдың экспериментальдық базасына алып барды. Сонда жаздық қатты бидайдың күздік бидайға қалай ауысқанын айтып еді.

Инеш сенімсіздік білдіріп Гүлшатқа күдіктене қарады.

— Барасың ба өзің? Мен алып барайын. Ал Қәрім Бозжанович бар ғой, қай уақытта барсаң да... айталық, жылыұшырап қарсы алады.

— Баруға да болады.

Содан кейін екеуі уәде байласты, баратын күнді белгіледі.

Солай жүріп, олар қала бақшасына келіп кірді. Парктың орта тұсындағы цемент ернеулі аумақты жалтыр көлді жағалай отырғызған көк, жасыл, қызыл, қоңыр, күрең, сарғылт, ақ гүлдер дымқыл ауа толқынымен жұпар иісін шашып тұр, орталықтағы ресторанна Римский-Корсаковтың шығыс тақырыбына жазған «Шахеразадасы» үздіксіз естіледі.

Бұлар іргесінде бір қыз балмұздақ сатып тұрған, сыртында әртүрлі ою-зері бар, әдемі фонтан жанына келді. Қабыршағы тікірейген үлкен жайын арандай ашқан ау-

---

[1] Колхицин — улы зат, дарвинистердің бір парасы бұл улы затты жыныстық клеткаларға жіберу арқылы өну мен тіршілік белгісі хромосомдарды көбейтіп, азайтуға болады. Сол арқылы тірі дененің нәсілдік белгілерін де, сапасын да өзгертуге болады деп дәлелдейді.

ойнап да, шытынап аларған көзінен де, делдиген танауынан да су атқытады.

Сол кереметқұбылыстың бәрін өзіне тән емес мол күшпен жаңаны жайындай қауырмалай құшақтап сығып тұрған бір кішкене сәби жасап тұрғандай. Осы бір фонтан алдына келген адамдардың осы қимылға таңданбай, күлмей кетпейтіні болмайтын. Талай көріп, ыстығы мен қызығы басылса да, Инеш те, Гүлшат та сәл қарап езу тартты. Содан соң бір бір балмұздақ алып жеп, парктен шықты.

Сонымен, барлық той, келістік қой,— деді Гүлшат әлгі үзілді-кесілді.

Инеш бұл сөзге мән бермеді. Өз ойындағысын сөйлеп кетті.

Сен жаңа байқадың ба, менің өзгеріп кеткенімді? Дәл осы деп қалдым. Жүрегім дүрсілдеп кетті. Қарасам, басқа біреу екен. Ұқсайды сөзі де, қасы да, биіктігі де, бәрі де ұқсайды. Гүлшат, құдай ақына ұқсайды...

Кімді айтып келесің?

Сен білмеуші ме едің? Жүр, онда тезірек. Әнеугі жігіт. Таныстырайын. Жақсылап таныстырайын өзіңді.

Оның кім? Мәулен бе? Оны мен білемін ғой.

Инеш таңыркай қарады. Анада өзін шығарып салардағы өткінші кездесуді шын таныстыққа жорымайтындай.

— Қайда жүріп танысып жүрсіндер?

— Қызғанба, қызғанба,— деп Гүлшат сылқ-сылқ күлді,— әйтеуір таныспыз да.

Гүлшаттың онымен қайда кездескенін Инеш қазбалап сұрамады.

— Қалай, ұнады ма саған?

— Ұнады.— Гүлшат тағы күлді.— Мәулен секілді жақсы жігіт ұнамай қалушы ма еді? Білімі аздап төмендеу болар, ә? Айып емес, армияда болғандығы ғой. Көзін айтсаңшы! Ақылға біткен байсалды, мейірбанды көз. Солай емес пе?

Инеш Гүлшаттың білегінен ұстап кенет тұра қалды.— Ах, Гулечка... кішкене кейін жүруге тура келді. Мына кітап магазинінде бір әйел бар еді. Сол бір кітап тауып қоям деп уәде беріп еді.

— Онда тез баралық,— деп Гүлшат бірден көнді.— Қандай кітап еді?

— Эжен Сюдің «Париж сыры» деген кітабы.

Гүлшат сырт айналып үндемей қалды. Соны аңғарған Инеш дәлел іздей сөйледі:

— Оқы деп еді... Әдебиетті білетін бір авторитет ұсынып еді.

— Ол кім?

Инеш күмілжи жауап берді:

— Әлгі... Белгіғұлович...

— Ондай жазушыны Белгіғұловичтың өзі оқуына қалдырайық.

Гүлшат Инешті балаға ұқсатқандай қолынан ұстады да, жетелей жөнелді...

9

Өткел бермес өзеннің тереңі де, саязы да болады екен. Асу бермес таудың аласасы да, биігі де болады екен. Бозжановтың алдында асусыз тау тұр, өткелсіз өзен жатыр. Жоқ, досым, тау да, өзен де емес. Жалғыз тал бидай жатыр Бозжановтың алдында. Қәрім соған тұрып та қарайды, отырып та қарайды. Жалғыз тал бидай! Осы жалғыз тал бидай оған асу бермес асқаралы тау секілді, өткел бермес күркіреп жатқан өзен секілді. Жоқ, асу тауып, таудан да асуға болады. Өткел салып өзеннен де өтуге болады. Ал мына жалғыз тал бидай!.. Сонау Орталық Қазақстаннан үлкен кеңістікті басып өтіп, ғалым қазақтың кабинетіне тап болған жалғыз тал бидай!.. Ұзақ сапардың, көп жылғы іздену жолының бірден кесіліп, жоқтыққа батқан тұйығындай болып, оңаза сабағы мен кішкене дәндеріне тұңғиық сыр бүгіп, жұмбақ күйінде ғалым алдында жатыр.

Қәрім бұған үш жылдан бері қарауда еді. Орталық Қазақстандағы өзінің ғылымдық жұмысына жекеленіп берілген кішкене ғана егіндік жеріне көк тартып шыға бастағанда-ақ қараған. Бас жарғанын да, сүттенгенін де, дән салғанын да өз көзімен көрді. Міне, енді үйге әкеп тағы да қарап отыр.

«Мен сені еккен жоқ едім ғой, қайдан сая болдың?»— деп қарайды ол. Бар жұмбақ та осында жатыр... Қәрім мұның төрт-бес жылдық тарихына көз жүгірте бастады. Қай жылы, қай айда, қай күні қайда екенін, одан түсімді қашан алғанын, тұқымды қайда сақтағанын, келер жылы қалай еккенін — бәрін де көз алдына әкеп отыр. Бәрі де дұрыс, бәрі де...

«Дұрыс болса, бұл шіркін қайдан келді? Еккен бидайым қайда кетті? Жер тартып кетті ме оны? Бір қателік кеткен ғой әлде бір жерде... Әлде басқа бір дәннің ұрығын торғай салып кетті ме екен? Әлде жел ме екен?

«Жоқ, қате кетуі мүмкін емес,— дейді ол өзіне өзі.— Мүмкін емес қате кетуі. Торғайдан қорғап марлі қалпақ киізіп қойдық қой, желді де ескеріп, оңаша егіп едік қой. Қате кетуі мүмкін емес».

Осындай бас қатырар оймен Қәрім ертеңгі тамаққа шақыра келген жолдасын да елемеді. Мектепке барар сәтінде кабинетке кірген кішкене ұлы Маратты да байқамады. Отыра берді, отыра берді... Бидай түрлерінің тарихын аударды. Бір бидайдың орнына басқа бір бидай шыққанды ешкім де жазбаған.

Түс ауғанда ашаң, қыз өңді жолдасы Еңлік тағы да кабинетке кірді. Бозжанов орнынан тұрды да, жағалай кітаптар қойған кең кабинетті кесіп, ерсілі-қарсылы жүре бастады.

Қәрімнің осы бір ерсілеу қимылына аздап езу тартқан Еңлікке ол жадау көрінді. Аласы айқын үлкен көзі бұрынғыдан да үлкейіп, өткірленіп кеткен. Қарасы мол қанды, қара келбеті ағараң тартып, бұл көріп те, сезіп те болмаған бір халге түскен. Сонысын аяныш еткен Еңлік ақырын сөйледі.

— Қәрім... Саған Добровтан кісі келіп тұр.

— Не, солай-ақ болсын, қарашы өзің, Еңлікжан! Мынау, міне жұмсақ күздік... ақ алақан масақты қызыл дәнді «эритроспермум». Ал менің еккенім ше? Менің еккенім қатты жаздық — «Мелянапус 69». Нанасың ба? Ешкіден қозы туған секілді. Притом, әкесі қошқар емес, теке.

Еңлік күлкісі айқындала берді.

— Сені күтіп тұр.

— Кім?

— Добров...

— Ау... Викентий Викентьевич пе? Неге күтеді ол? Неге кірмейді үйге?— деп Қәрім қаттырақ басып есікке беттеді.

Ар жақтан орта жасты әйел көрінді.

— Сізді Добров шақырады. Тез келсін деп еді. Хабарлағанымды растап, мынаған қол қойсаңыз?

Добровтың өзі келді деп түсінген Қәрім сәл тұрып қалды.

— А-а, Добров па? Жақсы... жақсы... көзір қайда? Кабинетінде ме?

Бозжанов тамағын асыға ішіп, тысқа шықты. Күн қабағы тұнжыр. Қапталды қалың бұлт көк тұманмен астасып, тіпті төмен келіп қалған. Енжар сіркіреп жаңбыр бүркеді. Ағаштардың басына көк тұман тоғысып түтінше

баяу козғалып, есіледі. Сумен шыланған асфальт, тіпті, сонау төменге еңістей тартып, өзен арнасындай жалтырайды. Жан тыныштығын онша көп іздей бермейтін Қәрім қол шатыр да алмады, машинаға да отырмады. Күн мынадай лайсаң, салқын болғанмен бой жазуды лайық көрді де, шляпасын баса киіп, макинтошының жағасын тік көтеріп алып, жүріп кетті.

Жүріп келеді, ойлап келеді.

— Тағы да сұрайтыны диссертация жайы болар. Бәлкім, бір түрдің екінші түрге ауысуы туралы лекция оқылар ма? Анада осы жөнінде бір айтқаны бар еді-ау. Лекция, ә? Так, так... «мелянапус 69»... «эритроспермум»... дегенмен «эритроспермум» қайдан тап бола қалды осы? Ол осы оймен партком секретары кабинетінің табалдырығын аттады.

Викентий Викентьевич жаймалы сатыға шығып, кең бөлменің ұзын бір қабырғасын түгелімен алып, төбемен тайталасып тұрған үлкен кітап шкафтың жоғарғы сөресіне қол созып жатыр екен.

— Егее. Қәрім Бозжанович, хош келдің. Мына бір... Әлгі бидай жайындағы бір кітап керек болып... Іздеп жатқаным... А, міне мында екен, таптым... қайтеді?.. Туламақ па, шіркін? Құлатып ала жаздадым-ау, Қәрім Бозжанович,— деп теңселіп кеткен жаймалы сатыға өз наразылығын білдірген Викентий Викентьевич шкаф жақтауынан ұстап, жер-көкті сықырлата зорға түсті. Бетінде қан ойнайды. Ілгері шығыңқы шекелі жалпақ маңдайы жіпсіп, термен шыланып жалтырайды, өзі залқынып қалған.

— Ау, мұның не, қария? Басқыш ауып кетіп, жазатайым болсаң. Тұрып кете беретін мендей жеңіл де емессің,— деп Қәрім шынын да, ойынын да араластырып сойледі.

Сол кезде есік ашылды да, ұзын мойын, сұңғақ, ақкұба, әдеміше келген көмекші қыз кірді. Бозжановтың даусын естіп кірген болса керек.

— Викентий Викентьевич, мен сізге неше рет айтпадым... Керек кітабыңызды мен-ақ әпермеймін бе? Қәрім Бозжанович мұлде дұрыс айтып тұр,— деп жатыр.

Добров мынадай қамқорлықты орынсыз санады ма, кім білсін, пенснесін төмен түсіріп, Бозжановқа сүзіле қарады. Ренжіп қалғандай кейпі бар.

— Біреудің жағдайын ойластырғаның жақсы-ау! Ал өзіңе жол болсын? Мынадай лайсаң күні жаяу жүруің қалай? Машинаң қайда? Қол шатыр неге алмағансың?

Тымау тисе қайтесің? Тамағың ауырып қалса ше?— деп бастырмалата бастады. Қейпінде әзәзілдік бар.

Мұны шын көріп қалған Бозжанов:

— Ну, ну... Викентий Викентьиевич... Сен мені балаға санағың бар-ау,— деп дауласа кетті.

Добров қуақылана қалды.

— Ә... ендеше сен де мені картқа санама!

Екеуі де қарқылдай күлді. Добров есік алдында ренжіңкірей тұрып қалған көмекшіге қарады.

— Жақсы, жаным. Осы соңы болсын. Енді қайтып қайталамайын. Кітап керек болса, өзіңді шақырайын,— деп жадырай сөйледі.

Көмекші қыз шығып кеткен соң орнына келіп отырды.

— Ал диссертацияң не күйде?— деді Бозжановқа

Қәрім талай рет жеткізіп айтып, Викентий Викентьевичтің құлағын сарсытқан ғаламат бидай жайын тағы да баяндады. Партбюро секретары өз алдындағы изложницада[1] тұрған он шақты қарындашты топтап ұстап, сусығандарын басқаларымен теңей отырып, ықыластана тыңдап содан соң сөйледі:

— Диссертацияны ендігі жылға қалдырмайсың. Қайткен күнде де биыл қорғау дұрыс. Тоқтамға келер уақыт жетті. Мұны партия ұйымының тапсырмасы деп біл. Бір қызық жәй бар... Айтса да, бір жыл кейін еккен бидайдың жайы да осындай ма?

— Жоқ, олар Орталық Қазақстанның бар суығына төзіп, күздікке айналып келе жатқан «мелянапус 69-дың» өзі. Селтеп шығып, түйыққа қамап қойғаны — ана бірі ғой...

— Жоқ, сен оған көңіл бөліп, тереңірек зерттеуің керек. Бүгін Кеген аңғарынан бір колхоз председателі келді маған. Кеудесі биллай...— Ордендері бар дегендей ол қолымен төсін көрсетті.— Қолында бір уыс бидай. Председательдің айтуы бойынша бір масақтан түскен бидай. Ал соның ішінде бес-алты тал қара бидай жүр.

— Міне, қызық,— деп Бозжанов ыңталана дауыстап жіберді.

— Қызық жай деп отырғаным да осы. «Мұның сыры неде? Соны түсіндіріңдер»,— деп келген колхоз...

Кенет есік ашылды. Салмақпен басып Белгібұлов кірді

Добров тұрегелді.

— О, Белгібұлович, дөп келдің. Сөйтіп колхоз председателі осының сырын түсіндіріңдер деп келген.

[1] Изложница — қалам, қарындаш салып қоятын сауытша.

Диванға саспай келіп отырған Майқан Добровты тыңдап қалды.

Викентий Викентьевич әңгімені қайта бастады.

— ...Сөйтіп бүгін түсте осында келді... кеудесі мынадай... Бір бидай масағынан қара бидай шыққан...

Белгіғұлов «рас па» дегендей еленделп қуанып отырды. Әр жерінде сұрақ қойып, ынталанады. Бір заманда Бозжановқа қарап:

— Міне, бұл саған табылмас факты ғой,— деп қойды. Добров сөзін аяқтады:

— Сөйтіп мен оған бір-екі ғалым мен биология факультетінің студенттерін жіберіп тексеруге уәде бердім.

Белгіғұлов түрегелді. Шылым тартты. Бозжановтың қасына келді.

— Зерттеуге тұрарлық нәрсе екен. Барып қайту керек, көзбен көрген дұрыс.

— Соған Бозжанов екеуіңізді жіберейік пе деп ойлап едік,— деді Добров.

Белгіғұлов орнына барды. Темекі түтінін молынан ішіне тартты да сыздықтап шығарып, ойлана отырып қалды. Содан кейін сіреңкесін қалтасына салды.

— Барып қайтуға әбден болады,— деді ақыры.

— Бесінші курс студенттерін түгел апару керек, көрсін. Тәжірибе алсын. Қітаптарды құр жаттата бергеннен ештене де шықпайды,— деп Бозжанов ұсыныс жасады.

Добров қостай сөйледі.

— Теория қашан да практика арқылы ғана жандanады. Жандандыруымыз керек бұл теорияны.

Белгіғұлов қарсы дау айтты.

— Теория жетекші роль атқаруға тиісті. Практика, практика деп, студенттерді оқудан қол үздіріп жіберуге болмайды.

— Әлбетте,— деп қойды Добров.— Ал дайындалыныздар.

Белгіғұлов тұра берді де Добровқа күрт бұрылды:

— Ұмытып барады екемін-ау. Өткен жылы үшінші курста біраз себеппен өтпей қалған арнаулы курсым бар менің. Биыл міне төртінші курста төтенше түрде соны жүргізуге тура келеді. Ол жөнінде деканаттың тапсырмасы бар.

Викентий Викентьевич «не дейсін?»— дегендей Бозжановқа қарады.

— Шынында сол колхозға студенттерді екі адамның бастап баруының қажеті қанша?— деді Кәрім.

Не, бір адам барса да жетеді ғой,— деп Белгіғұлов [illegible] мойындай сөйледі. Мына Қәрім Божанович барсын. Фамилиясы [illegible] диссертациясына қажет фактылар.

Добров бұл пікірге көніп қалды. Белгіғұлов бұрын сұрағы [illegible] айтысты. Неге екені белгісіз, есікке қарай [illegible] сөйлей бастады.

Бұлар қабылдау бөлмеден сыртқа беттегенде партбюро секретарының есігі қайта ашылды. Ар жақтан Никифорий Никифорович жалпақ жалтыр басы көрінді.

— Қәрім, барған сың алғі колхоз председателімен [illegible] ғой. Ол ақжарқын тамаша адам екен. Фамилиясы [illegible] Сексенбаев. Ал жақсы. Айтпақшы, Қәрім Кәкімұлович, ана калған бидайларға да зер сал [illegible] ғой. Ұмытпассың ғой. Кім біледі, аралық түр деген [illegible] сияқтары содан табылып қалар! Ғажап емес... [illegible]

Осы сырды [illegible] түйіп, Қәрім үйіне оралған сәтте [illegible] үстінде оқшау тұрған жалғыз тал бидай оның көзін [illegible]

«Сонау сырлы мен жұмбағың қайда бұл?» деп ол [illegible] қағазға оралған тағы бір тал бидайды [illegible] жазу столына әкеліп, орамын ашты. Енді [illegible] қатар қойды, бір «мелянапус 69-дан» екі тал бидайдың [illegible] жай көзге де айқын. Бірі кәдуілігі «мелянапус 69-дың» өзі, ал екіншісі... «эритроспермум». Кәне, [illegible] ақылдың қайда бола қалдың?

Жапсыз шкафтан алған бидайдың масағын дәл түбінен ақтарып [illegible] қырқып алды. Сабағының собыққа [illegible] сұйық емес, бітеу екен. Бұл қатты сортты бидайдың белгісі болатын.

Ол масақты колына салып үкті де, қауызын ақырын [illegible] ұрмен ұнтарды, содан соң ұзақ қарады.

«Иә, бұл шынымен жылтыр, қатты бидайлар»,— деп [illegible] ол өз ойын. Кенет оның көзі басқалардан оқшауланған бір данді шалды. Қәрім оны жырмалап, оңаша [illegible] шықты. Ақшыл, солғын қызыл, ұнды, крахмалды [illegible] Қәрім таңырқай қараған қалпы қатып қалды.

— Ой-пой! Еңлік, мына қызықты қара!— деп ол кабинеттен жүгіре шықты,— мына кереметті қара, байқайсың ба? Мынадан, міне, қатты бидайлар. Ал мына біреуді қара, сөлгінің қызыл... ұзыншалау... Байқаймысың?— Ботаникадан хабары болмаса да, Еңлік Қәрім алақанын [illegible] қызығып қарады. Басқаларға ұқсамайтын бір түйір [illegible] мұның көзі де шалды.

— Бұл, міне, жұмсақ бидай. «Эритроспермумың» осы.

Қызық екен! Жалғыз түйір дәннен өнген бір баста екі түрлі бидай! Міне ғажап! Дәл Сексенбаев айтқандай! Кәрім осы сөзді әлсін-әлсін қайталай берді.

10

Көпке дейін үйден ешкім жауап бермеді. Есік жақтауының кісі бойы қол ұсыным жеріне орнатылған қызыл кнопканы Инеш қайта басты. Коридорда ұзақ соққан қоңыраудың самарқау үні бұлардың құлағына үздіксіз келіп тұр.

— Мәйнам ешқайда кетпеске керек еді,— деді Инеш тынышсызданып.— Ертемен өзін жайсыз сезініп отыр еді. Мигрені... ұстап қалған ғой тағы.

Инештің салалы саусақты кішкене қолы тағы кнопкаға барды. Жұп-жұмыр, мүсінді ақ сүйрік білегін жалаңаштап, ақ жібек кофтасының кең, ұзын жеңі кейін сырғыды. Әлден уақытта арғы жақтан ауыр қозғалған аяқтың төсенішке тиген жұмсақ даусы естілді. Былғарымен капталған қалың қара есік жеңіл ашылып кетті. Мәнерлі көк-шұбар ұзын халатты Мәдине көрінді. Үлкен дымқыл ақ орамалмен бір жақ шекесін айқара таңып алыпты. Етженді беті қызара бөртіп ісініп, бұрынғы толық, маңғаз келбетін бұзып жіберген.

— Тағы не, басың ауырып тұр ма?— деп Инеш ақырын сөйлеп, аяғын ұшынан басып үйге кірді. Кескінінде кейістіктің ізі білінеді.

— Ие, Инешжан,— деді ол таңулы жақ шекесін діріл-деген қолымен қатты басып,— мынма қарай бір жылан...— Мәдине ернін жыбырлатып, күмілжи сөйледі де, тепселе басып, өз бөлмесіне беттеді. Инеш кең коридордың түкпір жағындағы бөлменің шынылы есігін ақырын барып ашып, Гүлшатты бастап кірді.

— Кәзір келемін, ренжи көрме, Гулечка. Мә, мынаны қарай тұр.— Инеш қызыл былғарымен капталған үш кісілік жұмсақ диванның қалқанында тұрған қалың альбомды алып Гүлшатқа берді де, еппен басып асыға шығып кетті.

Аса бір ұқыптылықпен сәнді жиналған үлкен кабинет. Қарама-қарсы екі қабырғадағы сонау төбеге тірелетін бес-алты қатар сөреде сығыстырыла қойылған кітаптар. Жұқа мұхарама ұсталған үлкен терезенің алдында қызыл ағаштан зерлеп істелінген көк шұғалы сәнді жазу столы тұр. Он бұрышта радиоприемник, сол жаққа малдас құрып отырған құндыз бөрікті біреудің қара мәр-

мәрмәр шабылған кішкене статуэткасы қойылған. «Бұл Инештің папасы болуға тиісті,— деп жорыды Гүлшат, ана жазу столындағы түтас көк шұғалы креслоға отырған жанып. Ие, ие, оның папасы академияда істейді ғой. Ал терезеге қарсы беттегі шығыс стилінде жасалып, ішіне түрлі оюларлармен безелген, өткен ұзақ заман өз табын қалдырып қарайта бастаған үлкен күміс құмыра, ең, принциптармен әдемі үндестік жасайды. Бұл құмыра нарсы әлінің ұлдіх таралған торентика деп аталатын өрнегінің өзгеріп жолісі еді.

Инеш қалай...

...ба?— Инеш жауап күтпей-ақ шешей ...— Жаман ауру. Екі күннің бірінде жатып қалсаң, жайнам ауырса үйдің берекесі кетеді, Гүлшат Жаулонның да келмей жатқаны... осындайда жақын адамдарының бірге болғаны... ой, Гулечка, көп нәрсе ойыңа келеді. Қазір сен болмадың бар ғой... мен білмейтін. Мүмкін жылап та алған болар ма едім. Міне сен ...ім жақсы болып қалды.

Онша ...ал-сезімін өз күшінде түсінген Гүлшат Инешке ...ңілінің ашушылығын білдірді:

Ауыр ауру емес қой бұл. Дәрігерге неге көрінбейді?

Гулечка, сен білесің бе? Мәйнәмнің емделгісі келмейді

Неге?

Қымбат, Гүлшат. Баласы өлгеннен бері қайта осылай жатып түруды сүйе ме деймін... болмашы бірдемеге ренжіді де жатып қалды. Шынымды айтайын, маған да ауырмаса игі деп қорқамын. Рас айтамын, Гүлшат Инеш қуалайды дегенге сенбеймін. Дегенмен... жаман бір ырым бар менде. Бүгін болмаса ертең ауырып қалатын сияқты боламын да тұрамын.

Гүлшат Инеш сезіндегі қайшылықты байқап, соған көңіл сөйледі

Онда сенбеймін дегенің бекер де?

Бұл ...мегрень тұқым қуалайды дегенді қуаттайтын көрінеді ғой...

Көкірек қалды ғой энциклопедия. Жаңадан басылайын деп жатқаны да осыдан. Көп материалдар онда ескі буржуазиялық ғалымдардың теріс пікіріне сүйеніп жазылған. Соның бәріне біз илана бере аламыз ба? Күні бүгінге дейін хромосома теориясын оқып келеміз. Ал Ми-

* Большая Советская энциклопедия.

чурин ілімі оның терістігін дәлелдеп отыр. Бұл туралы энциклопедия не айтады? Оны өзің де білесің. Не істеу керек соған?..

Инеш оның сөзін бөліп жіберді.

— Биология ғылымын ұстап тұрған да осы теория ғой...— Осы кезде Мәдинеңің даусы естілді. Солай беттеген Инеш ойына тағы Мәулен түсті. «Кешігіп жатқаны қалай? Әлде... келіп кетті ме екен?».

Гүлшат оңаша қалған соң альбомға үңілді. О, қандай жақсы альбом! Түрлі-түсті әдемі суреттер. Алуан түрлі архитектуралық стильде салынған сәнді үйлер. Талантты суретшілердің данқты сурет-полотнолары.

Гүлшат соларға ұзақ, ынтыға қарады.

...Мына бір сурет оған соншалықты ыстық-ақ. Қолхозда егін-жайды аралағаны бар-ды оның. Айнала сары-буырыл тартқан түлкі мұрт егін сонау етектен көтеріліп келе жатқан өзі реңдес көгілжім сары алашарпы бұлтпен нәзік астасып кеткен. Ел көніліндей еркін есіп, соның бойымен толқын жүгіреді. Бар қуатын бойына сақтап тыныш жатқан теңіздей. Әлдебір ұлылық, терендік бар, қуаныштылық бар. «Шаба бастау керек. Ах, бұл сурет екен ғой. «Рожь»— Шишкин. «Көз жанарын толтырып тұрған қандай ғажап көрініс! Өмір. Қәдуілгі өмір». Тіпті Гүлшат құлағына желмен ойнап теңселген дәнді қара бидайдың шу-сыбдыры да шалынғандай болды.

Гүлшат тағы бір суретке үңілді. Түн... жаңа ғана көтерілген ай алашабыр бұлт арасымен жоғары өрмелейді. Бозғыл сәулесі алакөленкедей ғана. Арғы жағы түн қоюлығына үнсіз еніп жатқан тұңғиық фонда жастықмастығына бой ұрған екеу тұр. Сурет астына «сүйемін» деген сөз жазылған. Гүлшат еріксіз езу тартты. Қенет суреті қолынан түсіп кетті. Еденге қырынан шаншыла барып тиді де, төңкеріліп түсті. Гүлшат еңкейе беріп еді, тап алдынан жасыл сиямен әшекейлене жазылған екі жол өлең өре тұрды:

«Алдағы жас өмірің, болашағың, дәл осындай бақытты болсын, жаным.

Горький атындағы парк».

«А-а... ескерткіш екен ғой. Кім берді екен, ә? Мәулен бе екен? Әлде, ана бір ақын бала ма екен? Соның осындай... Жоқ, Мәулен болар... Туу, қажет емес, кім бергені». Гүлшат енді өзінің ұзақ уақыт жалғыз отырып қалғанын кенет сезді. Түрегелді де, үй ішінде жүре бастады. Инеш әлі жоқ. Ол кішкене қол сағатына қарап еді,— жарты

сағат. Ишиттің кеткеніне жарты сағат болған. «Енді [redacted] дайындалуға болмайды. Оның мынадай жағдайын [redacted] де тіс қоймас. Қайда жүр өзі?» Гүлшат [redacted] ойлап шықты. Ас үйде шашақ, шанышқы сылдыры есті. «Ішеш болуға керек» — деп ойлап, жартылай ашық тұрған есіктен сығалап еді, кішкене электр плитканың үстіне бар денесімен үңіле еңкейіп тұрған Ишиті көрді.

— Ишш, не істеп жатырсың сен?

Ишиттің шалықтаған тер моншақтарын сыбанған [redacted] тастады ол.

— [redacted] ауырып... үзіле береді. Ал, жаңа [redacted]. Саған какао берейін деп [redacted]

— Ешқайда бара болғансың. Мен кетемін енді. Тегі сағат дайындауға бүгін сенің қолың да тие бермес. Қәне, [redacted]. Ағынбайтын неткен нәрсе...— Гүлшат электроплитасын өзіне қарай тартып алды да, жаңа спиральді қолымен жүгірте бастап еді, бірде әне жері, бірде мына жері шоршып шыға берді.

— Бір керемет! Күнімен әурелегені.

Бұған сенбейтінін білген Гүлшат спиральді енді қолына алды. Екі ұшын алыс ұстап, плитка сымының [redacted] ақшиландай кигізді де, розеткаға апарып сұқты. Ақ спираль ең алдымен күреңітіп, сонан соң жасыл түске [redacted], қызарып жүре берді.

— Мұның не, Гүлшат?

— Көр. Жарты минуттен кейін Гүлшат плита сымын электр ұясынан суырып тастады. Спираль қарауытқан темірдей сылғыдай барып, көз ойнатар жасыл түрге түсіп жасып қалды. Суыған спиральдің бір басынан ұстап Гүлшат плитка қобысымен жүгірте бастады. Жасып қалыпты, сеніргені де, шыққан да жоқ. Гүлшат енді ақырын ғана жымиып күлді.

Ал мен кеттім. Уақытым да жоқ. Комсомол комитетінің бір тапсырмалары да бар еді... сау бол, үәдемізді ұмытып кетпе! Ұмытпайсың гой! Сол күні осында... жоқ, университетте-ақ жиналсақ... сөйтіп, жиналып барсақ

Гүлечка, мен тегі бара алмайтын шығармын деймін. Мына Мәйнамды... көрмейсің бе, міне...

Оны өзің білесің. Ал, сау бол!

Кенет Ишітті көңілсіздік басты. Терең күрсініп алды. Неліктен? Оны өзі де білмейді. Осы бір үлкен үйде оның жалғыз өзі қалғандай. Жоқ, ол жалғыз емес, Мәйнасы

бар оның. Я, я, көңілсіздіктің өзі сол Мәйнасының ауырып қалғандығынан.

Ол не істерін білмеді. Мәдине жатқан бөлмеге барды. Ұйқылы-ояу адамдай көзін сәл ашыңқырап бір қырынан жатыр. Жиі-жиі дем алады. Соның өзі қиналып жатқанын аңғартқандай. Өмірдің барлық қызығын өткізіп, енді салқын тартқан ауру адамға балаша дем алу жараспайды-ақ.

Ол келіп Мәйнасының маңдайынан сипады. Не ішкісі келетінін сұрады. Мәдине ең әуелі басын шайқады. Содан кейін біраз уақыт ерні жыбырлап жатты. Бірдеме туралы қайта-қайта айтқандай болды. Шешесінің не деп жатқанын ести алмады Инеш. Мұндай ауыр минутте не туралы айтушы еді ана байғұс? «Өзіңе қара, жүдеп қалма, тамақ істеп іш»,— дейді. Инеш оны бірден түсінді. Инеш Мәйнасының төсіне басын салды. Өзіне таныс бауыр басқан дымқыл, бұрқыраған мейірімді иіс, ана иісі. Жұмсақ та аппақ ана кеудесі кенет бозғыл тарта бастады. Күңгірттеніп, қарауытып алыстап барады. «Ой, қалайша алыстап кетті? Жоқ, қарауытпауға, алыстамауға тиіс».— Инеш көтеріле түсіп, анасын құшақтап алды — «терлеп жатыр екен ғой. Түу, қалайша ағып терлеп кеткен?» Жоқ, тер емес бұл. Мәдине кәзір терлеп те, ыстықтап та жатқан жоқ. Инештің көзінен аққан жас бұл. Не, уақыттай дыбыссыз жылжып оның көзінен мөп-мөлдір жас тамшылары домалай берді.

Түу, қандай ақымақтық. Ертең-ақ айықпай ма Мәйнасы? Айығады, сөзсіз айығады. Әрине, ақымақтық. Ақылды адам өте сирек жылайды. Міне, Мәйнасы ақылды. Ауру қажытып жатса да, жас алған жоқ көзіне.

Кенет телефон қоңырауы соғылды.

— Папа... жаман емес. Не, не, жаңа келдім. Тамақ ішкен жоқ... кеш қайтам?.. Ерте кел, папа. Сондай көңілсіз...

Ол сыртқа шықты. Почта жәшігінен шеті шығып тұрған газетті көрді. «Мәйнам жатқан соң газеттер де алынбаған екен ғой». Жәшіктің қақпағын ашып жатып, кенет Мәулені есіне түсірді. «Неге келмеді екен?» Инешті әлдебір жүрек тырнар сағыныш биледі. Кенет газет арасынан әдемілеп төрт бүктелген бір қағаз көріне кетті. Инеш асыға ашты. «Инешжан, үйге келіп едім, ешкім дыбыс бермеді. Кейін хабарласармын. Мәулен». Қыз қайыра оқыды. «Үйге!» «Үйіңе» емес, «үйге!» Жүрекке жылы тиер қандай бизбы сөз!

11

Мәулен кітапханадан шаршап келді де, жатып қалып ұйқы ілініп кеткен екен, дауыстан оянды. Басында төңкеріс түсіп Жолтай тұр.

Мәулен, бір шаруа болып қалды. Тығыз шаруа. Коридорға шығып кетсең...

«Не болып қалды?» — дегендей Мәулен оған сұрана қарады. Жолтай бөлмеде отырған студенттерді көрсете ым жасады. «Мына жұрттың көзінше айтуға болмайды» — деген сияқты еді.

[redacted] шықты. Жолтай оны дәлізге [redacted] жұрдұ.

— [redacted] бір студент той жасайды екен. Соған шақырған екі. Қалай ойлайсың, барайын ба, әлде бармай-ақ қойсам ба екен?

Мәулен күлді.

Мұның несіне ақылдасу керек?

Сонда да, жолдасың той, айтсаңшы?!— деп қылжақ Жолтай

Менің ақылым ғана жетпей тұрса, бар онда.

Жолтай Мәуленнің иығынан қағып қойды.

Дегем жерден шықтың, достым. Ал онда әнеугі бағаңнан алған кек бұлақ шалбарыңды бере ғой. Жақсы-жақсы кездер келді екен. «Өзіңде жоқ болса, жолдастарыңнан неге сұрап киметең?» — деп сөгіп жүрер.

Мәулен ренішін білдірді.

Жерден жеті қоян тапқандай қопайтып, оңашалап жүрегің осы ма? Бүйтіп жұмбақтамай-ақ жай сұрай салмайсың ба? Ал да кн, бар!

Жолтай кері бұрылған Мәуленнің соңынан ерді.

Ал рақмет, Мәулен. Сен үйге кіре бер. Мен кәзір келемін.

Мәулен бөлмеге кірді де қайта жатты. Бір уақытта Жолтай келді. Қолында бір қара пиджак, сұр жейде, қызыл алқа галстук.

Мәулен қара пиджакты бірден таныды. Ереннің пиджагы. «Қалғандарын кімнен қақты екен?»—деп ойлады ол. Жолтай Мәуленнің қасына келді. Қалта айнасын алып, кітап сөресіне қойды. Жаңа әкелген көйлекті киді. Ұзақ жүрелеп, ақыры шоқпардай етіп галстукты түйді. Содан кейін айнаға бір, Мәуленге бір қарады.

Ал қалай көресің, жараса ма?

Жарасқанда қандай! Қыз біткен енді соңынан қалмайтын болады,— деді Мәулен.

— Көйлектің қыртыс-тыртысы бар екен. Зато пиджак жақсы. Шешпеспін. Ішіме кім үңілер дейсің,— деді Жолтай. Содан кейін Мәуленге бұрылды.— Ал, Мәке, әлгі шалбарың қайда еді?

Мәулен чемоданда бүктеулі жатқан сары шалбарды алып шықты.

— Ойбай-ау, мынаған қыр түсіру керек болды ғой. Әй, Мәке-ай, шалбар дегенді адам жанбаста ұстамаушы ма еді!

— Жамбасым менің жұқа емес,— деп Мәулен күлді.— Шалбар төсеніп, шұлық жастанатын күннен өткенбіз.

— Ойыны жоқ.

— Е, расың болса, не қыңыдығы бар, суға батыр да, өз астыңа баса ғой,— деп Мәулен қабырғаға аунап түсті.

Жолтай сағатқа қарады.

— Бұ да жөн екен-ау. Өтек іздеп тобан аяқ болғаншша...— деп ол шешіне бастады.

Мәулен теріс қарап күліп жатыр.

Осы бір жігіттің бойында біраз оғаш жайлар бар сияқты. Бастапқы күндерде Мәулен оны жақын санап, іш тартып жүруші еді. Бірақ бір бөлмеде тұрса да сирек жолықтыратын болды.

Мәулен сабақтан шығысымен асханаға барып тамақ ішеді де, кітапханаға тартады. Кеш қайтады. Ал бұл кезде Мұздарапов жатуға ыңғайланып, шалбарын сулап төсегінің астына салып жатады. (Тіпті шалбар қыры тәуір шығуы үшін ол жұмсақ сеткадан да қашатын. Тақтайлы кереуетті артық санайтын-ды). Ал Мәулен болса, солдат тәртібімен ерте тұрады. Бұл кез, әрине, басын мақталы қалың көрпемен тұншықтыра орап, қаратер болып деміге қорылдайтын Жолтайдың тәтті бір түс көріп жатқан шағы болатын. Ол содан сәске түсте тұрады. Өткен күнгі жақсы-жаман оқиғаларды есіне түсіріп, біраз жатады. Есінейді. Жасаураған көзін сүртеді. Қайта-қайта керіледі. Тұрғаннан кейінгі алғашқы шаруасы — телефон соғу. Жолтайдың дағдылы бір-ақ сұрағы бар:

— Ал бүгін қайда боламыз?

Бұл сұрақтың мәні де бар. Ең алдымен Мұздарапов университеттің оркестрінде істейтін-ді. Біреу елуге толады, енді біреу үйленеді, ал үшінші біреу қайтпас сапарға аттанып жатады дегендей, оркестрді қалаушылар да табылып қалатын. Ондай жерден Жолтай көңілді қайтады. Көрген сый-құрметін, ішкен-жегендерін, кімнің қандай

[illegible] айырықша бір шабытпен баяндай келеді. Ал ақтары тәуелсіз, кларнеті бар. Отыра қалып соны [illegible] Кларнет оның болашағы ғана емес, нан тауып жер күнделігі де. Сол себепті қой дей алмайсың. «Қой!» деп кесіп айтып бір адамды келешегінен айырар [illegible] қандай қарапұрық табылар дейсің!

Мәулен осы ойда жатып Жолтайдың қалай тұрып, қашан кеткенін де байқамай қалыпты.

Сәлем беріп осы бөлмеде жататын студенттердің [illegible] ерекшелік-қылықтары бар. Мінез қылылығы сол [illegible] да болушы еді. Олардың ішінде де [illegible], бесігі мен мақтаншағы, есері [illegible] іскері, ұшқыры мен үндемегіші [illegible] болып жататын. Сондай қияпаттағы [illegible] тәуелсіздігін бір тапсырма кезінде ғалам[illegible] бір үндестік тауып, бір жағадан бас, бір жеңнен [illegible] қимыра қоятын еді. Ал мына студент ортасында сол үндестік жоқ сияқты өзін әлі де солдатша сезінетін Мәулен кезінде бірсүдің дем алғысы келсе, екінші студент ән салуды қалайды. Бірөу оқығысы келсе, енді бірі әңгімелесуді ұнатады. Жұрт болып стол басында сабаққа дайындалып жатқанда ішінен оқи алмайтындар да бар. Соның бірі Мұстан Мықтыбаев деген жігіт. Танауы шұңылдап күбірлеп отырғаны ылғи. Мәулен бастапқы кезде

Ішінен оқы! – деп көріп еді,— бала күнімнен осылай оқып үйренгенмін, – деген келте жауап алды. Мұстанның бұлай оқып үйренген себебі — жалғыз өскендігі екен. Оқыма бөлмеде отырып алып үйді басына көтере оқып үйренбеген ғой.

– Енді ішінен оқып үйрен!— дегенге Мұстан ашу шақыра бастайтынды да шығарды. Не дерсің оған! «Жалғыз болып неге өстің? Екеу-үшеу болып, көп болып неге өспедің?» – деп қалайша кінәларсың оны! Десек те, ақыл кеп бірде жетіп, бірде жетпей, әлдебір жұмбақ тұңғиығынан асыл іздеп, кітап үстінде өзінді ауыр ұстап отырған шағында қасыңдағы адамның пыш-пыш күбірлеп отырғаны қандай қолайсыз!

Ал қара көнді, балуан денелі жігіт бұлардың біріне де үлеспейді. Ол өзі барынша тұйық болса керек. Жұрт ортасіне құлақ қоймайды. Ұнатпағанын да сездірмейді. Мәуленге ұқсап кітапханаға да жиі барып, ұзақ отырмайды. Керек кітаптарын осында әкеліп, әңгіме, сабырдың арасында міз бақпай отырып оқи береді, жазып береді. Осы бір тұйықтығынан селт етіп, күрт шығар

мінездері де бар. Ең әуелі ұзақ үндемей отырады да, «сүйіскен көңіл гүлмен тең», не болмаса, «сол көктемдей көңілдің...», «қан тамыры — дүниенің келіп көктем...» деген сияқты өзіндік көңіл күйін танытар оғаш бір сөздерді айтады да, содан соң ұялып қалады.

Бір ретте Мәулен екеуінің жолы бір түсті. Мезгілі өтіп бара жатқан күз күні. Ауада жаңбыр иісі мен зәрсіз салқындық біліпеді. Реңсіз, жұқа бұлт таудан төмендеп егекке ойыса қапталдап барады. Жапырағы түсіп, жалаңаштанған көше бойындағы бәйтеректер де селдіреп қалған. Оқтын келіп бетке соққан салқын жаңбыр тамшыларымен дымқыл тартып, шыны мұздақтанып жылтыраған болады. Жасаңырағаң ауыр салмақпен тыныштығы мол күз күнінің өзіндей баяу теңселіп суылдайды.

Оң қолда үлкен үш қабат ұзын үй қалып барады. Есіктен шуласа шыққан бір топ студенттер жол-жөнекей әлдекім оқыған лекция туралы таласа, айтыса бастады.

Соған жалғас акушеркалар училищесі. Жиі орнатылған тал арасынан бір ғажап мүсін көрінеді.

Нәзік дене бітімі барынша көрінген жас ана әдемі бір позада тұрып, аяғын енді-енді қалтақтап басқан сәбидің төбесінен су құйып тұр. Судан сәл тітіренген ол демін ішіне тартып мықырайыңқырап қалған. Қуанышты жүзінде тек сәбиге ғана тән тыжырынушылық бар. Хатта, тыжырынған келбетінде рахаттанушылық пен қуаныштылық барға да ұқсайды.

Көшенің арғы бетіндегі тұргын үй кеше біткен еді. Бүгін жұрт келіп орналасып жатыр, екінші, үшінші қабаттардың балкондарына жаңа көшіп келушілер дымқыл күнге қарамастан қызыл ала төсек-орындарын, киім-кешектерін жайып тастаған. Жүзінде мол бейғамдық қуанышы бар мектеп жасындағы бір бала балкон шардағынан сығалап, көшеге зер салып отыр.

Қара көзді, балуан денелі студенттің осы көріністің бәріне тойымсыз көз салып келе жатқанын Мәулен байқаулы. Ол бұлардан сырық тастам жерде жапырағы түсіп болған бір ересек теректен көз алмай жақындап келді де, тұрып қалды. Жүзінде асқақ әсерлену бар. «Мынау ақын ғой»,— деп ойлады Мәулен.

— Осы ағаштың бойынан кімді көріп тұрсың,— деп сұрады ол Мәуленнен.

— Кімді көргені қалай?

— Бұл арада бір ақын тұр.

— Ақын тұр?— Мәулен ағашты етегінен бастап сонау

ұшар басына дейін шолып шықты. Төменгі бір бұтақта ұялас түсіп, ілегіп, желмен қыбырлап, босап кетудің қарекетін істеп тұрған үлкен сары жапырақтан басқа ешбір қозғалысты көре алмады.

Бұл арада Пушкин тұр,— деді де қара көзді жігіт екінші жүріп кетті.

Келесі күні сәтемен Мәулен дауыстап оянды. Көзін ашқан қалпы құлақ салды: «Я пережил свои...». Ол ұшып тұрды. Қара көзді студенттің жанына барды. Оның жатқан қалпы. Қолында ортасынан ашылған кітап.

Не істеп жатырсың, Сымбат?

Жай, өлеңі жаттап...

Қандай өлең? Бере тұршы. Мәулен Пушкиннің кішкене кітапшасын қолына алды. Жасыл сиялы автомат қаламмен белгі қойған өлеңге үңілді:

Я пережил свои желанья,
Я разлюбил свои мечты:
Остались мне одни страданья,
Плоды сердечной пустоты.
Под бурями судьбы жестокой
Увял цветущий мой венец,
Живу печальный, одинокий
И жду: придет ли мой конец?
Так, поздним хладом пораженный,
Как бури слышен зимний свист.
Один — на ветке обнаженной
Трепещет запоздалый лист!..

— Әдемі өлең, ә, Мәулен? Ақын болып... шіркін-ай... Аударса!..

Мәулен күлді.

А-а-а-а... кешегі Пушкинің осы екен ғой сенің.

Сол күннен бастап ол Сымбатты іштей жақсы көріп кетті.

Бір ретте Сымбаттың стол үстінде ұмыт қалдырған кішкене блокнотына Мәулен көңіл аударған. Сыртында суретші қолымен барынша әшекейленіп, әдемі жазылған «Лирика» деген сөз тұр. Оның астында «Дәптер № 2».

Тілекті түгел тауыстым,
Арманнан мүлде түңілдім.
Азаппен үнсіз табыстым,
Ойымен қуыс көңілдің.
Дауылы қатал тағдырдың
Жас гүлін жанның семдірді.
Қайғыда қалған жалғызбын,
Зарығам күтіп өлімді.
Соққанда күзгі сұрапыл,
Саргайған соңғы жапырақ,

Осылай жалғыз тұратын,
Ку бұтақта қалтырап.

Аударушы Ізгай Мәмбетов.

«Бұл екінші дәптер, ә? Біріншісі де бар болғаны гой». Осының өзі-ақ Мәуленді ыңталандырып жіберді. Иесінің рұхсатына қарамастан аша бастаған. Ол мұны Сымбаттың өз жазғандары гой деп ойлап қалып еді. Мәулен ойы теріске шықты. Ылги терінді, көшірме өлеңдер екен. Пушкин мен Лермонтов та, Абай да, Фет пен Рабиндранат Тагор да, Брюсов пен Блок та бар. Щипачевтың да біраз өлеңдері осында жүр. Соңғы бетінде Пушкиннің жаңағы «Я пережил свои желанья» деген өлеңі. Тегі оны Сымбат кешелі-бүгін ғана көшіріп жазса керек. «Мүмкін... мүмкін өз жазғандары бірінші блокнотында шығар! Көрер ме еді!» Ол Сымбатқа бұрынғыдан да құмарта түсті. Осылай әр алуан мінезді жастар болса да, Мәулен бұл ортаны күн санап жақсы көріп барады. Әрбір таластартыс — солдат Мәуленге сабақ.

Ал талас тақырыбы болмайтын не нәрсе жоқ дейсің бұл ортада! Жалғау-жіктеу де, күннің райы да, философия мен әдебиет тарихы да, хромосома теориясы да, тіпті ресторанда тамақ ішкенде вилканы қалай ұстау керектігі мен әйел прическасы да талас туғыза алады. Шындық сыры талас арқылы ашылады — деген даналық сөзді ежелгі гректер бекер айтпапты. Жаңағы таластардың қайсысында болсын сондай шындық жатады. Олар білімге жетелейді. Шала білетініңді бекітеді. Талас үстінде жығылып та, сүрінің те жатасың. Оған етің ауырмайды, бірақ, жығылсаң да тұра келесің. Бұрынғыдан да мықтанып алғаныңды сезінесің.

Әзірше Мәулен бұл таластардың белсенді қатысушысы емес, тыдаушысы ғана. Мұның алдында үлкен-үлкен сұрақтар бар. «Не оқыдың?», «Қанша оқыдың?», «Қалай оқыдың?»— Қызу жүріп жатқан университет өмірінің ең кішкентай бір бөлшегінен бастап семинар сабақтарына дейін Мәулен алдына осы сұрақты тартты. Электр қоңырауының күмбірлеген зор даусында да осы сұрақ қайталанып тұрғандай.

«Аз оқығансың».— Міне бұл оған шығарған бүгінгі күннің үкімі. Осы үкім Мәулен табанын сайға тигізбейді. Қала кітапханаларының бәріне де сүйреп бағады. Бұл күнде кітапқа құмартушылар көп-ақ. Мәулен біраз тұрып қалатынын сезеді. Уақытым кетіп қалады деп ренжімейді де. Бұл оның өтер мезгіямен есептеспейтіндігі

емес еді. Уақытты артығымен бағалаушылардың бірі соңғы күндерде осы Мәулен болып алған-ды. Уақыт деген — көзге көрінбеген терең мазмұн, әлуетті күш, шешегін жармаған гүл, оқылмаған кітап, болуға тиісті оқиға, ашылмаған ғылыми жаңалық. Келер уақыттың әр секундында ұлы істердің ұрығы бар. Секунд қашан да өмірге жүкті болып келеді. Босандыру, бойындағы мүмкіншілікті шындыққа айналдыру саналы адамның міндеті. Уақыт туралы осындай философиялық қорытындыға келіп, дұрыстығын талассыз деп санаған Мәулен, кітап алу үшін өзге біраз уақытты көп бөгеттердің бірі ғана деп біледі. Жалықпай тұруға бел байлап кезегін белгілейді. Сөйтеді де қандай кітаптар аларын қарастыра бастайды. «Кімнен, неден бастау керек? Әдебиеттен бе, философиядан ба? Әлде эстетикадан ба?»

Бұл үш пәнді іріктеп алуында себеп те бар еді. Өз талантын анықтай алмаған жас адамға тән «кім болсам екен?» деген сұраулы арман Мәулен көңілінен де мықтап орын алған. Бір кезде Мәулен ақын болуды арман етті. Өлеңдер де жаза бастады. Олары бірер рет облыстық газетте де басылған. Сол кезде әдебиеттен сабақ беретін сүйікті мұғалімі де болған. Мұғалім ғана емес еді-ау, ақын да еді. Міне, сол мұғалім Мәулен жазған өлеңдерді онша өзгертпей-ақ газетке жіберуші еді. Талай рет тақырып беріп оған қозғау салған, ой салған.

Мәулен екі-үш жыл ақындықпен шұғылданып жүрді де, ақыры мектепте өлең жазбайтын басқа бір әдебиетшінің келуімен байланысты одан қол үзіп кетті. Енді ол әдебиет сыншысы болуды арман ете бастады. Әдебиетші болғанда да, нағыз марксшіл әдебиетші болғысы келді. Оның құлағына оқта-текте «эстетика» деген сөз де жетіп қалатын. Бір жылы тағы бір әдебиетші келген-ді. Балалар оны ұнатпайтын. Өйткені, ол оқушыларды қатты ұстауға тырысатын. Ер бала мен қыз бала қатар отыра қалса, немесе, біреу-міреу күле қалса, орнынан ұшып тұратын да: « ей, товарищ, класс ішінде эстетизмге жол жоқ, шығындар, эстеттер»,— деп ақырушы еді. Әрине балалар эстетиканың не екенін де білмейтін. Бірде көңілі түсіп отырған шағында, олар мұғалімнен «эстетика деген не?» деп сұрап еді. Оқытушы жымиып күліп алып: «Бұл сұлулық туралы ғылым» деп жауап берген. Мұғалімнің осы сөзін әр оқушы әр түрлі жорыған. Біреулер «сұлулық тек қыздарда ғана болады, олай болса, қыздар туралы ғылым, мұғалім мұны айтарда тегін күлді деймісің» — деген-ді. Бұған Мәулен де қол қой-

ды. «Әрине, сұлулық деген сөз қыздарға тән болмағанда, кімге тән болушы еді!» Осы себепті қыздар туралы «ғылымды оның оқығысы келген. Эстетика атты кітаптардың бәрін де жинап, басын оқитын да, қыз туралы бір ауыз сөз болмаған соң ренішпен тастайтын.

Сол күнгі пікірлеріне енді кешегі көзбен, балалық, оқушылық мінез-құлықпен емес, ержеткен адамның есейген, байымды көзімен, университет көзімен қарайды. Өмірде қыздан басқа да сұлу нәрселер бар екен. Мәулен үшін сол сұлудың бірі университет. Ол үлкен фабрикаға ұқсайды. Шығарып жатқаны мата мен жібек емес. Ертеңгі күннің адамдары. Келешек иелері. Келешектен сұлу не бар? Сұлулық сол келешекті де түгел қамтиды.

Ойын осылай қорытындылап, ол өз кезегімен келіп кітапханадан Маркс, Энгельс «Искусство туралы», Ленин «Әдебиет туралы» деген кітаптарды, Н. Г. Чернышевскийдің «Эстетическое отношение искусства к действительности» деген еңбегін алып шықты.

— Жолдас Жандосов?

Мұның қасына ақырын басып Ерен Дайыров келді.

— Оһо... кітаптарды құшақтап алғансың ба! Дұрыс, құшақта, құшақта. Автомат ұстаған қолда кітап та тоқырай алады. Құшақта,— деп әлдебір ырзалықпен жедел сөйлеп, Мәуленді қолтықтады. Комсомол комитетіне барған соң, ол Мәуленді отырғызды да, өзі қарсы келіп:

— Қалай, жайласып, жұртпен таныса алдың ба?— деп сұрады.

Мәулен өз бөлмесіндегі жайды жасырмай айтты.

— Ештеңе емес, ақылдың әлі тәртіпке түспей жатқаны ғой,— деп Ерен күлді.— Екінші курсқа барған соң ондай үйлеспеушілік жойылады. Оның үстіне университеттің жаңа корпустары да біте бастайды. Сен ол жөнінде ештеме білесің бе? Университет қаласы! Мінеки,— ол Мәуленді қабырғада ілулі тұрған үлкен макетке жетелеп әкелді.

Бірінші макет-суретте көк жапырақтан оза көрініп алты үй тұр. Бұлар жарығы мол кең аудиториялары, осы заманның аспаптарымен қаруланған ондаған лабораториялары бар университет корпустары. Үлкен алаңды төңіректей салынар осы үйлердің сырты сонау тауға қарай өрлей созылып кәгереді. Мұны студенттер әлден-ақ «Ботаника бағы» деп атай бастаған. Не, бұл ботаника бағы. Онда жер шарының бар түкпірлеріндегі өсімдіктердің түр-түрі өсіріледі. Өсімдік пен өсімдік өнер органың бір-

лестігі жайын терең тексеруге мұнда мүмкіндік туады. Барлық практика жұмыстары да осында жүргізіледі. Көп сол түс темір шардақтармен қоршаныштанып та қойылған-ды. Қақтем келісімен іріктелген өсімдіктердің аналитикалық тобы осіле басталмақ.

Ал университет жатақханалары сол бақпен жарыса жатыр. Мәуленің көз алмай қалғаны да осы бір макет еді. Бір-екі бөлмелердің кішілігіне қынжылып та алды. «Осы бір аланда жерге төрт-бес студентті әкеп сығады ғой», деп ойлады. Сол пікірін жасырмай айтты да.

Қайдам, маманың да бөлмелері тым кіші көрінеді. Дәл осы кезде телефон қоңырауы соғылып, трубканы көтерген Дәуірен мұны шалмалау тұрдан, қайыра сұрап, сол жаққа қарап күлді. Оның осындай күлкіден кейін аналитикалық аппаратының Мәулеңе мәлім бола бастаған. Оның қызметінің дәл осы арада орынды деп санамаған Мәуленің ойлап қалғаны.

Студентке бұдан артық не керек? Танцплощадкасы жоқ пәнмісің өлде?

Қоңыр сөйлді. Мен би туралы айтып тұрмын ба? Оның студенттің оқуына, демалуына мүмкіндік туғызу жайында Мәскеу университетіндей болмай-ақ қойсын. Дегенмен де...

— Не деді, ал, «дегенмен де» сөйлей бер.

— Қолүйлгі жұпыны жайлылық бар ғой, сол бізге де керек.

— Мен түсінбей қалдым сені, достым.— Бұл бәлмеде сол жайлылықтың бәрі де болады.— Ол жақтағы университет макетіне жақындап келді де, ішкі жағдайы жарыла көрсетілген бір бөлмені қолымен басты.— Міне, мына арада койкаң, мына жерде этажеркаң... ал, терезе алдында жұмсақ диван. Гардероб қабырғаның өзінен шығарылады. Оргада жазу столың тұрады. Мына бір кейінгі бөлмешікке ас ішесің. Онда розетка орнатылады. Мына арада ваннаң. Ыстық, суық су үзілмейді. Қалған жерге биле, пожалуйста, қолың тигенде. Не ет дейсің енді?

— Ну, мұның бәрі де бір студент үшін, мен үшін ғой. Ал басқа студенттер ше? Сәрсенбаев, Бейсенбаев... тағы толып жатқан... баевтар ше?... Ерен жүзінде күлкі жоғалып кетті:

— Әлі де жете алмай жатыр екенсің ғой, достым. Бұл тек саған ғана... басқа... баевқа тағы да осындай бөлме беріледі.

Мәулең тақ қалды:

— Қанша студент болса, сонша бөлме болмақ па сонда?

— Енді қалай деп едің?

— Оһо, Москва университетіндей болады де.

— Әрине, жаңалық іске құлағың түрулі болмаса заман көшінен бірте-бірте қала бересің. Уақыт сенен озаозаалыстап, қарасынын үзеді де, көрінбей кетеді.

Мұндай орынды ескертуді Мәулен енді әлгі бір қуаныш үстінде қабылдады. Өзі макетке төніп, екі қолын түйіп алған, ерекше бір күш тасқынына бөленгендей

— Менің қолымнан күшті ешкім алған жоқ қой. Сембілік неге ұйымдастырмаймыз. Бұған менің құдіретім жетеді гой, кітапқа жетпесе де.

Ерен күлді.

— Кітапқа неге күшің жетпейді? Жеткенде қандай! Сен бәрінен бұрын соған күш салуың керек.

— Ал сембілікті ше?

— Оған да...

Мәулен Еренді әлуетті қолдарымен қапсыра қысып, құшақтап алды да, жерден жеңіл көтеріп әкетті...

12

Осы бір шағын бөлме қыздар мекені екені тазалықтан да, талғаудан да танылады. Жинақы жиналған үш кереует. Тұсына айшық кестелер мен суреттер ілінген. Қарсы екі бұрышта үлкен этажерка. Сықай жиналған кітаптарды шаң баспаған. Осындағы бір қыз қолынан нәзік жаралған селдір кестемен жабулы көк тумбочка үстінде түрлі суретті қалбырлар мен шағын шынылар.

Солардан бөлме ішіне жұмсақ жұпар иісі тарайды.

— Әуесқой жігіттер:

— Гүлшат бөлмесінен қыз иісі бұрқырайды,— деп те қалжыңдайтын.

Ие, бұл бөлмеде Гүлшат Амановадан басқа бнік прическалы Зада Қасымова мен химия факультетінің төртінші курсында оқитын Ажар Артығалиева деген қырғыз қызы тұратын.

Зада сөзшең болса, Ажар тым нәзік көрінуші еді. Неге екені белгісіз, жұрттың бәрі оны Аллочка деп кеткенді. Таныстардың көпшілігі Ажардың фамилиясын да біле бермейтін. Француз тілінің маманы, көпке қатыгездігімен аты шыққан Абрамовичтің өзі де: *«Аллочка, голубчик мой»* деп еркелететін. Сүйкімділігінен бе, әлде сонша әдемі билейтіндігінен бе, не болмаса арманшыл

сенімталдығынан ба, әйтеуір ол көп назарының гүл шоғындай еді. Өзінің осы ерекшелігін танитын Ажар аздап еркелей жүргенді де ұнататын.

Ал Гүлшат болса бұлардың біріне де ұқсамайды. Көп те сөйлемейді, еркелікті де өз басына лайық көрмейтін. Жатқа ма, жақынға бауыр етін кесіп беретін Гүлшаттың өмір жолы да, толайы да басқа еді олардан. Гүлшат әкесінен жастай қалды. Қауырсын қанат қатпаған балапан кезде «қалқам» деген бірауыз сөзін қатты сағынатын сол бір үлкен адамның кескін-кейпі де жадында жоқ. Ортамыс сапарға аттанар шағында кішкене Гүлшаттың шақырып алып мандайынан иіскепті де жұбайына қарап

Қанатына қақтырма, тұмсығына шоқыттырма!— депті.

Нені айтылғанын белгісіз осы бір жұмбақ сөзді де жадында сақтамаған Гүлшат.

Бұл сөз білген кезде осы үйге беті табақтай, жүндес қабағы төмен қарай түксие біткен, шегір көз, жуан сары кісі келіп қонды.

Әйтеуір осы қонақтың келуімен байланысты шеше бишараның мазасы кетті. Бірауыз қатты сөз айтпаған Гүлшатын бір-екі рет зекіп те тастады. Дағдысынан ерте жатқызды. Содан кейін қонақ екеуі ауыз үйге барып шай ішіп отырып, ұзақ сонар бір әңгімеге кетті.

Бір шақта қалғып ұйықтап кеткен Гүлшат шошып оянды. Ауыз бөлмеде сықсима шам әлі жанып тұр. Анасының солқылдап жылағаны естілді.

— Кішкене Гүлшатымды жаутаң көз ете алмаймын. Құлайдың салғанын туып-өскен жерде отырып-ақ көрермін. Көп дегеніңді атама!

— Ой, жазған Сақып-ай,— деді жүндес қабақ жуан сары,— заман болса тарын. Қолхоз деген бар малды алып болды. Ертең қылышын сүйретіп қыс келеді. Қайтып күн көресің сонда?! Бір үзім нанды кім ұсынады саған? Біреуге біреу қол ұшын берер күн қайда? Одан да ішке кетеміз. Қағанағы қарқ болып отырған туғандар бар. Соларға...

— Үнемі осындай аласапыран бола берер деймісің! Қолхоз тұрмысы да бастығар,— деп Гүлшаттың шешесі күрсініп қойды.

— Шашың ұзын да, ақылың қысқа қатынсың ғой,— деп жүндес қабақ шырт түкірді.

Гүлшат анасын аяп кетті. Жүгіріп барып мойнына

оралып: «Жылама, апа!» — деп жұбатайын деп еді, неге екені белгісіз, жанағы жүндес қабақтан қорықты.

Таң атты. Гүлшат ерте оянды. Шешесі от жағып, самауыр қойып жүр екен. Күндегісінен жүдеу сияқты.

Бір заманда жүндес қабақ сары тұрды. Жуан қоныш саптама етігін киіп сыртқа шықты. Қайтып кірді де бетаузын шая салып, шайға шүйілді. «Апам байғұсты жылатқан сенсің ғой. Қайдан келдің?» — деп Гүлшат жек көріп отырды. Жүндес қабақ қалтасынан кір-кір орамалын суырды. Бір шетіндегі түйіншекті шешті. Конфет екен, Гүлшатқа ұсынды.

— Мә, балам, сен енді біліп қой, мен әкең боламын,— деді ол төбеден түскендей етіп.

Гүлшат аңырып шешесіне бұрылды. Ол болса үндеген жоқ. Төмен қараған бойы шай құя берді. Бала бір сұмдықты сезгендей. Өн бойы дірілдеп кетті.

— Не деген, өтірік айтасыз, менің әкем өліп қалған!— деп ол тұрасына тартты.

— Тек, олай деме, қалқам. Бисары әке орнына әке болам, асыраймын, сақтаймын деп келіп отыр. Жыл болса қысаң. Әкесіз күн көріс қиын болады. Міне бұл сегізге шығасың. Күнде бала бола берме!— деді Сақып. Жүндес қабақ қосарлана қалды.

— Он үште отау иесі деген. Бұрынғылардың сөзі-ай, жарықтық. Құран сөзіндей.

Жас баланың ішкі дүниесін қызғаныш оты шалды. «Жүндес қабақ осында тұрады, мамасы оның асын ішетейді, кірін жуып, төсегін салады»,— дегенді ойлағанда өзінің не болғанын білмеді. Көзіне мөлтеңдеп жас келіп қалды. Көйлекшең қалпында жүгіріп сыртқа шықты. Қарағы қораның кертесіне барып асылды да, солқылдап жылай берді. Біреу келіп мұның мандайынан сипап «жылама, Гүлшатжан, неге жылайсың!» — десе жетімсіреген көнілге қандай медеу болар еді. Мүмкін бұл өміріндегі жалғыз таянышы — анасы үйден шығар да, жалғыз қызын кеудесіне басып: «Жылама, шыбыным, мен саған ойнап айттым ғой, жүндес сары кәзір кетеді дер ме? Не, Гүлшаттың анасы осылай дейді, ең болмаса жалғыз қызының көз жасы үшін осыны айтады.

Сол сәтте сықырлап есік ашылды. «Міне бұл Гүлшаттың анасы, кәзір келіп қызын құшақтайды. Бауырына қысып, үйге алып кіреді, жұбатады». Гүлшаттың жан дүниесі езіліп кетті. Көз жасы сорғалай берді. Сол кезде жүндес қабақ сарының гүр еткен даусы естілді.

Ой, доқыз, жер кенедей болып істеп тұрғанын көрмейсің бе мұның! Өшір үніңді!

Маңдай бері іріп тұрған бала жүрегі кенет үсік ұрғандай мұздап қоя берді. Ие бола алмай тұрған көз жасы да тартылып қалды. Аяғына іле салған үлкен шәркені тарпылдатып үйге кірді бұл.

Гүлшат сол күннен бастап жүндес қабақ сарыны жек көріп кетті. «Әтей әке деме, сыйла! Жақсы көр!»— деп ана баяғы ақыл етіп те, жылап та айтты. Тіпті болмаған соң ұрысты да, ұрды да. Бірақ бойұсынған Гүлшат табыла қоймады. Жас баланың ұғымынша бір күнді осы жүндес қабақ келіп үйықтап жатқан Гүлшаттың әкесін ұрлап әкеткен де, бір жерге апарып оқтіріп, содан кейін өзі осы үйге келіп кіріп алған сияқты болды да тұрды.

Оның үстіне Гүлшатты «қызым» деп іш тартып, бауырсынған «әке» де болмады. «Ой, доқыздан» бөтен сөзі жоқ. Үйге келсе-ақ жүндес қабағын түкситіп отырады да қояды.

Күндер өте берді. Аты шулы бір мың тоғыз жүз отыз бірінші жылдың қақыраған қысы келіп түсті. Ой жерді тепең, деңдей жердің қарын суырып, ертеңді-кеш ақ түтек жылы боран ұйтқиды. Пеш мұржасы шерлі бір күй шертіп, толассыз аза салады. Кішкене терезелерге ғажайып орнектерге ұқсап қалың қырау қатады. Қараөлеңке үй ішінде күйкі тіршілік құрған адамдардың көңілдері де жабырқаңқы.

Үш күн азаппен есік алдының қары тазаланса, бір түнде-ақ боран қораның төбесімен жүріп кетеді. Жұрт көбіне үлкен қақпаны қойып, қора жапсарларынан кіріп-шығар ін жасап алған. Сол себепті ауыл ішіндегі өсек-аяң, жаңалық хабарлар көбіне терезе арқылы алмасады.

Ертемен, кешпен ұзынқұлақ хабар терезе алдындағы жар қабақ қар тауға асыла беріп, солбаң етіп сырғанай түседі де, баяндай жөнеледі.

— Өткен түні пәленшенің шошаласындағы етті ұрлап кетіпті.

— Бай қаласынан, әлгі кәмпескеленген Көшкенің баласы қайыр сұрап жүр дейді.

Жас Гүлшат бұл сияқты сөздердің арғы мәніне түсіне де бермейді. Әйтеуір ел ішінде керемет бір дүрбелең, өзгеріс бар. Сол өзгеріс біреулердің қарасын батырып, біреулерді көтеріп жатқан сияқты.

Сондай сұрқай күндердің бірінде жайлап қана есік ашылды.

— Шұбатылып кіре алмай жатқан бұл қайсың, әй? Жап есікті,— деп Сақып кейіп те қалды. Үй ішіне лап қойған ақ будың ішінен домалаған бір-екеу көрінді. Үстерінде қағалтай ғана шапандары бар, кірпік-қастарын қырау басқан тетелес өскен екі кішкене қыз бала. Гүлшат бір қабақ қағыс тосырқап тұрды да, жүгіріп барып құшақтай алды.

— Кішкене бауырларым ғой мыналар! Қайдан келіп қалдыңдар, ей?

Пеш алдында күйбеңдеп жүрген Сақып та:

— Гүлбаданжан, Күләнжан!— деп шұрқырай кетті. Тоңып келген балаларды Сақып шешіндіріп, пеш үстіне шығарды.

— Үлкен апаңа барындар, былша сонда қыстап шығындар деп жіберді апам,— деді тетелестің үлкені — Гүлбадан жылынғаннан кейін.

— Алда жазған-ай, бізді бір қайбір жетісіп отыр дейді екен!

Бұл келгендер Сақыптың туған сіңлісі Айтжанның балалары болатын. Бұлар Талпын атты көрші ауылда тұрушы еді. Күз басында Гүлбаданның әкесі «ішім-жемдік бірдеме болып қалар» деген үмітпен іштегі ағайындарына кеткен-ді. Содан әлі оралмаған. Гүлбаданның айтуына қарағанда Айтжан байғұс: «Ертең келеді, бүгін келедімен» азғана көжелігін тауысып алыпты. «Содан суға кеткен тал қармайдының» кебін киіп балаларды осында жіберген. Сақыптың да мандайы шылқып отырған жоқ. Әйтеуір жер қара, күн жылыда сақтық жасап жинап алған бірер пұт көжелігі ғана бар. Дегенмен туғанын сыртқа төбе ала ма, «аштан өлсек, бірге өлейік!» деген байламға келді. Бөлелерінің бірге тұрмағын естіген Гүлшат қуанышында да шек қалған жоқ. Төргі үйге апарып құрамыс-қиықтарын, қолдан істеген қуыршақтарын көрсетті.

Сондай көнілді шақта үсті-басын қырау шалып жүндес қабақ сары келді. Күндегісінен де ашулы сияқты. Ыңыранып келіп шайға отырды. Шүйіркелескен үшеудің бір ретте дауыстары шығып кетіп еді.

— Мына топалаң тигір доңыздарға не болған, өшіріндер үндеріңді!— деп ақырды.

Бір жайсыздықтың боларын сезген Сақып төргі үйге төсекті күндегіден ерте салды.

Мынадай ең жақын туыстары келгенде өгей әкеден сөз

...ып, жабырлеңген Гүлшат Гүлбаданның құшағына кірді де, төсіне басын салып жылап жіберді. Гүлбадан оның шашынан сипады.

Жылама! Таяуда төтем іштен келеді. Апам солай деген. Сонда біз сені ала кетеміз,— деп жұбатты ол. Гүлшат екі бөлесінің арасында жатса да көпке дейін ұйықтай алмады. Ауыл үйде тағы да ұзақ сонар сөз басталды. Ана байғұстың тағы да жылағаны естілді. Гүлшат әлдебір ауыр қасіретте жатып, ұйқыға кетті.

Кеңеліне Гүлшат кешін ашса төргі бөлмеде тірі пенде жоқ. Тек тыныш Гүлбадан мен Күлән да тұрып кетіпті. Бала жүрегі су ете қалды. Жүгіріп ауыз бөлмеге шықты.

Гүлбадан мен Күлән киінін алған. Тегі қайтар түрлері барға ұқсайды. Шешенің көзі бұлаудай.

Аналарыңа сәлем айт, біздің қолдан келген көмегіміз осынау болды, деп Гүлбаданның қолына бір дорбе ұстатты.

Гүлшат мұның бәрі жұндес қабақ сары «әкенің» тегеурін екенін бірден түсінді. Сұлық тұрып қалды. Екі бөле біріне бірі сәлбесін, сыртқа қарай беттеді. Сақып екі бүйірін таяқпен дауыс қылып жылай бастады. Гүлшат киінді де сыртқа шықты.

Күн ашық, шықылтыр аяз бар. Осы үйдің іргесінен бұлталар көрбілте жол ауылдан жарым шақырымдай жерде осы қыста пайда болған қалың моланың түбінен өтетін еді. Екі бала сол жолға түсті де зиратты бетке алып, қалтақтап кетіп бара жатты.

Гүлшаттың көз алды тұманданып кетті.

Кешке қарай күн құлақтанып, арты боранға айналды. Гүлшат бөлса түнімен ұйықтай алмады. Көзін жұмса-ақ болды, қызыл шапан киген бір-екі бала көз алдына елестейді де, молаға қарай бет алып кетіп бара жатқан сияқты болды да тұрды.

Ертемен Гүлшат дауыстап оянды. Ауыз үйдің терезесінен айғайлап біреу тұр:

— Сақып, далаға шық. Зираттың аржағында бір-екі бала жатыр. Тегі жиендер болса керек.

Гүлшат қалай тұрып, қалай киінгенін де білмеді. Есі шыққан ана артынан жүгіре берді.

Күн көк жиектен едәуір көтеріліп қалған шақ. Кебіндей сұрланып, қар жамылып алған кең далада жаяу бұрқасын сырғанап шаңытады. Сол қолда қалың зират қалды. Оң қолда жолдан әудем жерде қар арасынан бірдеме қызарады. Гүлшат соған анасымен бірге жетті.

Гүлбадан мен Күлән! Гүлбадан шапанының түймесін ағытып, бір өңірін Күләннің астына жазыпты. Содан кейін құшақтасқан бойы екеуі де қатып қалған!

Бұл Гүлшаттың өлген адамды алғашқы рет көргені еді. Түн баласына айқайлап, шошып оянатын болды. Сақын енді оны қасына алды. Бір ретте қызы:

— Өлтірмеші, өлтірмеші!— деп шырылдап анасының бауырына тығыла түсті.

— Пісмелла, пісмелла, өлтіредісі несі мұның? Гүлшат қарғам, пісмелла, пісмелла деші!— деді ана.

Гүлшат оянып кетті. Ана байғұс енді білді, қызының түсіне үнемі өгей әкесі кіреді екен де, пышағын жалаңдатып бұған ұмтылып жүретін болыпты.

— Маған әкенің керегі жоқ, бөлек шығайық, не ол кетсін бұл үйден,— деді Гүлшат.

Сақып жауап бермеді. Бірақ бала пікірі айқындала берді. Жаз шықты. Үлкен жерден бір өкіл келді де жиналыс шақырды.

— Елді колхоздастыру мәселесінде зор табысқа жеттік, бірақ кей жерлерде асыра сілтеушілік болды. Соның салдарынан біраз қателер де кетті. Енді сол қателер жөнделеді. Тұрмыс түзеледі. Келешек тек колхозда ғана. Көптеп-көмектеп егін салыңдар!— деді.

Өкіл айтқандай, тұрмыста өзгеріс бола бастады. Шаруалар бір-бір сиырын қайтарып алды. Ақ көбейді. Арбалап жүгері де келе берді әлдеқайдан. Анасына еріп Гүлшат та егін басына шықты. Енді кісі болып бір көлік басын ұстады, жұртпен бірдей еңбеккүн табатын, бөліс алатын болды.

— Міне менің Гүлшатым да кісі қатарына қосылды!— деп ана байғұс қуанып жүрді.

Ол осы жазда, айтты-айтпады есейіп шықты.

Талай жылдар өтті. Гүлшат жаз болса жұмыс істеп, қыс оқи жүріп тоғызыншы класты бітірді. Бой жетті. Сол жылы оның басына тағы бір бұлт төнді. Өгей әке Гүлшатты күйеуге бермек болды. Соны естіген қыз:

— Кімге, қашан шығатынымды өзім білемін,— деп бір-ақ қақты да шешесін ертіп бөлек үйге шықты. Сөйтіп жүріп оқудан қалып қойды. Біраз уақыт колхозда жұмыс істеді. Қыс ортасында аудан орталығынан ашылған үш айлық курста оқыды да, колхоздың лаборатория үйін басқарды. Оның биологияға ынтасы ауғаны да сол кез еді. Кейін тіпті агрономға көмекші болып істеген кезі де болды. Ақыры сәті түскенде Алматыға оқуға аттанды.

Университеттің бір жылдық дайындық курсына келіп түсті.

Сөйтіп Гүлшат аз ғана өмірінде бар мен жоқтың да, ащы мен тәттінің де дәмін татып, ширап, пісіп келген қыз болатын. Бұл жайды Зада мен Ажар жақсы білуші еді. Сол себепті олар Гүлшатты ақылшы тұтып, тыңдай жүретін.

Шәйыр туралы ой ойын Гүлшат та практикадан оралған күнінің ертеңінде ортаға салған. Қуаңдау өсімдіктің **саусақ ұштарында** қалған дақпа үңіле қарап:

Пайкайсыңдар ма, балауызға ұқсайды. Жұрт бекерге ашық етеді дейміс!» Бұдан өндіріске керек бірдеме шығаруға болады, зерттеу керек,-- деп қорытынды жасаған.

Балауыз шықса жақсы ғой, граммофон пластинкалары сол балауызбен жабылады емес пе!— деп қуаттады Ажар. Пластинка мен би қамын көбірек ойлайтынын танытта айтты.

Үш қыз осы бір жұмбақ шашақ сырын ашуға ниет те етіпті еді.

Анада Белгіғұлов алдында сол ниетті еркін білдірген Гүлшат кейін ойланып та қалды: «Рас-ау, теориямен не салыстырасы бар мұның? Егер жазып, конкурске тапсыра қойған күнің өзінде Белгіғұлов қарсы болса ше? Қой, зерделенбегеннің өзі дұрыс болар»,— деп қорытты ол өз ойын.

Болар істің нәтижесін күнілгері көре алмаған тәжірибесіз әрі жасты білікті Белгіғұловтың үндемеген төз қобалжығын елі, талап отын тұтатқан Ажар мен бұйық прическалы Қасымова болды.

- Неге жазбайсың? Жазуың керек. Белгіғұлов болмаса әділ бағасын айтар Бозжанов бар. Түрткі болған да сол Кәрімнің өзі емес пе! Тіпті Белгіғұловтың да қарсы болар реті жоқ. Жақсы нәрсені жоққа шығармаска тиісті,— деді олар.

Осы қоштаулардан кейін Гүлшат шайыр туралы жазуға бекінді. Енді Белгіғұлов та қарсы болмайтын секілденіп кетті. «Шынында да не деп қарсы болады? Қарсы болар реті жоқ тіптен».

...Ұзын қабырғада үш қатар қойманы толтырып тұрған шыны ыдыстары, түрлі түтіктері, ерітінділері мен

сілтілері бар кішкене лабораторияға үш қыз келіп кірді. Бұрыштағы биік столға орнатылған кішкене электр сықпағына беттеген Гүлшатты әлдебір түтіктерді дайындап жатқан Ажар сақтандырып та қойды.

— Шайырының аз екенін білесің ғой. Байқаулы бол, Гүлшат! Бір-екі тәжірибе жасаумен ойлағанымызды орындай алсақ жақсы.

Бұл ескертуді орынды деп санаған Гүлшат шайырды еппен салып, сықпақты тез айналдырып жіберді. Ендігі сәтте жіңішке қобыдан түсі де, нісі де жоқ бір жылбысқы май созыла тамшылай бастап еді.

Осы қасиетін көзі шалған Ажар шайыр майының бірер тамшысын прек түтікке еппен тамызып алып жатып:

— Бұл табылмайтын ең қымбат шикі зат,— деп күлді. Жақсы тілеумен ғана әзірше дәлелсіз сөйлеп тұрғанына күлді.

— Шынында да зерттелінбеген өсімдік пе өзі?— деп Заданың шайыр жайын анықтай бергісі де келеді.

— Әрине, зерттелінбеген өсімдік. Дүниеде осындай өсімдік барын ешбір ботаник айтпаған,— деп жауап берді Гүлшат. Жаңағы май құйылған түтікке әлдебір ертінді тамызып жатқан Ажарға қарап айтты.— Өзінде бояу қосындылары да бар. Байқайсыңдар ма? Мына қара!

Бұл үшеуі көп күндердің ұзақ сағаттарын лабораторияда өткізумен, талай-талай тәжірибелер жасаумен шайыр майының құрамында қарамай мен балауыздың, бояу, тағы басқа заттардың барын анықтады.

Сондай бір табыс үстінде Бозжанов кіріп келді. Жасалынған тәжірибе, анализдердің дұрыстығын тексерді. Содан соң аласы айқын өткір көзін тіке қыздарға қадады:

— Шайыр майына анализ жасадыңдар. Дұрыс жасадыңдар. Дұрыс-ақ, ал содан кейін?..

— Енді осы туралы жазамыз,— деп жауап берді шапшаңырақ, әрі жеңілдеу сөйлегіш Зада Қасымова.

Гүлшат пен Ажар үндемей ойланып қалды.

Үндемегендерін ұнатпаған, жауап бергенін қанағат етпеген Бозжанов ұсқай сөйлеп кетті.

— Болған фактыны құр қағазға түсіргенмен ештеңе де шықпайды. Қорытынды жасау керек. Айталық, қарамайдан лак пен сүргіш жасауға болады. Ал майлы балауызды сабын мен шырақ майын жасау өндірісіне қолданып жүр. Егер соларын ажыратып алса бұл шөптің пайдалы шөп екенінде дау жоқ.

Осыдан кейін Бозжанов үш қызға шығарманы ша-

йырдың органикалық құрылысын сипаттаудан бастау керектігін айтты.

— Шайыр қай жерлерде өседі? Қай өсімдік семьясына жатады? Өмір сүру салты қалай? Шайыр майы өзін әр температурада қалай сезінеді? Қалай пайда болады? Міне осы сұрақтарға жауап іздендер,— деді ол сөзінің қорытындысында.

«Шайыр қай жерлерде өседі?» Бұл сұраққа Гүлшат жауап бере алмады. Ол тіпті бұл өсімдіктің қандай өнірді алып жатқанына мән бермепті. «Бұл да тәжірибесіздіктің кесірі» — деп кінәлады ол өзін.

Бірақ бұл жерде Дайыров Ерен көмекке келді. Комсомол комитетінің ұсынысымен ректорат бнік прическалы Қасымованы Оңтүстік Қазақстанға қайта жіберді. Зада көп аудандарда болып, жергілікті халықтан шайыр өсетін жер шегін анықтап та қайтты. Зада оралғанша қалған екеуі шайырдың қай семьяға жататынын таппақшы еді. Ештеңе шығара алмады. Бұл төңіректе бұлар білер өсімдіктен тіршілігі, түзілісі мен құрылысы, түрі шайырға ұқсар бір де бір өсімдік жоқ секілді.

Зада қайтып келген күннің ертеңіне демалыс еді. Үш дос бөлме желдеткішін ашып тастап, физзарядкамен айналысты. Суық сумен жуынысып, мәжерлі орамалмен денелерін ысқыласты. Еркін жүріп күлісті, сөйлесті. Әлі балалық мезгілден қала қоймаған, біріне бірі суық су шашып жіберу сияқты болмашы «тентектікке» де ынғайлары барын білдірісті. Содан кейін шабыттана отырып, тамақ ішісті.

Өзі айналысқан нәрсені қайталап айта беру жас адамдардың салты емес пе! Ертеңгі тамақ үстінде әңгіме тағы да шайырдан басталып кетті.

Бұл жолы соған төрелік еткендей болып:

— Сол шайырды қоя тұрайықшы, бір кішкене,— деп Аллочка қарсылық жасады,— демалайық одан да. Кішкене радиола ырдатсақ та теріс болмас еді...

Бнік прическалы Зада оны күле қағытып қойды.

— Жырға сен қашан да әуессің-ақ осы.

— Енді қалай деп едің. Ән сүймес адамды таба алар ма екенсің, сірә,— деді Гүлшат.

— Ех, қыздар, біздің халайықтың ырды қалай жақсы көретінін білсендер!? Бізде ырдатпай тұрған жан жоқ қой! «Манасты» алты ай қыс бойы үзбей жатқа ырдайтындар да болған.

Зада таласпады. Жаңағы сөзді жай, жауапсыз айта салғаны болмаса, оның өзі де ән-күйді теріс көрмейтін.

Орыстың классикалық музыкасына да көңіл бөліп, көптеген опералардан талай тамаша арияларды жатқа айта алатын. Оның үстіне туысқан қырғыз халқының да қазақ секілді сауықшыл, әнші, жыршы келетінін білетін.

Енді Ажар пікіріне ешкім де қарсы болған жоқ. Зада барып бұрышта тұрған радиоқабылдағышты бұрады. Бөлме ішін тамаша бір вальстің сұлу сазы кернеді. Сол кезде есік қағылды.

Табалдырықтан Ерен көрінді. Қасында Мәулен бар.

— Ау, жігіттер, той-думанның бәрі мында екен. Бері келіңдер!— деді Ерен аржағындағы біреулерге.

Сау етіп бес-алты жігіт кірді.

— Ал отырыңдар,— деп Гүлшат ибалық білдіріп жатыр.

— Жоқ, біз отырмаймыз, билейміз.

— Кел, ендеше, билейік!— деп Гүлшат оған да қош көңіл білдірді.

Бәрін бастаған Ерен де, қостаушы Гүлшат еді, бірақ неге екенін кім білсін, Ерен Заданы барып шақырды да, Гүлшат мына бейтаныс адамдардың ішінде өзін тым сыпайы ұстап тұрған Мәуленнің қасына келді, күле сөйледі.

— Ал, кәне, биге шақырмайсың ба мені?!

Жұрт ду күлді. Мәулен бетіне қан тепті.

— Мәулен десе болды, Гүлшат дүниені ұмытып кетеді,— деді Зада.

Жұрт оған да күліп жатыр.

Мәулен Гүлшатты ортаға алып шықты. Қыз жүзіне жымия қарады. Гүлшат та күлді.

— Анадағы маған арнаған билетіңіз қайда?— Неге екенін қайдам; «сіз» деп сөйледі.

— Ішкі қалтамда, сақтаулы.

— Рас па?— деп Гүлшат шын, сұрана қарады.

— Мәулен өтірік айтпайды.

Гүлшат сықылықтай күлді.

Мәулен әдепкіде «ашық болудың жөні осы екен деп, тым асырықырап ала ма?!» — деп ойлап еді, енді ол пікірінен қайтып қалды. Гүлшат ашық та бола алады, әзілге де шебер, сырынды баяндап ауырған жеріңді айтсаң қол ұшын қалтқысыз ұсынар адал дос. Мәулен осы бір қорытындыға келді. Ол әлі Гүлшаттың жақсылығын да, жаманшылығын да көрген емес. Сонда да ұшқары пікірге барып тұрмадым ба деп күдіктенбеді де,

Вальс ойнала берді. Ерен радиокабылдағыштың алдына барып отырыпты. Зада Аллочканы бастап кеткен.

— Жетекшіл бол. Как-то қазақ сияқтысын,— деп Артыгалиеваны нығыртып та қойды.

Аллочка тым жақсы билейтін қыз. Университет залында өткізіле қалған бір кештерде бишіл сал жігіттер оның аяғын сайға тығізбейді. Таласа барып шақырып жатқаны ылғи. Соны Мәулен де талай көрген. Сонда да Задаға қарсылық көрсетіп жатқан Ажар жоқ.

— Құп, бағадұр, бастай бер!— деп күледі.

Вальс аяқтала берді. Зада Ажарды тура үстелге алып келді. Жетекшінің ойында не құлығы барын кеш түсінген Ажар жалт берді. Бірақ екеуі де сол бір жұмсақ қозғалысымен үстелге соғылып өтті. Бнік прическалы қыз шіңкілдей күлді.

— Жетекке... жетекке жүр дедім ғой...

Үстел ауып барып түзелді. Үстінде оқшаулау жатқан бір пластинка сусып еденге түсті де, қақ бөлінді.

— Жақсы пластинка еді. Айчурек ариясы,— деп өкінді Ажар.

— Ариядан бұрын пластинканы айтсаңшы. Анна Григорьевнаға не дейсіндер енді?— деп Ерен де кейіп жатыр,— университет мүлкіне нем кетті қарауға бола ма екен?

Зада өктемдеу сөйледі:

— Секретарь болмаса, осылай дер ме! Онсыз да біліміз ғой біз кім екенінді.

Ерен өзінің артық кеткенін сезді білем, басылып қалды. Зада өзімсініп адуын сөйлеген сияқты. Ерен де өзімсініп тындап қалғанға ұқсайды. Көлденең отырған Мәулеңге осылай көрінді.

Басқа бір студент Задаға көзін қысты да:

— Ерен дұрыс айтады. Байқаулы болу керек. Пластинка дегенің бізге тым қымбатқа түседі. Оған керекті шикізатты сонау үнді елінен тасымаймыз ба!— деп күліп қойды. Қостағаны ма, әжуа-сықақ еткені ме, анғартқысы жоқ.

Гүлшат кенет ойланып қалды. «Біздің жерде қаншама өсімдік бар!.. Ал пластинкаға керек шикізатты үнді елінен аламыз. ...Неғып бізде осындай шикізат алатын өсімдік жоқ? Мүмкін емес...»

Өзі аз білетінді іздене оқу — Гүлшат бойындағы тамаша бір қасиет еді. Ол сол күні-ақ кітапханаға барды да БСЭ-ны ақтарды. «Граммофон» — деген сөзді тауып алды.

Бұрын граммофон пластинкалары мырыштан жасалыпты да, үстінен балауыздың жұқа қабатымен жабылатын болыпты. Ал қазір шеллак пен ауыр шпаттың, ұнтақталған шүберек пен күйенің қосындысынан жасалады екен.

Шеллак! Ғылым дариясында беталды ыққан Гүлшат кемесіне жаңа бір бағдар сілтегендей болды.

Гүлшат енді шеллакты тауып алып оқыды.

«Шеллак — қарамай. Үнді, Цейлон, Сиам, Аннам, Антиль аралдарында өсетін өсімдіктерден алынады. Өсімдік бойында шеллак қалай пайда болады?— Бұл әзірге жұмбақ. Қарамай январьдан мартқа дейін бөлінеді. Қақ болған май ерітіледі, сүзіледі. Тез тобарсиды. Мөлдір. Пәленделй иісі де жоқ. Аздап ашық не қоңыр күрең түсі бар. Тез ериді. Жұмсақ та созылымды. Құрамы: қарамай — жетпіс бес процент. Балауыз — алты... бояу заты — алты жарым...

«Ғажап, мынау кәдуілгі шайыр ғой! Міне қызық, шайырдың тегі қайда екені енді ашылды».

Гүлшат әрі қарай оқыды.

«Шеллактан лак, сүргіш жасалынады. Шеллак сыртқа тасылып әкелінетін, қымбатқа түсетін бағалы шикізат». Гүлшат кітапханадан шықты да асыға басып жатақханаға келді. Көп іздеп жүріп Ажар мен Заданы тауып алды. Аптыға сөйлеп шеллак жайын айтты. Қуанышы қойнына сыяр емес.

— Шеллак дегеніміз кәдуілгі біздің шайыр. Құрамына дейін дәл келеді!

Қыздар да қуанысып жатыр.

— Онда граммофон пластинкасын жасауымыз керек. Шпат та, күйе мен шүберек те табылады,— деп Зада тіпті желпілдетіп барады.

Гүлшат мұны асығыстық болады деп санады!

— Мәселе біздің пластинка жасауымызда емес. Біз енді рефератқа отыруымыз керек. Қолдағы бар материалдарға сүйеніп, шайыр майының шеллактан әсте кем емес екенін айқындауға тиіспіз. Соны дәлелдеп алсақ пластинка жасаудан оңай шаруа жоқ.

Үш қыз осы ұсынысқа қол қойды.

13

Инеш Белгігүлов көрсеткен көп еңбектерді оқыды. Көп күндерді шала ұйқы өткізді. Сөйтіп рефератын жазып бітірді де конкурсқа апарып табыс етті.

Ертеңіне таң сәріде оянып кетіп еді, есіне бірінші болып келгені — сол рефераты болды. «Кімнің қолына түсті екен? Қандай қортындыға келді екен? Әлде Белгігұловтың өзі алып оқып жатыр ма?» — Инеш қуанып та, қорқып та қалды. Бұрын өз басында болмаған бір халге түсті. Көңілде үміт те, күдік те бар: кең жазықта көсіле тартқан қос сәйгүліктей жарыса жөнеледі де, алма-кезек ауысып бірінің бірі алдына түсіп кете береді. Бұл бір айнымалы, аума-төкпе сезім. Инеш рефератын ойша ақтарады. Әр беті, әр жолы, әр әрпі, үтір, нүктелеріне дейін сонша таныс, сонша ыстық. Бәрі де мына бір кішкене қолдан туған. Онда төрт-бес жыл бойы мысқалдап жинаған білім мен ой дүниесінің ыстық ізі жатыр.

«Атаусыз қалмас» — деп ойлайсың. Осы бір үміт сені әрі қарай жетелей береді:

«Инеш, рефератың тым жақсы екен. Құттықтаймын!»

«Инеш, рефератың үздік шықты, қуаныштымын!» Бүкіл университет аузында Инеш аты. Қуанып та, қызғанып та айтылады.

«Шіркін, конкурсқа қатысқан соң, бәйге алып шығу деген қандай жақсы!»

Ертең жюридің қорытындысы шығады. Тізімнің ең басында Инештің фамилиясы тұрады. Сұрама тіпті! Апырау, сағына күткен сол ертең қашан келер екен десеңші!?

Бұл міне үміт сәйгүлігі.

Ал енді өзіңе бір қатал үкімші болып, осы бір өзімшіл сезімнен аз-кем биікке көтерілсең-ақ болғаны, күдіктің тұлпары жұлындай тартып жөнеледі де, оймен қалаған жаңағы салтанат көрініс күрт құлайды.

«Ал егер..?» — деп дүдамалданасың.

Инеш рефератын тағы да ойша аудара бастайды: мына бір бетінде айтайын деген ойың айқын емес. Мына жерде сөйлем дұрыс құрылмапты. Әне бір тарау соншама ұзақ. Соңғы қортындыны түгелдей көшіріп алмай-ақ, өз сөзіңмен баяндап беру керек еді.

Ұзақ уақытыңды сарп етіп жүріп мына кемшіліктерді қайтып байқамай қалғансың, Инеш?

Инеш көзін жұмады. Кенет рефераты жазылған қызыл мұқабалы қалың дәптері елестей қалады. Ендігі сәтте бұлдырап күңгірт тарта береді де, неге екені белгісіз Белгігұловтың қияпатты келбетіне айналып кетеді.

Осылай толқып, осылай топшылап, алмаса берер қатқабат сезіммен конкурс қорытындысына таяу қалған бір күні Инеш университеттен Гүлшатты кездестірді.

Екі құрбының арасындағы әңгіме-сыр әдеттегісінше Мәуленнен басталды.

— Қандай жақсы билейді?!— деді Гүлшат Инештің қолтығынан алып ұзын дәліздің басына қарай жүрді де.

Инеш әңгіменің кім жайында екенін бірден түсінді.

Онымен қайда кездесіп жүрсің?— Даусында бір күдік бар сияқты.

Гүлшат оны елемеді. Демалыс күні Ерен мен Мәуленнің келгенін, билегендерін, граммофон табағын сындырғандарын тәптіштеп айта бастады.

Инеш ұнатыңқырамай отырды да, бір кезде әңгімені ортасынан үзді.

— Жә, қойшы, рефератың не болды? Соныңды айтшы одан да.

— Өзің ше, бітірдің бе?— деп сұрады Гүлшат.

— Бітіргенмін. Конкурсқа да тапсырғанмын.

— Біз де...

«Бізі» кім мұның?» — деп ойлады Инеш.

— Шынымды айтсам...— деп тоқтады Гүлшат.

Инеш сұрана қарады.

— Шынымды айтсам, сен алған тақырып маған ұнамайды, Инеш.

Инеш ренжіңкіреп қалды.

— Неге ұнамайды? Белгіғұлов анада ең әуелі теорияны меңгеріп алу керек деген жоқ па еді! Мен тіпті осы реферат үстінде көп нәрсені біліп қалдым.

Өсімдік тіршілігі ортаға байланысты. Сол ортаға қарай оның нәсілдік белгілері де бірте-бірте өзгере бермек. Бұл мичуриндік ілім. Ал енді нәсілдік белгілерді рентген сәулесімен, әлгі немене еді... колхицин бе еді, сонымен өзгертуге болады дегенге әсте сене алмаймын.

— Е, бұл да дарвиндік теория емес пе! «Нәсіл өзгермейді» — дейтін Мендель теориясын теріске шығаратын өршіл бағыттағы ілім емес пе!— деп қадай сөйледі Инеш.

— Дарвиндік емес, неодарвиндік теория, өздерін ортодоксальді дарвинистіз дейтіндердің теориясы. Шындап келгенде менделизммен төркіні бір жатыр оның,— деді Гүлшат үстемелеп.— Мичурин өз өмірінде үш жүзден артық жаңа сорт жасаған екен. Ал жаңағы колхицин дегеніңмен кейбір ғалымдар жыпырма жылдап айналысып келеді. Не берді солар? Түк те берген жоқ.

Инеш енді жуасып қалған секілденді, ойлана сөйледі.

— Бір жақты пікір, Гулечка. Ғылым асығыстықты тілемейді, құрбандықты талап етеді. Сен Мичуринді мы-

салға келтірдің, жөн-ақ. Оның үш жүз жаңа сорт жасағаны да рас. Ал бірақ сол Иван Владимировичің өз басында сәтсіздік болмап па еді? Болған. Жаңалық табу оңай болса, онда жұрттың бәрі де ғалым болып кетер еді ғой.

Гүлшат ойланып қалды. Инеш жауабы тым ақылды жауап секілді. Гүлшат болса, қызбалық жасап, артығырақ кетіп қалғанға ұқсайды.

Шынында да ғылым үшін жиырма жыл дегенің сөз болып па! Соншама мол жемісті еңбек еткен Мичурин-нің өзі де кейбір бедеу қалған жеміс ағашын қырық-отыз жылдап мәпелеген жоқ па еді?!

Иван Владимирович 1889 жылы «Коричное» мен «Китайканы» будандастырған еді. Бұл будан алғашқы жемісін 1919 жылы берген болатын. Мичурин оны отыз жыл бақты. Отыз жыл бойы үмітпен қарады осы бір жеміс ағашына.

Гүлшат сол жайды есіне алды. «Мүмкін асығыстық болар?» — деп күдіктенді. Осы сәтте өз құрбысы Инеш те, Белгігұлов та, тіпті оқулықтың өзі де «асығыстық!»— деп тұрғандай болды оған.

Бұлар дәліз мандайына орнатылған кішкене диванға келіп отырған еді. «Айтқанымды түсінген болар» деп топшылаған Инеш:

— Рефератың тәуір шыққан болар. «Шайыр» деген де бір қызғылықты тақырып қой,— деп құрбы көңілін аулай сөйледі. Содан кейін Гүлшатты өзіне тартып, қысып қойды.— Ал егер дұрыс болып шыға қалса гой, атағың бүкіл одаққа тарайды...

— Әңгіме атағында емес. Әңгіме түсірер пайдасында.

— Пайдасында?..— Инеш ұнатпаған кейіп білдіріп теріс қарады.— Гүлечка, қойсаңдаршы. Мемлекеттің оң көзі, жоқшысы сияқты боласыңдар да жүресіңдер осы. «Отан!», «Үкімет!» деп қызыл өңеш болып айқайлап жатқандарында мен осы өзімді «жат адам емес пе екенмін?» деп күдіктеніп қаламын. Жоқ, мен жат адам емеспін. Отанға деген сүйіспеншілік менде де бар. Сөйте тұра сендерге ұқсап айқайлай алмаймын.

Гүлшат жаңағы сөзін қайталап қадай айтты.

— Ие, ие, пайдасында әңгіме. Егер шайыр пайдаға асса, миллиондаған мемлекет қаржысы үнемделеді. Бізді ойландырған осы жағы.

— «Бізің» кім сенің осы?

Гүлшат рефератты үшеу болып бірігіп жазғанын айтты.

— Сен маған үнемі «өз күшіңе сенбейсің. Бойыңдағы қабілетіңді бағаламайсың. Тартына бересің» деп сан қайталап айтушы едің. Өзіңе жол болсын?!— Инеш мысқылдай сөйледі.

Гүлшат ана екі құрбысының көп көмек көрсеткенін айтты. Ажар химиялық құрамын ажыратқанын, Зада болса, екінші рет барып шайырдың қай жерлерде өсетінін анықтап келді.

— Соның бәрін де өзің анықтауға болатын еді ғой. Ал мен болсам бар ғой... Әрине өзімшілдік емес бұл... Өз еңбегіңді өзімдікі деудің несі өзімшілдік? Мен болсам бүйтіп бірлесіп істей алмаймын. Маған оңаша жер, тыныш бөлме керек. Кейде Мәйнам кухняда ыдыстарды салдырлатты бар ғой, беймаза болам да қаламын. Ойым бұзылып кетеді. Менің білуімше, барлық ғалым атаулы осындай оңашалықты керек етеді.

Гүлшат таласпады:

— Коллектив болып істеген жұмыстың қатесі аз болады,— деп тынды,— коллективтен қашпа, Инеш.

— Қит етсе бұлар ақыл айтып үйрете бастайды.

Екі құрбы салқын қоштасты.

Майқан Белгігұлов Инеш рефератын өзі алып оқыған болатын. Сол реферат көлеміндей етіп рецензия жазды. Талантты, терең мазмұнды еңбек екенін айтты. Биология факультеті орналасқан корпустың бір түкпір аудиториясында жюри мүшелеріне сол рецензиясын оқып та берді. Ғылыммен жаңа айналысқан жастарға кешірім жасап, олар жазған еңбекті асыра бағалайтын Бозжанов, Дәулеткереева сияқты бұрын сырттап жүретін қыздың мына еңбегіне қол қойып қалды.

— Биологияда танылған жайды студенттің өз сөзімен баяндап беруінің өзі неге тұрады! Үлкен творчестволық жұмыс міне осындайдан басталады,— деп қуанған.

— Бұл, шын мәнісіндегі ғылыми еңбек! Аздаған түзетулермен жариялауға да болады,— деді Белгігұлов.

Көңілді отырған Майқан «Шайыр қымбатты шикізат» деген еңбекті бағалауға келгенде, мүлде өзгеріп кетті.

Бір аспиранттың рецензиясы оқылғаннан кейін іле сөйледі:

— Мен мұндай жаңалыққа қарсы емеспін. Өзім творчестволық адамы болғандығым себепті қарсы болмаймын,— деп Майқан сөзін момын бастады.— Алайда... байқаңыздар, жолдастар. Бұл өсімдіктің көп жайларын

аша алмаған олар. Мәселен, шайыр майы қай жолмен пайда болады? Өсімдік ағзасының қай клеткасына жинала-лады? Өсімдік бойына бұл май жылдың қай айларында көбірек пайда болады? Міне, бұл сұрақтар шешілмеген соң... не айту керек? Меніңше, қайтарып беру жөн авторларына. Пусть тереңірек зерттесін. Асықпасын.

Бозжанов бұл пікірді дұрыска санамады.

— Бұл айтылғандар терең зерттелудің жұмысы. Әзірше, бәлкім, қолдан келе де қоймайтын жұмыс.

— Міне, дұрыс сөз,— деп Майқан қосарланып қалды.

— Бірақ таласпас бір шындық бар. Ол — шайырдың қымбат шикізат екені. Міне Аманова, Артығалиева, Қасымовалар осыны дәлелдеп беріп отыр. Меніңше, бағалау керек.

— Шала еңбек. Толықтыру керек ететін еңбек. Толықтыруды Академия не университет қолға алсын...

Ең ақыры шайырдың қай жерлерде өсеріне нақтыланған ғылыми дәйек те жоқ. Мүмкін Академия көңіл аударарлықтай кең көлемде өспейтін де шығар? Бұл жағы қалай болады?

Бозжанов жауаптан іркілмеді:

— Территориясын кеңейту қолда...

— Шала... шала жатыр. Толықтыру керек...

Осы бір қызу айтыстан екі-үш күн соң Гүлшатты көшеде кездестірген Дайыров бұлар жазған шығарманы Добров сұратып алдырғанын, Бозжанов екеуі ақылдаса отырып оны дыбыс жазатын заводқа жіберуді ұйғарғанын айтты.

Конкурс қорытындысы да сол күні жарияланып еді. Түрлі бояулармен күлпырта жазылған үлкен хабарландыруды Қасымова бірінші болып келіп оқыған. Оқыған жоқ-ау, асыға түрып Гүлшаттың фамилиясының бас әрпін көз жүгіртіп іздестіре бастады. «Неғып жоқ болды? Мүмкін емес. А... А... Арт... Кас... қас... мүмкін емес — деді ол тағы да өзіне-өзі.

Енді тізімді түгел оқи бастады. Кенет көзі ұясынан шығып кетті. Қателесіп тұрмын ба дегендей көзін уқалады: Қайта оқыды. «Инеш Дәулеткереева. «Нәсілді өзгерту мәселесіне».

Зада үнсіз тұрып қалды.

14

Университеттің комсомол комитетіне Инеш шақыртумен келді. Жолда: «Не болып қалды екен? Комсомолда болмасаң да тыныштық бермейді бұлар»,— деп кейіді ол.

Инеш пікірінше комсомол комитетінің секретары сынайылығына қарамастан менмен, дөрекі жігіт. Ол бір жерде шектен шыға кішірейе қалады. Ал жиналыс, мәжілістерде кенет өзгереді. Шаншаң сөйлеп кетеді. Сөйлемдерін сирек айтылатын сөздердің шоғырынан құрап, терең пікірмен жалтылдатады. Ондайда бірбет, сөзінен қайтпас болып алады. Мұнысын Инеш, тіпті ертеден білетін. Сонау 1943 жылы Инеш Ленин атындағы стипендияға ұсынылған соң, кешікпей-ақ дәл осылай комсомол комитетіне шақырылып еді. Онда Ерен екінші курста оқитын. Секретарь да емес, комитеттің мүшесі ғана болатын.

Комсомол комитетінің сол кездегі секретары Инешке стипендияға ұсынылған адамның қай жағынан болсын дұрыс көрсеткіші болуға тиісті екенін айтып, өзіне лайықты қоғам жұмысын атқаруды талап еткен. Инеш бұл ұсынысты қабылдамады. Шешесінің ауру-сырқаулы екенін, үй жағдайының қиын екенін, қолының тимейтіндігін айтқан. Комсомол комитетінің секретары бұл сөзге құлақ асып қалып еді, мына жақтан Дайыров көлденеңдей берген.

— Егер де Дәулеткереева қоғам жұмысынан бас тартатын болса, онда оның кандидатурасы дұрыс ұсынылмаған деп ректораттың алдына мәселе қою керек.— Осыдан кейін ол бұл мәселені комсомол жиналысында көтерген. Өз ұсынысның жүзеге асқанына дейін асығып-ақ баққан.

Инеш мұны әлі ұмытпапты. Ал Еренің есінде де жоқ секілді.

Іс үстінде ол тіптен шешіліп кетеді, қазымырланады. Бір нәрсені қайталағыш, жиі-жиі телефон соққыш болады. Тіпті өзінше ұнатпағанын әлеп-әлі қабақ шытады, жөн үйрете бастайды.

Ерен басындағы осындай өзі байқаған алуан түрлі күрделі мінез-құлықтардың қайсысы өзіндік, қайсысы жасанды, жалған-екенін ажырата алмай-ақ қойған. Соның дұрыс-бұрыстығын ойластырып жүрген де жоқ. Кездесе қалса, салқын сыпайгершілікпен амандасатын да өте беретін.

Ол бұл жолы да комитет табалдырығын реніштен аттады.

Жұпыны мебельдер қойылған, тар болса да таза бөлмеде біраз жастар жиналған. Мәжіліс қызу өткенге ұқсайды.

Әдетінше есікті еркін ашып кіріп, табалдырықта сәл тосырқай тұрып қалған Инештің көзіне буалдыр жұқа көк түтіннің арасынан жұрттан бұрын Мәулен ілікті. Қарсы беттегі ақ полотномен қаптаулы диванда шалқалап, түрі есікке қарап отыр. Осы көп жұрттың ішінде өзін ала көңілділікпен күткен жалғыз сол ғана секілді. Көл шалысқан жалғыз сәтте Инеш ақ тістерін мол көрсетіп, бұған дейін ішкі дүниесін барынша байқатып, су тартты да, кешегі бұрылып кетті, тыжырынып қалды. Өзінің қара көк бостон пальтосының жағасындай көкшіл каракөл муфтісынан қолымен бірге аспан түстес кішкене орамалын суырып алып, қызылы айқын жұқа ернін сүртіп болды. Сөйті де, бір шетінен ұстап, темекі түтінін өзінен қашықтата желпіп жіберді.

Комсомол комитетінің секретары қалың қара қасты, ақ өңді, жалпақ маңдайлы Дайыров кресло жақтауына сүйкімді тұрды.

- Былай шық, Дәулеткереева,— деп Мәулен жақтағы бос тұрған бір орындықты нұсқады.

Инеш терезе желдеткішінен лапылдап кірген сызды салқынды ұнатпағандығын қабағымен аңғартып, пальтосының жағасын көтере түсіп бұйыға отырды. Осы бір сәтте Мәулен оған көз салып еді, әлдебір қызық сезім ойлап кетті. «Өзім» деп қуантар, «өзге» деп күдік салар сезім: пальтосына бұйығыңқырап отырған осы бір кішкене адамі қыз біресе мұның өзімен өзі болып, біресе шаншап жылжып, жеткізбеске алыстап бара жатқандай әсер салады.

Әдепкіде ашық мінезін, әдемі күлкісін ұсына берген Инештің енді сыр бүгіп, елемегенсіп, сезбегенсіп қалар әдембақ тұйықтығын да аңғарар ең! Күдік бояуын қалың қатқа түсер де оның осы бір қылығы. Шын сүйген ер-азаматтардың белгілі бір мерзімде оң қолымен сені өзіне тартып, сол қолымен кеуденнен итерер, ебі де, есебі де бірдей әдеті болатынын тәжірибесіз Мәулен білмеуші еді.

Әлгі бір күлкісімен тұйықталған Инеш оны қазір де бөлініп-ерекшесіп қалды. Қарағысы да, тіл қатқысы да келмей, соның бәрін «қарама», «тіл қатпа» деген ерке сезімдер тұйықтыра береді.

Көңілін басқаларға аударады. Секретарь столына жанаса Гүлшат отыр. Жуан қызыл қарындашты жіңішке салалы саусақтарымен ұыстай ұстап, шапшаң жүгіртіп, бірдемелерді жазып жатыр. Еңкейіп қозғалған сайын бір-екі тал шашы қайта-қайта көзіне түсе береді, жаза отырып соны жиыстырумен әлек. Оның қасында көзілдірікті Сарыбеков. Қансыз бетін терезеге беріп қозғалыссыз қалған. Ал Жолтай лез-лез қозғалып, астындағы ескі орындықты сықырлата береді. Жағалай отырғандарға әлде не деп күбірлеп күле түседі. Сарыбековтен мойын асырып, Гүлшат қағазына көз салады. Оның осы ойнақылығы Инешке әбден ұнап кетті.

Шеткеріректе Сымбат Асқаров отыр. Мәжерлі қара шляпа, қара мақпал жағасы бар қара мауыты пальто киіп жүретін осы бір аласа бойлы, қара торы келбетті студентті Инеш әлі аз білетін еді. Бірақ іштей ұнатып жүруші еді. Кездесе қалса көзіне түсуге тырысатын. Таныссам деген ниетте болатын. Жыл басында Инештің қыз достары Асқаровты сырттай таныстырған еді. Ақын деп, университеттің жас ақыны деп таныстырған. Әдебиетті, әсіресе лирикалық шығармаларды аса бір сезімталдықпен құныға оқитын Инешке Асқаровтың ұнамды сырт бейнесі бірден-ақ поэзияның өзіндей болып әсер еткен. Тіпті, оның қалай жазатынын да ойламады ол. Әйтеуір, ақындық деген бір атқа табына қарап, беріле ұнатқан-ды. Содан кейін күздің салқын, дымқыл бір күнінде Инеш оны бақша ішінде скамейка қалқасына сүйеніп, терең ойға шомып, жалғыз отырғанын көрген-ді. Өтіп жатқан жұрттың біріне де көз салып елікпейді. Өз ойымен сөйлесіп отыр. Инеш өте беріп сәл кідіріңкіреп қалған. Ол былай шыға бере: «Тірі романтика! Өзін сүйіп қалған жоқпын ба?» — деп те күдіктенген.

Асқаров қазір де жұрт сөзін зейін сала тыңдамаған секілді. Қара бұлттай қыпырсыз қалың ойдың бір бүгінен алыска көз салып, тұңғиықтан туып келер жаңа өленнің бөлшектерін іздеп азап тартып қалғанға ұқсайды.

Ал ана бір шетте мандайынан тері жылтырап, сапсары болып Балғабаев отыр. Оның мына болбыр түріне қарап Инештің күлкісі келді.

Осы мезетте Дайыровтың даусы естілді:

— Жолдас Дәулеткереева, неге кешігіп келдіңіз?— Дайыровтың осы бір тік сұрағын ұнатпаған Инеш шашыранды жауап берді:

— Мен бе? Мен... үйде отырып қалып... Мәйнам ауру ғой... сол себепті...

Ерен Инеш жауабын құптаған да, теріске шығарған да жоқ. Мәуленге қарап:

— Жолдас Жандосов, өз ұсынысың жайында Дәулеткереева жолдасқа баяндап өтсең... Қысқа баянда.. Кешігіп келгенге уақыт өткізіп қайталап жатудың қажеті жоқ,— деп қатаң сөйледі.

«Бүлініп отыр ғой»— деп ойлаған Инеш қасындағы Мәуленге қарады.

Мәулен тамағын кенеп түрегелді.

— Мұнымыз отырыс та, мәжіліс те емес, жай қызмет бабындағы бір кішкене ғана...— деп кілт кідірді ол. Графиннен су құйып алып, асықпай ұрттап Инешке қарап біраз тұрды. Зорлана күлгендей болды. Сонысымен айтар сөзінің бар қатал, ауырын жұмсартпақшыдай.— Бір кішкене ғана бас қосу еді. Жұрт жиналып қалған соң тоса алмаған. Біздің бірінші курс студенттері бір ұсыныс жасаған еді...

«Бірінші курс ұсынысы деген тағы немене бұл? Ай, Мәулен-ай!» — деп ойлап қойды Инеш.

Содан кейін Мәулен, бірінші курс ұсынысын былай қойып, қолқабыс, көмек деген жайында студенттің университетке қарыздарлығы жайында жалпылап ұзақ сөйледі.

«Айтар сөзін неге ашып айтпайды?» деп ойлаған Инеш бұрылыңқырап кетті. Ұзақ сөзділікті ұнатпай қалды. Мәулен әлі де сөйлеп тұр. Гүлшат бір рет сағатына да қарап қойды. Әдетте ашық ойлы, қысқа сөзді Мәуленнің бұлай айнала сөйлеуіне Гүлшат та «мұнысы қалай?» деп таңырқай берді.

Сол шақта қарындашын қағаз үстіне секіртіп тастап, шолқаңыңқырай берген Ерен Мәулен сөзін көлденең үзді

— Ашық айтқанда, өзіміз бас болып сембілік ұйымдастырғалы, соның жоспарын ойласқалы жиналғанбыз Соған сен де қатысасың.

— Ертеңнен бастап іске кірісеміз,— деп Гүлшат та толықтыра түсті.

«Арындатып алдың ғой, үркітіп алдың ғой, ай, Ерен-ай, осындай «ал кетпең» бар-ау» деп ойлаған Мәулен Инеш қабағын айнымай бағып шошынып қалды.

Инештің сембілікке бармауына да болатын еді. Келтірер дәлелі де бар. Белгіғұловтың ұсынысымен ол конкурста бәйге алған «Нәсіл қуалаушылықты өзгерту мәселесіне» деген рефератының кейбір жерлерін қайта өңдеп, ғылыми мақалаға айналдыру үстінде отыр. Май-

қаның конкурсқа жарияға етпей-ақ мұның өзіне ғана айтқан біраз кемшіліктері бар. «Қайта жазып түзеп шық, университеттің «Ғылыми запискаларына» бастырамыз» деп Белгібұлов уәде берген.

Бұл еңбек сәтімен біте қалса, диплом жұмысы тұр. Иеш дереу соған отырмақ. О да көптеген факты, материалдарға зәру жауапты жұмыс.

Осындай үлкен іс үстінде отырған Иешті комсомол комитеті телефон қоңырауымен жұлып алғандай.

Алда тұрған осы істерге қарамастан Инеш бұл ұсыныска ыңғай білдірді. «Көптен сетіпеп жалғыз қалуды жұрт теріске жорыр»,— деп түйді ойын.

Осы әңгіме үстінде көмекке барар күн де белгіленді.

Жұрт шығуға беттеген кезде:

— Менде бір сөз бар,— деді Асқаров кітабын қолтығына қыса тұрып.

— Иә?

Ол Дайыровқа қарап:

— Мені бір жолғы сембіліктен босатсаңыздар деймін,— деп ұяла сөйледі.

— Қауырт жұмысың бар ма соншалықты?

Сымбат сенімсіздеу жауап берді.

— Бар еді.

— Көпшіліктің жұмысынан жоғары тұрған ол қандай жұмыс еді сонша?— деп Мәулен көлденеңдей тартты.

— Босату керек. Мүмкін жазып жатқаны бар шығар. Қоғам жұмысының өзі қолды тигізбей қояды гой,— деп алгашқы араша сөзді Иеш айтты.

Оны Мұздарапов та қостады.

— Дұрыс айтасың, Инезилия, (бұл Иештің өзіне өзі қойып алған аты. Көп ретте таныс адамдарға, мені осылай атаңдар деп бұйыратын. Елемегендерге ренжіп қалатыны бар-ды. Өз пікірінше, «Инезилия» деген сөз әлдекайда жұмсақ, музыкалы, құлаққа жағымды естіледі). Босату керек.

— Қауырт жұмысың — жазу ғана болса, бір күн тежей тұр да, аргы күні жетіп ал. Көптен шеттеп қалу дұрыс бола қоймас,— деді Мәулен.

Жолтай Инешке қарап жымия күлді.

— Әдебиет қамшылауды көтермейді. Айдасаң арындап қалады емес пе!

— Дауы жоқ.

— Жә, қойыңдаршы,— деді Манап мандайының терін сүртіп.— Өзіміз өлең жазып жүрген кезімізде бір түнде отырып бір поэманы да бітіре салатынбыз.

Сөзге Гүлшат та араласты.

— Ақын мен өмір арасына көпір жасап тұрғандарың қалай?— деп ол өзінің ырза еместігін айқын көрсетті.— Ақын шабытының қайнар көзі — өмір. Өмірсіз еңбек те жоқ. Ақын жақсы әсерді сондай көп қимылы тоғысқан жерде алады,— деді.

— Ие, ақынға бұл өмірде тақырып болмайтын не құбылыс бар. Желдің есуі, жапырақ сыбдыры, жұлдыздың жымың қағуы — бәрі де өлең. Фет: «Қыз орамалы жерге түсіп кетсе, міне, бұл да өлең»,— деп тегін айтпаған,— деп тағы да Жолтай қарқылдап күлді. Қостағанын да, іліп-шалып тұрғанын да байқатар емес.

Мұнда қатанырақ кеткен Мәулен ғана:

— Қойсайшы, Сымбат. Екеуіміз сол күні бірге боламыз.

Жұрт сөзіне біраз жол беріп үнсіз отырып қалған Ерен енді сөйледі:

— Бізбен қатар ақынның да құрылыс басында орны бар. Тіпті қол жұмысын істеме, өлең жаз. Листок шығар. Құрылыс басындағы жетістікті мақта да, кемшілікті сына. Өленің жақсы шықса, многотиражкаға ұсынамыз.

— Міне дұрыс айтылды, табылған ұсыныс. Жұмыс істеме, өлең жаз.

— Мен сатирик емеспін ғой...

Мәулен шұқшия қалды.

— Сатирик емессің, ә? Енді кімсің? Лирикпісің?

Сымбат үндемеді.

— Лирикпісің деймін?

Сымбат екіұштылау, босаң жауап қатты.

— Лирик те...

— Жоқ, сен лириксің,— деді Мәулен тағы да кесіп сөйлеп,— бүгін болмасаң, ертең боласың. Мәселе онда емес. Құрылыс жайын жазу үшін сатирик болу шарт па? Әңгіме осында. Құрылыс жайында лирика жазылмайды деп біреу айтты ма саған? Жаз лириканы. Жақсы жаз. Соның өзі бізге зор көмек. Құрылыстың өз қимылындай соның рухына сай лирика берсең, жұрттың қуана қабылдарына кепіл-ақ болайын.

— Ой, Мәулен, мұның қайдағы теория? Лирика ондай құлақ тұндырар ащы болса, лирика болар лық касиеті қандай? Лирика өзіндей нәзік болады,— деп Инеш Мәуленге қарап қолын сермеді. Өзінің осы бір қимылымен лириканы жұрттан арашалап алып қалардай.

— Ие, лирика нәзік болады,— деп Мұздарапов оны тағы да қостады.

Мәулен Жолтайды елемеді. Жауап та бермеді. Университетте алғашқы танысқан жігіт болғандықтан, көзіне ыстық көрініп, өзін жақын санаушы еді. Енді жеңіл мінезді, желтеңжігіт екенін байымдап қалды. Осы аралық өзінде Жолтайдың қостамаған адамы, қосарламаған сөзі қалмады. Сонысын Мәулен оның бетіне салық етті. Мұздаранов тартынып қалды.

Айтыс шегі алыстап бара жатқанын аңғарған Ерен Сымбаттың өзіне тікелей сөйледі:

Ал сембіліктен қалмаймыз ғой, Асқаров жолдас? Құрылыс басына листок шығарасың, тәртібін ертең толығырақ сөйлесейік, комитетке кел.

Қысқа айтыстың тиегі болып қалған Сымбат орнынан үнсіз тұрып:

— Құрылыс басына баруын барайын. Бірақ листок шығармаймын, ол менің қолымнан келмес, жұмыс істейін... Өтінішім бұл.

Жұрт ду күлісті.

— Оны да ертең сөйлесейік,— деп Ерен езу тартты.

15

Мәулен сәл бөгеліп шығып еді, Инеш тоспапты. «Ренжіп қалмады ма екен?» — деп күдіктенді. Алға көз салды. Қараса екінші бір көшенің пұшпағында асыға басып кетіп барады екен. Мәулен жүгіре басып қуып жетті. Әзілдей сөйледі:

— Жүрісің тым суыт көрінеді. Ерс алмастай түріміз бар. Қашпа күш салсақ та алда жүргеніңді байқатып оза бересің.

Инеш бұл әзілдің астарын аңғармады.

— Уақытым аз,— деп келте, салқын жауап берді.

«Оның мәні мынада еді»,— деп Мәулен де түсіндіріп жатпады.

— Уақытқа кім бай дейсің?— дей салды.

Инеш сұрлана қарады:

— Қыздар бөлмесіне барып, әңгіме құрасың, бұны білейсің. Қала берді сембілік жасайық деп, оқу оқып дипломға әбірленіп жүрген адамды столдан айырасың. Уақытқа зәру адам бүйтпейді.

Инештің неге ренжіп келе жатқанын Мәулен енді аңғарды. «Анада Гүлшат бөлмесіне бас сұққанымнан басқа қайда барып едім. Оны кім жеткізе қойды екен? Әлден тергей бастады, бара-бара аяққа кісен салып қояр». Көңіл есіне таныс бір жігіттің: «Үйлену бақытсыздықпен

тең. Үйлендім дегенше құрыдым деп біл» деген әзіл сөзі түсті, «осындайдан айтылады екен ғой» — деп ойлады ол, үндемеді бірақ.

— Сен оқымаған көп кітап бар. Ең алдымен біліміңді көтер!— деді Инеш тағы да.

Мәулен жәбірленіңкіреп қалды. Рас, бұл сезде жан бар. Дегенмен соны сезімтал да нәзік деп бағалап жүрген жанашыр адамының көзге бадырайта түйеден түскендей етіп қойып қалуы тым ерсілеу көрінді. Мәулен ізденбей, оқымай жүр ме? Оқиды, ізденеді. Бірақ Инешке ұқсап реферат-мақала жазуға әлі әуестене қойған жоқ. Өзі студенттік ғылыми қоғамның мүшелігіне жуырда ғана өткен. Онда жасалған баяндамалар Мәуленді қызықтырған-ды. Бір алуан ой сала келген. Сонда да ыстықтай ұрынуды тілемейді. Білім қорының шағындығын шамалайды. Бір-екі рет дайындықпен барып семинар сабақтарында сөйлегені болмаса, таза оқу үстінде отыр. Қазір ол орыс, батыс классиктерінің шығармаларынан толық мағлұмат алып қалған. Әсіресе, программа бойынша өтілген ақын-жазушыларды терендей оқып кеткен-ді. Адам өмірінің алғашқы танында туған сонау Эсхил, Софокл, Эврипид сияқты ежелгі трагиктерден бастап, осы заманға қарай бет алып түре қуып, шапшаң жүріп келеді. Жол ұзақ та, қиын сияқты. Алда төбе, белестердей болып талай ғасырлар жатыр. Сол ғасырлардың қалың қабатын тарих жолымен тіле отырып, бүгінге жеткенше көп айлар, жылдар керегі аян. Сол ай, жылдардың шетінен кемітіп, керек іске, келер күнге пайдаланбақ ниетпен тапжылмай отырып қалған Мәулен ұзақ күндердің жарым-жартысын ұйқысыз өткізеді.

Мәуленнің осы жайын Инеш, тегі, біле ме екен?

Мәулен енді іркіле жүрді. Инеш те баяулады. «Өкпелетіп алдым ба?» дегендей әлсін-әлі қарай берді. Әлгі бір реніші де тарқап үлгіргендей. Енді бірде Мәуленнің қолтығынан алды да езу тартты.

— Өкпелеп қалдың ба?— деп сұрады Инеш.

— Өкпелеп қалдым,— деп жауап берді Мәулен.

Инеш артығырақ кеткенін енді аңғарғандай, Мәуленге таяна жүрді.

Мәулен күліп жіберді.

— Бәсе, кеше ғана Сабыр екеуміздің үстіміздең шағым жасап, Мәйнаңа шағына беретін бала едің. Енді келіп ақыл айтасың.

Инеш те күлді. Мәуленді ақырын ғана нұқып қойды.

— Мәулен, бір ұсыныс жасайын, көнесің бе?

— Көнейін.

— Давай онда кинога барайық. Бүгін «Чио-Чио-Сан» кинокартинасы.

Олар кейін бұрылып, қайта Совет көшесіне түсті. Асыға жүрді. «Алатауға» таяна бергенде Инеш оқыс тоқтап қалды.

— Түу, есімнен шығып барады екен гой, менің басқа да бір тығыз жұмысым бар еді, енді не істеуге керек?

— Сондай тығыз жұмыс болса жолыңнан қалма. Кинону басқа бір ретте де көреміз.

— Реферат жайы да баяғы,— деп Инеш сәл кейістік білдірді,— толықтыру керек болып тұрған жоқ па! Көп уақытымды да жұтып кетті өзі. Соның баспаға шығуына ынтызар да емес едім. Өңдедің бе деп көрінген жерде сұрайды. Соған соны бір материалдар көрсетем деп Белгіғұлов шақырған еді...

— Мұндай жұмысты кейінге қалдыруға болмайды, баруың керек.

— Ие, соған барғаным жөн болар. Кешір, Мәулен, ойда жоқта алакөңіл еткенімді...

— Оқасы жоқ, абыройлы іс қой бұл.

— Рақмет, Мәулен,— деп Инеш оның мойнына асылды да, маңдайынан шөп еткізіп сүйіп алды.

Ойламаған жерден мұндай құбылыс үстінде бұраулы тұрған домбыра шегін басқанда бірден саулап шығатын тұтас үндей, Мәулен денесі шымылдап кетті. Қызулық басты. Инеш басқа сөзге келмеді. Көшені тура кесіп, қарсы бетке қарай жүгіре жөнелді. Соңынан Мәулен де жүгіре түсіп тоқтады. Маңдайынан ұстады, дуылдап тұр. Ұзын пальтосының кең етегі желпілдеп, әлі де жүгіріп бара жатқан Инешке қарап қалған. Бір сәтке бері келе жатқандай да болып кетті. Енді бірде Инеш бұрышта тұрған үлкен үйден айнала беріп, тасаға түсіп жоқ болды. Кенет Мәулен ойына Белгіғұловтың үйленбегені түсті. Инеш жаңағы бұрыштан енді қайтып көрінбейтін сияқтанды.

Тау жақтан қою көлеңке жылжып келеді. Дыбыссыз қозғалып, төңіректі орай үйіріледі. Сонымен бірге келіп Мәулен жүрегін бір ауыртпалық басты. Ымырт көлеңкесін алыска лақтыра сермеп тұрған бағана басындағы электр шамына ол көз аудармай қарап, ұзақ тұрып қалды.

Соғыстан бұрын Бозжанов Кәрім Ленинградта тұрып еді. Сүйікті ұлы Марат та дүниеге осында келген. Өз өмірін жас жеткіншектерді тәрбиелеуге бағыштаған Еңлік балалар бақшасында тәрбиеші болып істеп, Кәрім СССР Ғылым Академиясының аспиратурасында оқыды. Тіпті, сол қаланың университетінде оқып жүрген кезінде-ақ ғылымға деген өз бойындағы ықлас-бейімінің молдығына жұрт көзін дауалатқан-ды. Қазақстан далаларында өсетін тарының жаңа сортын Бүкілодақтық өсімдік шаруашылығы институтының ғылыми лабораториясына алып кірген де сол Бозжанов болатын.

Ғылым есігін енді ашып, ғылым ауасымен енді ғана тыныстай бастаған жас ғалымның алдында ол кезде бұралаң тартып ұзақ жол жатты — талап жолы. Бара-бара даңғылдана берген осы бір жолдың көзге елеусіз әуелгі жіңішке басы сол шашақты тарыдан басталған-ды.

Енді Бозжанов жаңағы ғылым жолының бір бұйық белінде де шығып қалғандай еді. Көп іздену мен оқу өз жемісін бере де бастаған. Кәрім шығарған жаңа сорт осы жылы Бүкілодақтық өсімдік шаруашылығы институтының Пушкин қаласындағы жерінен мол қоршалған участокке егілді. Бұл участок-лаборатория еліміздің колхоз-совхоздарына барар үлкен жолдың соңғы қақпасы есебінде еді. Ертеңгі өнім осы лаборатория қақпасынан шығып, Кавказ бен Украинаға, Орал мен Орталық Россияға, Қазақстан далаларына жол тартпақ. Түйін салып, балғын үміттің өзіндей болып желкілдей бастаған көк жапырақ сол қақпаның құлпын бірте-бірте сырғытып аша берген болатын.

Алға қойған міндеттің практикалық жағы шешілгеніне көзі әбден жеткен Кәрім қуанышты шабытпен диссертация жазуға кірісіп те кеткен еді.

Соғыс оған осындай үлкен істің — арты жылып, алды құсырылып қалған істің үстінде отырғанда тап болды. Соғыс салмағы өліммен пара-пар, әрі ауыр, әрі қатерлі болса да, көп сөзден аз істі артық деп танитын, бір мінезді, жалтақсыз Бозжанов басыла қалмады. Бүгінгі күнге дейін жолдасым мен баламдай деп, өз келешегімдей деп келген диссертациясын бейбіт күннің үлесіне теліп, оның соңына көп нүкте қойды да, ендігі орынды Ленин қаласын қорғауға еріктерімен көтерілген халық сарбаздарының алдынғы сапынан тапты. Батальон комиссары болып тағайындалып, Петергоф төңірегінде жаумен шайқасты.

Өзін де өзгеге қолданар қатаң, әскери тәртіп шеңберінде ұстайтын ол майданның толас алған бір сәтінде «семьямды көріп қайтам» деп екі сағаттық рұқсат алды. Бірақ Петергофтан шыққан кішкене «газик» Ленинградқа емес, тіке Пушкин қаласына тартты. Шофер қасында отырған жаңа, зеңгіл фуфайкасының жағасында батальон комиссарының белгісі бар, жартылай ғана әскерше киінген адырақ көз қара жігіттің осы сәттегі ой кеңістігін бірбіріне тіке қарасып, қабақ шытыспаған Еңлік те, қылығы өзекке отша басылар, сүйкімді ұлы Марат та емес, бейбіт толқып жайқалған, кілең бір көк жапырақтар алып қалған еді.

Сол бір шыдамсыз тартқан көңіл ендігі кезеңде бар сезіну қасиетінен ада болып, бір кесек тас секілденіп суына берген. Дәл кешегі күні, алақанын жайып, талпынған жас балаша желкектей бастаған көк жапырақтың орнында енді қазіргі бір қатерлі күшің өзіндей күрең тартып үйім-үйім топырақ жатыр. Соғыстан да қатты бір сойқан жүріп өткендей. Сондай бір сойқан Кәрім көңілін де алай-дүлей етіп кетті. Ол кеше ғана өз қолымен сеуіп, әрбір түбіне көп жылғы ойын, ізденулерін бөлеп кеткен соншалықты ыстық, енді бүлінгілік жайлап алған бұл жердің аянышты қасірет-келбетіне қатыссыз ұзақ қарап тұра алмады. Көлденең келіп көмекейге тұрған, жанжүйеңді жалғыз сәтте ірітіп жіберер от кесекті бар қайратын жиып, күшпен кейін қайтарды да, қайыра Петергофқа тартты. Адам бойындағы махаббат пен өшпенділік деген бір-біріне қайшы қасиеттер дәл осы арада қолайын тауып, қайнаса құшақтасып от болып тұтанып, өзінің жанды, аласапыран жалқынды толқынын кекке суарып, сарбаз жүзіне ойнатып жіберген.

«Көк жапырақтың кегі үшін» деп ол қайта соғысқа енді.

Кескілескен бір ұрыс үстінде Кәрім кенет штабқа шақырылды. Шайқастарда өсіп келе жатқан жас комиссарды бұл шақырыс таңдандыра да қоймады. «Тағы да бір жауынгерлік тапсырма болып қалған шығар»,— деп ойлады ол.

Үстен тынымсыз оқ зулап өтіп жатқанын елей қоймаған штаб бастығы оны бейбіт уақытқа тән бір сабырлы жұмсақтықпен қарсы алып, орындыққа отырғызды да, Армия штабының бұйрығы бойынша Қазақстанға қайтатынын бірден хабарлады.

Кәрім таңырқап қалды. Қуанарын да, ренжірін де байымдай алмады. «Көңіл күйін өлшеп отырар мезгіл емес

бұл»,— дегендей штаб бастығы бұған жол қағазын да ұсына берді.

— Қалайша бұл? Қазақстанға барғанда мен... Жоқ, мен Қазақстанға бара алмаймын қазір. Семьям да, жолдастар да, шашақты тары да, жау да осында... Не деп барамын мен Қазақстанға? Жоқ, бұл болмайды, жолдас полковник!

Штаб бастығы әлгі бір салқын жұмсақтығымен сәл ойланды да, бұдан соғыстан бұрын не қызмет атқарғанын сұрады.

Кәрім аспирантурада оқығанын айтты.

Штаб бастығы оған қанағаттанбағандай. Ойлы қабағына аздап күлкі реңі іліне берді.

— Ал шашақты тары туралы диссертацияңды қашан қорғайсың?

— Қашан деуге керек? Ну, соғыс біткен соң...

— Жоқ, соғыс біткен соң қорғауға болмайды, жолдас комиссар. Армияға қару-сайман қандай қажет болса, нан мен ботқаның да сондай керектігін білуге тиіссің. Міне, сол себепті...

Өзінің соғыстағы орнын енді ғана түсінген Бозжанов күрт көнді де, ауыр күнде тез табысқан тың достармен қош айтысып, Бүкілодақтық өсімдік шаруашылығы институтына келді. Жеңістің, жарқын болашақтың өзіндей үлкен қуанышқа ол осында тап болды. Бұл өсірген шашақты тары жер бетінен өшпепті. Жау Пушкин қаласына жеткенше институт қызметкерлері тарының көпшілігін жинап та алған екен. Шамасынан келмеген бөлегін ат соқасымен қайта айдап та тастаған екен.

Мұны Қазақстанда істелінер келешек жұмыстың қақ жартысымен тең деп санаған Кәрім Ленинградта көп аялдай алмады. Өзіне арнап Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы академиясының президенті тығыз жіберген самолетпен қамауда отқа шарпылған, қасірет шексе де, ұлы қажымастық ерлігін әр минут сайын танытып тұрған жауынгер қаладан түнде ұшып шығып, Қазақстанға келген-ді. Еңлік мұнда да баяғы өз қызметін тапқан. Соғыс зардабын өз көзімен көріп келген Кәрім мөлшерден артық жұмыс істеп, ақыры диссертациясын қорғады. Бұл шығарған жаңа сорт өзінің заңды паспортына ие болды. Орталық Россияда, Кавказда, Украинаның азат етілген жерлерінде миллиондаған гектарға егіле де бастады.

Бозжанов жаңа сортты шашақты тары тұқымын жетілдіре беру жолында еді. Бір әдемі күні өзіне самолет

жіберген президенттен тағы да бір арнаулы тапсырма келіп қалды.

— Жаздық қатты бидай сорты әрі қуаңшылыққа төзімді, әрі шығымды, оның үстіне сапа жағынан басқа бидай сорттарынан артық. Осы бидайды неге күздік қатты бидайға айналдырмасқа? Айналдыру керек, жолдас Бозжанов,— депті президент.

Міне, енді ол осы тапсырманы жүзеге асыру жолында үлкен сұраққа кезікті. Бір тал масақтан екі түрлі бидай шығуы, ал бұл құбылыстың колхоз даласында қайталап көрінуі оны бір ұлы жаңалық есігінің алдына әкеп қойды. Сол есікті ашып, ғылымға әлі таныс емес бір сырлы табиғат дүниесіне енуге, сол дүниенің жасырын қазынасын көп үлесіне беруге Кәрім асыға түсті...

17

Ішіне топырақ толтырылған қолапайсыз ауыр жәшіктерді артып, ауладан суыт шыққан бір жарым тонналық «газ» машинасы университеттің көше жақ үлкен есігінің алдына келіп тоқтады. Басқышта Бозжановты қаумалап, соның қызық әңгімесін тыңдап тұрған бір топ студент жастық шақтың өзіне ғана тән соншалықты бір қызбалық шапшаңдықпен жүгірісе түсіп, шуласа келіп, машинаға жапырласты.

Бір студент кейіндеп қалған ғалымның алдын кескестей берді.

— Кәрім Бозжанович, сіз мұнда отырыңыз... жол ұзақ қой. Сізге кабина дұрысырақ болар...

Бұл құрметті артық деп санаған Бозжанов:

— Жоқ, мен мына студенттердің қасына-ақ отырармын, маған сол ара қолайлы,— деп қарулы қолдарымен машина жақтауынан қапсыра ұстады да, жеңіл ырғып үске шықты. Оны кабинаға отырар деп түсініп, өздерімен өздері болып, бірін бірі қағыта шуласып жатқан студенттер машина жақтауынан бері асқан толық денелі ғалымды көріп сырғыла берді. Іргедегі қолайлы орынға орналасқан Бозжанов студенттер әзілінен сырт қалмады. Өзін ұстазға, қалғандарды шәкіртке санап, паңсынып отырған Кәрім де жоқ. Әзілге әзіл қосып, көңілділік туын көтерісе берген. Енді бірде көп қалжыңы өзінің бетін университеттен асықпай шығып, пақ басып машинаға келген Балғабаевқа бұрған еді.

Оның бейқам, ашусыз сары келбетінен, үнемі ішкі дүниесінің тыныштығын танытып тұрар бұйығы күлкі ізі де

суып қалған. Күз күнінің қабағы тұнжыр, үлкен бір жайсыздықты аңғартып тұрса да, Манаптың «Университетті бітірген күні кием» деп салып тастаған тәуір костюмін киіп шығуы да тегін емес секілді.

Оның осы өзгерісін танығаң Қасымова қатты даусымен шіңкілдеп, қулана сөйледі:

— Бүгінгі үмітіміз гой, жолдастар! Әлпештеуіміз, авторитетін көтеруіміз керек. Кабинаға...

Жұрт Зада сөзін көтеріп әкетті.

— Иә, кабинаға... кабинаға отырсын. Манап отырмағанда...

— Отыр, Манап, Қәрім Бозжанович та соны ойлап... біздің арамызға келді гой.

Бозжанов көптің осы бір зілсіз әзілін ұстартып жатыр.

— Сол орынның несі өзіңсің, достым.

Манап үндеген жоқ, қысық көзіне жәбірсіз күлкі жинаған қалпы кабинаға кіре бере дауыстады:

— Ал ендеше жүрдік... Сақтаныңыздар.

— Тоқтай тұр. Әлі Гүлшат қайда кете қалды? Гүлшат Аманова!..

Манап өзін осы машинаның несіне санардай, қасындағы шоферден рұқсат сұрап именбеді, ұзақ-ұзақ гудок берді. Есіктен жүгіріп көрінген Амановаға ренжіген кейпін де білдіріп қойды.

— Қайда жүрсің, жаным? Тосып тұрамыз ба сені?

Мұнысымен ол кейбір асығыс жүретін жеміссіз бастықтарды келекелеп жатқанын Гүлшат та, басқалар да аңғарып, күлісіп алды.

— Неменеге күлесің? Жүретін болсаң... кәне, тез. Тоса алмаймыз,— деп күмпиді ол.

Гүлшат бастықтың ығына түскіш елпекбайларды келемеждегендей ніле тұрып, сәл аялдау керектігін, Нәштің келуге тиісті екенін айтты. Манап жаңағы өзі ойнап отырған рольдің маскасын жұлып тастады да, шынға көшті.

— Дәулеткереева? Қойшы осыныңды. Өткен практикадағыдай босқа әлек болады. Кел, өзің кабинаға отыр. Жүреміз.

Бозжанов оған басу айтты. Содан соң Амановаға сұрана қарады.

— Тез келе ме?

— Тез келеді,— деп Гүлшат сендіре сөйледі.— Жаңағана сөйлестім. Кеше де айтқан болатынмын. Шығайын деп жатыр.

— Онда күте тұрғанымыз жөн.

Бозжановтың бұл ұсынысына ешкім де қарсылық білдірмеді. Әлгі бір шу, әзіл өз бигінде қайта басталды.

Олар Инешті ұзақ тосты. Басқалар түгіл Гүлшаттың өзі де шыдамсыздана бастады. Қайта университетке кіріп, Инеш үйіне тағы телефон соқты: Даусына қарағанда Мәдине болса керек, біреу оның үйден кеткеніне көп уақыт болып қалғанын айтты.

— Әлі де тоса тұрайық. Бірер минутта келіп қалар,— деді машинаға қайтып оралған Гүлшат.

Олар тағы да жарым сағат күтті. Енді жұрттың тыныгы кете бастады. Бәрі де: «Кәрім не дер екен?» дегендей, соған қарай берді. Бозжанов та жалыққандай.

— Қашанғы күтеміз, жүре берейік, жолдастар. Ертерек жеткеніміз дұрыс болар.

— Ие, сөйтейік, манадан бері сөйту керек еді,— деп Манап кейіп қостады,— машинасы бар гой, керек болса қуып жетер.

Машина бұрылып көшеге түсті. Сол сәтте студенттердің бірі:

— Кәке, әлгінде университетке портфель ұстап келмеп пе едіңіз?— деп Бозжановқа қарады.

— Ұйбай!— деп санын қағып қалған Кәрім ұшып тұрды да, кабинаның төбесін қақты. Басқа да салмақты-салмақты он шақты жұдырық қатарынан топылдай жауып кетті. Машина кілт тоқтады. Жабыла толқып, алға аударыла келіп қалған көпке Манап кабинадан суырыла шығып, үрейленіе, сұрлана қарады.

— Кәрім Бозжановичтің портфелі ұмыт қалған, портфель,— деп шуласты үстегілер.

— А, жарайды,— деді Кәрім қайта отыра беріп.— Бармай-ақ қойыңдар. Портфелсіз де тіршілік етерміз. Тарта бер, Балғабаев.

Бұлар қаланың көп көшелерін шарлап, ақыры сыртқа шықты. Қарсы беттен ысқаяқ жел есе бастады. Ертемен таудан көтерілген күздің жылаулық бұлты енді күн кезін толық жасырып, төңіректі түссіз тұнжыр етіп жіберген. Көк тұман шылым түтініне ұқсап түрлене, дөңгелене есіліп, жер бетін қарпып баяу қалқиды. Жиі ұшырасар колхозды ауылдар да, өркеш-белестер де сол қаланың мұнармен бүркеленіп, бейне бір теңіздің түбінде жатқандай күңгірт көрінеді. Екі қапталды бойлай отырғызылған ағаштары бар, кәзірде бүрікпе жаңбырмен шыланып, барынша жалтыраған асфальтті кең жол жаңағы тұманға сіңіп дыбыс-қимылсыз пақ, бейкам жат-

қан адыр-белестерден асып әртінге, әлдеқайда шексіз алысқа кете береді. Бұдырсыз асфальтта құлдырап келе жатқан машина әлсін-әлсін ойға құлдилап, әлсін-әлі қыр-қаға көтеріледі. Барған сайын аласарып жазыла берген тау сілемі бірде алыстап, бірде жол аузынан көлденеңдеп қалады.

Машина үстінде тұрған салқын желден қымтанып, ширақ отырған Гүлшаттың ойында: «Уәде бергені несі? Келмей қалғаны несі?» деген ғана сұрақ бар еді. Арт жақта отырған бір студент қынжыла сөйледі.

— Тым кешеуілдеп жететін болдық. Бәрі де әлгі Дәулеткереевтың кесірі. Несіне тостық соны?

— Айтпақшы неге келмей қалды? Шешем сырқат деуші еді, үй ішінде бір жайсыздық болып қалған жоқ па екен?— деп Кәрім келмей қалған Инешке қам жей сөйледі.

— Биология ғылымына жетіліп болған шығар,— деп қарсы отырған бнік прическалы Қасымова жоқ Инешті кекеп қалды.

— Дәулеткереева ізденіп, оқып жүретін қыз,— деп Гүлшат арашаға кетті.

— Ізденгіш болса, бүгінгі арнаулы лекцияға неге келмеді?— деді Гүлшат сөзіне қарсылық білдірген Зада.

— Мүмкін, лекция қызғылықсыз болған шығар?— деп қойды Бозжанов сөз ұшығы өзіне соққан соң.

Аманова мен Қасымова енді жарыса сөйледі:

— Атай көрмеңіз. Әсіресе, бүгінгі лекцияңыз жақсы өтті, Кәрім Бозжанович. Біз үшін бұл үлкен жаңалық!

— Жалғыз біз үшін емес, бүкіл биология ғылымы үшін...

Бұлардың қалқысыз мақтап отырғаны — Викентий Викентьевичтің ұсынысымен арнаулы курс есебінде кешегі күннен бастап V курс расписаниесіне кірген Бозжановтың қорғағалы жүрген диссертациясы еді. Бұл диссертацияның принципіне университеттің кейбір биолог-ғалымдары қатты наразы болған-ды. «Дарвинизм қағидаларын теріске шығаратын мұндай диссертацияны студенттерге ұсынуға болмайды» деп наразы болған-ды. Ал Добров оның ғылымға үлкен жаңалық әкелер еңбек екенін танып, өз ұсынысында қалған еді.

Мұндай қарсылықтардың талайы әлі алдан шығарын білген Бозжанов өз еңбегінің адал өлшемін әсіресе осы ортадан — студент ортасынан табарын да мол аңғарып, енді оны соларға таныстыра беруді теріс көрмеді. Ол алғашқы лекциясын тіке істен тәжірибеден бастады.

Шынында да, жаңалықты тез сезініп, тез қабылдағыш студенттер ынтамен тыңдаған-ды.

— Әлі бұл диссертацияның шешілмей жатқан жағы бар. Тым асыра мақтап, қопандата бермеңдер,— деп Кәрім көпті баса сөйледі.— Өзгеріс организмнің қай клеткасынан басталады? Әлде бір түр екінші түрге бірден айналып кете ме? Міне бұл маған әлі қараңғы. Әрине, бұл шешілуге тиісті жұмбақтар. Тек көбірек, әрі дәлірек зерттеп түсуді қажет етеді.

— Сыртқы жағдайдың қызметін дұрыс бағалауға бұл жаңалықтың қазірдің өзінде-ақ үлкен пайдасы бар,— деп Гүлшат өз қорытындысын айтты.

— Сөз жоқ.. — деп бір студент оны қостай беріп еді, тұлаған жүрек дүрсіліндей, бір кілтеңсіз ыргақпен «түп», «түп», «түп» — деп, шапшаң қайталап соғуымен кешкі ауаны толтырып оң бетте қалыстай берген кішкене электр станциясы жұрт көңілін аударып әкетті.

— Міне келіп те қалыппыз!

— Оһо, өзінде электр станциясы да бар екен-ау! Осал болмады онда.

— Енді қалай деп едің?

Сол кезде қоңыр мұнармен, іңір қараңғылығымен қауышып, жанары тайған көздей дыбыссыз тұңғиық тартып бара жатқан алдыңғы кең төңірекке әлгі бір кішкене станциядан жүгіре шығып, тарап кеткен сымдар от моншақтарын шашырата салды. Жүздеген электр шамдары теңіз үстіндегі оттай толқып, сөніп-жанып жымыңдай бастады.

Машина кең көшенің басынан келіп кірді. Қала адамдарының көзіне тым аласа көрінген екі беттегі үйлердің терезелерінен самаладай шатынап шыққан сәулелер айқасып келіп, жолда көлденең түсіп жатыр. Қолхоз көшесін бойлатып ақ, қарасы кезек алмасып келер шыбық жолды қазақ алашасын төсеп тастаған секілді. Ашық тұрған бір терезеден соңғы хабар оқыған диктордың толқынды, үнді жуан даусы естілді. Жарық орнатылған бір қақпаның алдында бес-алты келіншек сепараторға сүт агызып, шуласып жатыр. Бірер жерде пәруейіне ештеңе алмай, күйісін қайырып жолда жатқан сиырлар машина алдын бөгеді. Бірер қақпадан иттер шығып қосарланды. Бұлар бір бетпен ілгері қарай асығып бара жатқан кілең жастардан озып, тура колхоз кеңсесінің алдына келіп тоқтады. Оң қолда селдірей бастаған ала шабыр бұлтқа оранып, етектен көтерілген ай сәулесімен қоңыр, көгілжім, бозаң тартқан аспан жүзінің бір бөлігін көлеңкелей

дүкіне қарауытып көрінген үлкен үйдің алдында, ашық далада әлдебір кинокартина жүріп жатыр. Тегі бұл колхоз клубы болса керек. Әріректе бір қырқа астынан айтақпен санқылдап үрген иттің даусы оқшау шығады. Ұзыншалау кішкене қара суды жағалап кеткен көшенің бас жағынан қатты күлкі, қатты жүрген ат дүбірі, төрт дөңгелекті бричканың салдыр-күлдірімен араласып шығады. Қыстақтың екінші бір бас жағынан оқшау сырнай даусы, оған қосылған жас жігіттің арманшыл үні естіледі.

Кабинадан шыққан Манап: «Қалай, шаршамадыңдар ма? Тоңған жоқсыңдар ма?» деп қамқорсып жүр.

Бұлар түсіп болғанда ауылдың бес-алты адамы да шоғырлана қалды.

Тізесін былғарымен қаптаған галефесі бар, басына сары хром картуз киген, шолақ былғары тужуркалы, қайқы мандай, толықша келген аққұба жігіт бері еркінірек басып келіп, Бозжановқа бұрылып қол берді, өзінің осы Социализм атындағы колхоздың председателі Сексенбаев екенін таныстырды.

— Қош келдіңдер,— деп ол бірден жайдарылықпен «сенге» кетіп, бұларды мандайшасында «Қонақүй» деп акварельмен жазылған кішкене, сәулелі жарнамасы бар іргелес бір үйге алып кірді.

Кішігірім төрт-бес бөлмелер жұпыны болса да, қала адамдарын тазалығымен тартты.

Ақ жабылған керуеттер. Қолдан істеліпті, қолдан сырланған тумбочкалар, есік-терезелердің полотно-кенеп мұхарамалары — бәрі де тым жинақы, сыпайы.

Әлгінде амандасқанда, «қолына ұстаған бірдемесі бар ма?» деп күдіктеніп қалған Бозжанов председательдің оң қолының ортаңғы екі саусағы жұмыла бүгіліп, жазылмай қалғанын енді байқады. Желбегей салған тужуркасының өңірінен қозғалған сайын Ленин ордені мен Даңқ ордені көрініп, электр жарығымен шағылысып, жалт-жұлт етеді.

Енді бірде ол шырақ жүріспен кухняға барып, ақырын сөйлеп: «Тамақты тез дайындандар, мол ғып, дәмді ғып, жақсылап дайындандар. Ет асыңдар, жұмыртқа қуырыңдар!» — деп әлде біреулерге тапсырма берді де шаруаларды жайғастырып, қайтып келетінін қайыра келіп бұларға айтып шығып кетті.

— Міне, председатель!— деп Манап Балғабаев тамақ туралы қатаң тапсырмаларды естіп қуана күлді.— Нағыз қамқоршы...

— Әй сорлы-ай, жемдік десе жемсауың бүлкілдеп кетеді-ау,— деп бір студент қағыта сөйледі. Жұрт ду күлді. Бірақ қысыла қояр Манап жоқ. Көз орнындағы кішкене сызықшаларды біріне бірін астастырып жоғалтып жіберді де, жайбарақат қалды.

Енді председательдің орнын орта жасты, алдына таза ақ белдемше ұстаған асбазшы әйел басты. Ол да осы ауыл адамына тән еркіндік, ашықтықпен келіп әркім жайын бас-басына қадағалап сұрай берді. Асбазшының бұл мақсатсыз сыбысқұмарлығын олар іштей ерсілеу санаса да, аржағында зілі жоқ, аңқаулығын да байқасын, ықласын беріп жатыр.

Көпшілік енді мына барынша таза киінген ақжарқын қара торы картаң әйелдің қалтқысыз қылықтарын тамашалады. Колхозшы әйел жалғыз баласының Днепропетровскіде Кен-металлургия институтының ақырғы курсында оқитынын, жұырда өзі бір сұлу украин қызына үйленгенін, сонда балаларының шақыртуымен барып қайтқанын, көрмей тұрғанда келін баласын аздап ұнатпағанын, көріп келген соң, енді сағынып жүргенін айтты.

Ол жұмыс арасында кіріп-шыға жүріп, биыл шалы екеуі алты жүз еңбекүн тапқанын, сол еңбеккүніне мыңдап ақша, центнерлеп жеміс пен астық, килограмдап жүн, жұмыртқа алғанын тәптіштей баяндады.

— «Социализм» колхозы шынында да дәулетті екен,— деді колхозшы әйел сөзін мұқият тыңдаған Бозжанов.

— Сұрама, балам, біздің қазіргі басқармамыз іскер адам,— деді де ,асбазшы әйел бейнебір жоғары орынға өз колхозы туралы есеп жасап тұрғандай-ақ мал басының артығымен орындалғанын да, егіннің орасан шығымды болғанын да жатқа сөйледі. Колхоз клубы мен жаңа төл қораның, жаңа темір дүкені мен жаңа астық сарайының салынғанын да айтуды ол ұмытпады. Колхозда бір су дәрмені, бір кітапхана, он жылдық мектеп, бригада басы сайын моншa, бір дәрігерлік пункт бары да тыңдаушыларға мәлім болды. Олар әлгінде асбазшы әйелдің ақкөңіл аңқаулығын қызықтаса, енді оның колхоз шаруашылығы жайында соншалықты хабардар адам екеніне қуанысып, разы болысып қалды.

Сол дәулетті бір дәлелдемесіндей болып, тағам да әрі мол, дәмді болып, бөлек-бөлек сонды, таза ыдыстарға салынып келді.

Осы кезде манадан бері қабырғада үнсіз тұрған радиорепродуктор кенет күтірлеп, қырылдаңқырап кетті.

Аржақтан дикторлық шеберлікті әлі меңгеріп болмаған, дикциясы төмен бір еркек даусы естілді.

«Тыңдаңыздар! Тыңдаңыздар! Сөйлеп тұрған «Социализм» колхозының радиостудиясы. Бүгін колхозымызға Алматы қаласынан профессор Бозжанов бастаған бір топ студент келді. Не, мм... Сағат кәзіргі онда бәріңіздің де клубқа жиналуларыңызды колхоз правлениесі өтінеді, жолдастар! Бозжанов жолдас бір масақтан екі түрлі дән шығуын көптен бері зерттеп жүрген галым. Сол ғажап құбылыс жөнінде баяндама жасайды».

Бір минуттан кейін осы хабарландыру тағы қайталанып оқылды.

Жұрт гүілдеп кетті:

— Оны қайдан біліп қалған бұлар? Арамыздан біреу жеткізген ғой.

— Балғабаев жоқ қой. Сол шығар радиостудияға барып, дикторға диктовать етіп жүрген...

Осы кезде колхоз председателі қайтып оралды. Қасындағы ұзын сақалды, мұрынды келген шалды Кәрімге:

— Хата-лаборатория меңгерушісі Модест Владимирович,— деп таныстырды.

Модест Владимирович жуан саусақты жалпақ мүйіз қолдарын Бозжановқа аса бір байсалдылықпен ұсынды да, оны жанамалай отырды. Содан кейін ұзын сақалын бірер сипап қойды.

— Қызық құбылыс, бір бастан екі түрлі бидайдың шығуын айтамын,— деп әңгімені бірден бастады. Содан соң әр қалтасынан сыртында жазуы бар бір кішкене дорбашықтар шығарып, столдың үстіне қойды. Бір дорбаның аузын шешіп, ішіндегі бидайды алақанына салды да, Кәрімге ұсынды,— қараңыз, бұл «Отыншаған» деген участоктегі жаздық бидайдың дәні. Байқайсыз ба, ана қара бидайды, әне, әне, сеніңіз, шын айтамын, бір масақтан...

— Модест Владимирович дұрыс айтады. Сондай бір галаматқа менің де куә болғаным бар,— деп Сексенбаев та Кәрімді сендірмекке тырысып жатыр.— Модест Владимирович екеуіміз бір массивтің басынан түсе қалайық. Пісуге жақындап тұрған үлкен массив... Комбайнды қашан жіберуге болар екен деп, шетінен бір сабақты жұлып алайын... Қолыма уқалап, тазартып, енді қарасам... Міне қызық? Үш түйір қара бидай... сенейін бе, сенбейін бе? Сеніңіз дейді Модест Владимирович. Міне, бары осы. Ақиқаттығына илана көр. Содан кейін қайта іздейік... Бірақ таба алмадық. Солай ғой, Модест Владимирович?

— Дәл солай, бірақ, басқа колхозшылардың да мұндай масақты тапқандары бар ғой... Турасын айтқанда, бұл шындық...

— Қалтқысыз сенеміп,— деді Бозжанов Сексенбаев пен Модест Владимировичке кезек қарап,— осындай ғажайып масақты менің де кездестіргенім бар. Мен соны зерттеу жолындамын.

— Айттым ғой, бұл ғаламат деп... Бұл не керемет сонда?

— Оны көп арасында әңгімелесейік. Клубтарыңыз кең шығар?

— О, кең болғанда қандай! Ол жағынан ұялмаймыз. Аралап көруіңе де болады.

Кәрім бұған қарсылық білдірмеді.

Олар далаға шыққа, кинокартина сеансы біткен екен, клуб маңы самнядай жарық болып кетіпті.

— Міне, мынау кішкене зал, мұны кино залы дейміз. Ал қазір бас залды көрсетейін. Ол тым үлкен, қазіргі кездесуіңіз осында өтеді.

Бұлар колхоз председателі нұсқаған бас залға жақындай бергенде іштен қаңғыр-күңгір дауыс естілді. Алдан үй күтуші әйел шығып председательге шағына сөйледі:

— Жаңа бір, осында... Әлгі қонақтардың бірі ме деп қалдым... Жалынып мына залдың кілтін сұрап алып еді, шықпай қойды. «Бес мал ізі менде, жолдастар» дей ме, «малтұ» дей ме, «ұя» дей ме керек... Ара-арасында өзіміздің Мичуринді де қосып қояды, әйтеуір...

Есікті шапшаңырақ барып ашқан Сексенбаев ішке бір, Бозжановқа бір қарап қалт тұрып қалды. Кәрім ішке кірді де, председатель айтқандай тым кең, күңгірлеп тұрған оңаша залдың сонау басындағы мінбеге шығып алып, алдына жайған қағаздарына бірде үңіліп, бірде жоғары қарап, қолын екілене сермей қатты сөйлеп тұрған Балғабаевты көрді. Көрді де күлді.

Бұларды сол сәтте байқаған Манап басылып қалды. Екі беті шапалақпен ұрғандай қызара дуылдап кетті.

— Тоқталма, сөйлей бер! Дайындалғаның дұрыс! Онша қызып кетпе, бірақ,— деп Бозжанов күле сөйлеп, залдан шықты.

Ілесе берген Сексенбаев бұған телміре қарады. Соны сезген Бозжанов:

— Сіздер хабарлағандай баяндамашы мен емес...— дей беріп еді, колхоз председателінің кескіні бұзылып

кетті.— Бізде баяндамашы екеу, екеуі де студенттер. Соның бірі — жаңағы Балғабаев деген жігіт.

— Бұл бала өзі... қалай, жөндеп баяндама жасайтын бала ма өзі? «Бес мал ізі», «малту-шалту мендесі» несі?— деп Сексенбаев көңілсізденіп қалды.

Кәрім қаркылдап күлді:

— Жасағанда қандай!

Сол кезде манағы қолапайсыз жәшіктердің бірін қаумалап көтерген үш студент қарсы кездесіп бұларды жанап өтті.

Жұрт лек-легімен келе берді. Көп кешікпей қызықты кеш басталды.

Ертеңіне күн соншалықты ашық, жылы болды. Бозжановтармен бірге басы колхоз председателі, Модест Владимирович болып көп колхозшылар қара бидай аралас өскен егіншайға барды. Түнде ұя-ұя етіп себудің принципін ұғынса, бүгін сол әдісті өз көздерімен көрді. Кешке Кәрім Модест Владимировичпен ұзақ әңгімелесіп, бірер кітап, нұсқаулар берді.

— Мына жәшіктерде сыртқы жағдайдың әсерімен қатты жаздықтан жұмсақ күздікке айналып келе жатқан бидайлар бар. Соның өзгеру процесін зерттеңіз. Мүмкіншілігіңізше бізге хабарлап тұрыңыз,— деп Кәрім Модест Владимировичтің қолын қысты.

Олар түнделетіп қалаға жүріп те кетті.

18

Есік кешігіңкіреп барып ашылды. Ар жақтан Инешке жүзі жылы Белгігұловтың өзі көрінді.

— О, қош келдің,— деп ол бір езуін көтеріп күле сөйледі. Өзі Инешке жақындай беріп, есіктің ілгегін салды. Қыз мұрнына әдемі бір жұпар иісі келді. Инеш қолайсызданып қалды. Қысыла сөйледі.

— Кешіре көріңіз. Кешігіп қалғаным. Комсомол комитеті шақырып алып, әрнәрсені бір айтып жібермегені.

— Қоғам жұмысына қатыспайды деп айыптай беруші еді. Үйреткен екен өзіңді.

Инеш тіктеп қарап еді, әлгі бір қалпында күліп тұр екен. Құптағаны ма, қарсы болғаны ма аңғартар емес.

— Оқасы жоқ.— Белгігұлов бір ерке мінезбен Инешті балаша қолынан ұстап, өз кабинетіне алып кірді. Жазу столының оң жағында тұрған креслоны нұсқады. Өзі

қарсы беттегі қайқы табан теңселмелі емен орындыққа барып отырды. Қалтасынан шылым пачкасын шығарды. Жалт еткізіп шырпы тартты. Шылым қорабына қарап сәл отырды.

— Не, Северная пальмира!— деп күрсініп қойды. Содан соң Инешке қарады.

— Байқа, бірақ. Университет ғалым дайындайды, педагог дайындайды. Арнайы қоғам қайраткерін дайындамайды. Оқуына кесел келтірмесін.— Белгігұловтың даусынан қамқорлық сезілгендей болды.

Инеш енді байқады: Белгігұлов бір жаққа барардай жақсы киінген. Қара галстук. Толық денесіне мол жарасқан қара костюм. Осындай кеште ғана киетін костюм. Үйіне оқушысы келетін болған соң әдейі дайындалған. Мұны Инеш бірден сезді. «Талғамы қандай десеңші. Жылдың әр мезгілін былай қойғанда бір күннің әр әлетінде әр түрлі костюм кию керек қой. Ашық күні киерің бұлтты күнге үйлеспейді. Ертемен кигенің кешке үйлеспейді. Майқан ғой соның бәрін біледі. Ал кейбіреулер үйіне үймелете қонақ шақырады да, пижамамен қарсы алады-ау, қандай надандық десеңші»,— деп ойлады Инеш.

— Мазаны ала береді,— деп шағынды Инеш.— Енді университеттің жаңа салынып жатқан корпусына сенбілік ұйымдастырамыз дей ме, немене?!

— Кім мазанды ала берсін?

Инеш ұялып қалды.

— Дайыров...

Белгігұлов қайта жымиды.

— А сен менің ылғи Северная пальмираны неге тартатынымды білесің бе?

Инеш түсініңкіремей қалды.

— Жоқ.

Белгігұлов Инеш байқамаған басқа бір мұнды кейіпке кірді. Үсті көк тарткан түзу қасы жиырыла берді.

— Сабыр үшін. Марқұмның жақсы құрметі үшін.

— Сабырдың құрметі үшін?

— Не, не, дәл солай. Согыстан бұрын сол Северная пальмирада[1] сенің ағаңмен кездескенім бар еді менің. Диссертацияма материал жинап жүрген кезім болатын. Сондағы бір жолдастар «осында бір талантты философ қазақ бар» деген соң әдейі іздеп бардым. Танысып, достасып кеттік. Мақтаса мақтағандай еді. Биологияны

[1] Өткен ғасырдағы орыс әдебиетінде Ленинград солай аталған.

қандай терең білуші еді. Тірі болса шіркін шын философ сол болатын еді. Ал қазір осында «философбыз» деп бір мыртықтар да жүр-ау тыштыңдап. Бір жолы ол маған Тимирязевтің «Өсімдік өмірі» деген кітабын ескертқішке берген. Міне қолы Сабырдың.— Майқан бір қабырғаны тұтас алып тұрған үлкен кітап шкафына келді. Ұқыпты түптелген жасыл кітапты алып Инешке ұсынды. «Осы кітапты оқыған сайын Тимирязевтің талантына табынушы қазақтың бір қара баласын есіңе ала жүр» — деген сөздерді оқыды ол.

— Ағаңның рухын сақтап, берген кітабын осылай тозаң шалдырмай ұстап жүрміз.

— Ой, рақмет сізге. Тіпті не десем екен. Ие, көп рақмет. Тіпті...— деп Инеш Белгігұловқа ұмтыла беріп тоқтады.

Инеш бір нәрсені жақсы көрсе де, жек көрсе де, бірдемеге разы болса да, наразы болса да, күрт, біржола барымен кететін еді. Оның бұл мінезін Майқан жақсы білетін. Дәл қазір қыздың сондай бір қалтқысыз разылықпен, ұстарадай өткір сезім үстінде тұрғанын ол бірден байқады. Бірақ сыр бермеді. Кітапты енді өз қолына алды. Сыртын тамашалап сәл тұрды да, стол үстіне лақтырып тастады. Содан соң стол ернеуінен бір бұрышы шыға түскен әдемі мұқабалы кітапқа жоғарыдан көзінің бір қиығын салып, бетін тыжыртты.

— Әр нәрсе өзінің заманымен ғой. Бұл биологтың да көптеген қағидалары ескіріп қалды.— Белгігұлов әлдебір қоштау тілердей Инешке қарады.

Инеш әлгібір сезімнің ырқында тұр.

— Мен сізді сондай бір жақсы адам деп ойлаушы едім. Қателесіпегенмін.

Белгігұлов қарқылдап тұрып күлді де, Инешке таяна отырды.

— Жә, Тимирязев өз жайымен. Енді реферат мәселесіне көшелік. Рефератыңда көп кемшіліктер бар болатын. Оны өзің де білуге тиіссің. Ана Бозжанов дегендерің «Бәйгеге ұсынуға болмайды, бекерге көтермелейісіңдер» деп құр қызбаған. Жастығынды, келешегіңнің молдығын айтып көп таластық. Соның арқасында бәйге алдың. Соны біле тұра, көңіл қойып, жөндемегенсің. Мен көрсеткен кітаптарды да пайдаланбағансың.

— Майқан аға...

Майқан оны тыңдамады.

— Сен биологиядағы секірмелік дегенді білесің бе?

— Мен соған түсінбеймін...

— Ал түсінбесең, сол түсінбейтініңді неге жазбайсың? Бүгін есек едің, ертең сұық жаққа апарса ат боласың дегенге мен сене алмаймын.

— Майқан аға, бидай жайында гой, олар қатты бидайдың жұмсақ бидайға айналғаны жайында...

Белгігұлов Инешті сөйлеттірмеді.

— Биологияда бір-ақ заң бар,— деп кесіп тастады. «Ренжітіп алған жоқпын ба?!» — дегендей Инеш қолайсызданып қалды.

Белгігұлов ойлы отыр.

— Аталған еңбектерді оқы. Мақаланды жақсылап түзе,— деп ол салқын сөйледі.

«Осы кісі неге маған бұлданады?» — деп ойлады Инеш. Ренжіп қалды. Екеуі де біраз үнсіз отырды. Бір уақытта Белгігұлов түрегелді. Езу тартты.

— Көңілсізденіп қалдың гой деймін. Көп сөйлеп жалықтырып алғаным жоқ па?

— Жоқ, жалыққаным жоқ,— деп Инеш селсоқ жауап берді.

— Шаршап кетсең, жақсы вальстер бар. Ойнатуға болады.

Инеш үнсіз отырып қалды. Сонысын Белгігұлов қостағандық деп таныды да шапшаң барып жібек орамалмен жабулы тұрған радиоланы ойнатты. Әрі нәзік, әрі көңілді, Инешке тым таныс бір вальс ойналды.

— Бұл «Любимый вальс» қой!— деп Инеш көңілденіп қалды.

— Не, сол сүйікті вальсің осы,— деп Белгігұлов музыка сазына азғана бір құлақ салып отырды да Инешке келді.

— Кел, дөңгеленіп жіберейік. Сонда бәрі де тарқайды. Инеш сәл тұрды да, Белгігұловтың ыңғайына көне берді. Содан соң кенеттен «неге мені Майқан оңаша үйде бипе шақырды осы?» — деген күдік сап ете қалды оған. Оның үстіне бұрынғы салмақты Майқан өзін тым жеңілдеу ұстаған сияқтанды. Маңа көшеде қалған Мәуленді есіне алды. Бір түрлі ыңғайсызданып кетті. Вальс орталай бергенде ол шетке шықты да рақмет айтты.

— Кететін уақыт болды. Мақаланы тез бітіру керек қой. Кезек күтіп диплом жұмысы да жатыр.

— Асығу дұрыс,— деді Белгігұлов аз-кем тұрып.— Бірақ жақсы еңбекті асығыстық тұғызбайды. Іздену мен уақыттың жемісі ол. Асыға жүріп асықпау керек.— Ол өзінің осы бір сөзіне ырза болғандай күліп қойды.— Ал

мақаланы тез жазып бітіретін бол. Журналдың алдағы санынан қалмайсың.

Инеш қош айтысып тысқа шықты. Әуе райы өзгеріп қалыпты. Манағы бүрікпе жаңбырдың аяғы қарға айналып кеткен. Жер-көктің бәрі ағаранқ тартады. Қыс бұлты қала үстін торлап жауып алған. Ауада қытымыр ызғар бар. Тау жақтан ысқаяқ жел соғады. Көше бойындағы бәйтеректердің сидаң бастары шайқала суылдап, құлаққа жағымсыз бір мұң шертіп тұрғандай. Ағаш бұталарына қонақтаған ине-қыраулар анда-санда шашыла бұрқырап кетеді де, шаңыта, жазыла түседі. Адам аяғы да селдіреп қалған.

Жылы үйден шыққан Инеш дірілдеп кетті. Кенет ол өзіне өзі «неге бардым осы?» — деп сұрақ қойды. Оңаша үйде Белгіғұловтың бинге шақырғаны да ерсі сияқты. Тағы да көз алдына Мәулен келе қалды. «Жоқ, мен ренжіп қалған соң көніл көтерсін дегені ғой. Майқан менің келешегіме тілектес адам ғой. Мақаланды тез бітір деп, уақытын бөліп әуре бола ма әйтпесе»,— деп түйді ол ойын. «Ие, қолға алған соң тез бітіріп тастау керек».

Инеш үйіне жетуге асыға түсті.

19

Ашақ күн аздап бозаң тартады. Уақыт тыныштығына бөленіп тау етегінде жай бір тыныс — демалып жатқан үлкен қаланың үстіне қонақтаған ақ тұман көленкедей сырылып серпілген. Талғар кеудесін көтере төніп қала үстінде тұр. Осындай айқын ашылған қысқы сергек таңда, тіпті, жақындап қалатыны бар оның. Тау беткейі шаңқандай ашыла түскен. Түнгі боран ізі айқын көрінеді. Іркіс-тіркіс кесе тұрған ақ жалдар ми қабының тарамдарындай болып әртүрлі бейнелер жасайды. Неше түрлі гүл суреттер мен әшекей, өрнектерді елестетеді. Кейбір үлкен ақбайталдар қалықтап ұшқан алып құстың қанатына ұқсап та қалады. Тау таңғы ауада ұлғая көтеріледі. Қанаттарын жай сермеп, баяу көшіп, ұшып бара жатқандай болады. Бір мезгіл оның басы қылаңытып, бұлынғырады. Ең алдымен түссізденіп, күңгірт тарта береді де ,кеміле үзіліп жоғалып кетеді. Бұл кем шақтағы құбылыс. Тау өлкесі кешікпей-ақ қайта ашылады. Өзінің бар тартымды сіңқыр көрінісін құлпырта кербезденеді.

Тау ұшындағы осы кілт өзгеріс ерке құбылыстардың

бұл өңірге, тіпті әсері тимейді. Шағын қыстың бас кезінде қала аспанын біркелкі жұмсақ ызғар басып тұрады. Таудан асып көтерілген күн мейірі аумай келеді. Ықтасын жерлер күншуақта жіпсіп, қабыршақтанады да, кеш түсе тобарсиды. Кей ретте тау басынан бұлт шыға келіп, жаңбыр төгіп кететіні де болады.

Көше дағдысынша ерте оянады. Ұзақ таңның қысқа бір шағына тыныштық тартқан қала өмірі ерте жандана бастайды. Сондай бір көңілді күн.

Қаланың бұл бөлігіндегі құрылыс орындарында қауырт шаншаңдық бар. Бес-алты пұшпақ кең аумақты ала қоршалған тақтай дуалдың іші өз алдына бір завод өміріне ұқсайды. Алып механизмнің тынымсыз қозғалып, өз қызметін атқарып тұрған бөлшектеріндей үздіксіз бір қимыл. Аула қақпасында дамыл жоқ. Жүк машиналары үздік-создық жүгімен кіріп-шығып жатыр. Ескі заманнан ескерусіз қалып қойған бір қабат аласа үйлерді уақыт енді өзінің жоқтығына тартып әкеткен. Олардың орындарын құрылыс материалдары басып жатыр. Биік дуалдың екі-үш жерінен жақында ғана қылтиып көрінген қызыл кірпіш үйлер тез көтеріліп, көше бойындағы бәйтеректермен тайталаса өсіп барады. Ондаған мотор үндері шығады. Темірдің кейде ащы, кейде самарқау шаң-шуқы естіледі. Осылардың бәрі қуатты үнге айналады да, аспанда қалықтап құйыла тұнып тұрып алады. Бұл — болашақ университет қаласының құрылысы.

Дайыров тіпті өзгеріп алған. Дағдылы мінездерінің бірі де жоқ. Осындай жұмыстарға кәнігі вельветкасын желбегей салып, жүгірумен болды. Жүзінде шаруа қамын жете ойлайтын тынымсыз адамдарға тән бір қызық белгі бар. Іске түгел беріліп, терең бойлап кетушілік белгісі.

Асыға сөйлеп әлде бір ұсыныстар жасайды. Блокнотына бірдеңелерді белгілейді. Бір ретте ескі үй орнының балшығын машинаға артысып жатқан екі-үш студентке барып, шаншаңырақ қимылдау керек екенін де ескертеді. Содан кейін бір минут құрылыс көрінісіне көз салды.

Оң қолда қуатты екі үлкен бульдозер алдындағы төбе топырақты түре сүзіп, әріректегі ойпаңға түсіріп шырлап жатыр. Ертең бұл арада асфальт төселетіні де Еренге аян. Енді бірде біктеп қалған бір корпустың төбесінде қалтасына қолын сұғып жүрген костюмдіге көзі түсті. «Викентий Викентьевич болды ма екен?» — деп

ойлады ол. «Қайдан ол болсын. Викентий Викентьевич құрылыс басына салдықпен костюмдетіп қайдан келе қойсын. Бұл кім болды екен енді?»

Сөйткенше бөлмады, жаңағы бір костюмді астындағы қарайған бірдемесімен тік қалпында төменге зырлап кетті. Шошынып қалған Дайыров күнге көзін қалқалап, анықтап қадала қарап еді, жаңағының жүк крынының тұмсығында кетіп бара жатқанын аңғарды. Жүгіріп келсе, Жолтай екен.

— Сен мұнда қайдан тап бола қалдың? Түнде Мәулен бригадасына тіркелініп едің ғой?— деді Ерен. Мына сал жүрісін ұнатпай қатаңырақ сөйледі.

— Жоғарыдан құлаған қандай болар деген ем. Жүдә, қорқынышты екен. Мұнарадан суға секірмек түгіл, апаннан да аттамаспын-ау. Қазір, жүдә, мен дегеніңқазірақ... жүрем бе жұртша... Қазір-ақ нормамды орындаймын да кетемін...— деп ол қожалақ болған костюмнің әр жерін шаң қолымен қаққыштап, филфақ жаққа бет ала берді.

— Сұмдық екен!— деді ол орта тұста бір траншеяға ұқсас жерді тереңдете қазып жатқан Мәуленге таяна беріп.— Өзім зырлап төменге... ал жаным, жүрегім, қолқам суырылып аспанда қалғандай. Іріп кеткені, жүдә. Мені бір ойнап отыра қалды дейсің бе! Бір кеспелтек сары, жүдә, қойды ма, бізге сенің керегің жоқ деп салып қоя бергені... Зырлап келем... ал жүрегім сонау аспанда.

— Сен сөзді қой да, нормаңды орында,— деді Мәулен белін жазып, тік қарап.

— Жарайды, қазір, жүдә.

Мұздарапов қолына күрегін алып, өз орнына келді.

Мәулен қазған шұқанаққа көзі дағдыланып қалған оған өзі қазған жері тым таяз көрінді. «Қайтадан бері келіп қалған ба өзі?— деген күдікті оймен күрегін алды... Біраздан соң Мәулен жанына тағы да барды.

— Ана биофакты қарашы. Мұғалімдеріне дейін көмек беруде. Ал біздің мұғалімдер мұндайда қара үзіп кетеді. Кілең жүйрік, жүдә.

Биофак студенттері жұмыс істеп жатқан жаққа Мәулен еріксіз көз салды. Қарбалас қимылдап жатқан студенттерге қимылсыз қарап, қара пальтолы Белгіғұлов тұр. Перчатка ұстаған қолын ілгері ұсынған. Әлдене деп сөйлейді.

Осы шақта ана бір кеште пальтосының кең етегін шайқақтатып жүгіріп бара жатқан Инеш оның көз алды-

на келді. Ол сонда арғы тасада дәл осы қазіргідей тұрған Белгігүловқа жүгіріп бара жатқан секілденді. Іші бір түрлі қызғаныш тартты. Бойын сағыныш оты орап алған. Көргісі келеді Инешті. Жүректің адал тілімен жақсы сезімдерін ұзақ баяндағысы келеді оған. Тесіле қарап, топ ішінен Инешті іздейді. Қанша қараса да іліктіре алмайды. Ашқарақ та, арманды көзіне Инеш сияқтанып Гүлшат тұлғасы көлденеңдей береді. Өзі қалың свитер, қара шалбар киіп алыпты. Осы бір ықшам киімінен шығыңқы кеудесі, піскен, толған балғын мүсіні айрықша көзге түседі. Сондай бір сәнді қимылдармен сүйікті Инешін қалқалай бергендей болады. «Жақсы қыз!»— деді Мәулен күбірлеп.

Осы мезетте «сол жақсы қыздың» ашық даусы да мұның құлағына келді.

— Филфак, қалып қойып жүрмеңдер!

«Филфак» десе де сөзін жалғыз Мәуленге ғана арнап тұрғандай. Содан кейін сәл жымиып күлді де, теріс айналып жұмысына кірісіп кетті. Құтты анадағы күлкісіндей. Лайсаң салқын күндердің бірі болатын онда. Мәулен аула ішіндегі титаннан шайнегіне қайнаған су құйып алды да жатақханаға қарай жүгірді. Келген бойда есікті жұлқи тартып қалып еді, ар жақтағы біреу ішкі тұтқадан ұстаған қалпында үйіріліп келіп Мәуленнің қарына киліккі. Қараса Гүлшат екен. Түсі қашып күпқу болып кеткен. Көзін жұмып сол қалпында сәл тұрып қалды. Аздан соң Мәуленге қарады. Жүрегін басты да, терең бір дем алды. Содан кейін езу тартып күлді. Ыстық демі Мәуленнің бетіне келіп соқты. Оқыстан жігіт құшағына тап болған қыз шегінбеді. Мәулен де тартынған жоқ. Есік тұтқасын ұстаған қалпы қарына асылған Гүлшатты демей берді. Денесі шымырлап, жүрегі ұйып қалғандай болды.

— Зәремді ұшырдың ғой,— деді Гүлшат.

— Мен сондай қорқынышты адаммын ба?

Гүлшат күлді.

— Солай болғаның да.

Сол кезде іштен бір студент көрінді.

— Ау, тал түсте бұларың не, жол болсын!— деп күліп өтті.

Гүлшат Мәуленнің қарына қолын салып кейін шегінді де шапшаңырақ басып ілгерілей берді.

...Мәулен езу тартты. Іші біртүрлі жылып кетті.

Оны осы бір сезім ықпалынан Ерен келіп шығарды.

— Кешігіп қалдым білем, салмағың бізге артып кет-

ті ғой деп ренжіп жатқан жоқсыңдар ма?— деп күле сөйледі.

Топ атынан біреу жауап берді.

— Ұйымдастырушыға да зәрулік бар ғой.

— Ұйымдастырушылық үлгісін іспен көрсетіп, сөзбен бекіту керек-ті.

Дайыров қалтасынан папиросын алды. Жалт еткізіп сіреңке тартып, шапшаң тұтатты.

— Қайтеміз, ұйымдастырушымыз деп бәлсініп жатқан біз жоқ. Жағдай солай,— деп қысыла сөйлеп, қимылдап кетті.

— Ақырын, Ерен. Алғашқы арының ғой бұл. Аптығып қаларсың,— деді Мәулен жұмысқа қайта кірісіп жатып.

— Аптықсам, сендер бар емессіңдер ме? Далаға тастамассыңдар жығылып жатсам. Мұндайда бір есебіңді ішіңе сақтап сырттап жүргенің жаман. Мәулен Ерен жауабын ұнатып қалды. «Бұдан партия қайраткері шығады»,— деп түйді. Осындай іскерлікті, ұйымдастыру қабілетінің молдығын айрықша тілейтін партия, комсомол қызметін Еренің өзі де ұнататын сияқты. Оны кешегі бір әңгімеде Мәулен толық аңғарып қалған.

— Жұмыс істеуге аудан іші қолайлы ма деп ойлаймын. Ауылдағы еңбек қиын да, қызық та секілді. Шешуін шапшаң тілейтін ауыр жұмыстар көп. Бұл еңбек тез өсіреді, тез түзеп, тез шыңдап шығарады,— деп Ерен өз пікірін айтқан. Оның бұл сөзіне Мәулен қарсылық білдірген:

— Еңбек, адамды өсіреп еңбек қалада да бар емес пе? Бұл жағынан алшақтық таба алар ма екенсің?

Ерен бұған қарсылық білдірудің орнына қостай сөйледі.

— Сөз жоқ, таба алмаймын. Қаладағы еңбек болсын, даладағы еңбек болсын «Социалистік» деген бір тамырдан нәр алып жатыр ғой. Социалистік еңбек жер талғамай-ақ өз әсерін тигізе береді. Әйтсе де, ауыл еңбегі қызықтырады. Оның артықшылығы да бар ма деп шамалаймын.

— Қандай артықшылық?

Ерен ойланбастай орында бір дәлел іздеген адамша біраз ойланып отырды да:

— Қандай артықшылық дейсің бе?— деп қайыра сұрады.— Артықшылық меніңше мынада: айталық колхозды ауылда жаратылыстың өзімен, еңбекпен бетпе-бет келесің. Араларында ешкім де тұрмайды. Ол сені түгел

өзіне тартып алады. Сен ол қиындықтарды жеңуден басқа ештеңені де ойламайсың. Өмірдің қызығын да, рахаты мен ләззәтін де содан ғана табасың.— Содан соң ол:— Университетті бітірген соң, ауылға комсомол қызметкері болып кетем,— деп өзінше бір қорытынды жасады. Ерен айтқан ерекшеліктердің қала еңбегінде де болатынын аңғара тұрса да, Мәулен ешбір қарсылық нышанын білдірген жоқ.

— Немене, комсомол қызметін атқара алмайды дейсің бе? Атқарғанда қандай!— Ерен өз сенімін білдіріп, Мәулен бүйірінен ақырын нұқып, қулана күліп қойды.— Атқарғанда қандай! Ауылда талай тамаша істерді тудыруға болады, достым.

Бұл оның адал ойы. Ауыл адамдарының ортасына барып, университетте алған терең білімін жалтылдатпақшы емес Ерен. Тегі, ол жұрт көңілінің қызығы мен сыйы болып тұрғысы келетін адамдар тобына жатпайды. Қызмет бабымен де пайдалануды ойламайды. Өз алдына екінші біреудің кішірейіп, мүләйімсіп тұруын да ұнатпайды. Осындай мінезді Ереннің қаладан алған жоғары білімін ауылға барып, ұлы іске жарату ғана ойында бар.

Ал, Мәулен өзіне басқаша қарайтын сияқты. Оның да арманы көп. Бірақ комсомол қызметкері болғысы келмейді. Шамалауынша өз басында жаңағы Ерендегідей ұйымдастыру қабілеті де жоқ секілді. Ой, қиялын қанша бір ілгері сермесе де, осы алдында жатқан үлкен белестен — білім белесінен асыра алмайды. Бұл — белес емес, төбесін күн шұлғы шалған тау сияқты. Тіпті, тау да емес, шеті де, шеті де жоқ бір жарқын өр. Ол осы шексіз өрмен еркін басып ілгерілей бермек, оқи бермек, іздене бермек. Мәулен енді өмірін осы жолға, білім жолына бағыстаған...

Мәулен өзінің осы ойын Еренге де танытқан-ды. Ол сонда «мұның өте орынды талап. Әркім өз шамасын жақсы білуге тиіс» деп құптаған. Сол пікірін дәл осы арада Мәуленнің өзіне сөзіне жауап ретінде тағы да қайталады ол.

— Әркім өз шамасын жақсы білмей ме? Аптығып қалатын болсам, бұлай қимылдамаймын ғой,— деп Ерен күле сөйледі. Енді маңдайынан тер бұршақтары тұындай бастаған.

— Дұрыс айтасың,— деді Мәулен кесегімен омырылған тұтас бір балшықты жоғарыға жеңіл ырғытып тастап,— мәселен, күшімнің жетпейтінін сезсем, мынаны кө-

терін әуре-сарсаң боламын ба?— О да терлеген, сырт киімін шешіп тастап, жұмысқа қыза кіріскен.

— Сенім деген де қызық бір құбылыс қой. Күшің жетпегеннен сеніміңнің жетпегені жаман. Сенімің болса, күшіңе ақыл-айлаң көмекке барады,— деп Ерен белін жазып, аз тыныс алды. Ең алдымен осы сенімді тәрбиелеу керек. Әдебиетіміз ақыл тәрбиесін, сезім тәрбиесін айтып-ақ жүр ғой. Ал сенім тәрбиесі туралы неге мәселе қозғамайды. Себебі не сонын? Жоқ, сенім тәрбиесі туралы айту керек. Оның адам өмірінде үлкен орны бар. Сенім келешекке деген үлкен фактор. Ол біздің мінез-құлқымызды да анықтайды, жаңа қасиеттер береді. Сенімің мықты болса, қандай бір ауыр минуттарда да торықпайсың, қайғырмайсың. Жеңіл жүріп бәрін де жеңіп шыға бересің. Ерте бастан өзіңе, дүниеге деген сеніміңді тәрбиелей білсең, сен тұдырмайтын, сенің қолыңнан келмейтін не керемет бар өмірде... Ал егер мен... адам жанының инженері болсам... онда ең алдымен осы сенім туралы жазған болар едім. Сымбат өлеңді өз әліне қарағанда тәуір жазады. Таласпайсың... Ал тәуір өлең талант қой. Бірақ өз талантына деген сенімі аз. Ол «ақын» деген аттан да қашады. Өлеңдерін жұрт талқысына салудан қашады. Сенім... бұл біздің қолға алатын мәселеміз.

— Өте дұрыс айтасың. Байқаусыз бір жайды көзің тез шалған. Сымбат өлеңдерін қасында жатқан менен де жасырады. Әлі өзін ақын деп есептемейді. Ұялуынан сенбеушілігі басым екені ақиқат.

Кенет алдыңғы жақтан Мұздараповтың даусы естілді.

— Соғыс қояйық. Қимылдайық, жолдастар! Биофак алда барады. Оның шығып жүрмесін.— Өзі күрегін балшыққа шаншып қойып, шұқанақ шетіне асылып отыр.

Мұнда жалған ұранды, жалтақтықты Мәулен ұнатпайтын. Кейде осындай жасандылықты сезсе морт кететіні де бар. Ондайда бет-жүзін демей айтып салатын. Бұл жолы да сол әдетімен Ерен ойының алдын орап, шапшаңырақ кетті:

— Өзіңе жетпеген өнегенді басқаға үлгі етпе, қылығыңды айқаймен емес, ісіңмен көрсет! Неғып отырсың өзің? Осы топта кейін тартушы болса, ол — сен. Соң келген Еренді қара, сенен әлдебір мөлшер теренден қазып кеткен.

Мұздарапов басылып қалды. Момақансып, кекете сөйледі:

— Қимылдайық деген айып болса... жүдә, қойдық он-

да. Тіпті, бұл сөзді лексиконнан алып тастау керек болар. Биофакты айтам... Биофак бізден озып кетті, жүдә...

Мәуленің көзі тағы биофаққа қадалды. Сағыныштың өзіндей ұлғайып келіп, бейнесі жүрекке отша басылған адамды үнемей ғана іздейді. Таба алмайды. Бар қимылы, тартымдылығымен Гүлшат көрінеді. Қоңыр көзін күлімдетіп Мәуленге қарағандай болады.

20

Инеш құрылыс басына кейін келді. Түнде ұзақ отырып, кеш жатқан еді. Бүгін-ертең жөнделген рефератын Белгігұловқа апару керек. Асығудың мәні де осында. «Әлек болдыны» жұрт алдында ат өтті етіп айтардай. Өз еңбегін, өз есімін баспа бетінен көруден артық не қуаныш болушы еді. Оның үстіне, студенттер арасында беделінің артатыны да бар.

Ол өткен күні қажымай отырып, Белгігұлов көрсеткен кітаптарды қарап шықты. Өзіне керекті материалдарды алып пайдаланды. Бірнеше беттерін қайта көшірді, түзете, жаңғырта көшірді. Осы бір ұзақ қыс түнінің ауыр тыныштығы өктем тұрған кішкене бөлмеге Мәдине де келе берген. Жалғыз баласына деген шешелік сезіммен келеді. Сол сезім шырт ұйқысын шайдай ашады. Инеш бөлмесіне дамыл-дамыл жетелейді.

— Жат енді, қарашығым. Жатар мезгілің мана болған. Сағат екіні соқты,— деді ол.— Жат дейміп. Бұлай талығып отыру жарамайды, балапаным.

Бұл жолы сол бір жылы сөздің қуат-күші Инеш жүрегіне сол қалпында жеткендей. Ол қолын жоғары көтеріп, керіліп есінеді де, ұшып тұрды. Кірпік ұшына іліккен бір түйір оқшау жасты көзін жұмып қалып домалатты да, өзіне сүйікті шешесін қысып-қысып сүйді.

— Мәйна! Неткен сүйкімді едің өзің! Өліп қалмай, мына маған қамқорлық пұрын шаша тұрсаң...— деп күлді. Инеш қамын көп жейтін шеше әлі де өтінеді, жатып дем алуын сұрайды.

Инеш бұл тілекті қабыл алды. Ертемен сембілікке баратынын айтып, ертерек оятуын сұрады да, жұмсақ сеткалы ақ керуетке барып жылыла кетті. Төніректеп жүрген ұйқы байғұс жаңағы шеше мейрімінен де жылырақ бір қаспетімен өз қалыңына қарай оны лезде тартып әкетті.

Төсегіне оралған Мәдине ұйықтай алмады. Көзін жұ-

мын көп жатты. (Мұндай ұйқысыздық соңғы жылдарда жиілене бастаған-ды).

Кенет көзіне елестеген жалғыз ағаш түбіндегі бір кішкене төмпешік оған Сабыры сияқтанды. Солқылдап жылап жіберді.

Жағымсыз дауыстан шошып оянған Дәулеткерей ең әуелі аңырып қалды да, істің мәнін артынан түсініп кейін сөйледі.

— Ау, батыр-ау, тым болмаса, түнде тыныштық берсеңші. Бұл шіркін қоймайды енді. Тыйыл дедім ғой.

Мәдине енді үнін шығармауға тырысты. Солай жатып таңды атырды.

Ашық, жарқын мінезді кішкене шал шай үстінде Мәдинеге қарай берген. «Түнде қатты сөйлеп ренжітіп алдым ба» деп қарайды. Сонысын жуып-шаймақ болып күлана, жуаси сөйледі.

— Батырым-ау, жүдеп қалыпсың ғой. Кәрілік иектеп алған ба деймін өзіңді.

— Кәрілікті мойындамасқа шама қалды ма?

— Айта көрме бұл сөзіңді, батыр. Өмірмен есеп жасасып болғанымыз жоқ әлі. Жеткізілмеген көп жүктер бар, өтелмеген қарыздар бар мойында.

— Мен ешкімге де қарыздар емеспін,— деді Мәдине күрсіне сөйлеп.

— Онда сен бара бер. Қайта, ол жақтың түрлі жайларын хабарлап тұрарсың маған,— деп Дәулеткерей ажуалай сөйледі.

Мәдине бұл әзілге көңіл аудармады.

Мен болдым қарызымды өтеп,— деп сөзін қайталады. Бір бала тәрбиелеп өсірдім. Енді бала міне, университетті бітіргелі отыр. Жұрт қатарына қосылды. Оның от қызығы өзімен. Мен істерлік не қалды енді?— Ол бірас үнсемей отырды да, электроплиткасына пісіріп жатқан құймағын аударыстырды. Сонан соң болмашы езу тартты.— Ешкімге де қалған жоқ маған.

Өзің бүгін философ болып оянғансың ба деймін, батыр. Ерте көктеп, тез солатын бір жандарсыңдар-ау, әйтеуір.

Адам деген жалпы ат екеумізге бірдей болса да, атқарар қызметіміз басқа-басқа болған соң, қайтесің,— деп Мәдине әйел жынысын кеміте сөйледі.— Өзіңмен бірге оянып, ерте жатуға мәжбүр болдық. Үй шаруасына да бұдан былай жарай алатын түрім жоқ. Кісі іздестір мына үйді үстап, асыпды істеп, кіріпді жуатын. Еңбегің

жемейміз. Ақысын дұрыс беріп отырармын... Ісіне адал қараса, кино-театрға бар дермін...

— Мұның қалай, батыр? Кісі жалдау бұл заманның салтында жоқ екенін білмейсің бе? Ескі күйіңді көксегеніңбе?

— Ескілікті көксеп не қылайын. Амалымның жоқтығы.. Біреуді іздестірмесең болмайды. Жұмыс орнынан алар ақысын беріп отырсақ, кімнің дауы бар.

— Көксемегенің осы ма? Бәрібір, бұл да «көрді қазып, өлгенді әкел» емес пе?

— Ондай адал жүрек болсаң, мына мені, жарымжан адамды босат. Шамам жоқ. Өзің атқар үй жұмысын,— деп Мәдине қабағына ашу жиып, теріс айналды. Дәулеткерей енді қайтып сөз қатпады. Ұзын кірпіктерінің астында дамылсыз қозғалатын қоңыр көзін әлдебір ой нүктесіне сығырайта қарап қалды.

— Жаным, бүгін асығар емессің ғой өзің.

— Не, мезгіл жақындап қалыпты, кетуім керек.— Дәулеткерей түрегелді. Айна алдына барып, бұрыл араласқан ұзын шоқша сақалын тарамысты ақ саусақтарымен тарамдады.— Ей, батыр, бүгін түскі дәмге келе алмаймын ғой дейміз, күтпей-ақ қой. Кешікпей басталар мәжіліс бар.— Сонан соң жағалауы қырқылып, ақжем бола бастаған үлкен портфелін алып, шапшаң басып шығып кетті.

Ыдыс-аяның жинастырып болысымен Мәдине ауыр бесіп, Ишеш бөлмесіне барды. Қызы жазыла түсіп ұйқыда жатыр. Ақ жүзі шеше көзіне әркілы құбылыстармен құлпыра көрінеді. Бірде бақытты сәбилік нышаны білінеді. Жақсы бір өмір сәулетіне ұқсап күлкі жүгіріп өтеді. Бет ұштарына қан ойнап, айқын ақ белгі мен болымсыз қызғылт сыпат кезек ауысады. Ашық күн нұрына ұқсайды. Еркін, жұмсақ жабылған қабағы жазылып, жайдарыланады. Күндізгі прическа қыспағынан еркін босап, дөңгелек келген иегіне дейін орап алған қара шашы ақ жүзін қара мақпал қарашылық қоршап тұрған айға ұқсатып гажап бір айқындық рең кін береді.

Қызының бұл сипаты Мәдинеге жадыраңқы бір көңіл қошын әкелгендей. Әлде бір тоқпейілділікпен қарап көп тұрды. Сонан соң «ерте оят» деген сөз есіне түсті. Ас үйге қайта барды. «Бүгін қарағымның қай тамаққа зауқы соғар екен, ә?— деп шкаф ішіндегі әр тамақты бір байқастырды. «Дәмді етіп кәтілет жасап берсем бе екен?

Әлде қуырдаққа зауқы соғар ма? Жоқ, балқаймақ дұрыс болар. Бүгін жұмысқа барады ғой. Ие, балқаймақ дайындай қояйын».

Ол шкаф суырмасындағы беті жабулы шыны ыдыста тұрған қаймақты алып шығып, үстіне ақ ұн себелеп, жұмыртқаның сары уызын қосты. Сөйтті де мұрнына апарып беріп, тыжырынып қырап кейін шалқайды. «Тұу, қаймақ емес, ашып кеткен бір пәле екен ғой. Жазған басым сезбей қалыппын да. Мұндай тамақ беріп ауыртып алармын да құлынымды. Тоңазытқыш сатып алу керек екен». Ол сүт қыздырып бермекші де болды. Ет салып, дәмді лағман жасау да ойына келді. Ақыры күріш басып, үстіне жаңғақ майын құюды жөн санады.

Тамақ піскен кезде Мәдине тағы Инеш бөлмесіне кірді. Оның жаңағы бір кескін-құбылысында енді аз-кем өзгеріс бар секілді. Қабағы сәл төмен жылжып, қас арасы қыртыстанған. Ашық күнде ұшқан құс қанатының жердегі кішкене көлеңкесіндей болып ана көзіне реніштілік бейнесін елестетеді. «Көп отырды, қажыған ғой. Міне, мынау сол шаршағандықтың белгісі. Тұра салысымен жұмысқа барады-ау тағы» — деп оята алмай біраз тұрды. Жақсы ұйқының құшағынан айырып алуды қаламады. «Ұйықтай түссін кішкене».

Ол әлдеқашан пісіп, суып қалған тамақты қайта ысытты.

Ақыры Инеш қасына кейіп, сөйлей барды.

— Сембілік деген бірдеме қайдан шығып еді, жөндеп демала да алмады-ау, тұр, құлыным, Инеш жаным. Оят деген мезгіліңе өтіп барады, ұйқыңды аша ғой, боташым.

Инеш сергек, жадыраңқы кескінмен оянды.

Ұйқым қашып қалыпты, Мәйна.

Жақсы болған, тіпті жақсы... тамағың дайын тұр, іше ғой.

— Ой, Мәйна, қай мезгіл мынау?— Керуетінің басында тұрған ақ түмбочка үстіндегі қол сағатын алды да, ұнамсыз бір кейіппен шешесіне қарады.— Қай уақыт болған дейміп? Күндізгі он екі ме, түнгі он екі ме? Тоқтап қалған емес пе өзі?— Сағатты құлағына тақап, басын шайқады.— Ай, Мәйна-ай, ерте оятпайсың ба?

— Құлыншағым-ау, оятпадым ба мен сені, әлсін-әлі келемін... Жұлқылаймын кеп. Қанша жұлмаласам да... жатқаның сол, қайдан тұрайын деп едің. Ештеңе етпес, сембілікке әркім ерікті түрде бармаушы ма еді. Келесісіне дайын тұрарсың, бармай-ақ қой.

— Бармай-ақ қой!— деп Инеш шешесінің соңғы сө-

зін кекете қайталады.— Соған бір жаны ауырып жатыр дейсің бе. Қатардан қалуды айтсайшы. Енді не болды? Тұрмасам, жұлқып түсірмейсің бе кроваттан. Жүрегі жарылып кететін бе еді қызының.

— Жә, тамағың суып барады. Не істе дейсің маған енді? Бар іш.

— Тамағы құрысын. Тамақ дайындап қой деп пе едім саған? Ерте оят деген жоқ па едім?

Инеш ашу үстінде жанталаса жүріп, шапшаң киініп, жуынды да есікті тарс жауып үйден шыға жөнелді.

Жұмыс бұл кезде қыза түскен еді. Биофак пен филфак арасындағы ішкі егес енді айқындала берген. Екі жақтың да қимылы қатты. Инеш ертемен басталған осы бір қарбаластықты көріп ұялған тәрізді. Ішінен: «Ай, Мәйна-ай, сенің аяушылығың да бір түрлі-ау»,— деп ренжіп қойды. Аягын имене басады. Ол ең алдымен Манаптан қаймығып келеді. «Осындай шашау шыққан бір минуттарды аңдып жүретін оның әдеті бар емес пе! Сөз жоқ, қазір жұрт алдында әлде бірдемені көктен түсіргендей етіп қойып қалар-ақ».

Оның ойы теріске шықты. Балғабаев оған көңіл де аудармады. Өз жұмысына шұғыл беріліп, төмен қарап алған. Адымдай басқан атан жүрісіндей қимылында үрдіс ұтқырлық бар.

Инеш енді Гүлшатқа бет алды. Өзі күтпеген әңгіме, әзіл де осы арадан бұрқ етті. Кешіккен жайын Гүлшатқа айта бастап еді, соның қасында жүрген Зада Инеш сөзін бөліп жіберді.

— Бір себептен, келмей тұра тұрғаның да жақсы еді, Инеш. Енді болмаса, филфактан озғалы жатыр едік.

— Кедергі жасайтын мен бе сонда?

— Әрине.

— Қалайша?— деп Инеш Зада ойын әлдебір басқаға жорып күдіктене ақырын сұрады.

— Кеш алынса да, бір күрек балшық артық алынбай ма?— деді Гүлшат.

— Ай, Гүлшат-ай, адалдығың қандай болса, аңқаулығың да сондай-ау. Қолы мен күрегі біздікі болғанмен, жүрегі ана жақта ғой Инештің.— Ол күрегін Мәулен тобына сермеді.— Қол мықты ма, жүрек мықты ма? Әрине, жүрек мықты. Мәуленнің қимылдауын қара. Ей, филфак, оздындар енді. Әлгінде Мұздарапов қайтып келіп

еді, міне Инешті қара... Қолқабысты бізге, «жүрек қабыстығын» сендерге жасамақ.

Маңайдағылардың бәрі де ду күлді. Зілі жоқ жай бір күлкі Гүлшатты да билеп алған. «Апыр-ау, Гүлшаттың да күліп тұрғаны ма?» деп ойлады Инеш.

Осы күлкінің аңысын сезген Мұздарапов Инешке:

— Олай қағажу көрсең, мұнда, өзімізге кел!— деп дауыстады.

Инеш қолайсызданып қалды, бетіне дуылдап қан жүгіріп басылды.

Енді бір күн де болған жоқ, өтіп кеткелі тұрған бес жыл ішінде Инеш осы бір бүйік прическалы қызға жақындап келіп, жанына үйілген емес-ті. Тіпті, ол туралы жақсы да, жаман да пікірі болмаған. Күнде көрісіп жүрсе де, ізі суып үлгірген шамалы бір оқиғадай ғана ол бұған. Инеш көңілін селт еткізетін ештеңесі жоқ-ты. Инеш оның университетте қашаннан бері оқитынын да білмейді. Қалай оқиды, емтиханды қалай тапсырады, оны да аңғарған емес. Немен айналысады, кіммен қандай қатысы бар, мұның бәрі де ол үшін жоқ есебінде болатын. Зада енді сол жоқтықтан жарқ етіп шыға келгендей. Не себепті Зада ұмыт қалып жүрді осы? Қалай оқушы еді ол өзі! Қайда жатушы еді? Жолдастары кім еді?

Зада өмірінің осы бір анкеталық сұрақтары дәл қазір Инешті мазалап, жауапты шұғыл сұрағандай. Инеш енді өз көңілінің сол елеусіз түкпірінде ұмыт қалған Зада жайында білетіндерін ақтара бастады. Тіпті ол туралы көп білетін болып шықты. Заданың ауылдан келгенін де біледі. Алғашқы жылдары үстіне киіп жүретін көк қарлыдаш бояуы тәріздес көнетоз кеңірдек мақпал шапаны да Инештің жадында. Ол кезде Инеш мақпал шапан киген осы қызды көрсе, Алматы музейіндегі қазақ әйелдерінің ескілік киімдерін есіне түсіретін. Не, онда Зада прическа да жасамаушы еді. Шашын төбесінен қақ айырып, бір бұрым етіп қана өретін. Бір факультеттегі жігіттерге жасайтын қылығы да қызық еді. Бірде ұялған болып бетін басатын. Енді бірде түйгілей бастайтын. Сол ауылдан келген Заданың енді батыл сөйлеп, әзіл айтқысы келеді.

«Ауылдан келген адам қайбір түзеле қалды дейсің» деп іштей айтты да, Инеш Гүлшатқа бұрылып:

— Кәне, күрек берші. Әлде кетіп қалайын ба?

Гүлшат сарай қоймасына барып, оған күрек әкеп берді. Инеш үлкен темір күректің ұзын сабының ұшынан ұстап жерге қадай бастады.

— Жоқ, олай ұстама,— деп Гүлшат оның жанына келді,— ана жұртқа қарасаңшы... аяқпен басып қопару керек. Қолыңды сағағына қарай жылжытыңқырап, қыскарақ ұстасаң колайлы... Ал балшықты серпіммен лақтыр.

— Балшықты өзіңе жақындатқан соң, былғанып қалмайсың ба?

— Былғанса істемеу керек,— деп ана жақтан Зада сөзге қосылды. Инеш оған жауап қатқан жоқ.

— Былғанса амалың жоқ. Жұмыс істеген соң, ұтымды жағын қарастырған жөн,— деді Гүлшат қолындағы күректі Инешке жақындатып, қалай ұстаудың үлгісін көрсетті.— Сағақтата ұстасаң жеңіл болады.

Инеш аздап жілсіп жылтыраған бетін өрамалмен сүртіліп алды да, күректі аяқ-қолымен бірдей толғап топыраққа қадай бастады. Тіс жарып ештеме демеді. Ендігі сөзді артық көріп, Гүлшат та тез орнына кетті.

Инеш бұл жолы кейін қалайын, біреуі көмектесер-ақ деген ниеттен аулақ еді. Әзіл сөзге тиек болғысы келмеді, ықласпен қимылдады. Сонда да сыртқа шыққан топырақ шөкімдей ғана. Жұрт лақтырған балшықтан әлдеқайда аласа, әлдеқайда көлемсіз. «Дүниеде жер қазу жұмысынан азапты ештеңе де жоқ шығар»,— деп ойлады. Соның артынан: «Білмейтін істің бәрі де оңай көрінеді екен ғой»,— деп қорытынды жасады.

Бір кезде өзінің шаршап қалғанын сезінді. Неге екені белгісіз, буындары дір-дір етті. Қолы салдырап көтертпей қалды. Жауырын тұсы шанышты. Белі шымырлап үйи бергендей болды. Жаны кетіп қалғандай. Шаршаған Инеш өзі қазған жердің тайпақ аласа жағына отырып, Мәулен жүрген жаққа қарап еді, екі арада үйілген үлкен кесе балшық оларды жасырып тасалай берді. «Бұл кімнің орны еді? Ие, Балғабаев осы арада еді ғой».

Әлгінде ғана Балғабаевтың басы шапшаң қылтыңдап, жардан көріне түсіп жоқ болып, балшыққа қажалған күрегінің ұшы жарқылдап, ана төбеге қарай сермеліп түсіп жатқан. Енді сол қимылдың бірі де жоқ. Тыныштық басып тұр. «Бітіріп кетіп қалды ма екен» деп ойлаған Инеш ана бір тұсқа қарап еді, Манапты Қасымова қазып жатқан шұңқырдан көрді. Әлгі бір саспас, ерен қимылы. Күректі лекіте ілгері сермейді. Қасымова болса, Манаптың оң қол жағында дем алып, балмұздақ жеп отыр. Әлде бірдеме деп анаған қарап күледі.

Инеш аздап қызғаныш тартты. Енді бірде Гүлшатқа

қарады. Ол да өзінше қимылдап, бөкселеп барып қалған. Баяғы ақжарқын, ашық көңілді қалпы. Зада төңірегіндегі өзгеріске іштарлық жасар түрі жоқ. Қайта қуана түскен қалпы бар. Кімге де болсын сыйлары — еркін күлкісі, ашық мінезі. Бірде Задаға қарап бірдеме айтады. Манапқа да сондай бір жайдары күлкі, әзілін ұсынады. Инешке де солай. Байқап отырсаң қолындағы күрегіне де, алдында жатқан топыраққа да сондай бір ықылас білдіреді.

Салқындай келе шаршағандығын айқынырақ сезген Инеш зорға тұрды. Алақаны зырылдап қалған, ду-ду етіп күрек сабын өзіне жолатпайды. Ол енді қарап қалуды ұят көріп, күміс қасық ұстаған адамша үлкен күректі саусақ ұшымен ғана демей берді. Енді ешқайда да көз салғысы келмеді. Әйтеуір ақтық күші қалғанша осылай болса да қимылдай бермек. «Маған жаны ашыған біреуі келіп көмектесер, кеш келгенімді жұрттың бәрі де біледі ғой».

Әлдебір уақытта шұңқыр шетіндегі ұсақ балшық Инешке қарай гу ете қалды. Қарандаған үлкен бір кесек оның арт жағынан топ ете түсті. Лақтырылған түйір балшық екен деп Инеш басын ұстап бұғып қалды. Сөйткенше болмады, арт жақтан қоңыр күлкі естілді. Инеш әлі де жасқанықырап солай қарады. Жұмсақ күліп Мәулен тұр. Бет-аузын айғыз-ұйғыз қою топырақ басқан. Жылтырап көзі, ағарып тісі ғана көрінеді. Оның бұл кейпі шаршап отырған Инешке қуаныш әкелді. Өзі Мәуленге қарап шек-сілесі қата күлді.

— Неге күлесің, Инеш?— деп Мәулен қолайсызданып қалды.

Бетіңе қара.

Инеш қалтасынан ерін далабының кішкене сауытшасын алды. Соның сыртындағы тілімдей ұзынша айнаға бетін таяды да, одан сайын күлді. Шаң-топырақтан түрлі-түрлі бейнелер орнап қалған жүзіне. Екі көзінің алдында дөңгелей тұрған шаң өзін клоунға да ұқсатады. Танауының кішкене тесіктерінен бастап екі жаққа қайқия жұққан топырақ қиықты қара мұрт секілді.

Инеш осыларды тамашалап біраз тұрды да:

— Ой, тәңірім-ай,— деп күрсініп, шаршағанын аңғартты.

— Шаршадың ба?

— Жаман шаршадым, Мәулешка.

— Әкел күрегінді, аздап көмектесейін.

Инеш сыртқа шығып демалды.

Мәулен күрегі де енді лез-лез балшыққа сүңгіп шыға берді. Борай ұшқан шаң арасынан күрек ұшы жарқылдап көріне бастады. Инеш шаршаса да, Мәулен қылығына елтіп қалғандай. «Сен үшін қам жейтін, сен үшін белі қайысатын, көмек берер адамның бары қандай жақсы!»— деп ойлады. Дән ырзалықпен қарай берді оған.

...Екеуі ең алдымен Ұйғыр көшесімен жоғары тауға қарай өрледі де, Құрманғазы көшесіне бұрылып түсті. Көше шамдары жаңа ғана жанды.

Жел жоқ, жылы кеш. Анда-санда төменгі беттен салқын леп соғып өтеді. Қыстың қоңыр, көңілсіз бұлты байқаусыз жылжып, қала аспанын торлап алған. Жұлдыздар да, Талғар да көрінбейді. Қараңғылыққа батып, бәрі де жоқ болып кеткен.

Осындай сирек кездесетін, жас адамның көңіліне қозғау салып, ұйқысын ашатын, пішін, тұлғасы, келбеті жоқ әлдебір арманға жетелер жайлы, жылы кеште сезінгіш Инешке әсер етер емес. Оның тіпті, ештеңеге де қарағысы келмейді. Осы сәтте бір-ақ тілеуде. Жылы төсекті, тәтті ұйқыны беріле аңсайды. Жаратылыс өз сұлулығын артығымен сыйлаған таза, фәк Инешке дәл осы бір сәтте сол ұйқыдан басқа ештеңе де керек емес секілді. Ақырын ғана жөтеліп қойды, Мәулен көңіл аударсын дегендей.

— Мәулешка, сони-и... дай шаршап келемін,— Инеш оз даусының бар әдемі лирикасын «сондайға» сала сөйледі,— қазір жата қалар ма едім!

— Жата қал ендеше, мен алақанымды жаяйын.

Инеш ақырын ғана бұйығы күлді.

— Алақанын кішкентай емес пе? Сыймай әуре боламын ғой.

— Үлкен орын тілейтін үлкен адам емессің. Бәлкім, сыйып та қаларсың. Егер сыймасаң жүрегімді де жаяйын...

Инеш мәз болды.

— Қулығың да бар екен ғой өзіңнің.

— Жоқ, мұндай жерде қулық айғыла ма, шыным!..

Ол шаң басқан Мәулен бетіне күле қарады.

— Жай, ендеше жүрегіңді.

Мәулен пальтосының түймелерін ағытып, кеудесін ашты. Сол шақта жүрегі тулап кетті. Бұрын өзіне мәлім емес, әрі жат, әрі тәтті сезім пернелері тартыла қалғандай. Қол ұшы тисе, не үзіліп кетердей, не өзі әлі естіме-

ген соншалықты ыстық үн төгіп жіберердей. Асыра тұлаған жүрегін баса алмаи ол ентіге сөйледі.

— А...л, жайдым...

Инеш көзін жеңіл жұмып, Мәулен құшағына қарай құлай берді де, кейін секіріп түсті... Екі көзі жалтылдап машина зулап өтті. Қайта тыныштық басты. Әлгі бір сезімнен аумай Мәулен енді Инешті қолынан ұстап өзіне тартты. Қыз күшсіз қарсылықпен білегін босатып алды. Қайта ұстамақ ниетпен Мәулен алақанын жайып, қайыра ұмтылды.

— Келші бері, Инеш!

Инеш бір сәтке көзін жұмып, үнсіз тұрып қалды. Әлде бір құрсаулы ыстық, тыныссыз дүниенің ішіне енгендей. Бұлқынарға дәрмені де қалмаған. Сол сәтте лепті бір от келіп ерніне басылды. Қадалған жерін күйдіріп, ерітіп бара жатыр. Инеш өзін шала ояу, шала ұйқыда сезінеді. Енді бірде оянып кеткендей болды. Бұлқына шығып, бұлталақтай қашып ілгері жүріп кетті. Сергіп те қалған. Арттағы Мәулен де қуып жетті. Екеуі қатарласа тағы ілгері жүрді. Жапалақтап қар жауа бастады. Жеңіл, ұзын кірпіктері электр жарығынан айқын көрінеді. Мезгілсіз ұшқан жаз көбелектеріндей ауада сымбат қалықтап жеңіл қозғалып дыбыссыз барып жерге түседі де, баяу еріп жоғалады. Жаңағы бір өткен машина ізі ою өрнегімен көмескі жатыр. Ақ мамық қар жапалақтарының арасынан әріректегі көше светофорының көкшіл сәулесі әлсіреп көрінеді. Қара-қоңыр шыныдай қарауыта жалтырап жатқан тегіс асфальтті көшеге түсіп, өз төңірегіне қара-көк зеңгіл реңк береді.

— Осы бетте сенімен бірге жүре берсем...— деді Инеш Мәуленге қарап.— Жүре берсем... Шаршасам да жүре берсем...

— Жүре берейік,— деді Мәулен. Қызу қостады.— Кім тоқтатпақ бізді бұл жолымыздан? Әне, светофор да біз үшін әдейі ашық тұр.

Бұл Инешті одан сайын қуандыра түсті.

— Міне қызық, светофор да ашық тұр! Жақсы ырым,— деп Инеш балаша күлді.— Ал, шаршап қалсам ше? Тастап кетер ме едің онда, Мәулен?

— Сені тастап қайда бармақпын мен? Бұл жолдың сенсіз мағанасы бар ма?

Инеш ырзалық белгісін білдіріп, бір сәт Мәуленге күле қарап қалды.

Жылы, қарлы кеш. Ұзын кірпіктері электр жарығынан айқын көрінген ақ мамық қар жапалақтары мезгілсіз

ұшқан жаздың ақ көбелектеріндей ауада түрлі-түрлі сымбат қалықтап дыбыссыз жеңіл қозғалып, жерге түсіп жатыр, түсіп жатыр...

Светофор әлі де ашық тұр...

21

...Иеш емтихандарды ойдағыдай тапсырған еді. Бір ретте аудиториядан қуана шықты. Есік алдында: «Қай билет келді?» «Не алдың?» деген қосарлана қойылған сұраққа бес саусағын көрсетті де, аялдамай ілгері жүрді. Оның бар ойы Мәуленде. Ол да бүгін ежелгі грек әдебиетінен емтихан тапсырады. Өз қуанышын айтып, оның да хал-жәйін білгісі келеді.

Ол енді емтихан расписаниесіне барып, Мәулендердің қай аудиторияда екенін біліп алды.

Кең, ұзын залдың ең басында шуласа сөйлеп аумақты шоғыр топ тұр. Бір-екі рет есік ашылды да, ар жақтан бір қыз көрінді. Профессордың ренжіп жатқанын айтып, ақырын сөйлеуді өтінді. Бірер минутта дуыл саябырлады да, қайта көтерілді. Бір студент екінші біреуге әлдебір шығарманың сюжетін айтып жатыр, енді бірі тілімдей қағазға кітаптың бір жерін асыға көшіреді. Ал ана бір көнетоз сұр пальтолы студент аласа бойлы, сары фуфайкалы бала өнді студентке профессор жайын баяндауда.

— Көп сөйлеуді қаламайды. Тоқетерін айтсаң болғаны. Конспектіге қарап жатқандар да бар. Бірақ ондай жерде конспектімен пайдаланар мен бе! Жақсылап дайындалғанымды білесің. Сол тоқетерін айтып едім, профессор жылы жүзін, жақсы бағасын беріп салды. Ал бар, қорықпа.

Бұл Мәуленмен бірге жататын Мұстан Мықтыбаев еді. Сол кезде есік ашылып, Сымбат Асқаров шықты. Қара көзілдірікті, ақ басты профессор алдында отырған Мәулеңге көзі түсті Иештің. Өз білгенін сабырмен баяндап отырған секілді. Қысылар емес. Әрине, бұл білгендіктің белгісі. Оны Иеш жақсы сезеді.

Есік тағы да ашылды. Профессор туралы Мықтыбаевтың кеңесін ілтипатпен тыңдаған студент ішке кірді. Бұл жолы Иеш көзі осы жаққа қарап, алақанын ашып, қабағын тыржиткан Мұздараповка түсті. Ол Жолтайға аяушылық білдірді. «Жазғанға сәтсіз бір сұрақ келген екен ғой».

Сол кезде айнала қоршап алған студенттер арасынан

босап шыққан Сымбат Инешті байқап қалды да, қасына барды. Беті дуылдап қызарған. Көзіне түскен шашын саусақтарымен кейін салалап, Мәуленнің кәзір шығатынын хабарлады.

— Көмек тілемей ме екен өзі?

— Мәулен бе?— деді Сымбат таңданып.

Сымбат таңданумен ғана тынды. Не кетіп қаларын, не тұра берерін шеше алмаған тәрізді. Бұлай үндемей тұруды қолайсыз көрген Инеш дәліздің екінші басына қарай жүрді. Сымбат та орнынан қозғала түсіп, кейін қалды.

Ерекше бір қуанышта келе жатқан Инеш: «Ұялшағын қарашы өзінің, ақын ашық, сөзшең болмаушы ма еді?»— деп ойлады.

Инеш біраз барып, кейін оралды. Артынан гүр етіп шыққан дауысқа бұрылып еді, адымдай басып Балғабаев келеді екен. Жетпей-ақ сөйледі.

— Конспектіңді беріп кетші, Инеш.

Инеш қоржынға ұқсас айқырма белбеулі кішкене сумкасынан таза көк дәптерді Манапқа алып берді де ілгері жүрді. Кенет сумкасының аузы ашылып кетті. Қағаздары мен айна, тарағы, ерін далабы шашыла түсті. Жинамақ болып кейін айналып еді, залдың сонау түкпірінде Задамен бірге тұрған Манапты көрді. «Мм... конспектімнің неге керек екені белгілі болды енді, бекер берген екенмін».

Ол шашылған нәрселерін жинап түрегелді. Өз қасында күле қарап Мәулен тұр. Инеш ең әуелі қолайсызданып қалды.

Мәуленнің жерде жатқан нәрселерді көтермей, дөкірлік жасағанын ұятқа бақты:

— Міне қызық!..

Инештің нені қызықтап тұрғанын бірден аңғара қоймаған Мәулен оған сұқтана қарады.

— Нені қызық деп тұрсың?

— Сенің әлгі... не, қызық ештене де жоқ. Ал немен?..

— Өзінде қандай табыс болса, менде де сол,— деп Мәулен күлді.

— Оны қайдан білдің?

— Білем ғой.

Екеуі де дауыстай күліп, есікке қарай беттеді. Кенет залдың арғы басынан қатты дауыс шықты. Мұздарапов Сымбатты бері жетелеп ренішпен сөйлеп келеді.

— Ауырладың ба, қолыңа қыса салып, жақындай бергенде лақтыра тастаудың несі қиын еді саған. Жанашыр-

лығың, жолдастығың жоқ қой. Құлап қалсын деген ішарлығың да болар мүмкін.

Сымбат жай ғана тыңдап келеді. Инешті байқап қалған Мұздарапов кенет қызу дауыс ырғағын өзгертіп, сыбырға ауысты. Инешке асығыс иіліп, сәлем белгісін білдірді де, әрі айналды.

— Шпаргалка жайы талқылап бара жатқаны,— деді Мәулен,— әлгінде қысылып отырғаны жүзінен-ақ белгілі болған. Бір есептен осы жігіт құлап та қалған шығар. Реті де бар. Кларнетті өңештеуден басқа ештеңені де білмейді. Анада, алғаш рет жатақханаға әкеп салғанында тосып отырғандай-ақ, алдымнан шыққан жігіт осы Мұздарапов болатын. Орналасуға біраз көмек те жасап еді. Ой, өзінің мақтанымпазы-ай. Сөзіне қарап жоғарғы курстың студенті екен деп қалғанмын. Ертеңіне аудитория ішін байқасам, менің алдымдағы столда отыр. Артына қарап көзін қысады? Неге қысады? Кім білсін? Кейінде сұрасам, кішкене күнімнен дағдым ғой, деп жымыңдайды.

— Сондай қысылған кезде көмекке келген адамға ешбір жақсылық істемедің, ә? Жаңа сұрағын жазып беремейсің бе?

Не айтып тұрсың деген таңырқау кейіппен Мәулен Инешке қарады. Сөйткенше болмады Сымбат келді. Орамалын алып, бетін сүртті.

— Не, Мұздарапов нендей мораль оқып жүр саған?

— Шпаргалка жайында да. Әлдебір техникалық жасаған ба, профессор кітапқа қарағанын сезіп қалған ба, әйтеуір, бір керемет бар ғой дейміз. Емтихан алудан шал бас тартқан.

— Міне қызық!

— Несі қызық онын!— деп Инеш сөзге араласты.— Жолдасың құлап жатады, сен оған рахаттанасың; кол ұшын бермеген сендердікі қызық. Сәтсіздік әр кезде-ақ болып тұрады. Саған да білмейтін бір сұрақ келіп қалады. Ойыңа түк түспей отырасың да қоясың. Ал профессор асықтыра бастайды. Кішкене бір көмек болса деп тілейсің сол кезде. Жолдас біткен саған қарамайды. Өтіп жатады, өтіп жатады. Сен өзіңнің кішкенеден соң құлайтыныңды, ұйқысыз өткізген түндеріңнің босқа кететінін сезе бастайсың? Қайтер едің сонда? Ренжімес пе едің?

Мәулен бір жақтылау кеткенін байқап үндеңкіремей қалды.

Инеш сөзін әрі жалғады:

— Мүмкін емес ренжімеуің. Мұндайда кейбір бір жақты жазылған роман геройлары ғана ренжімейді. Ал адам, өмірдегі тірі адам, сөз жоқ ренжиді. Аздап болса да...

— Жоқ, мен ренжімес едім,— деді Мәулен кесіп сөйлеп,— өйткені мен өз күшіме ғана сенем. Егер емтиханда құлап қалсам, ол сабаққа дұрыс дайындалмағандығым. Олай болса, өз кемшілігімді өзімнен көрмей басқаға неге ренжуге тиіспін.

Инеш те көнер емес.

— Ал егер, күн оқып, түн оқып барып, тапсыра алмай шықса ше?

— Олай болуы мүмкін емес.

— Неге мүмкін емес, мен өз басымдағыны айтып тұрсам да мүмкін емес пе? Марксизм-ленинизм негіздерінен сәтсіздікке ұшырағаныңды қалай түсінуге болады?

— Сондағы айтпағың не? Марксизм-ленинизм сабағына көңіл бөлмеу — өз келешегіңе көңіл бөлмеу деген сөз демексің ғой. Білем көмекейіңді.

— Не, дәп сол еді айтайын дегенім,— деп Мәулен кекете күлді.

— Қарайды енді,— деп Инеш Мәуленнің сөзін бөлді.— Саған бірдемені бастап берсе болды... Кетесің онан соң. Марксизм-ленинизм сабағының маңызын сенсіз де білем...

— Жоқ, білмейсің...— Мәулен өршелене түсті.

Инеш ештеме демеді. Мәуленге аса бір назбен күле қарады да, ойнақы бір қыз қылығымен оның қолтығынан алды. Болмашы ғана күштеп өзіне тартты.

Мұндай келіспеушілік — әуелі осылай болмашыдан басталып, терең кей берер, алысқа қарай кетіп қаларлық сипаты бар келіспеушіліктер соңғы кездерде бұлар арасында жиі-жиі кездесе беретін еді. Сонда да Мәулен оған айтарлықтай мән беріп, ойланған жоқ-ты. «Кім таласып тартыспайды, кім өз сөзінің дұрыстығын дәлелдемейді? Өмірде таласушылар, талас туғызарлық тақырыптар аз ба екен сірә?» деп өзін өзі жұбата салатын да, не аздап қабақ көрсеткен Инешті өзіне тартып, не Инеш қылығына өзі елігіп кететін. Сөйтетін Мәулен бұл жолы:

— Түсінбеймін,— деп тоң-торыс қалды.

Өз қылығына орай мінез таба алмаған Инеш:

— Мен де түсінбеймін. Сен, мүмкін Мұздараповтан қызғанатын шығарсың мені?— деп әңгімені бұра қалжыңдай сөйледі.

— Қызғанатын адамды тапқан екенсің?

— Неге қызғанбайсың? Жолтайды кем жігіт деп ойлайсың ба?— деді де, Инеш дағдылы кейпімен орысшылап сөйлеп кетті.— Какой способный, жизнерадостный мальчик он! Скажу прямо, чего не хватает у тебя — находчивости. Ты иногда становишься до нетерпимости скучным, однообразным.

Осыдан кейін ол «қайтер екен?» дегендей Мәуленге тура қарады:

— Бүгін көңілді күн. Экзамен тапсырдық. Жақсы тапсырдық. Ертең демалыс. Ал сен болсаң құлап қалған адамнан да көңілсізсің... Жоқ, мен мұндайды ұнатпаймын. Не театрға, не киноға баруымыз керек. Жоқ, таптым... катокке... дұрыс па?

Инеш күле, қадала сұранды. Мәулен қыз ырқынан шыға алмағандай. Көңілінде біраз қарсылық жатса да, үндемеді, зорлана езу тартты.

22

Қаладан суырыла шыққан асфальтті жол тура тау кудесіне бет қойып жатыр. Кіші-гірім өзен арнасындай жарқырайды. Он қадамдай алда жол асфальтына шағылысқан күн сәулесі қашқан қоянның құйрығы тәрізді, айнымас бір қашықтықта шапшаң ілгері сырғанап, толқи зырлайды.

Бүйікке көтерілген сайын көз ұшы кеңейе түсті. Оң қолдағы бел-белестер көгілдір мұнар арасынан бұлыңғырланып алысқа тартады. Алда бір-біріне қабаттаса шымқай ақ күз тұр. Шудалы ақ бұлт секілді. Аспан мен кең жазықтық көз жетер шетінде ғаламат бір күш тегеурінімен көкке шапшып барып, бұрқылдай қайнап, асыла қатып қалған су толқынына ұқсайды. Сол күз-бағаналар кішкене көк машина зырлап жақындаған сайын қақпақша кең ашылып, екі өңірге кейін серпіле бастады. Жол аумағы кеңейіп, үлкен аңғарға айналды.

Енді бір бұрылыста Инеш машина маңдайына бекітілген кішкене айнаға қарап еді, қала мүлде көрінбей кеткен. Жаңағы кең ашылған екі күз енді қайта қабаттасып біріне бірі мінгесіп алыпты. Жол арты үзік, ана бір күз стегінен бірден басталатын секілді. Бұл құбылыс Инешті қатты әсерлендірді. Ең ақыры жақпар тасты таулар да мұны сыйлап, жол беріп жатқандай сезілді оған.

— Өмір сүру енді соншалықты қызық та, оңай да ғой,— деп Инеш Мәуленге қарады.

Жаңа өмірдің қызықтылығын қуаттаған Мәулен

оңайлығына қол қоймап еді. Алайда, сәл «қызық» деген сөздің орнына алып, ойланбай айтылған сөз шығар, деп оған мән бермеді.

— Сөз жоқ, бізге өмірде тоскауыл боларлық ештеңе де жоқ. Біз қиыншылықтардың бәрін де жеңеміз.

— Міне, сол қиыншылық дегенің енді жоқ секілді маған. Енді тек еркін өмірде осылай еркін сайрандай бер,— деп Инеш күле сөйледі.

— Жоқ, қате — деді Мәулен.— Ұлы мақсат жолында үлкен-үлкен кедергілер сөз жоқ кездеседі. Бірақ солардың біз жеңбейтіні жоқ.

— Бұл сендерге лайық философия.

— Жоқ, бәрімізге де...

— Онда тыныштықтың болмағаны ғой бізге. Күнде іс... күнде кедергі... күнде әлек... ой, қойшы, мен келешекті бұлай түсінбеймін. Келешек бұдан да тыныш, бұдан да бақытты болуға тиісті. Әйтпесе, оның жақсылығы неде.

— Қате түсінік, мүлде қате түсінік, Инеш.

Мәуленнің бұлтарыссыз тік жауабын Инеш көңіліне алып қалды.

— Мендік пікірге үнемі қарсы боласың да тұрасың.

Мәулен өмір туралы жаңағы өз ойына дәлелді фактылармен енді кеңірек, жұмсақтау етіп түсінік таппақшы еді. Бірақ, үлгіре алмады. Бұрылыстан кілт шыққан бұлардың алдында кең мұз айдыны жатты...

Жаратылыс өз бойындағы бар сұлулығын мырзалық-дарқандықпен осы төңірекке өлшеусіз бере салыпты. Ашала қоршаған биік таулар табиғи қалқан есебінде. Жаратылыстың лайсаң, жел, суығын жіберер емес. Осы көрініс оны түбі терең алып қазанға ұқсатып та жібереді. Бұл жерден кішкене қол шатырдай ғана кең аспанның шағын бір бөлегі ғана көрінеді. Сәскe кезінде шығыс беттегі құздар айрықша ашық, көз ұялтар түрге енеді, жалтылдақ қымбат тастардың шоғы сияқтанады. Қешікпей-ақ таудан асып күн шығады. Бірте-бірте биікке өрмелейді. Зеңгіл аспанның жаңағы шатырдай шағын бөлегін түгел басады да, сол қазанға жабылған алтын қақпақтай болып ұзақ уақыт тұрып қалады. Сонан соң күн көзі тез жылжып, таудан әрі сырғанайды. Елеусіз жерде жасырынып қалған ұрыларша тау үңгірлерінен өре тұрып, өзінің алып денесімен осы өлкені қараңғылық бірден басады. Бірақ бұл араның көңілді күндізгі шуы бәсеңсір емес әлі.

Мұз сырғанақ үстіне жастар күндізгіден де жиілене түскен. Болат конькилер бозғыл сәуле шашып жылтылдайды. Мұз беті сытыр-сытыр етеді. Бипк мұнарада радио ойнап тұр. Енді алыстан, қарауытып қана көрінген құз шоқылары да адам үні мен қимылын үнсіз тыңдап, құптай мұлгиді.

Гүлшат Аманова мен Манап Балғабаев та, Мұздаранов та осында екен.

Бір бағытпен шапшаң сырғанаған қалың топтың арасында жүрген Дайыров Ерең Мәулен көзіне бірден шалынды. Қасымованы қолтықтап алған. Бірі-біріне ұрланып қарайды да, жымпып күліседі. Кезек ырғалып, ілгері зырлайды.

Енді бірде ол Мәуленді көріп, жарғақ кепкасын бұлғап өтті. Зада да күліп бас изеп жатыр. Мәулен сол сәтте: «Осылай ма едіңдер?»— деп ойлап қалды. Бұлай жұрт қызығын тамашалап көп тұруға Инеш оған мүмкіндік те бермеді. «Кешігіп қалыппыз» — деп тағатсыздығын танытқан. Аузында қуаныш пен таңырқаушылықты байқатар — «Ой, қандай тамаша! Ой, қандай тамаша!» ғана.

Кешікпей бұлар да көпке қосылды. Өздеріне табанын тіреп алып, мұздағы бейнелері де сырғанай жөнелді. Вальс тартылды. Екеу-екеу шоғырланған жастар бір ырғақпен жұмсақ қозғалып айналады. Қимылдарында аса бір шапшаңдық, ауадай жеңілдік бар. Ән өнеріне өздерін жетік санайтын кейбіреулер түрлі-түрлі із-айқыштарын да жасап өтеді. Сондай жұрт көңілін тартар фигуралар жасап сырғанауды Инеш те мақұл көріп келеді. Бірақ оның бұл ойын жүріс бастаушы Мәулен аңғарар емес. Бір қалыппен сырғанап, оңай қимылдарды шексіз қайталай береді.

Инештің жаңағы бір қуанышты келбеті бірте-бірте өзгере бастады. Қабағына аздап кірбің ілінді. Енді Мәуленге селқос ере жүрді де, аздан соң:

— Түу, қандай көңілсіз жүріс. Жалықтырып жібердің,— деді.— Міне былай жүру керек, ер кәне, мен бастайын. Мәулен қарсылық жасамады. Аягын бағып, Инеш салған жүріс, айқыштарды бар ынтасымен қайталауға тырысты. Қыз ескертуі тыпбады. «Жоқ, былай сал аягынды, қолың не деген қатты еді, бос ұста» сияқты сөздер сан рет қайталанып айтыла берді. Осы бір сәтте Мәулен биден де, сырғанақтан да ештеңе білмейді екенмін деп ойлады. Ол қанша жан салса да, әкемі аздай. Айта-айта Инеш те шаршады. Ең ақырында:

— Билей білмейсің!— деп кесіп айтты да, өз денесін Мәулен құшағынан сілкіңкірей тартып алды. Екеуі де мұз сырғанақтың шетіне шықты. Инеш кейіңкіреп сөйледі.

— Ана екеуді қарашы, қандай сұлу билейді! Әне, әне!.. Ой, просто прелесть! Ал сенімен мұз алаңына шығудың өзі ұят...

Сол сәтте ұшып түскендей болып бұлардың алдына Мұздарапов пайда бола қалды. Шапшаң дабырлап, сыпсып етіп сөйледі.

— Неге бүйтіп көңілсіз тұрсыңдар?

— Жәй, әшейін,— деп Инеш өз ренішін жасырғысы келіп, солғын жауап берді де, теріс айналды.

— Жүдә... жарамайды, жас адамдарға бұлай тұру. Жүріңдер мұз алаңына.

— Жоқ, біз осылай тұра береміз,— деді Инеш тағы булыққан ашуын байқатпағансып.

— Ай, Мәулен-ай! Солдаттығыңа баса бересің-ау, жүдә. Мұндай жерде подруганның қас-қабағына қарау керек емес пе? Ухаживать ете білмейсің.

Бұл сөздер Инешке ұнап кетті. Ол енді Мәуленге деген өз ренішін жасырып тұра алмады. Ақтара салды.

— Мәуленмен билеудің өзі ұят.

Мұздарапов оны шапшаң қостады.

— Ренжуің, жүдә, дұрыс. Ақылынды айтып түзету керек бұл шіркінді.

— Жалаң бірбеттілігі бар мұның. Қателеседі, соны айтсаң өмірде мойнына алмайды. Мұндай адамды қайтып түзерсің.

— Міне, бұл өсер адамға жарамайтын қылық,— деп Мұздарапов сып-сып етіп сөйлеп тұрған қалпында шыр көбелек айналып кетті. Өзінің шапшаңдылығын, шкемділігін Инешке танытардай.— Жаңа заман жастарына саналылық керек, білім керек. Бұл жетіспейді, оның үстіне нәзіктік, сезімталдық та керек. Сенің саналы екеніңе таласпадық, Мәулен, білім жолында ізденуіңді де мойындалық. Ал, енді бар ғой, нәзіктігіңе келсек, жүдә, Қодардан айнымайсың.

Инеш мәз бола күлді.

— Дұрыс айтасың, Жолтай, тіпті дұрыс...

Ол Мәуленнің алдына келіп «рұқсат етіңіз» дегендей иіліп алды да, Инешке бұрылды. Соншалықты бір епті-лікпен реверанс жасады. Оны ортаға шақырды. Анау бұл ұсынысты қуана қарсы алды. Мұздарапов қолын күле ұсынып ортаға шықты. Инешті еркін бастап топ арасына

кіріп кетті. Аздан соң музыка үнінен, мұз сытырынан бөліне шығып Мәулен құлағына әдемі ашық күлкі естілді. Инеш күлкісі сияқтанды.

Мәулен не істерін білмеді, сол орнында көп тұрды. Қасынан ағып, зулап бүлеп өтіп жатқан жастар. Құлаққа көңілді дауыс, көтеріңкі үн келеді. Заман үніндей күшті, еркін, екпінді үн. Мәулен бір сәтке болса да содан шет қалған тәрізді. Оның жүрегін әлдебір күшті қол көрінбей келіп, бұрап үзіп жатқандай.

«Инеш айтқандай тапқырлығың жоқ-ау, Мәулен».

Кенет суша үйіріле толқып қозғалған қалың топтан бір көлеңке шапшаң сетінеп шыға келді. Мәуленге бет алып келеді. Екпінмен мұз шетіндегі қарға келіп бір-ақ тоқтады, Гүлшат екен.

— Неғып тұрсың? Инеш қайда?— деп сұрады ол. Төбесінде кішкене шашағы бар ақ тоқыма шапқасынан шығыңқырап тұрған самай шашы тынық ауада болмашы ғана діріл қағады.

Гүлшат Мәулен жауабын күтпестен оның қолынан ұстап ортаға тартты.

— Жүр билейміз.

— Мына сүйрелеуің дөрекілік қой, Гүлшат,— деді жәбірленіп тұрған Мәулен.

— Дөрекілік?— деп ол таңдана сұранды да, ерекше бір көңілді екпінмен еркін күліп алды.— Жолдас арасындағы осындай жарастықты дөрекілікке апарып қоссаң, жалған сыпайыгершіліктен басқа дөрекі емес не қалады өмірде? Жүр.— Гүлшат Мәуленді еріккe қоймады. Мұз үстіне алып шықты.

— Гүлшат...— Мәулен жалына сөйледі.— Мұз үстінде билей білмеймін. Топ арасында құлап жатсақ ұятырақ болар...

— Ештеңе де етпейді. Адам нені болсын осылай бірте-бірте үйренеді.

Мәулен денесін алыс ұстап, жасқана сырғанап келеді.

— Қорықпа, жақындап қатарласа жүр,— деп Гүлшат күліп қойды.— Сырғанай білмеймін дегенің қайда? Міне, осындай жалған әдептілік ұнамайды маған. Білетініңді қайтып білмеймін дей аласың? Бұл да мақтаншақтықтың бір түрі.

— Көңіл үшін айтып келетін боларсың.

— Жоқ, жақсы сырғанайсың, жақсы билейсің де. Шыным бұл.

Бұл сөз Мәуленге қатты әсер еткендей. Енді бірде жаңағы бір ұсақ реніштің бәрін де ұмытты. Еркін билей

берді. «Адам жанын ұға білер, қылтыңы мен сылтыңы жоқ осы Гүлшат неткен асыл адам еді!»

...Олар кешкі сағат сегізде қайтты. Кішкене машинада бұлардан басқа Дайыров пен Мұздарапов бар. Дайыров әлгінде: «Сайлау жақындап келеді, соған байланысты істелетін біраз жұмыстар бар еді, ала кетіңдер»,— деп өтінген. Бұлар жүре бергенде Мұздарапов та жетіп еді.

— Орын бар көрінеді ғой. Мені де, жүдә, ала кетіңдер, ағатайлар. Провожать етуім керек еді бір жолдасымды. Міне Инеш енді ерекше көңілді отыр. Қол тисе-ақ, дыбыс шығарар күйге келтірілген домбыра шегіндей, Мұздарапов аузынан шыққан әр сөзге күлкімен жауап береді. Соны аңғарған анау да өз қимылын тамашалаушы табылған соң, артық-кемді қулықты туындата түскен. Бұл бос сөздер Дайыровқа ұнамаған секілді. Ең әуелі көңілсіз тыңдап отырды да, артынан көптен бері ойында жүрген бір пікірдің ұшын Мәуленге айтты.

— Мәулен, сенің осы не ойлағаның бар?

— Оқудан басқа не ойлаймын?

— Жоқ, ойлау керек. Сен неге үгітші болмайсың? Үгітші болу деген жақсы ғой. Халыққа түсіндіріп қана қоймайсың, өзің де халықтан көпті түсінесің. Еңбек адамдарының не істеп, не ойлап, қалай тыныс алып отырғанын байқайсың. Сөйт, сен үгітші бол. Ертең комитетте қарайық.

— Қайдам, күшім жетпей жүрмесе...

— Күшім жетпейді? Сөз бе екен! Сенің күшің жетпейді, енді кімнің күші жетеді? Айтшы кәне? Сенімім жетпейді де одан да,— деп ол өткендегі сенім туралы әңгімені Мәуленнің есіне салды.

— Үгітші болған өте дұрыс. Өзіміз оны қатырып тастар едік, жүдә, басқа жұмыстар бастап асып жатыр, бірақ,— деп қойды Мұздарапов.

— Ондай инициативаң болса, басқа жұмыстан босатуға болады.

Жолтай жалт бұрылды.

— Қайдан сол бір жұмыстан екінші жұмысқа ауыса береміз. Қолайсыз ғой жүдә.

Бұл кезде олар тау сілемінің соңғы жүлгесінен шығып еді. Жымыңдаған жұлдызша жалтылдап сонау төменде қала оты көрінді. Бірі сөніп, бірі айқынырақ тұтанып, меруерттей көз тартып құбылады. Біресе қатарға шығады. Тайталасып жарысып келе жатқандай болады. Әпсәтте алдыңды орайды.

Кенет мотор бықылдап барып, сөніп тынды. Инеш тежемені бірден басты. Асфальтқа шайнасқан резина доңғалақтар шыр етіп құлақ тұндыра дыбыс шығарды. Машина арты сәл көтеріліп барып бірден тоқтады. Соңғы қатарға отырған Мұздарапов пен Мәулен екеуі алдыңғы отырғыштың қалқанынан ұстап тіресіп қалды.

Инеш кабина ішін жарық етті де, үшеуіне қарады.

— Машина сырын қайсың білуші едіңдер?

«Мен білем» деп ешкім де жауап қатпады. Аз-кем тыныштық басты. Тау жақтан ысқаяқ соққан салқын желдің ызыңы естіледі. Машинаға кеп сирек соғылған жаңбыр тырсылы көзіргі кештің лайсаң, жайсыздығын тапытады.

Инеш өзін сол жел өтінде қалғандай кейіс сезінді. Осы бір бұйығы отырған орнынан қозғалғысы да келмеді.

— Қайсың барсыңдар мотор «тілін» білетін? Контакт жұмыс істемей қалды. Менің жөндерге жайым жоқ. Күн де былғаныш екен,— деп пальтосына мойнын жасыра түсті.

— Осылай отырамыз ба, жүдә, онда?— деп Мұздарапов шыдамсыздық білдірді.

— Алды-артынан машина тосып, әлдебір шоферді көмекке шақыру керек.

Мәуленнің бұл ұсынысын Ерен де қостады. Мұздарапов шыдамы таусыла түсті.

— Осындай сенімсіз машинамен жолға шығады екен, жүдә? Далада қонамыз ба енді? Жол тосудан басқа амал жоқ. Қап, жүдә, кешігетін болдым-ау,— деп қиналақтап жолға қарай шықты. Сөйткенше болмады, арғы ылдидан екі от көз жалтырап шыға келді. Жолтай қол көтерді. Өтіңкіреп тоқтаған машинаның басқышына асылып біраз тұрды. Әлде не деп шофермен сөйлесіп жатыр.

— Ергек айтып жатқан жоқ па өзі?— деп Дайыров күлді. Оның бұл тұрысы Инешті де жалықтырғандай.

— Бар, Мәулен, білші.

Ол жақындап еді, машина жылжи берді. Басқышта тұрған Мұздарапов:

— Мына шофер, жүдә, көнбейді. Уақытының жоқтығын айтады. Ал менің жұмысым асығыстау ғой, жүре берейін. Сендер бірдеме етіп келерсіндер,— деп айқайлады да, кабинаға кіріп кетті.

Мәулен қайтып оралды. Үшеуі де аз-кем үнсіз қалды. Мұздараповтың қылығын әркім өзінше жорығандай.

— Жолтай шын кетіп қалды ма?— деп сұрады таңданған Инеш.

...Мәулен ығын қақты.

— Мен осы жігітіңе түсінбеймін,— деді Ерен.— Қазір бір нәрсені адам сияқты бастайды да, қалдырып кетеді. Сөзінде пәтуа жоқ.

Бұл пікірді Мәулен де қостады.

— Кісі сеніп болмайды.

Мына екеуінің түрін байқап Инеш енді арашаға кетті.

— Шығарып салатын кісім бар деген жоқ па! Асыққан болар.

— Шығарып салам деп жолдастарын далаға тастап кете ме екен?— деп Ерен кекете сөйледі.

Инеш ұнатпаған кейіп білдіріп бұйыға отырды. Үндемеді.

Мәулен машинаның есігін ашты:

— Болмашы істе мынадай, қиын-қыстау кезеңде сатып кетеді ғой.

Инеш Мәуленге ала көзімен қарады. Шынын айтқанда осы жігітке түсінбей бара жатқан секілді.

— Түймедейді түйедей етіп, болмашыдан үлкен қорытынды шығарып отырасыңдар-ау.

Мәулен өршелене сөйледі.

— Жоқ, Жолтайлар өзінің қарақан басының қамын ғана ойлайтын, жолдастықты бес тиынға сатып кететін адамдар.

— Да ну вас,— деп Инеш қолын сілтеді.

Аз-кем ауыр тыныштық басты.

Бір кезде алдыңғы қылтадан бір машина көрінді де бұлардың қасына келіп тоқтады. Жүргінші шофер мәнжайды өзі сұрап, көмекке өзі келді. Бір сәттен кейін кішкене көк машина жарығымен қараңғылықты тіліп, қалаға қарай зырлап бара жатты...

23

Кеш жатқанына қарамастан, Инеш бүгін ерте тұрды. Түнде көпке дейін ұйықтай алмаса да, бүгін сергек, көңілді. Мәдине: «Ерте әлі, жата тұр, қарағым, тамақ дайын болғанша»,— деп басу айтса да, қызы оған көне қоймады.

Түнде жазып бітірген мақаласын Инеш шай үстінде қайта оқып шықты.

— Қоя тұр оныңды, іш, қалқам, ең арғысы тамақ үстінде де үңілесің де отырасың, мына құймақтарды әдейі өзіңе арнап пісірдім. Әлде қаймақ жегің келе ме? Қоя тұр деймін, құлыншағым...

— Ештеңе де ішкім келмей отыр, Мәйна, ештеңе де... жүрегімді қарашы, лүп-лүп соғады. Мәйна, сен бұл қуанышты түсінесің бе? Мына мақала... ертең бұл мақала баспаға жіберіледі. Гонорарына не әкеп берсем екен, Мәйна, саған? Жақсы гарцевая шаль?.. Әлде көйлектікке креп-сатин? Жоқ, өзім сеткасымен велюровая шляпа аламын... не, қалғанына саған жақсы бір вена өкшелі туфли... ұнай ма?

- Ұнайды, жаным. Тіпті канорар дегеніңді қоя тұршы, әлі мақаланың кітапқа басылғанын айт. Әкең атын, өз атыңды жазатын болар.

— Әрине, Мәйна. Үлкен айқын қара жазумен...

— Жоқ, қара жазу жаман, сықсыз. Көк не жасыл жазу... Ал өзің мойныңа шарф ора. Күн лайсаң-ақ, тамағыңа суық тиіп қалады. Балмұздақ жеме көшеде. Тілімді ал, шешең саған қастық ойламайды. Инеш шешесі айтқандай жылы киініп, университеттің бас корпусына келді.

Белгіғұлов жайдары қарсы алды.

— Әә...әә...кел...кел, Инеш Дәулетқереевна... Бітіріп әкелдің бе? Тіпті жақсы болған. Записканың осы жолғы санынан қалдырмайық. Ал, кәне, оқи баста. Әнеугі айтқандарды... қалай, енгізген боларсың?

— Иә, енгіздім...

Столға жайланып, еркінірек отырды да, Инеш қалтыраған жіңішке дауыспен оқып кетті.

Белгіғұлов тыңдап отырып, Инешке көз салды. Қыздың аздап суық сорған ақ өңінде ойнаған қызыл шұр мұның жүрегін жандана бастаған күн көзіндей қытықтап кетті. Бір мезгіл Инеш оған сәуледен жасалған сурет секілденеді. Ұстайын десе, сөніп жоқ болып қалардай көрінеді. «Сайтанның өзі сұлу»,— деп іштей айтты да, күрсініп алды. Инешке қарай орындығын жақындата отырды. Қалтасынан нәштеп бүктелген қол орамалын алып өзін желпіген болып, жылы үйде тұрған самал лепті Инешке сілтеңкірей берді. «Сезсің, андасың» дегендей. Салмақты бір жұпар иісі Инеш мұрнына толқи келіп жатыр. «Қандай жұмсақ иісті жақсы духи! «Красная Москва» ма? Әлде «Кристалл» ма? Жоқ, «Манон» болар. Ер адамдар да өзіне духи құяды екен-ау? Олар одеколон құймаушы ма еді?».

Инеш бірте-бірте төселе берді. Даусындағы діріл де жеңілін, азая түскен.

Белгіғұлов әуелі ықыласпен тыңдап әлсін-әлі «жақсы, жақсы» деген сияқты қысқа бағамен мақаланың біраз

беттерін аттандырып отырды да, бірте-бірте барып суына бастады. Енді біраздан соң олай-бұлай қимылдап кетті. Көзілдірігін қозғап қойды. Тұра келді, теңселе жүріп шылым тартты. Ақыр аяғында Инеш вегетативтік будандастыру әдісіне жеткен кезде, қалың портфелінен «Огонектің» ескі бір санын алып, соған үңілді.

«Ұнатпай отыр»,— деп ойлаған Инеш әрі қарай оқуға кенет жалқау тартты.

— Майқан Белгі...

— Оқасы жоқ, оқи бер. Тындап отырмын.— Белгігұлов салқын жауап берді.

Осы бір сәтте өзі жазған мақаласы Инешке түкке тұрғысыз сияқты болып кетті. Артық-кемді, жығылып-сүрініп жатқан жерлер, теріс, талас пікірлер... бәрі де селдеп шығып жатыр, шығып жатыр... «Ой, қайтып көрмегенмін мұның бәрін?»

Инеш өз дәптерінің соңғы бетін жапқан соң, көп уақыт бөлмені тыныштық басты. «Не дер екен?» болды осы сәтте оны түгелдей баурап алған күшті сезім. Сол сұраққа күңгірт отырған Белгігұловтың сирек созып алған ауыр демі ғана жауап бергендей. Соншалықты ұзақ үрдіс бір үнсіздік. Сырттан да ешбір дыбыс тамбайды. Университет ауласын осындай бір қолайсыз, адам сезімін тұншықтырар тыныштық басып тұрғандай. Кенет оның айқайлап жібергісі келді.

Қыз қыбырын баққан Майқанның бұлай отырып қалуы шыны да, сыны да еді. Алдында екі әдіс — екі жол жатқандай. Бір есептен әзіл-оспағын айтып, жеңіл кемшіліктерін көрсетіп Инеш көңілін аулап, шығарып салмақ. Немесе әлгібір сезімдердің бәрін былай қойып, қатты-қатты ұрыспақ. Ол осы жолдардың қайсысы қолайлы деп ойланып еді. Бір шешімге тез келді де, ойламаған жерден лекіте күліп жіберді. Онсыз да мақала тағдырының не боларына шүбәмен отырған қыз қысыла түсті. Белгігұлов Инеш орындығына артып отырған қолымен оның арқасынан қақты, өзіне тарта қақты.

— Вегетативтік гибридизацияны алғансың, ә? Тым жақсы болған.— Ол езуін жиып, Инешке қулана қарады. Қуаттағаны ма, ұнатпағаны ма, аңғартар емес.

Инеш ыңғайсыздана берді. Белгігұлов мандайын қолымен ұстап сәл ойланып қалды да, сөзін тым нәштей бұязы бастады.

— Солай-ақ болсын, не, бір жеміс ағашының түбіріне екінші бір ағаштың ұшын әкеп жалғайық. Бұл вегетативтік гибридизация болсын. Дұрыс па? Одан үшінші бір

сорт шығарайық. Ұнай ма? Қош, ендеше. Ал осы әдісті малға қолданшы, кәне. Басы қырқылған қойдың мойнына шошқа басын орнатшы. Осыдан, кәне, қойға да, шошқаға да ұқсамайтын бір порода шығаршы!

Шын дарвиндік, мичуриндік ғылымды онша терең білмейтін Инеш бұл сұраққа жауап бере алмай, томсарып қалды. Ұрымтал жерді сәтімен дәл басып, асау қызды бұлтартпай матай қойғанына өзі де іштей масайрап кеткен Белгігұлов:

— Вегетативтік гибридизация деген тек миф,— деп бір түйіп тастады да, содан кейін Инештің тым бір әлсіз жері — даңққұмарлығын қоздыра сөйледі,— «Ғылыми записканың» бірінші беті сенің мақаланмен ашылатын болады. Басында «Дәулеткереева Инеш!» Қандай жақсы! Өз тұстарыңнан абырой-даңқың да озық тұрады. Биолог — ғалымдар ана Қасымова сияқтыларды есепке алмайды. Ал сені ескерусіз тастамайды. Ол үшін көп азаптың керегі аз. Көрсеткен кітапты бірнеше рет оқы да, мына мақаланды соның ізімен жазып алып кел. Міне шын творчество. Атақ пен данқ та, бедел де міне осы.

Әлгінде кейіс пішінде отырған Инеш Белгігұловтан енді қуана шықты. Көз алдына үлкен аудитория елестеп кетті. Лекция тыңдаған қалың студент. Солардың ең алдында Инеш отыр. Осы бір кем шақта ол өзін бүкіл университет студенттерінен озып бара жатқандай сезініп еді. Ойына Гүлшат сымбаты орала кетті. Бүрме балақ кең шалбар киген, үстінде баягы қонымды жүн свитрі. Әудем жер ілгері кетіп барады... Ендігі сәтте Инеш ойдан айығып ілгеріге тіктеп қарап еді, сұңғақты бір қызға көзі түсті. Оның шын Гүлшат екенін Инеш бірден танды. Ұмтыла беріп, дауыстады:

— Гүлечка! Қайда асығып барасың?

— Ой, Дәулеткереева, сенбісің? Қызық бар! Дайындала бер. Каникулда тауға шығатын боламыз.

Инеш тіксініп те, шошынып та қалды.

— Қайдағы тауға?

— Скрамның өзіне...

— Гүлечка, сен немене, атай көрме мұныңды. Азабым не тауға шығып!

— Жоқ, Инеш, міндетті түрде. Комсомол комитеті осындай іс бастап отыр. Дайындалуың керек.

Инеш жүре жауап беріп, жылыстай бастады.

— Атама, Гүлшат. Анадағыдай ауырып қалсам... не тау басынан құлап кетсем... сұмдық қой.... Жоқ, Гүлечка, қолым да тимейді. Жаңа ғана Майқан ағадан шықтым.

Көп кеңестер берді. Бір істі бастаған соң, аяқтаған жөн емес пе!— деп мақаласын сылтауратып кетті. Оның сөз дарытпайтынын сезген Гүлшат ештеңе дей қоймады. Екеуі де салқын ғана қоштасып, жөндеріне кетісті.

Үйіне келе жатқан Инеш: «Осы біздің Гүлшат қызық, азаптан азапқа ұмтыла береді. Түсінбеймін»,— деп ойлады. Ал қалалық комсомол комитетіне келе жатқан Гүлшат Инеш туралы: «Қоғам ісінен шеттей береді-ақ. Неге олай, түсінбей-ақ қойдым»,— деп кейіді.

24

Келіп-кетушілердің толас алып, комсомол комитетінің секретары оңаша қалған бір шағы еді. Ерен бір сәтке қабырғада ілулі тұрған университет макетіне көз салды. Кенеттен анада өздері ұйымдастырған сембілік есіне түсті. Көз алдына Мәулен келе қалды. Ол сергек тұрды да сейфті ашты. Тәптіштеп сейфке салып жүретін кішкене блокнотын алды да, столға қайтып оралды. Онсыз да жатық қайрылған шашын екі алақанымен сипап басып қойды. Содан соң мандайын қарындаш ұшына тіреп бір шақ отырды.

Тағы түрегеп кетті. Терезе алдына барып, ақ жібек мұхарамаларды кейін сырды да, сыртқа көз салды. Ашық қыс күнінің сәулесі университет ауласына түсіп тұр. Күн нұрымен көгілдір тартқан ақсоқта қар арасынан әлденелердің ық жағы көлеңкеше қарауытып көрінеді. Бір топ студент бір профессор мініп келген жаңа маркалы ұзын жалтырауық машинаны қоршалап, әр жерлеріне үңіледі. Оң қолдағы жалғыз ағаш түбіндегі беседкада отырған қыз өз қасындағы жігітке әлдебір кітапты дауыстап оқып жатыр. Ендігі сәтте жалғас корпустан электр қоңырауының самарқау үні естілді. Аула ішінде адам аяғы жиілене бастады. Арғы үлкен қақпадан бері өткен бір топ жас қыздардың ішінен қолында қайқы бас хоккей таяғы бар Гүлшат Аманованы ол бірден танды. Өз тобында күнгей жақпен сәл бұрыла жүрген Гүлшаттың төсіндегі кішкене значек қабақ қағыста шағылысып Ерен көзіне қадап жарқ ете түсті.

Дайыров әуелі: «Бұл қандай значек екен?» деп ойланып қалды да, жауапты шағында тапты. Гүлшат арғы жазда биік тауларға шығу әдісі туралы арнаулы курстан өткен-ді. Кейін қала альпинистерімен бірге Талғар шыңына көтеріліп, «СССР альпинисі» деген значек тағып шыққан болатын.

Мұның сол значек екенін түсіне қалған Еренге тамаша бір ой сап етті. Есікке қарап ұмтыла берді де, қолын кенет бір сермеп қайта бұрылды. Терезе жақтауына ырғып шығып, ашық тұрған желдеткіштен Гүлшатқа айқай сала бастады. Әдепкіде дауыстың қайдан шыққанын аңғармаған топ қыз аңырып тұрып қалды да, терезеден комсомол комитеті секретарының басын көріп ду күлді.

— Аманова, мұнда, комсомол комитетіне кел, тез кел! Осы кезде бас корпусқа қарай жедел басап бара жатқан Викентий Викентьевич қыздар қараған жаққа көз салды. Бір сәт езу тартып күлді. Содан соң басын шайқады.

— Қыздарым менің!— деп Гүлшат тобына қарады,— ана Дайыров жолдасқа университет есігі арғы бетте екенін айтыңдаршы,— деді де ілгері жүріп кетті.

Гүлшат кешікпей кабинетке кірді. Еренің жаңағы қимылын партбюро секретарының да көріп қалғанын айта келді.

— Ну? Қалай? Сыртта келе жатып па?— деп Ерен таңырқай сұрады. Ұялып қалғандай.

— Не, сыртта келе жатып...

— Тура... тіктеп қарады ма маған?

— Тіктеп қарады.

— Сонсоң қайтті?

— Сонан соң күлді. Басын шайқады. Университет есігі арғы бетте деп ілгері жүріп кетті.

— Ну?..— деді қысылған Ерен дүдәмалдана тұрып. Содан кейін ақтала сөйледі,— сені былай өтіп кетеді екен деп... Көрмейсің бе, зырлап барасың. Сонау есіктен шыққанша қашан. Ал енді әңгіме былай: Алдағы каникулда бәріміз жиналып Скрамға шығамыз.

Дүние жүзінің таулары төбесіне көтерілу есебінен бөлінеді. Үйренбеген, дағдыланбаған адамға соның біріншісіне шығу да осалға соқпайды. Ал теңіз бетінен төрт мың биіктікте тұрған үшінші топқа кіретін Скрамға көтерілу одан да қиын тек мынадай қыс күнінде тәжірибелі альпинистердің ғана жүрегі тоқтай алады.

Міне Ерен соған баруды ұсынып отыр. Оның бұл ойы Гүлшатқа қатты ұнады.

— Мен дайын, Дайыров жолдас! Жастардың өзін де, сенімін де шынықтырудың ең қолайлы жолы бұл.

Алайда бұл ұсыныс ала-құла пікір тудыра келді. Қарсы болушының бірі — үлкен қара көзілдірікті, жүдеу өңді, өзінің көп білетіндігімен көп көзіне түсетін, студенттер арасында «энциклопедия» деген лақап аты бар Сары-

беков еді. Ол мұндай үлкен ерлікті, катта құрбандықты керек ететін ауыр жорықтан Гүлшат пен Ерен бетін тайдырмақ болды. Өзі тауға көтеріліп көрмесе де, осы жөнінде көп кітаптар оқығанын байқатып, қыс күнінде тауға шығудың бар қиындығын теориялық жағынан ақырын сөйлеп, дәлелдей жеткізіп берді.

...Адам төзе алмас боран-шашын... үңгір қараңғылығындай қара тұман, тиген жеріне жарақат салар мұз, қыршық жаңбыр... көк дауыл... өзімен бірге адамды шыңырауға алып кетер жылжымалы ұлпа қар... үстінен боран жүріп кеткен апат үңгірлер... міне, мұның бәрі де қыс күнінің альпинистке ұсынар артық «сыйлықтары». Бұл пікірге Ерен құлақ аса қоймады.

— Қиындықсыз келешек жоқ. Келешектің бақыттылығы да сонда,— деп жауап берді. Содан кейінгі бір кеште өз ұсынысын Добровка айтпақ болды. «Викентий Викентьевич, сөз жоқ, бұл ұсынысты қолдайды»— деп ойлады ол жолшыбай. Партбюро секретарының кабинетіне жақындай бергенде, кенет ойына кешегі өз ісі түсті де, шегіншектеп қалды. «Шал жақсылап ұялтар-ақ»— деп қобалжыды. Есікті еріксіз ашып кірді.

Түннің біраз шағы өтіп кетсе де Викентий Викентьевич кабинетінде қызмет істеп отыр екен. Есік сықырын естіп, басын көтеріп алды. Кенет езу тартты. Ақылды көзінде аздап күлық бар.

— Кел, кел, секретарь жолдас,— деп дауыстай күлді. «Ал енді сол туралы айтар-ақ»— деп жоғары қарсы беттегі былғары креслоның арт жағындағы оқшау стулға келіп отырған Ерен.

Викентий Викентьевич бұрынғы ойлы қалпына барды. Алдындағы қалың қолжазбаны көтеріп алды.

Өзі күткен жерден шықпағанын тез аңғарған Ерен енді дағдысынша еркінси бастады.

Жастардың жауапкершілікті өзі сезініп, өз бетінше жұмыс істеуін үнемі қолдап, солар тарапынан әлдебір творчестволық ой-пікір туып қалса, қуана қабылдап, барынша көмек көрсетіп бағатын Викентий Викентьевич жас күштерге қатты сенуші еді. Сол себепті комсомол комитетіне «мынаны істе, былай істе», деп көзге шұқып қазымырлана бермейтін. Көпшілік уақытта жалпы бағытты ғана баяндап, неге көңіл аудару керектігін айтып, ой салатын да, нақтылы істі, не істеу керектігін олардың өз үлестеріне беретін. Жалғыз-ақ соны ұмыт қалдырмай қалай орындалып жатқанын қадағалап сұраумен болатын. Кемшіліктері болса сол арада ғана айтатын. Дәл

осы жерде де демалыс деген сөзден барып, қысқы канікулдың жақындап қалғанын есіне алған Добров «пәлен істе, түген істе» деп ақыл айтпай-ақ:

— Ал каникулды қалай өткізбекшісіңдер?— деп сұрау сала сөйледі.

Өз ұсынысын Ерен осы арада айтты.

— Тауға кімдер шықпақ, қалай шықпақ,— деп сұрады Викентий Викентьевич.

— Іріктелген бір топ. Жиырма-отыз адам. Ішінде қыз балалар да бар.

— Атап айтқанда?..

— Мысалы, Гүлшат Аманова. Ол тауға шығуда үлкен тәжірибесі бар жастың бірі.

Партбюро секретары «білем» дегендей басын изеді.

— Талаптарың өте дұрыс,— деп қуаттап сөйледі ол ойын аз-кем ақылға жүгіртккеннен кейін.— Бірақ асыра сілтемеу керек. Қыс күнінде Скрамға шығу деген тәжірибесі аз альпинистер үшін өте ауыр. Сенімді арзан құрбандықпен көрсетудің керегі жоқ. Сендер үшін ең қолайлы тау — мына бергі Алмалы. Бұл бір. Екіншіден, бұл жорықты бүкіл қалалық жорық ету дұрыс. Ол үшін қалалық комсомол комитетімен, физкультура және спорт ұйымдарымен байланыс жасап, дайындық жұмысын ұқыпты жүргізу қажет, үшіншіден, жорықты спорт мастерлері ғана бастайтын болсын. Төртіншіден, бұл жорықтың ғылыми мәнін де естен шығармау керек. Тау түзілісі, тау топырағы мен климаты,— міне мұның бәрі зерттей жүруді қажет ететін қызық жайлар.

Ерен бұл ұсыныстарды өте ұнасымды көрді. Өздерінің артығырақ кеткендерін де мойындап қалды.

Осыдан біраз күн өткен соң, қысқы каникулдың алғашқы тозаңсыз ашық жылы күні басталды. Түнде түскен ұлпа қар көз қарықтыра жылтылдайды. Алда жұрт көнілін өзіне дауалай тартып ақшатау жатыр. Көп шоқылардың бірі одырайып, өзгелерінен озып шығып тұр. Төбесі көк мұнарға батып көрінбейді.

Қаладан шыққан төрт жүздей студент-жастар бағыты осылай жатыр. Алды соны, арты шыр дақпыл жол. Ең соңда ауыр рюкзагін арқасына тақып алған Сымбат келеді. «Ішеш те шықпады ғой, қалып қойсам да болады екен» — деген оймен артта қалған қалаға жалтақтап қарап, томпаландай басып келеді.

Күйік алқабында өткен жазда альпинистердің көшпелі лагері тұрған еді. Осы сапарға дайындық үстінде Дайыров бұл жерді алғашқы қоналқа деп танып, оған арнаулы кісі жіберіп алған. Ондағы электр оттығын қалпына келтірткен.

Қаладан жайымен шыққан қалың топ сол жерге кешеуілдеп жетті. Жинақы көңілмен әзіл-ойынын айтыса келді. Көптің осы бір көтеріңкі үшін селтең құлақ тау өлкесі ұлғайтып, алысқа алып кетеді де, сөйлем мағыналарын, сөз арасының тыныс-тоқталымдарын жоғалтады. Тауда жаңғырыққан әлгі үн балық қабығына ұқсап біріне-бірі іркістене міңгесіп, үздік-создықтана барып, үрдіс дауыска ауысып, аспанда тұнады.

Шебер қолымен жаратылыс өзі жасаған бір ғаламат зор фортепиано педалін басып әлдебіреу төменгі жуан дыбысты клавиштарын қатарынан қайта-қайта ұрып жамыратып тұрғандай.

Күннен бері адам ізі өшіп, суып қалған Күйік алқабына бірден жан кіріп, жаңғырығып кетті.

Қызуы аз қыс күні ана бір шоқыға иегін артып, әрі асты. Қыстымыр аяз сеніле бастады. Күнді аяз әрі итеріп, аязды күн бері итеріп тастағандай. Тоқтағаннан кейін тоңазытқышын сылтауратып, қордағы спирттен аз-кемдеп көтеріп қойып жатқандар да бар.

Қара күра қалың көпшілік осы шақтың әралуан жұмысына қауырт кірісіп кеткен. Қар аршып, бір қоналқалық болса да, шатыр тігіп жатқандар да, электрге дәм пісіріп, буын бұрқыратып жатқандар да көп. Енді біреулер ғылымдық мәні бар жұмыстармен шұғылдануда. Университеттің география факультетінде оқитын бір студент тау өңіріне түскен қар қалыңдығын өлшейді.

Бір жас қыз бағытын беткейге алып, топтан жырылып шықты. Айқыш-ұйқыш жіңішке сымдармен тұзақталып, жоғары жағында шұңқыр алақанды төрт зырылдауығы бар бір кішкене аппаратты басынан асыра көтерді. Зырылдауық баяу айнала бастады. Аппараттың сағат бетіне ұқсас төменгі жағындағы стрелкасы ілгері жылжып барып, қылтыңдап бір санды көрсете берді. Соған аумай қараған жас қыз әлден соң жазу дәптершесіне жай адамға түсінігі жоқ көп цифрларды ноқталап тізді де, топқа оралды.

— Анемометр ауаның қозғалыс күшінің әлсіздігін көрсетеді. Жел әзірге тау жақтап. Бұл жақсылық бел-

гісі. Тауда жел бұлтты ықтыра алмайды. Өзіне тартады,— деп тау өлкесінің өзгешелігін баяндай берді.

Ал ана бір ұзын бойлы бұжыр жігіт сурет өнерімен айналысқан жас талапкердің бірі болса керек, батқан күннің қызыл мұнарымен алауланып, жаратылыс құдіретінен тыс қиялы пішіндер жасап, тау ұшында тоқыраған көгілжім қоңыр, қызыл бұлтқа қарап қалған.

Сол бір құбылыс Сымбатты да еліктіріп алыпты. Бейтаныс жас талапкердің қасына жоғары қараған қалпында келіп, өз көңілін бұл да танытты.

— Eh, ақын болып!.. Суреттер ме еді мына кереметті!

— Ақын суреттеп жеткізе алмайды мұны. Художник болып бояуын тауып, картина жазса... Қандай ғажап бояулар! Қызыл, қызғылт, сарғылт-қызыл, күрең-қызыл, көгілжім, қоңыр-қызыл. Бір түстен екінші түске ауысқан ана бір жеріне зер салшы! Ой, қандай нәзік! Ал ана біріне қандай бояу дәл келер дер ең? Бір бояумен беруге де болмас... бәлкім... тоқтай тұр... қызыл... күрең, сонан соң ақшыл-сары, ә?.. Жоқ, көкшіл-сары... бәлкім сонда ғана...

Бейтаныс жігіттің жаңағы тау ұшындағы құбылыс реңін дөп тауып тұрғанын Сымбат іштей қоштаса да, бейнелеу өнерінен ақындықты кем өлшегеніне ренжіп қалды.

— Пушкин, я Лермонтов болса... Мына көріністі Левитаннан да артық етіп суреттеп берер еді.

— Жоқ, артық суреттей алмайды!

— Жоқ, суреттей алады.

— Суреттей алмайды деп тұрмын ғой мен. Левитан көп бояуды араластыра отырып...— ол аспанға қолын шошайтты,— әне бір қандай ғана бояу түсінен алыс тұрған... Әне, қарашы өзің, соны қандай түске жақындатар едің? Жақындата алмайсың! Сол реңкті бәрібір жасай алар еді. Ал Пушкин?..

— Пушкин де бояу ұғымын беретін ондаған сөздерді қосып... Жоқ, таңдап алар еді де...

— Хе-хе-хе... қалай қосады?

— Таңдап алады деп тұрмын ғой. Бұрмалама сөзді. Тартынып қырап сөйле.

Бұжыр жігіт жалт бұрылып, Сымбатқа тесірейді.

Көп ретте осындай бір таластардан қалыстап жүретін, ештеңеге қызбайтын, жұрт көңіліндегі уытсыз момын Асқаров дәл осы арада Пушкин аты үшін қайсарлықтың ғажап бір үлгісін көрсеткендей, қозғалыссыз қалпы,

қандай да болсын тұтқыл шабуылды қарсы алар түрде еді.

Мұны көркемөнерге біржақтылау қарайтын жігіт деп түсініп, аздап құлық сақтап сөйлеген ұзын бойлы бұжыр жігіт Сымбат қиялатынан сескеніңкірей күлді.

— Пушкин мен Лермонтовтың да, Левитанның да, көркемөнердің басқа классиктерінің де бұл құбылысты суреттеуге құдіреті жетер еді-ау! Ал екеуміз... сені мен мен... Ай, білмеймін. Бұлт та... тау да... оңай болар еді. Ал мына бояуды таба алар ма екенбіз?!

— Солай... Левитанды мен өзім де жақсы көремін. Бірақ олардың әрқайсысында өзіндік ұлылық бар.

— Орынды сөз. Менікі ойын.

Көңілденген Сымбат енді жаңағы бір таудан алған әсеріне ойысты.

— Керемет!.. Осылардың бәрі тілсіз мелшиген мына құз шоқының ішінен шығып жатқан секілді. Қақ айырып көрер ме еді ішін!

— Eh, художник болып!

— Eh, ақын болып!..— десеңші.

Осы сөзден кейін олар біріне-бірі күле қарасып, өздерінің арманы жалғыз, бір тілеудің адамдары екенін айтыспай ұғысты.

— Төлім Бақшаев,— деп таныстырды ұзын бойлы жігіт өзін,— суретшілер училищесінің студенті....

Алғашқы күзет кезегі Мәуленге келген-ді. Ерен осы топтың саяси басшысы есебінде: «Кезекшіден басқаның бәрі де тыныштығын болсын» деп тапсырма берген. Мәулен сол жарлықты орындамақ болып тысқа шығып еді. қарсы алдында көрмен қалың етіп жабылған кішкене шатырдан сәуле жылтырай қалды. «Неге тыныспай жатыр, ынырсу?» деген түйткілмен есікке үңілді. Аржақта жылы киінген Гүлшат, қонақтаған құстай, төсек-қапшыққа бір тізерлеп қана жеңіл отырып, электр плиткасының қызыл-күңгірт жарығына кітап ұсынып, үңіліп қалыпты.

Ұйықтау керек, Гүлшат. Бүгінгі күннің бар философиясы — тыныңу деген бір-ақ сөзде,— деп Мәулен есіктен үңілді.— Не кітап? О... альпинизм тарихы ма?! Алла шыққан екенсің ғой? Жарайды енді, не болса да көп емес...

Гүлшат сүйкімді қызға ғана тән бір нәзіктікпен күрсінді де, Мәуленге күле қарады. Жылы үй, жұмсақ төр-

сектен алыс, қатыгез табиғаттың бұркасын құшағында қамқорлық көрсеткен жігіт қылығына дән ырза қарас. Неге екенін кім білсін Мәулен де езу тартты. Кенет Инеш есіне түсті. Томсарып қалды. Содан кейін ақырын ғана:

— Тыныш, кәне!— деді.

Мәулен Гүлшатты төсек-қапшыққа енгізді де, жел кірмесін деп мойнын қымтап буып қойды. Содан соң жылжымалы электр оттығын жылжытып әкелді де, түн тыныштығын тілейтінін айтып, сыртқа шықты.

Тау қойнауы жым-жырт. Жан-жақтан томсара төнген құз шоқылар қараңғы түнде қарауытып, көз аясынан тысқары тұрған әлдебір ғаламаттардың көлеңкесіндей болып, мелшиіп бүкжие көсіліп жатыр.

Қаржалған жұрттың бәрі де қалың ұйқыға ойысқан. Тыныштық пен тыныңуды адам ырқына мол берген осы бір шақтың рухы Мәуленді де билеп кетті. Жақсылап тұрып керіліп, енді өз шатырына беттей бергенде жаңағы бір томсарған көлеңке құздардың сетінеген бір жанды бөлшегіндей болып әлдекім мұның алдынан қарандай қалды.

— Бұл кім?

— Мен... Мұздарапов...

— Бұл не жүріс? Тыныңпай...

— Жұрты күзетіп... Күзет керек емес пе?

Жолтайдың жата алмай жүргені басқада еді. Ол осы бір-екі күннің ішінде төрт-бес ай бойына сығымдап жинаған стипендия ақшасына жаңа коверкот шалбар сатып алған-ды. Ет қызуы басылмай, мына сапар кездесе қалған соң, киім жылтыраң шығуды мақұл көрген. Аттанар алдындағы түнде су бүркіп, тізесін басып, созғылап астына салып, әдемілеген. Енді соның қырын сындырмаймын деп, не отырып, не жатып жарытпай, мазасызданып жүргені...

Тыныштық түн тереңінен туып келердей. Таң хабарымен көңілді, көтеріңкі күлкі, тыныққан жастардың даурығысулары келді.

Бұл сапардың маршрутын қалада картаға қарап отырып, ақылдаса сызып, талай рет талқыдан өткізген спорт мастері енді қысқа хабарлау жасап, өзенді бойлап жүрудің оралымды бұрыс екенін, мына жатқан шоқыдан тік асып, арғы бетте кішкене Алматы өзенін қиып алатынын айтты. Содан кейін алғашқы сұрыптау жүрді. Кешегі жорықта өзін сылбыр ұстаған біраз адамдарды осында қалдырмаққа келісілді. Соны естіген Жолтай бұл іске де әдетінше белсене кірісті. «Сен қаласың, сен ере алмай-

сың», — деп әркімді бір жұлмалайды. Олардың кешегі қимылына айғақшыдай.

Сол кезде бұларды бастап шыққан шымыр денелі, жеңіл жүрісті спорт мастері Мұздараповтың жанына келді:

— Ең алдымен сенің өзіңді қайтарып жіберу керек.

— Не үшін, жүдә.

— Тауға бұлай салдық құрып шықпас болар.

— Жоқ, жүдә. Рюкзагімде ғой кнімдерім. Киіп алам ғой, жүдә,— деп Жолтай жалтара берді.

Ұзақ көш тағы ілгері беттеді. Шабуыл қимылы енді бірден басталды. Танауын көтеріп, тіке тұрған қабақ бар. Жел мен жонның арасында қыспақта қалған жұқа қар еріп-қатып, еріп-қатып көк құздаққа айналып кетіпті. Аспан да, тіке беткей де көгілжім. Қайсысының шегі қай жерден ажырары белгісіз-ақ, аржағындағы Скрамды да өлі денесімен тасалап, жер шегіндей болып аспанмен тоғысып алған.

Бастаушы бұл жол Дайыров Ерен еді. Көтерілген сайын беткей тікейіп сала берді. Көк тұқыл тұлдырсыз мұздақтан жұрт аяғы сырғанап, дене салмағы кейінге тартады.

Шарасыздықтан аяқ тұтар тиянақ жасай отырып, траверс әдісімен сатылап өрмелеуге тура келді. Жүріс өнімді болу үшін бастаушы тез алмасып, кейіндеп қалып, соңғы адам жеткенше тыныстап үлгіретін де болды. Осы әдіспен олар шыңжыр табан трактор доңғалағынша айнала отырып, ілгері жылжып бірнеше километрді ұтты. Төбеге ертеңгі сағат он бір шамасында жетті.

Мұнар басып бұлыңғыраған бұлтсыз ашық күнде көз қарығып күміс қарлы төңірек көгілдір тартып көз аясында тұр

Мына бетте қыстың көгілжім қоңыр селдір бұлтына белуарлап қана сініп, найзалы басында күн нұры шағылысып ойнаған Скрам биіктей түсіп, маңқиған қалпында тек жатыр. Одан төменіректе Алмалы шыңы.

Етектен жоғары қарай жамырай тартқан қалың қарағайлар да мына альпинистерге ұқсап бетті биікке сілтеген. Көтерілген сайын адақтап селдіреп барып, төбесіне жете алмай оралған.

«Олар жетпесе, біздер бармыз»,— дегендей бір сағаттық демі-тыныстан кейін Гүлшат Аманова бірінші болып тұрды

Үшақ шұбырынды көш арқаннан ұстай отырып, көлбеулеу қары бетпен төмен ылдилап, екі жаққа аласара

шалқайған өзен ағарына түсіп, тағы да жоғары өрлей тартты.

Салпы ауыз, күлегеш адамның езуіндей далия, жайылған екі жақтағы аласа қабақ жүрген сайын, қаусырмалана көтеріліп, жарлауыттанып, құсырыла берді. Бара-бара ордия шығып тік жарға айналды да, шұмпиісе өбісін қалды. Қыспаққа түскен су арнасы тереңге батып кетті. Екі жақтағы екі жартас қиысып келген қақпадай жалғыз сәтте жабылып қалар сұсты, көңілсіз кейіп білдіріп күн көзін жасырып тұр. Тар шыңырау ұзын дәлізге күн арғы маңдайға келген бір сәтте ғана өз нұрын қуалай түсіріп, ауысып кеткен шақ. Әрі қараңғы, әрі салқын. Шытынап сынған аязға қарамастан адам бойын шіміркендірер көк иісі мұңкіген дымқыл бар.

Талай ғасыр бойына тарғыл тастарды тынымсыз жонып, өзіне ғаламат астау арна жасап алған ағысы қатты өзен жолындағы шөгіп-шөгіп қалған қойтастар трамплин есебінде. Ағын су соларға тиянақ жасайды да, селдір аршалар жабыса өскен оң жақтағы биік жарға ақ көбігін шапшытады. Тік өрмелеп барып артында жалтыр көк мұздақ із қалдырып, доға жасап кейін қайқаяды. Қиыршық мұз болып келіп тастарға қайта соғылады. Төңірек енді беймезгілдің тоты құс түсті көбелектеріне, не бір меруерттердің ұнтағына толып кеткендей болады. Ауаның өзі сан құбылып, түрленіп жалтылдайды.

Су екпіні қатты. Ауа екпіні одан да күштірек. Дымқыл, ауыр салмақпен тура соққан жел өткір жүзді ұстарага барабар. Бетінді оскылайды.

Қорқынышы да, таңғажайыбы да мол осы бір тар дәлізді тағы жаратылыстың әлдебір тылсымдай дүлей рухы басып тұр.

Осы сәтте талай рет тауға шығып, кәнігі болған Манап Балғабаев бастап келе жатыр еді. Жел оскылап шыдатпаған соң оны Мәулен алмастырды. Ол көз қорғағыш қапсырмалы үлкен сары көзілдірікті баса киіп алды да, соза тартты.

...Жол алды үзіліп қалды. Үлкендігі де, түрі де киіз үй тәрізді ақ тас төмен сырғанай беріп, екі құз арасына сынаша қыстырылып тұрып қалған. Қақпақ секілді екі қабырғаның жабылып кетпей тұрғаны да осы конусты ақ тасқа байланысты секілді. Сол сына тастың астыңғы жағына ұзындығы бес-алты метрге барып қалар сояу мұз сүңгілер тұрған. Бір қарағанда селдір тісті әлдебір алып хайуанның ырсия ашылған аузын елестетер қор-

қышыңы бейнеде. Ал сына тастың оң шығынан төменге ағқын, ауып түсіп жатқан күміс сарқырама көңілді үреймен толтырар жаңағы бір дажалдың айдарлы мүйізі секілді.

Су екпінінен адамды жұлып әкетердей қатты құйын үйіріліп тұр. Әлгі бір салқын ауа ағынын қандай бәлекет тудырып жатқанын жорықшылар енді аңғарды.
Су, су емес, толқын ағып сорғалап түсіп жатқан сұйық қорғасын бейнелес.

— Біз тұйыққа тіреліп қалдық. Шығар жолды қарастырайық. Бүгін қайткен күнде де шабуыл базасына жетіп қонуымыз керек. Ал ертең... Алмалыға штурм күні,— деді Ерен.

— Уһ, не деген сұмдық! Тезірек бір айла жасап, мына тамұқтан шығайықшы,— деді әлі де шалбарының қыры сына қоймаған Мұздарапов. Ауа толқынынан тайып жығыла жаздап барып, қабырғаға жармаса берді. Шапшаңырақ қимылдаған Мәулен болды. Ол сына тастың сол жақ иығы тұсына келіп, шығыршығы бар ұзын темірқазықты көк тасқа қадап, мұз ойғышымен екпіндете ұра бастады. Шар қайрақтан ұшқан ұзын кірпік ұшқындардай болып, от борап кетті.

— Шеге де өтпей жатыр тасқа, осы арадан кейін қайтсақ та болар еді,— деп алысырақта, артқы жақта тұрған Сымбат жанындағы біреулерге сыбырлап жатты. Манап бастаған алты-жеті жігіт тік жарға шеге қаға отырып өрмелеп шықты да, төменірек жердегі он шақты шыршаны кесіп түсірді. Соның тырбық бұтақты жуан орегін дайын тұрған бірнеше студент сүйреп әкеліп шығар жерге сүйей бастады. Ағаш басына қоянша секіріп шыққан бір етті студент төменнен ұсынылған екінші ағашты бірінше орнатты. Енді кезекте оның орнын басқа біреу басты да, ол әрі өрмелеп кетті. Сөйте-сөйте ол төбеге шықты. Жерге қазық қағып, арқан ұшын ілді. Жүрт сол арқаннан кезегімен ұстасып, бұталы ағаш бойымен өрмелей берді, өрмелей берді...

Арғы жақ айналасын тау қоршаған кең қойнау екен. Алмалы өзеннің арғы бетінде қалған. Кезексіз туған енді қышқық буырқанып жатқан тау өзенінен әрі өтуде болды.

Біреулер ілгері жүруді ұсынып, өзен жары биіктеген жерлердің бірінде мұз көпір кездесіп қалар мүмкіншілігін айтты. Бұл ұсыныс көпке ұнаған соң, олар өзенді өрлей тағы ілгері кетті.

Жаңағы жорамал шындыққа айналды. Ұзамай-ақ кө-

піршіп, буырқанып жатқан су бетінен жеті-сегіз метрдей жарлауыт екі қабаққа асылып қалған жалпақ мұз көпір кездесе кетті.

Біреулер өзен қабағына келіп, мұз көпірдің қалыңдығын, қанша салмақ көтере алатынын зерттеді. Пікір талай сапқа жарылып, «аздаған жүкті көтереді», «жоқ, көтере алмайды», «тәуекел, өту керек», «жоқ, өтпеу керек»— деген сияқты таластар туды.

— Мұз көтереді. Қәне, кім бастайды?— деп сұрады спорт мастері.

Гүлшат алға шықты.

Дайыров бұйыра сөйледі:

— Жоқ, дәл бұл арада сен бастауға болмайды.

Бері бұрылған Гүлшаттың ақ жүзінде пәзік қан ойнап, ақылды көзі күлімдей қалды.

— Неге?

— Қақың жоқ.

Мәулен бұл мезгілде арқан ұшын өз беліне орап та үлгірген еді. Ақырын басып мұз үстіне шықты.

Жарқабақта тұрған біраз жігіттер арқанның түп ұшын таяу өскен үйенкі ағашына бекітіп, шыжымдап қана жібере бастады. Мәулен еңбектеп ілгері жылжып барады. Мұз үсті шахмат тақтайы секілді. Адамды жұтар ажал аузындай болып ойдым-ойдым үңірейіп көрінген үлкен қара тесіктер көкшіл мұзбен жиі алмасады. Солардың қарауытқан арғы тұңғиық тереңінде, заманша зырлап аққан балық көзді бұйра-бұйра ағын су жылтырап, өзінің жылуы жоқ салқын, әрі нұрсыз сәулесін тітіреген жүрекке қанжарша сермеп, өнбойынды сескендіреді.

Тау жаңғырған сарыл-гүрілден Мәуленнің құлағы да тұнып қалды Үрейді ерлікке жеңдіріп, арқанын қарыстыра ұстаған қалпы, шахмат королінің өзіндей кішіртіктеп, салмақты бір жерге салмай, созыла жылжып зорға дегенде арғы жағаны аттады. Арқан ұшын тораңғыға орап күрмеді де, өзеннің жар қабағына қайтып оралып, енді еркінірек сөйлеп, бұйрық ете бастады.

— Өтіңдер! Қорықпай өте беріңдер! Бір-бірлеп... өтіңдер. Бар салмақты енді арқанға салып өтіңдер. Мәулен даусын айнала мелшиіп жатқан құз жартастар ұлғайтып, көтере алып кетіп: «Өтіңдер!.. Өтіңдер!.. Өтіңдер!» деп бірінен соң бірі шексіз қайталап, жаңғырығып кетті.

Көпке кездескен мұндай қатердің ғажап бір әділдігі болады. Ол өз хаупін, өз қорқынышын артық-кем демей кімге болса да бірдей ұсынады. Алуан түрлі адамның

алуан түрлі мінезі, бір-біріне ұқсамас алуан түрлі сезімдері бар ғой. Сол себепті осындай бір қиындық түскен жерде бір таразымен өлшенген хауіп-қатер әркімге әртүрлі дәрежеде жетеді. Әлгі бір мұз үстіндегі тесіктер біреулерге саршұнақ ініндей ғана болып көрінеді, ал енді біреулерге кезеулі тұрған зеңбірек аузындай болып елестейді. Қимылдап кетсе атыла бастардай. Мұздараповқа бұл тіпті, басқаша қорқыныш әсерін салып еді. Оның ұғымынша осы бір үңгірлердің астында керемет алып хайуандар жасырынып жатыр. Солар мұның спрағынан тістеп тартып алып, буырқанып жатқан суға лақтырып жіберердей.

Өзі тайқақсып, шегіншектей беремін деп жүрттың ең соңында қалған. Енді соңғы кезек келгенде не болғанын да білмеді. Ілгері жүрейін десе жаңағы бір қорқынышты алып хайуандар ұстап алардай. Кейін қайту?.. Ой, сұрама, жалғыз қайтудың қорқынышы бәрінен де зорырақ. Сол сәтте манағы сарқырама су астында жатқан аран ауызды, күміс мүйізді дажал мыналардың әкесіндей болып көрініп кетті оған. Жалғыз тісінің өзі найзадай болып бес-алты метрге салбырап кеткен кереметтен қорықпауға болар ма екен сірә?

Арғы беттегі біреулер айқай салып, тіпті зәрезап етті мұны.

— Тосып тұрамыз ба сені? Тез өт. Арқанды шешіп ала кел!

— Не, арқанды шешіп әкел. Ол бізге былайғы жолымызға да керек.

Жолтай не істерін білмей мелшіп қалды. Оның осы тұрысын сол қалпында ұғынған Гүлшат Мұздараповтың жүрексінгенінен, ал жүрексінген адамның бір кездейсоқ дүшар болатынына бірінші болып мән берді.

— Арқан қала берсін, Жолтай. Арқан бар ғой бізде әлі. Ал өзің ең алдымен буынықты бекіт. Күшті арқанға сал... Қорықпа! Қорықпасаң бәрімізге ұқсап аман өтесің. Керулі арқанға асылып мұз бетіне жер бауырлап шыққан Мұздараповтың өнбойы секеңдеп, қалшылдап кетті. Көзін тас қып жұмып алды да, арқанға асылып, бері жылжи берді. Сейткенше болмады, тізесін мұз тесікке сұғып алды. Үстен жел, астан су қажалап жұқартқан сол тұс ойылып, теренге тартты да, күмп-күмп етіп суға сүңгіп жатты. Аспанға тіке шапшыған су арқанға асылып сереңдеп қалған Жолтайды көміп-көміп алды.

...«Лақтырды»... деп ойлады Мұздарапов сол сәтте өзін су түбіне кеткенге жорып. Арқан қолтығынан сусып,

қарына ғана ілікті. Аяқ-қолы ербеңдейді. Сәт сайын буындары серейіп, жаны кетіп бара жатқандай болды.

— Мықтап ұста арқаннан. Айрылып қалсаң... өлгенің,— деп аржақтағы топ бірдей шуласты. Қайтсең де бері жылжы бер! Аяғыңды мұзға іліктір!..

Қанша күш жұмсаса да, Жолтай орнынан да қозғала алмады, қарысып қалған аяқ-қолы сұры қашқан ақылойға бағынар емес.

— Өлдім!..— деп сыбырлады ол. Даусы да шықпады. Мұздараповтың енді ешбір қайрат көрсете алмайтынына, кешеуілдесе-ақ тұңғиыққа батып кетеріне көзі жеткен Мәулен ойланбастан-ақ арқан бойымен зырлап келіп те қалды бұған.

— Енді бір артық қимыл жасасаң... орынсыз кісіге жармассаң... онда су түбіне батырып жіберемін. Орныңнан өлсең де қозғалма!— деп бұйырды ол.

Бет бейнесінде тіршілік белгісі шала сөніп, жақ еті суалып, қуара қалған Жолтай басын изеді.

Сол жауапты күтіп сақтанған Мәулен оған еппен жақындап келді де, екі аяғымен белінен қапсыра айқастырып алды.

— Ал қолыңа күшіңді жинап ілгері қимылда.

Жолтай қарысып қалған қолын арқаннан босата алмады. Қарап тұруға уақыт жоқ. Мәулен бар күшін қолына жинап, өліктей серейген денені жағаға қарай сүйрей тартты. Мұздараповтың қарысқан қолы ұстаған жерінен тістесіп айрылмады. Жұмарласқан екі дененің бірі жағаға, енді бірі терецге тартып, сәл сіресіп тұрды да, бірі арқаннан үзіліп кетті...

Екі салмақ келіп қолына түскен Мәуленнің енді өз басына хауіп туды. Сол қарына арқанды іліп, қолын бүкжитіп алып, оң қолымен демей жылжып жағаға ілікті-ау! Моншақтап аққан тер қалың вельветкадан да өтіп кеткен. Бір тілеумен тынып қалған топ енді шуласып қоя берді. Мәуленді бірнеше рет аспанға да ырғытып алды. Жұрт арасынан жоғары шығып, түсіп жатқан осы бір қарапайым студентке Гүлшат өзі армандайтын алыс сапардың шын серігі болар дегендей ықыластана қарап қалды.

Жолтайға дәрігерлік көмек те кезімен берілді. Жарты сағаттық тыныстан соң соны тауға жалғыз аяқ шиыр жол салып, жастар тағы ілгері кетті.

Шабуыл базасына енді көп қалған жоқ-ты. Көп құзтаулар артта қалған. Кішіреймей алда тек Скрам тұр. Күн еңкейген сәт еді, батар алдындағыдай болып дөңге-

лене қызарып, нұрынан тайып күңгірт тарта берді. Жел енді етектен көтерілді. Қар тозаңы ең әуелі түлкі бұлаңдағып, шаңыта жеңіл сырғанап әлдеқайда жылжып кетіп жатты да, содан соң күрт көтеріліп, боранға айналып кетті. Айнала таулар да, күн көзі бұлдырап барып, көзден ғайып болды. Жер үстіндегі тіршілік хабаршыларының бәрі де сықсима шамдай жалт етіп сөніп қалды. Тұтасқан ақ қоймалжың күңгірттік басты. Бұлар дүниеден қол үзіп, тіреуі де, шегі де жоқ ақ кебін оранған тұңғиыққа батып барады. Көк ауысып жерге түсіп, жер ауысып көкке шығып кеткен секілді. Жұрт алды шоғырланып қалды. Спорт мастері енді жер жағдайын бағдарлап, компасқа қарап бағытты, анықтады. Мұндай кездің қатері көп екенін, енді күшті арқанға салу керек екенін ескерте айтты.

Үдей соққан боранды дауыл ықшам киінгендердің де етек-жеңін делегейлендіреді. Ысылдап қойын-басты аралайды. Ұсақ құм саулап мойынға құйылып жатқандай болады. Бірінен бірі көз жазып қалған туристер арқаннан мықтап ұстап баяу қимылдап өрлеп барады.

«Осындай да туризм бола ма екен? Бұл нағыз альпинизм ғой!»— деп Асқаров та келеді.

Көп арасынан малтыға бастағандар да шыға берді. Биік прическалы Қасымова кесе жалдан аттай бергенде жығылып еді, көпке дейін тұра алмай қалды. Оның жүгін әлі де өзін тың санайтын Манап Балғабаев арқалап алды. Манағы аурудан айыға қоймаған Мұздараповтың да халі мүшкіл болып барады. Оған үш адам бекітілді.

Қыздар тобынан сыр бермеген Гүлшат қана еді. Бірер рет келіп көмекке барғысы келген Мәуленге «Керек болса қолқабысты мен берейін»,— деп әзілдеп, әлі де шаршай қоймағанын, көңілді екенін танытты.

Бастаушылық кезегі Гүлшатқа осындай қатерлі сәтте келіп еді. Боран ұйтқып, көзін аштырмаса да, компас тілін аудармай, бастап келеді.

Кенет... Кенет оның көзі қарауытып кеткендей болды. Қалт тоқтап, анықтап байқап еді, екі адымдай алдыңғы беттен әлде не қарая берді. Қар жамылған беткейге төсеп тастаған үлкен қара ешкінің терісі секілді.

Гүлшат ең алдымен өлген аң екен деп қалып еді, кішкене қарлы беткейде қарауытып жатқан осы бір зұлым жердің жұмбақ сырын ойлана келіп ашқандай болып, кейін шегінді.

— Міне, үңгір, қар көмген...— деді ол өз артында келе жатқан студентке.

— Қар әлі де түгел көме қоймапты,— деді арқаннан ұстап алға қарай шыққан бір студент.

Үңгір аузы тар екен. Соның үстіне құйын көтерген қарлы бағана үйіріле соғып тұр. Тереңге сүңгіп бара жатқан алып бұрғы секілді, қар ұнтақтарын бұрап тығып, үйірілте ағызып, төменге жіберіп жатыр.

— Қар арғы беттен бері сырғи жауып келеді екен,— деді қозғалмай бақылап тұрған Ерен.

Оны басқа біреу құптады.

— Байқайсыңдар ма, қар арғы бетке ойыса үйіріледі. Біз зынданның бер жақ қабағында тұрғандаймыз. Енді біреу қар астынан кесек бір тас қопарып алып үңгірге атты. Жақын тұрғандардың бәрі құлақтарын соған тікті. Тас тұңғиыққа батып кеткендей, еш жауап қайтпады. Ұлып тұрған баяғы жел, борап тұрған баяғы қар.

Спорт мастері батылырақ қимылдап алға шықты. Кіші-гірім чемодандай бір тасты жерден қопарып алды да, аяғының астына қойды. Арнаулы сағатқа қарап, уақыт белгіледі. Содан соң әлгі тасты үңгірге домалатып жіберді. Әлден уақытта бұларға күңіренген дауыс жетіп, сол қолды ала айнала алыстап барып семді. Тастың қаншалықты жылдамдықпен төмен түсетінін, дыбыстың секундына қанша жүретінін физикадан білетін спорт мастері зындан терендігін қиналмай шығарды.

— Бес жүз метр! Шамамен...

— Ух, бес жүз?!

— Оң қолға сала жүруіміз керек. Бізге жеткен дыбыстың солға ойысып барып семгені түсінікті болар?..

Жігіттер оңға да, солға да тас лақтырып көріп еді, спорт мастерінің жорамалы дұрысқа шықты.

Енді олар оң қолға қырық градустей ойыса жүріп, жарты сағаттан соң баяғы бағытын түзеп алды.

Кешікпей-ақ орманға кезікті. Шабуыл базасы да осы орман еді. Бұлар қалың қарағайдың ішіне барып тоқтады. Орман іші тыныш, жел де, боран да жоқ. Тек биік қарағайлардың ұшар басы ғана теңселіп, жаңағы тамұқ дүниесінен хабар бергендей болады.

Жорықшылар мұнда да шатыр тігіп, от жақты. Тамақ пісірді. Жолтай соның бәріне де селбестік жасай алмады. Жолдастардың көптеп көмектесуімен ыстық дәм ішіп, ішіне жылу салды да, ұйқыға кетті.

Көпшілік алакөленкеден оянды. Бәрі сергіп, тынығып алған. Тынықпаған да, сергімеген де Мұздарапов болды.

Өзін жаман сезінетін, бұрын тауға онша көп шығып дағдыланбаған тағы да бір елу шақтылар шықты. Солардың бәрін де осы арада қалдырып, басы артық жүктерді үйіп те кетті.

Шыға бере олар бір топ альпинистерге кездесті. Олар көрші жердегі шабуыл базасына түнеп шыққан екен. Скрамға бет алып барады. Бұлар жорығы Гүлшатқа армандай болып кетті. Бір мезет соларға да қосылып кеткісі келіп еді, өз коллективінен жарыла шығуды қолайсыз көрді. Аз уақытқа ғана созылған бір кідірісте альпинистер бұл төңіректің жай-жапсарын түгел мәлімдеді. Алмалының қай тасында қандай шеге қағулы тұрғанын айтты, қажет болса соларды пайдалануды ұсынды. Сөздеріне қарағанда бұл жерлерді олар талай шарлап, шырлап тастаған.

Альпинистерден ажырасқаннан кейін бұлар екіге бөлінді. Бір топты спорт мастері мен Ерен бастап Алмалының оң бүйірінен шабуылдамақ. Гүлшат пен Мәулен бастаған екінші топ тіке тартты. Уәде байласып, шың басында кездеспек болды. Біраз биіктеген соң орман селдіреп, жалаңаштана берді.

— Орман шабуылы тоқтады. Ал біз...

— Біздің шабуылымыз енді басталды.

Боран мен дауылды енді тұман ауыстырған. Мұнартқан төңірек күңгірттеніп, қалың линза шынысының арасынан көрінгендей болып, пішін-тұлғасын өзгертіп жіберген. Шошақ таулар жазылып, аласалары шошайып тұр. Бұлт қайсы, мұнартқан тау қайсы, ажырата алмас бір мезет.

Орманнан арғы беткей аран тісті қызыл тастарға айналып кетті. Енді аяқ қана емес, қол да қызметке қосылды. Бұлтпен араласып келеді олар.

Ендігі бір сәтте қара тұман да сейіле берді. Ауыр бұлттар бұларды қаусырмалай сипап, әлдеқайда ауа бастады. «Енді айығар!» деген қуанышты үміт әр жүрекке өз отын тұғата бергенде, қарсы беттен жел тұрып, тағы да қатты боран көтерілді. Тау өлкесі қабағын түксите жауып, тұнжырай тұрып аз дамылдағандай, енді дағдылы жұмысына ауысып, ызғын бастады.

Өздері өрлеп келе жатқан мына таудың үміт отындай болып көрінген ең биік шыңы тағы да үдере соққан ақ боранның тұңғиығына батып жоқ болды. Қыршық мұздар мандайға атқылап, кеудеден кері итереді.

Жұрт енді тыныстар бір сәтті іздей бастағанда жеке бір үйдің орнындай ғана табан тірер жерге кезікті.

Мәулен темір қазықты сағақтата қағып, арқан ұшын байлады. Жұрт тынығуға келісті. Гүлшат он екі килограмдық рюкзагін қайыс батып ашыған арқасынан сыпырып алып, қасына қойып еді, енді қараса сол рюкзак жан біткендей қозғалып кетті. Қатерлі жерде отырғанын ұмытпай, байқап ұмтылып ұстағанша құйынға араласып, бұлтпен қойындасқан боран ішіне енді. Ең алдымен бірекі рет жоғары, төмен төңкеріліп ойнап, содан соң кішірейіе бұлдырап, жалғыз сәтте қара үзіп, жоғалып болды. Құйын көтеріп әкеткен сол рюкзактің қай таска согылып, қай жерге түсері ешкімнің де ақылына сыймайды. Планеталар арасындағы шексіз бос кеңістікті тынымсыз кезіп жүретін метеор тастары секілденіп, бұл да мәңгі қашқи бермекшідей...

Расында бұлар ғажайып бір тиянақ тауып, планеталар арасындағы бос кеңістікте отырғандай еді. Жақгағы бір қорқынышты картина көз алдарына елестеп, сескенгендер арқанға жабыса түседі. Жайшылықта қарапайымдылығы себепті жұрт көзіне онша түсе бермейтін, ал қазір, керек болса таңырқарлық ерліктің тамаша үлгісін сәт сайын көрсетуге дайын отырған осы коллективтің әр мүшесі кеудесін тесіп, сол арқанды өткізуге бар. «Қызық! Кең дүниеде жүріп кәдуілгі арқанның соншалық қызмет етерін кім аңғарған»,— деп ойлады Мәулен. «Елеусіз іс кезінде көрінеді, елеусіз зат кезінде өз қызметін атқарады. Нені болсын бағалау керек. Бүгінгі күннің де, келер күннің де көзімен бағала...»

Бір-біріне сақ болуды ескертіп, көп тағы ілгері басты. Сағат ертеңгі он екіде олар бір пұшпақ жерді алып жатқан ыққа шықты. Ерендермен осы арада жалғасты.

Ық десе ық-ақ. Тұтқыл тұйық та, ешкім ойламаған қиындық та осы арада кездесті. Көз шамасымен екі жүз метрдей ендігі алынар тік шың Алмалы сол ықтың мойыны есебінде. Төрт мезгілдің бір лайсаңы мен суық сүреңіне, ыстығына бой бермей жалаңаш тұр. Үілдеп соққан желге дыңғырлап, адам ұғымына жат, тек өлі табиғаттың өзіне ғана түсінікті «өлеңін» айтады.

Боран қалай тұлап бұлкынса, кенет солай солығын басты. Селдірей берген бұлт арасынан көзін жұмып-ашып, жұмып-ашып тұрған күн салқын сәулесін төкті.

Оң бетте созыла түсіп жатқан қатпарлы тау жоталары осылар тұрған тұспен ықтасады. Алыстан қара көк мұнарға оралып Скрам көрінеді. Таулы өлкенің мызғымас сақшысындай. Өзге дүниеден оза биіктеп оқшау тұр.

Күн айыққан сайын, аспан асты кеңіп, көз ұшы кырға кетті. Жұрт сол алысқа, тауға шығып көрмеген адамның түсіне де енбес ғаламат көріністі төңірекке көз салады. Ерен ойда тұр. Кәзіргі шақтың міндет шешімін ойлайды. Мына өздері өрлемек Алмалы шыңына қарайды.

Әуелі қоңыр-қызыл көрінген қарсыз жалаңаш тастар енді қызылын қоюлата құбылып, басқа реңкке ауысқан. Шың бойында талай-талай кеселдері де барға ұқсайды. Жел мен боран, жауын-шашын ғасырлап мүжіп титықтаған қызыл шақа тастар ордия-ордия селтек шығып тұр. Қатты айқайдан да шошына қалып, қайта оралмас сапарға аттанардай.

Бұл Еренге қауіп әкелді. Сол күдігін спорт мастеріне айтты.

— Қорқудың керегі жоқ. Шындап қарасаң осы шыңның кез келген тасында қағылып қалған шеге-темірлер бар. Ол бізге недәуір болысады. Әрине, ептілік керек,— деп жауап берді ол. «Әрине, ептілік керек»,— деп Ерен іштей қайталады.

Сол кезде кеше Сымбатпен керілдесіп алған Бақшаев көп атынан ұсыныс жасады.

— Осы арадан қайтсақ та болар, ыздиып тұрған бірдеме, қайтіп шыға аламыз бұл бәлекетке?

Сол сәтте шаршағанын да, шаршамағынын да байқатпай, жұрт көзіне елеусіз, қалыс келе жатқан Сымбат шапшаң қимылмен қойын дәптерін суырып алып, бірдемелерді жаза бастады.

«Не жазып жатыр, бұл шіркін?»— деп ойлаған Мәулен оның артынан сыбдырлатпай үнсіз келіп, асыла үңілді.

«Ыздиып... Ыздиып тұрған шың».

Сымбаттың керек сөзді бұлай жазып алып жүретінін осы арада аңғарып, разы болып қалды ол.

— Жоқ, біз қайтпаймыз, орта жолдан қайту біздің дәстүріміз емес,— деді Гүлшат топқа қарап.

Қарсы тұрған Гүлшат пен Ерен жаққа ең алдымен Мәулен бастап өтіп еді, жұрт түгелімен солай ойысты. Гүлшаттың бұл сөзі көп рухын байқау еді. Енді өзі де көнілденіп қалды.

Көп ынғайын аңғарған Дайыров ендігі жолдың қиындығына да ақыл көзін жүгіртті. Осы сәтте оның көз алдына патрбюро секретары елестей қалды.

«Егер Викентий Викентьевич болса, дәл осы арада қандай қорытындыға келген болар еді?»— деп ойлады ол.

«Мүмкін Гүлшат пікірін қуаттаған болар? Мүмкін... жоқ... Өліммен ойнауға болмайды, осы арадан қайтыңдар дер ме?»

Өзінің толық, шымыр денесін жеңіл козғап жүрбақтығы да, ізгілігі де мол маңғаз келбетін бұларға бұрып, дәл қазір Ереннің көз алдында айқын елестеп тұрған Добров жанағы пікірдің екеуін де айтқан секілденді оған. «Жоқ, Добров бұлай демейді. Ол бұл арада мына бір қарапайым шешімге келген болар еді»— деп көп ойлап қорытып, аз шаққа томсара қалған комсомол комитетінің секретары дағдысымен шапшаң сөйледі:

— Жолдастар, біз енді жұбымызбен көтеріле алмаймыз. Аяғын шалыс алған бір адам оның, бәлкім одан да көптің өмірін өлім қақпасына итермелейді. Теп-тегіс шың басына шығамыз деп әуреленбейік. Өзіне өзі сенген, батылырақ бір төрт-бес адамды атымыздан өкіл етейік. Мәулен бұл ақылды мақұлдап қалды. Бірінші болып, сол төрт-бестің бірі өзі екенін айтты. Соған ілесе Манап қол көтерді. Құлшынып шыққандар көп болып еді, ақылдаса келе, Ерен «үш кісі жетеді»,— деген тоқтамға келді.

— Қыздардың бірі ерсін онда!— деді бір дауыс.

Оңаша тұрған екеуге үнсіз барып Гүлшат қосылды. Қалған жұрт Алмалы шыңының ықтасын жағына шатыр тігіп, үстін қармен жауып, бекінісіп алды.

Өрмелеуге қолайлы, жер іздеген төртеу, шыңға сығалай карай отырып, ақыры етекген басталып, шың басына карай батыңқырай беретін бір жіңішке қобыға кез болды. Жаңбыр мен қар суы кескен болмашы жырашық секілді.

Сеніммен бір қалыпта бастап келе жатқан спорт мастері үнсіз мелшиіп тұрған тау жынысына үңіле қарады да, оң қолындағы арқанның шығыршық ұшын бірдемені көздеп жоғары лақтырып қалды. Арқан ұшы қадала кетті. Әр қимылды қапысыз аңдып тұрған үшеу арқан ұшының бұрын қағылған қазыққа іліккенін көрді.

Спорт мастері арқанды бірер ырғап тартты да:

— Бір қарқынпан аумаңдар. Сөйлемейтін боласыңдар.

Бұйрықты ымнан түсінесіңдер,— деп жедел айтты. Содан соң еппен батыл өрмелеп жоғарыға кетті.

— Қәне, менің соңымнан еріңдер!

Спорт мастері кейінгілерге қарайлап тым баяу өрмелеп келеді. Сол ырғақпен олар күн бата жүз метрдей биіктікке көтерілді.

Қараңғылық жан-жақтан елеусіз туып, ымырт үйіріле берді. Сол сәтте олар төрт адамның аяғы қатар сыймас бір кішкене тиянаққа тап болып, тыныс алды.

Төртеуі де ең әуелі жоғарыға көз салды. Тылсымдай тас түйін болып қараулытып құз тұр. Содан кейін бір-біріне қарасты. Әр көзде «не істеу керек?»— деген сұрақ бар. Олар бір-біріне сондай жақын тұр. Қалай демалғаны, қалай қабақ қаққандары да, жүректерінің қалай соққаны да бір-біріне тым айқын сезіледі. Үн жоқ. Аспан да емес, жер де емес, мына бір табан тірер тар қыспақты табыттай тыныштық басқан. Сол тыныштықты ең алдымен спорт мастері бұзды:

— Енді өрлеу қатерлі,— деді ол.

— Олай болса үшеуің арқаннан ұстап жерге түсіңдер. Ал мен... мен...— деп күмілжіді Гүлшат.

Мәулен мен Манап тіксіне қарады.

— Ал сен?..

— Мен осы арада түнейін... Арқанмен байлап кетіңдер.

— Жоқ, онда бәріміз де осы арада болайық,— деді Мәулен.

Спорт мастері бұл ұсыныстыкостамады.

— Бір адамдық орынға төртеу қайтып сыймақ? Қатерлі ұсыныс. Біреуміз сәл қалғып кетсек, бәріміз де құрытын боламыз.

— Онда бәріміз де төменге түсеміз. Тыныстап алып ертең қайта көтерілетін боламыз,— деп Мәулен тағы да ұсыныс жасады.

Гүлшат көнбеді:

— Шынымды айтайын. Төменге түссем, ертең сендерге қайта ерс алар жайым жоқ. Шаршап қалдым. Мен не болса да осы арада түнеймін. Жалғыз-ақ ыстық шаймен термусты қалдырып кетіңдер. Тоңсам, бойымды жылытайын.

Қалған үшеуі тағы да бір-біріне қарасты. Содан кейін спорт мастері Гүлшатты арқанмен орай бастады. Манап термусын берді. Мәулен қойнындағы бутербродын ұсынды да:

— Байқа, тоңып қалма!— деді. Даусында сондай бір жылылық бар. Гүлшат жоғары қарап еді, үшеуінен де басы озып, күліп тұр екен ол. Сондай жақын тұр. Тіпті алған демі де мұның бетіне білінді. Гүлшатқа кенет бір сезім пайда бола қалды. Мәулен мына бір шыңдай қол жетпейтін биік болып көрінді.

Кенет Мәулен аласарып кетті. Басы мұның кеудесіне қатарласты.

— Тағ атқанша... Ал сау бол!

Үшеуі қарандап төмендей берді. Ендігі сәтте бәрі де ғаламат бір тұтас дененің көленкесі сияқтанды да, барабара қараңғылыққа сіңіп, көзден ғайып болды...

Мұндай оқыс оқиғаны естіген Ерен тым қатты реңжіді. Олардың Гүлшат үшін жауапкер екенін айтты. Комсомолдық намысына тиіп, жете ұрсып, тәртібін бюрода қарайтынын білдірді.

Бұлар шын жайды айтып, түсіндірмек болып еді, Ерен тыңдаудан қалды. Ол спорт мастерінің: «Гүлшат хауіпсіз, арқандап кеттік біз оны» деген сөзін де тыңдамады.

— Қазір Гүлшатты алып түсіндер.

— Біз қазір Гүлшат тұрған жерге жете алатын жайда емеспіз. Жеткен күннің өзінде де оның қайтпас мінезін білесің ғой. Түспейді, шынымыз. Ал комсомолдық борыш десең, тәртіпті бұзды десең, біздер қайта шығамыз. Жеткен жерімізде қаламыз.

Ашуын бірте-бірте ақылына жеңдірген Ерен ойланып барып райынан қайтты.

Енді Гүлшаттың қайда тұрғанын, қазықты кім қаққанын, арқанды қалай байлағанын, беріктігін қазымырлана сұрай берді.

Мәулен жөндеп ұйықтай да алмады Көзі ілінсе-ақ бнік құздан құлап бара жатқан Гүлшат елестейді. Шошып оянып, ұзақ жатады да, талығып барып тағы ұйықтайды. Тағы да жаңағы көрініс қайталанады. Біресе қазық суырылып кеткендей, біресе арқан үзіліп кеткендей болады. Енді бірде оның құлағына құлап бара жатқан Гүлшаттың шынғырған даусы келді. Сескеніп оянып, көп жатты.

— Сен де ояумысың?— деп бір уақытта қасында жатқан Манапқа бұрылды.

— Әлде бірдемеден шошып ояндым ғой дейміп. Көзге тал байлағандай. Жұмылар емес тіпті.

Мәулен Манапқа қарай тақала берді.

— Манап!.. Менің құлағыма адамның ашы даусы келгендей болды.

— Мен де естігендеймін сондай бір даусты.

Мәулен үрейі күшейе түсті. Екеуі де бір-біріне үндеспей қарап аз жатты. Содан соң бірін-бірі ойша түсініп түрегелісті. Жүгіре басып Гүлшат тұрған жерге барды. Қара кеніреу зор тұлға томсарып сұлық тұр.

— Гүлшат!— деп дауыстады екеуі де қатарынан. Дауыстары Гүлшатқа жетпейтінін білсе де, жұбанышпен үміт арта айқайлады. Қорқынышы мол табыттай тыныштық басқан түнде бұлардың даусы таудан тауға жаңғырыға секіріп, алыстап, әлдеқайдан барып семді. Ұзақ тыныымсыз ызыңнан басқа селтең еткен дыбыс жоқ.

Осының бәрі бұлар бойындағы үрей жалынын үрлей түсті.

Екеуі де етекті сипалай бастады. Әлденені іздейтіндей.

— Арқан да жоқ,— деді Манап үрейлі кескінмен.

— Осы бір тұста болуға керек еді,— деп Манап үрейін Мәулен де көтере түсті.

Осындай шала ұйқымен үрейлі түн де өтті. Шығыс жақ сызаттанып, таң білінгенде бұлар тағы да сол жерге келді. Тасқа қадалып өскен жалғыз тал аласа шөпке ұқсап қозғалыссыз тұрған Гүлшатты жіті көзді Манап бұрынырақ шалып, Мәуленге оны меңзей көрсетті. Екеуі де уралап жіберді. Бұлардың қайта келіп әуреленерін алдын ала жорамалдап, жинап алған арқан ұшын Гүлшат төменге лақтырды.

Аз да болса мызғып тыныққан үшеу шапшаң өрмелеп Гүлшатқа жетті.

Ұзақ уақыт қозғалмай тұрып, көрер таңды көзімен аткызған Гүлшат өңі қуарып, жадау тартып қалған. Сонысын жасырмақ ниетпен күле сөйлеп әзіл айтып еді, онша әсерлі шыға қоймады.

Бұлар термусқа құйып ыстық тамақ әкелген-ді. Соны Гүлшатқа ішкізіп, әлдендіріп, тағы ілгері жүрді.

Тағы да талай қиындықтардан өтті. Тағы да талай қорқынышты мезеттер кезеулі қанжарын жүрекке сұқкылап-ақ бақты. Сол кереметтердің бәрін кешіп, шың басына бұлар күнмен таласа жетті.

Темір сапты көкала үлкен туды, бейбітшілік туын Гүлшат өз қолымен дүние төбесіндей болып, аспанды белуарлап жатқан Алмалы тауының ең биігіне қадап, екі жерден буған жіңішке жібін қиып жіберді.

Жалау желмен ойнап сатырлап ала жөнелді.

Иықтағылар да көріп қалған еді.

Мұнартып шыққан күн шұғыласына малынып, биік құзда үшеу тұр.

Бейбітшілік туы тулай соғып, мызғымас күшін танытады. Ту толқыған сайын, екі жақтан салынған кішкене көгіршін тұмсығына жасыл жапырақ тістеп алып, шыққан күнмен таласа батысқа беттеп қалықтап ұшып бара жатқандай еді...

...Ерен Мәулендi қолтығынан ұстаған қалпы, диванға отырғызды да, бірден сұрай бастады:

— Ал сөйле, кәне?..

— Өзімше жаман өтпеді ғой деймін. Жұрт әйтеуір ұйып тыңдады.

— Қанша адам сұрақ қойды?

— Түсінікті болғаны да, жырыла шығып сұрақ ұсынғаны шыға қойған жоқ.

Ерен бет құбылысын тез өзгертіп жіберді. Қабағын сәл жиырып, ойын бір нүктеге қадағандай болды да, түрегеп кетті. Содан соң оң қолын бір сілтеді:

— А, міне бұл — жаман. Сұрақтың болмағанын — әңгіменің дәмсіздігінен деп біл. Бірінші жол — сыйлы жол деп үндемеген ғой. Егер екінші рет дәл осылай барсаң... онда қуып шығады... ой жүгіртші өзің. Ішкі-сыртқы жағдайдың олар көңіл аударmайтыны бар ма, сірә? Әрине жоқ. Жұмысшы ағайындармен ойнама қазір.

Мәулен ішінен «рас-ау» деп мойындап қалды.

— Материалды жете меңгеріп алып, кафедрадан сөйлегендей етіп, салдырта беру де жеткіліксіз. Қадуілгі өздерімен өздері болып, ортасында отырып, еркін әңгімелеу керек. Кей жерінде, тіпті талас тудыра сөйле. Өз пікірлерін ортаға салуға мүмкіндік бер. Ресми ұстама өзің-ді,— деді ол.

Мәулен жақсы бір көңілмен университеттен шықты. Өзі қатарлы Еренің тәжірибелілігіне, керек болғанда ақыл-кеңес те бере алатындығына разы болып ойлана шықты. Жұрт мұны салқын қабылдаған секілденді енді. Тіпті ана бір Саттарова деген қара қыздың келбетінен мазақ күлкі де сезілді-ау осы.

«Жоқ, жаңа бір әдіс табу керек екен»,— деп ойлады Мәулен. Трамвай тоқтайтын жерге қалай келгенін де байқамай қалды.

Кенет бір жіпшіке дауыс шықты. Жалт қараса Гүлшат тұр. Оны да байқамапты. «Ренжіп қалды ма екен?»— деп көңіліне түйткіл алып еді. Ренiш сездірген Гүлшат жоқ. Баягы ақжарқын қалпында. Әрнәрсені бір айтады, көңілді екенін танытады. Ренжімек түгіл ойына да алмаған. Ал Инеш болса ше?

«Ал Инеш болса ше?..» Осы бір сұрақ Мәулен ойына ең алғаш Гүлшатпен бірге тауға шыққанда оралған еді. Гүлшаттың жарқын мінезін, қайраттылығын, күй талғамайтынын, әйел болып ешкімге еркелік жасамайты-

нын көріп танығаң сайын «ал Инеш болса?..» дей бергең ол.

Сол ой міне тағы да оралды. «Ал Инеш болса маған әдейі қарамадың деп өкпелеп қалған болар еді» деп жорыды Мәулен.

Трамвай көп күттірді. Гүлшаттың ұсынысы бойынша екеуі жатақханаға жаяу тартты. Ұзақ жүрді. Мәуленнің басына әр түрлі шытырман ойлар орала берді. Солардың соңы барып Ерен айтқан сөзге, ертең сайлаушылармен өткізер әңгімеге барып тірелді.

Бір кезде Гүлшат одан:

— Мәулен, неге көңілсіз келе жатырсың?— деп сұрады.

— Мен бе?— деп таңданды Мәулен. Сөйтті де Гүлшатты қолтықтап алды.— Көңілсіз келе жатқаным жоқ.

— Жасырма!

Мәулен оған тіктеп қарады. Гүлшат та сондай бір жұмсақтықпен күле қарады.

Кенет Мәулен жүрегі дір ете қалды. Бетіне ыстық қан тепті. Ол енді аңғарды: Гүлшат манадан бері едәуір бір буманы көтеріп келеді екен. Неғып Мәулен байқамаған соны? Ұят-ай!

— Ғапу ет, Гүлшат, қолыңдағы жүгінді маған бер. Мен көтерейін.

— Со да сөз болып па! Өзім де көтере аламын. Ауыр болса, алып жүр деп мана айтпас па едім,— деді Гүлшат.— Одан да сен жалтарма. Жаңағы көңілсіздігіңнің мәнін айт.

«...Со да сөз болып па! Өзім де көтере аламын. Ауыр болса алып жүр деп мана айтпас па едім...»

Мәулен есіне тағы да Инеш түсті. «Ал Инеш болса ше?» Осы кезде олар жатақханаға да келіп қалған еді.

Үлкен үйді айналып, аулаға кіре берісте жуан қара ағаш тұратын. Бұлар соған жақындай бергенде арғы тасадан Мәулен әлі көрмеген, қалталығынан өнірі арқылы жағасына дейін қара құндыз тартқан кара көк драп пальтолы Инеш шыға келді.

Қолтықтасып келе жатқан бұларды кенет көріп, іркіліп қалды. Қуанышты кейпін асығыс өзгертіп, қабағын шытты. Қыз жүрегін сәл бір қызғаныш шымшылай бергендей. «Мен мұны іздеп жүрсем, әлдекіммен сыр шертісіп келеді екен ғой»— деп те қойды. Мұның бәрі жалғыз қабақ қағыста болған еді. Ендігі сәтте Инеш ұмтыла беріп, бұрынғы қалпына барды. Күле, ақжарқындана сөйледі:

— Сендерді іздеп келіп едім. Тоса-тоса шыдамым таусылды. Қеткелі шыққан бетім еді. Ой, жақсы болды тіпті.

— Кімді іздеп келгенің мәлім бізге...— деп Гүлшат сөзге әзіл араластырып, дауыстап күлді. Сәл қысылыңқыраған Инеш Гүлшаттың қолтығынан алды. Өзінің әзілге орашолақтығын танытып, ақтала сөйледі:

— Жоқ, Гулечка, тіпті олай емес. Сені іздеп келдім дегенім жоқ па? Театрға барайық деп, әдейі келгенмін. Қуанышымды сендерге айтпағанда кімге айтамын! Ойпырай, тіпті олай бола қалады деп ойламаған едім. Тіпті үстімнен бір жүк түскендей болды...

Инештің бұл айтып тұрғаны өз мақаласы жайында болатын. Анада Белгіғұлов сөзіне елтіп шыққан Инештің көз алдына жақсы, даңқы зор келешек келе қалған. Сол келешектің кілті тек Майқан айтқан сөздердің орындалуында ғана тұрғандай болған-ды. Сондай сезіммен келіп, рефератын тағы да қарап шығып еді. Белгіғұлов артық деп тапқанның бәрін жойып, Белгіғұлов жетпейді дегенді қосқан. Сөйтіп тағы да Майқан Белгіғұловтың табалдырығына келген еді. Ойында күдігі де бар. Майқан салқын қабылдар да секілді. Тағы да: «Ана жері жетпейді, мына жерін қате алыпсың»— деп қазбалай беретін секілді. Инеш содан шошынады. Бірақ іс басқаша басталып, басқаша шешілді.

Майқан күтініп-ақ отыр екен. Инешті көріп жеңіл басып түрегелді. Қолтығынан сүйемелдеп, пальтосын шешіндірді.

— Бітірген боларсың мақаланы? Тез бастыру керек,— деп жұмсақтықпен күле қарады.

Жылылық райына кірген Инеш үй ішін енді байқап отыр. Бұл үйдің тыныштығы мен тазалығы Инешке өз үйін елестетіп жіберді. Тіпті көп заттар Инештің ақылкенесімен орналастырылған секілді. Майқанның көлденең қабырғада тұрған суреті де орнына ілінген. «Именно портрет осы жақта тұруға керек,— деп қорытты Инеш өз ойын.— Қалайша бұл жайды бұрын келгенде байқамағанмын. Шіркін, Мәуленді осы талғаудың биігіне шығарар ма еді?!» Ол осыны іштей айтып сәл тоқталып қалды.

— Ал, оқы, тыңдалық,— деген Майқан даусы жаңағы тілеу-арманды үзіп кетті.

Инеш қиналусыз, дірілсіз оқып шықты.

Бұған төніңкіреп, күле қарап отырған Майқан қуана дауыстады.

— Майқан адаспаған. Біледі ғой Майқан кімде қандай талант барын. Өте жақсы. Баяғыдан бері шын кіріспей жүргенсің ғой. Міне көрмейсің бе? Бас-аяғы бүп-бүтін бір мақаланың шыға келгенін. Жарайсың, тіпті жарайсың. Майқан қолына қызыл қарындаш алды да мақаланың бірінші бетіне «тез басылсын» деген қиықтама соқты. Инешке қарады.

— Тез редакцияға жеткіз.— Содан кейін Инештің қолын алды да өзіне тартты. Жас балаға ұқсатып мандайынан сүйді. Инеш анадағыдай жәбірленген де, ашуланған да жоқ. Қуаныш алып қалған жүрегі сыртқа шыққан соң тулап кетті. Сол қуанышты айтып жеткізбекке бірден жатақханаға, Мәуленге тартқан...

Міне енді сол жайды Мәулен мен Гүлшатқа жете түсінбей қала ма дегендей, балаша сан қайталап айта берді. Бірақ Мәулен Инеш тілегендей ұшпа ықылас білдіре қоймады.

— Қабылдағаны тым жақсы болған екен,— деп байсалдылықпен қуаттады.

Ал Гүлшат шын ықыласын білдірді:

— Мақаланың жақсы шығуына тілектеспін, Инеш.

— Ой, рақмет, Гулечка!

— Ал нәсілді өзгерту мәселесі жайында Дарвин іліміне сүйенген боларсың? Бұл жөнінде үлкен ғылыми жаңалықтар ашылды ғой.

Инеш бір сәтке күмілжіп қалды да, жалтара сөйледі:

— Ой, Гулечка, сұрақ қойып, жауап беретін орын осы ма? Кейін сөйлесерміз ол жөнінде, қазір сендерді театрға шақыра келдім деп тұрмын ғой...— Содан соң ол селкостау тұрған Мәуленге еркелеп қабақ көрсете қарады.— Неге үндемейсің? Әлде менімен баргың келмей ме?

Мәулен кескінінде аянышты бір құбылыс пайда болды.

— Инеш, мен сондай қуаныштымын. Ал бар ғой... сонда да... тіпті бүгін театрға бара алмаспын деймін. Былай етсек, не бүрсікүні барсақ... қайтер еді?

— Бүрсікүні? — деп Инеш ашуы мен күлкісі де, еркелігі мен салмағы да аралас кейіппен Мәуленге сұрана қарады.— Мен не, бүрсікүнге дейін қой бақпақпын ба? Жоқ, бүгін барамыз.

Инеш, өзің түсінші енді, менің ертең өткізетін әңгімем бар. Соған дайындалуым керек, осыны түсінші. Жұрт алдында не сөйлеріңді білмей жатсаң... содан артық ұят болмас та...

— Түу, қандай дайындық керек соған. Газетті ашып қой да, оқи бер. Бәрібір түсініп жатқан олар жоқ.

— Олай етуге болмайды, Инеш. Олар дегенің саясатқа өзіңнен орман жүйрік.

Инеш ренжіп, шағылып қалды. «Мен үшін ұлы істерге, құрбандыққа дейін бара алады»— деп түсініп, сүйіп жүрген Мәуленнің өз жүрегіндегі соншалықты шексіз қуанышты — бес-алты ай бойы еңбек қуанышының кішкене бір бөлшегін де сезіп, түсінбегеніне ренжіді. Сонысын айтып та салды.

— Менің басымдағы жайды түсінуің керек қой, Мәулен.

— Түсініп тұрмын. Бірақ одан да үлкен жұмыс кездесіп қалды. Дайындалмай барғаннан бармағаным жақсы.

«Одан да үлкен жұмыс кездесіп қалды. Ihы... одан да үлкен жұмыс?»— Инеш бірнеше рет іштей қайталап алды.

— Ну бір рет бармай-ақ қой.

— Көпті күттіруге болмайды, Инеш.

— Әне, енді, мұның бір осындай гуманизмі бар. Бұрып алып көр кәне.

— Көп адам жиналып күтіп қалса шынында да ұят болар,— деп Гүлшат Мәуленді жақтай сөйледі,— Мәуленге рұқсат бер. Ал менің бүгін кешке қолым бос. Солтүстік мұз мұхитына барып қайтайық десең де әзірмін. Жалғыз-ақ киінің шығайын.

Инеш ерекше бір салқын кейіппен үндемей қалды.

Мәулен қош айтысты да жатақханаға бет алды.

27

Бозжанов Добровтың ақылын алды. Университеттің биология, философия факультеттерінде арнаулы курс жүргізді. Студенттерді диссертациясының негізгі-негізгі мәселелерімен таныстырды. Таныстыра жүріп көп ізденді. Іздене жүріп көп фактылар тапты. Осының бәрі оның биология ғылымы бұрын білмеген бір жаңалыққа, жаңа бір қисынға жетеледі. Жаңалық қашан да жат көрінетіні, дау-шар туғыза келетіні бар емес пе! Кәрім бірақ сескенбеді. Ере берді, ере берді. Асықпады, саспады. Аса бір құнттылықпен алдағы сайысқа дайындалды. Ақыры бір тоқтамға келді. Содан кейін бір күні баспасөз бетінде: «Биология ғылымының докторы атағын алу үшін Кәрім

Бозжанов диссертация қорғайды» деген хабарландыру пайда бола қалды.

Аманова осы бір күнді асыға күткен еді. Басқа шаруасын тастап әдейі келді. Вестибюльде кісі көп екен. Көп арасынан өз жолдастарын іздеді. Кенет көзі Бозжанова Енлікке түсті. Бозжановтың өзіндей бір қара жігітпен сөйлесіп тұр. Қазақ әйелдерінде сирек кездесетін ақтығы ана қара жігіттің қасында тіпті айқын көрінеді. Гүлшат езу тартты. «Кәрім Бозжановичтің қаралығын ерсі санамай ма екен?»— деп ойлады. Кенет өзіне өзі ұрсып тастады. «Ойға не болса сол түседі екен-ау. Бозжановтың өзі қара болғанмен жүрегі ақ қой. Енлік соны білмейді деймісің!».

Бірде Гүлшат — «аса тату тұратын жұбайлар. Енлік керемет ақылды әйел»,— дегенді естіп еді. Сол сөз есіне түсті. Сондай бір жылылықпен қайта қарады. Жақсы киінген. Дөңгелек жүзіне әсем жарасқан шляпасының артынан шоқпардай болып қара шашы көрінеді. «Жазып жіберсе өкшесіне түсер-ақ»— деп ойлады Гүлшат. «Биолог болмаса да жолдасы диссертация қорғайтын болған соң келген ғой». «Биолог болмаса да...»

Гүлшат ойына Мәулен түсті. Әр жерге көз салып еді, көрінбеді. Сәл көңілсіздік басты. Әйелдік бір сезімі оянғандай. Бұл диссертация қорғаса осындай бір жанашыр жақын адам келмейтін сияқты болып кетті. Байқаса Гүлшат жұрттан оқшауырақ жалғыз тұр екен. Қолайсыз сезінді. Кейін жүрді. Кіре берісте Манап Балгабаев тұр. Қуанып кетті. Шапшаңырақ басып қасына барды. Бұрын үнемі жымиып күліп, әзіл айтып, біреуді кекетіп жүретін Манап қазір салқындау сияқты.

— Неғып тұрсың бұл арада?

— Жай... бір кісі күтіп...

Гүлшат дағдысынша әзілдей сөйледі:

— Түрің жаман. «Келмей қала ма?»— деп қобалжып тұрсың ғой. Таныс қызың болды ғой.

— Ие, таныс қыз,— деді Манап сәл езу тартып. Содан кейін үндемей қалды.

— Жүр, кіре берейік. Керек болсаң іздеп тауып алар,— деді Гүлшат.

— Мына жұрт арасынан таба алушы ма еді!?

Манап есікке қарады. Гүлшат болса өз дегеніне көндірмей коятын емес.

— Орыннан құр қаламыз, жүр. Күткенің де мендей-ақ болар,— деп әзілдеді. Дөрекілігі, соңынан қалмай тұр-

ғаны емес. Бес жыл бірге болып үйреніскендігі, сыралғы болғандығы.

Екеуі залға кірді. Ең артта бос қалған бір жерге барып отырды.

Халық көп жиналған. Бес жүз кісілік мәжіліс залында жұрт пін тіресе отыр. Ғылым академиясы мен түрлі-түрлі ғылыми-зерттеу институттарынан, қаланың жоғары оқу орындарынан келген ақ басты профессорлар мен шаштарына қылау кіріп қырауыта бастаған доценттер, оқушылар, ғылыми қызметкерлер мен аспиранттар, студенттер... Шаруа киімділер де бар. Тегі қала төңірегінен келген колхозшылар болса керек.

Мәжілісті университеттің ректоры Жабаев Әубәкір ашты. Добровтан басқа стол басында отырған ғылыми кеңестің жуан-жуан мүшелерінің жүзінде айырықша бір сұс бар. Бірі мұртын сылап, бірі есінейді. Үшіншісі залдағыларды жақтырмағансып тыжырынады. Ал шеткерірек отырған Белгіғұлов бұлардың біріне де ұқсамайды. Әдеттегісінен жеңілдеу, көтеріңкілеу отыр. Бозжанов көрінбейді. Сірә, төменде алдыңғы қатарда отырса керек. Гүлшат Манапқа бұрылды. Ол бір тілім қағазға әлдебірдемені шұқшия жазып жатыр. Гүлшаттың өзіне бұрылғанын көріп қалқалай берді. Гүлшат «бұл шіркінге не болған?»— деп өкпелеңкіреп қалды. Манап жазған қағазын екі бүктеді де, сәл отырды. Содан соң алдындағы кісінің иығынан қақты да «президиум бастығына» — деді.

Гүлшат оған қайта еңкейді:

— Немене, сөйлейсің бе?

Манап Гүлшат сөзін елеусіз қалдырды.

Мінбеге Бозжанов көтерілді. Жұрт дүрліге қол соқты.

Манағы бір шаруа отырған жерден алақан шартылы тіпті ашы, ұзақ шықты.

Гүлшат байқап отыр, Манап тағы да қағаз жазып президиумға жөнелтті.

Бозжанов сөзін қызық бастады:

— Мен аңға шығып, ойда жоқта мол қазына тығылған жамбыға кездескен мерген сияқтымын.

Залдан күлкі естілді. Бозжанов сөйлей берді:

— Әуелі жаздық қатты бидайды күздік қатты бидайға айналдырмақшы едім. Енді әңгіме түрдің пайда болуы жайында болып отыр. Түрдің пайда болу процесін Дарвин данышпандықпен шешіп берген болатын. Мен оған әсте қарсы емеспін. Бірақ Дарвин дамудың, өзгерудің, түр пайда болудың эволюциялық жолын ғана алған. Ал

біз соның революциялық жолын аштық. Оны біз мына фактылармен дәлелдейміз...

Гүлшат ұйып тыңдады. Бозжанов логикасының күшіне, келтірген дәлелдерінің дәлдігіне, даусыздығына ырза бола тыңдады.

Бозжанов жуан портфеліне қағаздарын салып, мінбеден түсті. Тағы да қол соғылды.

Үш оппоненттің бірі атақты академик, екіншісі Ленин атындағы Бүкілодақтық Ауыл шаруашылығы академиясының Қазақстан филиалының белді бір қызметкері, жоғары ғылыми дәрежесі бар адам болатын. Біріншісі диссертацияға деген қарсылығын айтты. Екіншісі диссертацияның жақсылығын айтты. Үшіншісі жақсылығын да, қарсылығын да айтып түсті. Бірінші оппонент сөзінің қорытындысын «Бозжанов диссертациясы дарвинизмді жоққа шығарады»— деп бітірді. Залдан қуаттаған дауыстар шықты. Қол соғылды. Гүлшат тағы да Манапқа қарады. Тағы да записка жазып жөнелтіп жатыр.

Мінбеге екінші оппонент шықты. Ол сөзін «Бозжанов диссертациясы дарвинизм ғылымын байытады»— деп бітірді. Тағы да залдан қуаттаған дауыстар шықты. Қол соғылды. Манап президиумға тағы да қағаз жөнелтті.

Ал үшінші оппонент сөзін «Бозжанов диссертациясы бір есептен дарвинизмді байытуы да мүмкін, бір есептен байытпауы да мүмкін»— деп тамамдады. Оған да сатырлап қол соғылды.

— Кім сөйлейді?— деді ғылыми кеңестің председателі. Терезеге қарап салмақпен отырған Бозжановтың көз алдына Белгібұлов елестей қалды. Қәрім оны өзіне деген қарсы күштің ұйытқысы деп біледі. Бірақ Майқан сөйлемеді. Алғашқы сәтте «мен сөйлеймін»,— деп ешкім де сұырыла қойған жоқ.

Жабаев шүнірек көзіне көзілдірігін ілді. Алдында жатқан үш-төрт тілім қағазға үңілді де:

— Балғабаев деген кім?— деп сұрады. Манап абыржып қалды. Гүлшат:

— Балғабаев мына жігіт,— деп Манаптың иығынан қақты. Естімей қалды деп ойлады. Манап созалаң тұрды.

— Мен Балғабаев.

— Мыналарын не? Сөйлейсің бе, сөйлемейсің бе?

Манап үндемей қалды.

Гүлшат сыбырлап жатыр.

— Сөйлеймін деген соң сөйле, Бозжановтан ұят болады.

— Балғабаев, кәне, тезірек!— деп председатель қоңырау қақты. Дулап кеткен жұртты басты. Манап үндемеген қалпында мінбеге қарай беттеді.

— Жарайсың, Манап. Жақсылап сөйле,— деді қуанған Гүлшат оның соңынан.

Манап сүйретіліп барып мінбеге шықты да, кем шақ үндемей тұрып қалды. Жалпақ сары беті қызарып, көз орнындағы кішкене екі кесік жымдаса түскен. Зал арасынан «Мылқау ма мынаның өзі?»— деген күбір жүгірді. Гүлшат күліп отыр:

— Мына шіркінге осыншама қысылып не болған?

— Жолдастар!— Манаптың даусы шықпай қалды. Жұрт ду күлді. Қоңырау соғылды.

— Жолдастар! Мен Бозжановтың шәкіртімін. Мен Бозжановты жақсы көремін. Бірақ бар ғой мына осы Бозжанов теориясына күдігім бар. Қалайша бір түр екінші түрге ауыса қалады?

Жұрт тағы да шулап кетті. «Мынаның есі ауысқан шығар?»— деп аң-таң болған Гүлшат.

— Аралық форма қайда? Дарвин айтқан аралық форма? Көрсетіңіз,— деп терісі құрысқан бір доцент кушық маңдайын докторантқа бұрды. Бүгін мелянапус, таң ата бере эритроспермум бола қалған жоқ қой. Мелянапустың эритроспермумға айналу порцесін баяндаңыз!

— Ие, соны айтсаңыз. Ауысудағы аралық форманы көрсетіңіз,— деп стол басындағы бір ғалым жаңағы доцентті қостап қойды.

— Міне бұл Дарвинді жоққа шығару болып табылады,— деп маңағы академик оппонент теріс қарап отырды

Жабаев қоңырау қақты.

— Жолдастар, тынышталыңыздар. Шешенді тоқтатып қойдыңыздар ғой. Пұрсат беріңіздер.

— Пұрсат! Пұрсат!

— Менің бар айтарым сол ғана,— деді де Манап мінбеден түсіп екінші жақпен айналып кетті.

Енді қайтып бұл жаққа келмейтінін Гүлшат бірден білді. «Ғажап. Сенейін бе, сенбейін бе құлағыма?» Бойын бір түрлі ашу биледі. Ұшып түрегелді де қолын көтерді. Жүгіре басып мінбеге келді. Бәрі де бір қабақ қағыста, ойда жоқта болған жай. Не дерін қорытындылап та үлгірмеген. Жаңағы Балғабаевқа ұқсап үнсіз тұрып қалуды да ұят санады. Жүрегі дүрсілдеп кетті.

— Жолдастар!..

Енді не деу керек? Қенет жаңағы Балғабаевтың «шәкірт» деген сөзі есіне келе қалды.

— Жолдастар! Балғабаев жаңа өзін Бозжановтың шәкіртімін деді. Мен де Бозжановтың шәкіртімін...— Гүлшат залға қарады. Жұрт тыныштalып қалған. Жүрегі орнына түсті. Даусының дірілі де азаяйын деген. Енді орныға сөйледі.

— Бозжанов диссертациясының тағдырын, әрине, біз шеше алмаймыз. Оның тағдырын өздеріңіз шешесіздер ғой. Мен тек бір ғана шындықты айтқым келеді. Ол шындық Балғабаевтың өтірік айтқандығында. Қалайша бір түр екінші түрге ауыса қалады дейді. Өз көзімен көрсе де солай дейді. Күзде біз Қегенге барғанбыз. Сондағы колхоз председателі Сексенбаев пен агрономы Модест... ну, жарайды аты-жөнін ұмытып қалдым.

— Модест Владимирович. Мен мындамын;— деп ұзын сақалды біреу залдың орта тұсынан тұра берді.— Дұрыс айтып тұрсың, қызым. Кәзір мен толықтырамын. Сөйлей бер.

— Модест Владимирович! Өзіңіз де осында екенсіз ғой. Тіпті жақсы болған. Сонда сіз бізге жаздық бидайдың масағынан бірнеше қара бидай алып көрсеткен жоқ па едіңіз?

— Көрсеткем, көрсеткем, қызым.

— Олай болса Балғабаевтың өтірік айтуы ұят. Балғабаевтың өзі де сонда сіздердің алдыңызда баяндама жасаған. Менің ойымша оны айдап салып отырған біреулер бар,— деп Гүлшат мінбеден түсе беріп еді, Белгігұлов сұрақ қойды.

— Аманова, осы сөзді ойланып айтып тұрсың ба?

— Әрине.

— Онда Балғабаевты кім айдап салды демексіз?

Гүлшат Белгігұловқа тіктеп қарады:

— Ол мәселен сіздің де қолыңыздан келеді,— деді де жүріп кетті.

— Жауап бересің әлі,— деп қалды Белгігұлов.

Әлгі бір кезде айнынқырап кеткен зал іші қайта түзелді. Стол басында отырғандар өзара сөйлесіп, күлісіп қалды. Мінбеге Модест Владимирович шықты. Содан кейінгілердің бәрі де Бозжановты жақтай сөйледі. Кәрім мінбеге қайта көтерілді.

Мінбе ернеуінен мықтап ұстап алды. Қолының қалтырағанын білдірмейін дегендей. Бірақ даусы орнықты шықты. «Дегенмен ұстамды адам ғой. Жарайсың, Кәрім»,— деп қойды Гүлшат.

— Маған тағылған екі айып бар,— деп Бозжанов тым еркін бастады. Өз диссертациясының маңыздылығын

қайталап айтып жатпады. Істің тоқетеріне көшті. Бұл да бір ұтқандық.— Мен жасаған тәжірибенің қайталанбайтын, кездейсоқ құбылыс деген айып дәрменсіз айып. Мен ол жөнінде көптеген мысал келтірдім. Оны жаңағы сөйлеген Модест Владимирович те құптады. Керек десеңіз жүзеннің бір түрден екінші түрге күрт өзгергенін академик Геллер де байқаған.

Ал енді аралық түр дегенге келейік. Аралық түр деген жоқ, жолдастар. Су мен будың арасында қандай аралық түр бар? Жылқының есекке, қасқырдың түлкіге айналу процесіндегі аралық түр дегенді қай археолог тапқан екен?

— Аралық түр деген Дарвиннің қиялында ғана болған,— деп Добров Бозжановты құптады.

Кәрім сөйлей берді:

— Су бойына бірте-бірте жылылықты жинай береді де жүз градусқа жеткенде күрт қайнайды. Буға айнала бастайды. Мелянапустың эритроспермумға айналуы да солай. Өзін қоршаған төңіректің әсер етуімен бірнеше жыл ішінде өз бойына жаңа бір белгілерді жинай береді де, жеткен жерінде күрт ауысады. Өзгеріс қай клеткадан басталады? Қалай басталады? Ол әлі бізге қараңғы. Ол жаңа бір диссертацияның тақырыбы. Біреу ішер дәмге менің қол сұққым келмейді,— деп бітірді ол сөзін.

Зал ішінде аралатпа күлкі жүгірді. Үзіліс жарияланды.

Аманова сыртқа шықты. Жұрттан оқшауырақ Манап тұр. Ол бұған сондай жеккөрінішті болып көрінді. Гүлшат теріс айналды. Жіңішке бір дауыс естілді.

— Қел деп шақырып, тоспағаның қалай?

Гүлшат қайта қарап еді. Инеш екен.

— Ау, Инеш!— деді қуанып кеткен Гүлшат. Ұмтыла беріп тоқтап қалды. Естімеді ме, елемеді ме, кім білсін, Инеш Манаптың қолтығынан алып, ілгерілей берді.

— Жақсы сөйледің, Манап. Тіпті жақсы сөйледің. Мен тіпті қуанғандығым сондай, қол соғып жібере жаздап әзер отырдым,— деп барады.

«Е, манағы таныс қызың Инеш екен ғой»,— деп ойлады орнына келіп отырған Гүлшат. Кенет Инештің Манапты үнемі ұнатпай жүретіні есіне түсті. Сол Манап оны мына мәжіліске шақырған. Қызық!

Қоңырау соғылды. Есеп комиссиясының председателі Бозжановқа көпшілік дауыспен «Биология ғылымының докторы» деген дәреже берілгенін хабарлады.

Кәрім сыртқа шықты. Он-он бес адамның ортасында Майқан Белгіғұлов кетіп барады.

— Осыны секірмелік деп. Бұл бұдан елу жыл бұрын Дефриз ашқан кәдуелгі мутация,— деді Майқанды қолтығынан ұстап алған әйел дауысты біреу.

«Осы Белгіғұлов неге сөйлемей қалды?»— деп ойлады Кәрім. Жұрт жиналып қалды. Қаумалап, құттықтап жатыр. Шын құттықтаушылар да, жарамсақтар да бар. Оны Кәрім енді аңғарғандай. Айрықша бір қуанышы да жоқ секілді. Төрт-бес жыл ішінде Кәрім осы жолда қаншама еңбегін сарп етпеді. Қаншама жерлерді аралаған. Қаншама кітап қоймаларын ақтармады. Соның бәрін дәл осы бір жақсы күн үшін істеген еді. Міне енді жақсы сөздер естіп жатыр. Не ғажап, жүрегі бір селт етпейді. Жоқ, Кәрімнің қуанғаны осы болар. Ал егер осы бір жақсы күн жаман күн болып келсе ше? Кәрім диссертациясы құлап түссе ше? Рас, онда Кәрім бүйтіп сабырлы тұрмас еді. Ашынар еді. Назаланар еді. Жүрегі тулар еді. Тегі қуаныш дегеннің әркімге әр түрлі жасанып келетін болғаны да.

— Ал, біз Қәке, Еңлік жеңгейді барып құттықтаймыз,— деп қойды топ ішінен біреу.

— Еңліктің өзі осында еді ғой, құттықтасаң,— деп Кәрім күлді.

Сөйтіп тұрғанда Еңлік те келді.

Жұрт қаумалап қолын ала бастады.

— Неғып тұрсың, Кәрім? Мына жұртты үйге қарай бастай бермедің бе?

— Ие, сансыз «сіз», «біз»-ден бір шыж-мыж, деген,— деді тағы біреу.

Жылпостау бір жігіт:

— Жеңгемізді тосып тұрмыз, құттықтайық деп..— деп Еңліктің қолын алды. Бармағынан сүйді.— Бармағыңызды сағындық қой.

Көңілді топ күлісіп жатыр.

Еңлік те күлді.

— Бармақ сағынсаң, қайным, үйде бәрі де дайын тұр. Жүріңіздер.

Үйге жақындағанда есік алдында тұрған ұзын қара машинаға Кәрімнің көзі түсті.

— Ау, мынау Добровтың машинасы ғой.

Сол сәтте машина бері бұрылды.

— Сізді Викентий Викентьевич іздеп жатыр. «Тез алып кел»,— деп мені жіберді,— деді шофер.

Еңлік бірінші болып жауап берді:

— Тез барып Викентий Викентьевичтің өзін алып келіңіз.

Кәрім ойланып қалды. Содан кейін көпке қарап:

- Басқа бір шаруа бар шығар. Сендер жайғаса беріңдер. Мен тез барып келейін,— деді.

Шалды ала кел,— деп күлді Еңлік.

Викентий Викентьевич Кәрімді түрегеп қарсы алды.

- Ну, дружище, қалай?— деп жанасқан бойда бір қолымен құшақтады да кабинетінің ар жағындағы бітеу бөлмеге алып кірді.

Стол үстінде бес-алты лимон мен бір бутылка коньяк тұр екен.

— Ал менің ішімдік ішпейтінімді білесің ғой. Гипертония.— Добров басын ұстады.— Әдейі сен үшін алдырдым.— Викентий Викентьевич кішкене рюмканы асыра құйып Кәрімге ұстата берді. Кәрім рюмканы көтере салды. Жартылай ішіп ашырқана бетін тыжыртқан Добров:

— Белгіғұловтың сөйлемей қалғанына таңым бар. Неге сөйлемей қалды деп ойлайсың?— деп сұрады.

— Тіпті білмеймін.

Викентий Викентьевич жуан қарнын екі қолымен айқара ұстап жүріп кетті:

— Бір кұлығы бар болмаса?..

— Мені таң қалдырған әлгі ана бірінші болып сөйлеген Балғабаев деген студент болды. Мен оны үнемі көзден таса етпей баулып, рефераттар жаздырып, колхоздарға бірге апарып жүрсем... Адам деген қызық.

Викентий Викентьевич басын ұстады. Жүгіре басып бөлмеден шықты да бір қағаздарды алып келді.

— Ие, мыналарды маған Жабаев берген еді.

Кәрім бірін қолына алды:

«Құрметті председатель! Мені сөйлеушілердің тізіміне тіркеп қойсаңыз. Балғабаев».

Ал екіншісінде: «Сөйлемейтін болдым. Тізімнен шығарып тастаңыз. Балғабаев»,— деп жазылған.

Кәрім езу тартты. Үшіншісін оқыды: «Мен қайта сөйлейтін болдым. Балғабаев».

— Ха-ха... Қайтеді мынауың?!— деп күлді Кәрім, Добров та күлді.

Бозжанов соңғы запискаңы оқыды: «Кешіріңіз, сөйлемейтін болдым. Балғабаев».

— Ха-ха-ха! Ой, сырбазың!

Добров Кәрімнің қасына келді.

— Ал бұл күлетін жай емес. Бұл запискалардың ар жағында мына қолдан басқа тағы да бір суық қолдар бар болуы мүмкін. Әлгі Аманова деген қыз бірдемені сезіп айтып тұр.

Кәрім ойланып қалды.

— Ну, ақыл тауыспай-ақ қой мынадай күні,— деді Добров тағы да.— Жалғыз-ақ сақ болған жөн.

Боғжанов мақұлдай берді.

— Меніңше бұл диссертацияны жалғыз бесінші курстарда ғана емес, барлық курстарда да арнаулы пән етіп өткізу керек. Бұл өмірден артта қалған кертартпа галымдарға мықты соққы. Солай емес пе, Кәрім Боғжанович?..

Солай, дәл солай, Викентий Викентьевич.

Кәрім дәл қазір осы бір қайқы бас жуан адамның қасында отырғанда өзін сондай күшті сезініп кетті.

28

Анада Инеш келген жолы Гүлшат бөлмесі құлыпта тұрған болатын. Қілтпен бірге Зада Қасымова кішкене хат қалдырып кетіпті.

«Аллочка көпшілік кітапханасына ертерек кеткем. Шаршап қалыппын, үзіліс жасайын деп далаға шыққалы жатыр едім, өзіңе таныс субъект келіп қалды да киноға шақырды»,— деп леп белгісін қойыпты. «Жаңа ашылған кухняға тамақ қойып кеттім, маған қарамай-ақ іше бересің!» — деген сөзден кейін де леп белгісі үтірмен ауысып келіп отырған.

Орынсыз, мұндай орынсыз пайдаланылған тыныс белгісін Қайыржан Бабақов сияқты қатаң тілші түгіл, жай сауаты бар адам да теріске шығарар еді. Дегенмен Задаға не айтарсың? Сауатсызың дей алмайсың. Ойлап тұрсаң, жастық шақтың өзі сол бір нүкте-нысанаға қарай құйылып тұрған лепті қуаныш белгісіне ұқсайды екен. Сондай қызуы мен көтеріңкілігі де, сүйініші мен күйініші де мол бір шақ. Шаршағанын айтса, кітапқа үңіліп сарылып отырғаны бар. Біреудің келгенін айтса, сол қуаныш белгісіне ұқсап алдында келешегі тұр.

Мына да сол лепті қуаныштың кішкене бір кесіндісі секілді. Гүлшат жүрегіне өз ұясынан шыққан жылы қалпында кемімей, кішіреймей, қызуымен жеткендей.

Ол ең алдымен екі күннен бері қозғалмай кітап үстінде отырған Заданың демалып, бой жазып келуіне қуанды. Ажардың кітапханаға кеткені де дұрыс. Ал

электрокухняның ашылуы — Гүлшат жүрегін шын толқытады.

— Көргің келе ме, біздің жаңа ашылған электрокухняны? Жүр,— деп Инештің қолынан ұстап шығуға бой ұрды.

Сол кезде есік қағылды. Көрші бөлмеде тұратын студенттердің бірі екен. Шай ішетін ыдыс сұрап келіпті. Гүлшат жаңағы бір көңілді ықласымен тумбочканы, шкафтарды ақтара жүріп бір-екі кружка тауып алғанша әлгін-әлі есік қағыла берді. Біреу келіп, біреу шықты. Олардың келген жұмысы да, айтары да алуан түрлі.

...Мына бір бұйра шашты, аласа бойлы қара жігіт студент кеңесінің мүшесі екен. Гүлшатпен екеуі мәдени тазалық бөлімінде істейтін.

Ол өз ісін баяндай келді. Кинопрокатқа барғанын, университетпен екі арада жүрген әлдебір ақша документінің шатағы туралы сөз болғанын, соған қарамастан, бір картина алып келгенін айтып берді.

Бұдан кейін кітап сұрап, не болмаса, Ажарды іздеп келушілер де болды. Ең ақырында Анна Григорьевна көрінді. Байсалды келіп орындыққа отырды да, шылым тартты. Осы төңіректегі бүгінгі жаңалықтарды айта бастады. Көлденең адамның ішін пыстырар кәдуілгі шаруашылық жайындағы ұзақ әңгіме туып кетті.

Инеш ішінен тұтанып, төзімсізденіп қалды. Тым жалығып кетті. Шаршамай тыңдап отырған Гүлшат қана. Ол, тіпті, тыңдап қана қоймайды, керек жерінде өз ойын, өз пікірін де айтып, Анна Григорьевнаны мойындатады.

Инеш ақыры шыдай алмады.

— Бұл не, таусылмай кеткен прачечная, көйлек-көншек? Одан да театр туралы, не ғылым туралы бірдеме десейші, Гүлшат! Жалықтырып жібердің кісіні.

Анна Григорьевна тарғылы айқын мысық көзін Инешке сығырайта қадап, күлана сөйледі.

— Ұнамайды, ә? Ха-ха-ха-ха... Әке-шешенің қамқорлығында тік өскен адам осындай келеді. Жеркенбе, жеркенбе. Жаңағы кір жуушылардың ішінде сен сияқты сұлуы, таза кинетіндері бар,— деп мығынан күлді. Өзінің батыл сөйлегенін сол күлкісімен жеңілдетпекші болғандай. Инеш қабағын тыржитыңқырап «ой» деп алды да, бір қырындап барып отырды. Анна Григорьевна бұрынғысынан да қатты қарқылдап күлді.

— Шаруашылықты сөз қылмаска амалымыз жоқ.

Биология жайын әңгімелеуге күшіміз жетпейді. Тіліміздің икемі келетіні — шаруашылық деген сөз ғана.— Ол сөніп қалған папиросын бір-екі сорды да, қолымен жұлып, түкіргішке лақтырып түсірді.— Өзің білмесең де, білімге ұмтылып жатқандарға көмектесесің. Бұған мақтанбасқа болмайды.

Осы шақта Инеш түрегелді. Өзінің кететінін білдірді.

— Мен дайын. Анна Григорьевнаның жаңа ашылған электрокухнясын көре кетсек те болар еді...

Ой, кухня көріп жүруге уақытым жоқ менің. Театрдан кешігетін болдым ..

Гүлшат қарсылық білдірмеді. Қиынды де Инешпен бірге далаға шықты.

29

...Мәулен көнді, үгітші болды.

Алғашқы бір кез оңай да болған жоқ. Жақсы дайындалып-ақ келдім ғой деген күннің өзінде де сұрақ пен жауап арасында бір жарқыншақ шықпай қалмайтын. Кейбір сұрақтарды кейінге қалдырып, жұма бойы дайындалатын кезі де болатын оның.

Сондай қиын сұрақтарды жиі қоюшының бірі — кондитер фабрикасының цех бастығының орынбасарлығына жуырда ғана жоғарылатылған ұйғыр қызы Саттарова Айшән еді. Жасырары жоқ, осы бір мазасыз жас қызды Мәулен іштей ұнатыңқырамай да жүрді. Ол, тіпті Саттаровадан аздап сескенер де еді. Сол шіркін мәжіліске келмей қалса іздей қояр да Мәулен жоқ.

Айшан оған бөтен мінез көрсетпейтін. Мәуленнің сөзін де бөлмейтін. Ынта қойып тыңдайтын. Содан соң... иә, содан соң Мәулен аузына еріксіз келіп «кімде сұрақ бар?» түседі. Әрине, осы сәтте Саттарованың күрегіткен қоңыр қолы бірінші болып көтеріледі. Ол рұқсат алысымен демі біткенше жып-жып етіп шапшаң сөйлеп, сұрақты жаудыра бастайды. Айшан сұрағына тақырып болмайтын нәрсе шамалы-ақ. Бірде ол өзі де бағыты айқындалмаған халықаралық бір жағдайдың қиын шешімін талап етеді. Экономика мәселелерін де білгісі келеді оның. Капиталистік елдердегі сайлау тәртібін сұрайды. Енді бір ретте Мәулен жүргізіп келе жатқан әңгімеге байланысы жоқ сұрақтар қоя бастайды. «Қыз бен жігіт арасындағы жаңа социалистік қатынастың нормалары қандай болмақ?», «Сенбеушілік, қызғаныш деген не?» Бұлардың бәрі де оның білгісі келетін сұрақтары.

— Коммунистік мәдениеттілік деген не? Оның буржуазиялық мәдениеттен артықшылығы неде?— деді ол бір күні.

Мәулен бұл сұрақтың өз әңгімесінің тақырыбына кірмейтінін дәлел етіп жауап беруден жалтарып еді.

- Менің білгім келеді. Университетте оқитын сен жауап бермегенде, кімнен жауап алуға болады? Түсіндіруді көп болып өтінеміз.

- Иә, өтінеміз.

Мәулен бұған көп дайындалды. Энциклопедияны ақтарды. Философия сөздіктерін аударды. Сөйтсе де студент жауабына жұмысшы қыз қанағаттанбады. Ол әдетінше тыңдап отырды да, сөз соңында:

— Мұның бәрі де бізге таныс сөздер. Нақтылап айтып, талдау жасауыңды өтінеміз,— деп сыпылдап сөйледі. Мәулен істің турасына кетті.

— Бұдан артық түсіндіруге әзірше шамам жоқ.

— Әуелде осылай деуің керек еді ғой. Жауап бере алмайтыныңды бірден айтсаң... мұндай сұрақ беруден бастартқан болар едік қой. Я, басында айтсаң қыстамайтын едік,— деп Саттарова күлді.

Жұрт та күлді. Ар жағында ащы бір әзіл-сықақ жатқан Айшәннің жаңағы бір сөзін қоздыра, қуаттандыра түсер қоштау күлкісі.

Мәулен ұялып қалды. Өзінің негізгі әңгімесін бастай беріп еді, жұрт күлкісі үдей түсті. Не істеу керек? Әңгіме тақырыбын орнорсеге бұрып еді, ештеңе шықпады. Мына бір қадалып қалған көз, күлім көздер ажуа етіп отырғандай.

Мәулен бұл үйдің ауласынан тым ренжіп шықты. Жатақханаға келді. Тамақ та ішпеді. Жатып қалды. Көзін жұмып еді, әлгі бір күлім көздер елестеді. Ылғи бір күрең қолдар. Сыпылдап сөйлеген Саттарованың даусы... Қенет Мәуленнің енді қайтып сол үйге баргысы келмей кетті. Ол сондай бір жаман сезіммен ұйқыға шомды. Тағы бір күн туды. Мәулен өзіне таныс екі қабат сары үйге дағдысынан ерте келді. Айшәнн үйінің алдында бір бала отыр. Қолында балға, әлде бір темір сынықтарын тарсылдатып ұрып қара тер болып жатыр. Мәулен бірден таныі кетті. Айшәнің майданда қаза болған ағасының баласы — Сафар. Сафар оны-мұныны шатпақтап көп айтатын қызық мінезді, көңілді бала болатын.

Мәулен қасына келді.

— Не істеп жатырсың, бәлақан,— деп сұрады.

Қасында үлкен адамның тұрғанын енді ғана аңғарған бала саспай-ақ қысқа жауап берді:

— Машина...

— Машинаны қалай жасамақсың?

Сафар қол шанасын көрсетті.

— Мына араға мотор орнатамын. Былай бұрып дүрілдетемін,— деп өзіндік ой-арманын сәбилік берілгіштікпен айта бастаған.— Сіздің бір жаққа барғыңыз келе ме? Апарып салайын.

Баргым келеді, апарып сал, көне,— деді қайтер екен деп.

— Жоқ, қазір емес, мотор біткен соң...

— Моторың қашан бітеді?

— Әлі өскенде, сіздей болғанда, ал мына арага самолет моторын орнатсам, ұшып кетуге де болады.

Бала қиялының тазалық, кеңдігіне беріле қуанған Мәулен аула ішіне зер салып еді, еш жерде балаға лайықты ойын орыны көрінбеді. Содан соң Сафарға қарады.

— Мотор жасау қиын ба, оны қазір де жасап тастауға болады.

Мына сөзге құлағы елеңдеген бала өз жұмысын тастай салып Мәуленге жақындады.

— Аға, айтып жіберіңізші, қалай істейін? Тек айтсаңыз болғаны, өзім де істей аламын. Шанамның қай жеріне орнатайын мотордың?

— Шана үстіне орнатудың керегі де жоқ.

— Енді қай жерге, аға? Үйге ме, далаға ма? Көрсетіп жіберіңізші маған,— деп бала құмарлана түсті.

Мәулен асығыстық білдірді

— Жоқ, қазір болмайды.

Сафар ренжіңкіреп қалды.

— Аға... енді қашан? Өскенде... әлі сіздей болғанда ма?

Мәулен күлді.

— Бір кішкенеден кейін.

Бала қуанып басын изеді.

Мәулен үйге кіріп кетті. Сафар сыртта қалды. Қасына басқа балалар келіп ойынға шақырып еді, бармады. «Кімді тосып отырсың?»— дегендерге:

Мәулен ағатайым... Ол маған мотор жасап береді қазір, деп тық-тық еткізіп жауап берді.

Бір уақытта үйден Мәулен шықты. Қолында күрегі бар. Сафар оны құшақтай алды. Мәулен баланы көтерген бойда көмір салатын жәшіктің қасына алып келді.

— Моторды осы араға-ақ жасауға болады,— деді.

Өзінің балалық өршіл ойымен қанаттанған кішкене сәби қуана күліп қойды. Мәулен қарды өсіріп үйе бастады. Хабарласып, жиналып қалған балаларды кардың үстіне шығара берді. Өзі барып колонкадан су әкеліп құйды. Лезде биіктігі екі метрге жуық мұз сырғанақ пайда болды.

Сафар Мәуленнің жанына келді.

— Бұл мотор емес, сырғанақ қой, аға?

Мәулен жауап бермеді. Оны сырғанақтың үстіне шығарып шанасына отырғызды:

— Сен сияқты кішкене баланың моторы осындай болады. Мұны мұзмотор деп атайды. Ал жүріп кет,— деп төмен қарай қоя берді де секіріп жерге түсті. Әдемі бір әйел даусы шықты.

— Жақсы секіреді екенсің. Лақтан да жақсы.

Мәулен жалт қарады. Қара көзі күлімдеп Айшән тұр. Жауап бере алмай қалды. Қыз жақын келді. Қызық бір ойнақылықпен жігіт қолын қысты:

— Рахмет, Мәулен, саған!— Соны айтты да Мәуленді үйге бастап кірді. Жүгіріп барып шай қойды. Басқа бөлмеге кіріп жұмыс киімін тастап, басқаша киініп келді.

— Қазір шай ішеміз,— деп күліп қойды. Енді бірде Мәуленге тіктеп қарады да:

— Мәулен, білесің бе сен? Давай бүгін әңгімені осында өткіз,— деді. Содан кейін жағалай жүгіріп көршілерге хабар берді.

Кешікпей Айшәнің кішкене екі бөлмесіне көршілер жиналды. Жұрттың бәрі де көңілді. Мәулен де қымсынбай отыр. Көпке ескерту де жасамады. Жай әңгімелесіп отырып, негізгі тақырыбына ауысып кетті. Жұрт тыңдап қалды. Сол шақта үйге шанасын сүйреп Сафар келді.

— Мұзмотор, во!— деп бас бармағын көрсетті. Жұрт ду күлді. Айшән барып баланың құлағына сыбырлады. Аяз сорып албыртқан Сафар көпке қарап:

— Мәулен ағатайға рахмет,— деп дауыстады. Көңілді күлкі естілді. Сондай бір сәтті пайдаланып қуақы біреу:

— Үгітші жолдас, сонымен біздің мәдениеттің артықшылығы неде екенін айтып бермеді ғой,— деп қойды.

— Солай екен-ау. Ие, айтып берсін.— Жұрт шулап кетті. Айшән түрегелді.

— Ол сұраққа Мәулен әлдеқашан жауап берген. Мен ырза болғанмын.

— Біз де естігіміз келеді,— деп арт жақта отырған бір-екі жас жігіт өзара сөйлесіп, күлісіп алды.

— Мәулен Айшәнға қарап еді, қабағын түйіп алған.

— Тәртіп, жолдастар, ол сұрақ бұл әңгіме тақырыбына кірмейді. Білгің келсе энциклопедияны оқы,— деді Саттарова.

Мәулен күліп жібере жаздады. «Қамқоршы бола қалуын қарашы. Әңгіме тақырыбына кірмейтін болса, бұрын өзі неге қойды екен бұл сұрақты»,— деп ойлады.

Жұрт Саттарованың ыңғайын байқап басылып қалды. Тіпті Мәулен әдеттегісінше әңгіме артынан «Кімде сұрақ бар» дегенге де ешкім сұрылып шықпады. Рұқсат сұрағандай Айшәнге қарай берді.

Сұрақ жоқ. Түсінікті,— деді Айшән.

Қайтып келе жатып «өзі бір қасқыр қыз екен»,— деп ойлады Мәулен. Сол күннен бастап Айшәннің Мәуленге деген көзқарасы өзгеріп кетті. Тіпті ол сайлау күні ертемен жатақханаға да келді.

— Үгітші сайлаушыны іздеуші еді. Ал біз сені іздейтін болдық қой,— деп күле келді.

Мәулен асығыс киініп жатқан.

— Кешігіп қалдың. Бірде-бір сайлаушың барған жоқ.

— Рас па?

— Рас,— деп Айшән ойнақылына күлді. Расы ма, өтірігі ме, аңғартар емес.

Екеуі сыртқа шықты.

Оңтүстіктің қысқы жылы таңы. Қараңғылық пен боғып тұман сейіліп барады. Әлсіз желде жұмсақтық бар. Жырда түскен көбік қар бойына қызыл су жинап соқталанады. Түнімен от кірпікті қызыл, жасыл сәулелерін ойнатып сейіле барып, жер ұшынан сөгіле көтеріліп келеді. Көмескі қарацғылық реңкі енді қоңыр аспанның биігіне қарай ойысқан. Ала сәулеленіп ағараң тартады. Соның бетімен қауырсын қанаттанып қызыл сызықтар тарамдана жүгіріп барады.

Саттарова асықтыра жүрді.

— Тезірек, Мәулен. Басқа үгітшілердің бәрі де сонда. Ал сен болсаң ұйықтап жатырсың. Сайлаушыларың да жоқ.

Айшән, шын айтасың ба?— деп Мәулен сұрана қарады.

Өтірік болса, келем бе?

Мәуленнің жүрегі мұздап кетті. Сайлаушыларды бірінші болып апарып дауыс бердірмек еді. Міне енді са-

ғат сегізге айналып барады. «Қайтып ұйықтап қалдым десеңші!»

— Үгітіңді менің шешемнен баста,— деді Айшән өз ауласына келгенде.

Мәулен Айшәннің үйіне кірді. Төсекте жатқан кемпірдің қасына жүгіріп барды.

— Әже, әжетай-ай! Бұл қалай болды?— деп аптыға сойледі.

Кемпір басын көтерді. Ештеңені түсінбегендей аң-таң.

— Не болып қалды, шырағым?

— Әжетай, бүгін сайлау ғой. Дауыс беруіңіз керек.

— Е, беріп келдім, жаным. Ана қыз қойды ма! Бүкіл ауланы дүрліктіріп бірінші етіп апарған жоқ па бәріміздің. Шаршап қалдым. Кішкене демала тұрайын деп қайта жатып едім, жаным.

Мәулен сылқ етіп отыра кетті. Кейіпірек тұрған Айшән күліп жіберді.

— Осылай да ойнай ма екен, Айшән!?

— Бұл ұйқышылдың жазасы. Жүр енді далаға шығайық,— деп Айшән тағы да күлді. Мәулен де күлді. Екеуі сайлау участогіне келді. «Қазақ вальсінің» әдемі сазы естіледі. Сол сазға Айшән құлақ салып сәл тұрды. Кескінінен жаңағы бір ойнақы күлкісі де жоғалып кетті. Басқа бір мұңды кейіпке түсті. Мәуленнің қолынан тартып тоқтатты да үлкен көзін қадап тұрып қалды.

— Сондай бір ерсі ойын екен. Кешір, Мәулен, кешіресің ғой? Айтшы.

Мәулен күлді.

— Қойшы, Айшән. Сондай ойынға да кешірім сұрай ма екен.

Айшән босататын емес.

— Жоқ, айтшы, кешірдім деші.

— Ал кешірдім дейін.

— Рас айтшы.— Айшән сондай бір жалыныпшпен әлі қарап тұр.

Мәулен қызды біртүрлі аяп кетті. Бұрын неге ұнатпай келді осы? Ұнатпауға дәлел жоқ. Айшәннің әр нәрсені білгісі келеді. Сұрақты көп қоятыны да содан. Мәулен қыз алдында кінәлі адамдай іштей ұялды.

— Рас кешірдім, Айшән. Шын айтам.

Екеуі үгітшілер бөлмесіне кірді.

— Сенің бізге үгітші болып келгенің сондай жақсы болды. Көп білім алдым,— деді Айшән.

— Көп білім алдым?— деп Мәулен қызға сұрана қарады. Айшән болса жүрегін ашып салып отырғандай.

Жігіт селт етіп оянып кеткендей болды. Ғажап бір сезімнің ырқына түсіп елтіп қалды.

— Дәл солай, қадірлі Мәулен. Ұмытпа бізді. Келіп тұр. Мүмкін болса 8 март күні кел,— деді Айшән. Содан кейін сәл жымиып Мәуленге қарады.— Егер сүйген қызың болса жатсынбасын, келсін. Ала кел. Таныс боламыз.— Мұны бір әйелге ғана тән түсініксіз ойнақылықпен айтты. Мәулен енді байқады. Бөлме ішінде жан қалмаған. Айшәнге қарап еді, жаңағы бір сықырлы күлкі әлі де жүзінде тұр. Көңіл жүрегі тулап кетті. Оқыс қимыл жасап, қызды құшақтап алды да, өзіне тарта берді. Қыз шалқайып қалды. Жігіттің кеудесіне қолын тіреп босап кетті.

— Жоқ, Мәулен, сен ақылды жігітсің. Ондай арзан қылыққа жүгірме,— деді қайта мұңды қалыпқа түскен Айшән.

Бұл сөздің әсері Мәуленге әлі жетпегендей, ептігін баса алмай отыр.

— Рас айтам, сен менің көп нәрсеге көзімді аштың. Ал мен болсам, төртінші-ақ класты бітірдім. Әкем ерте қайтыс болды. Ағам майданнан қайтпады. Жеңгем тұрмысқа шығып кетті. Ана өзің көрген кемпір мен бала маған қарап қалды. Оқығым келеді. Бірақ семьяны қайда тастайсың? Оқу былай тұрсыншы, ана жетім бала ержеткенше тұрмысқа шығуға да қақың жоқ...— Айшән үндемей қалды. Мәулен ағаттық жасағанын енді түсінді. Жерге кіріп кетердей ұялып отыр.

Айшәш, ағаттық болыпты. Кешір мені.

Айшәш күлді де түрегелді.

Кешік-кешік бір-бірімізден кешірім сұрап кешке дейін отыра берерміз. Кетейік.

Мәулен де түрегелді. Айшәш оның қолын алды.

— Рақмет, Мәулен. Рас, кел. Сүйген қызыңды ала кел,— деді ол қоштасарда. Күлмей айтты.

«Қандай ақылды қыз!»— деп ойлады сыртқа шыққан Мәулен. Айшән мұның да көп нәрсеге көзін ашқандай. Өсіп, марқайып қайтты. Соған орай жылы сөзді комсомол жиналысында да естіді ол. Дайыров өз баяндамасында оны жауапты, жақсы үгітшілердің қатарына қосты. Осы мәндес сөз Мәулен адресіне арналып қалалық комсомол комитетінде де айтылды. Тіпті республикалық газет газеті ол жөнінде очерк жазып, суретін де басты.

Осы бір жағымды сөздердің ізі суымай жатып бір күні Мәулен комсомол комитетінің отырысына шақырылды...

Сарыбеков Ғалым философқа тән, өзгерісі жоқ, қансыз кейіпті, көзіне мүйіз қара көзілдірік киіп жүретін қарапайым жігіт болатын. Сол көзілдірік кескініне әлдебір үлкендік рең кін берердей еді. Шыны әйнек үлкейтіп, өткірлендіріп көрсетер көзі, сағат бойы қозғалыссыз, үнсіз отырар мінезі қосылып жаңағы бір құбылыстың бояуын қалыңдата түсетін. Ғалым көп сөзді білмейтін, мінезді студенттердің бірі болатын. Биязылық, бұйығылығы бар. Өзі көзілдірігін түзеп қондырып, кітапқа үңілген қалпы ұзақ сағаттар отырып қалар еді. Басқаға осыным көңілсіз-ау деуді де білмейді. «Кітап барда көңілсіз бола ма?» Бұл Ғалымның сан рет қайталап айтар сөзі.

Осылай өлшеусіз ұзақ отыру — оның денсаулығына да әсерін тигізе бастаған. Шалажансар көзі мен кітап қағазындай бозаң тартқан жадау келбетінде ұйқы, қимылсыз өткізген ұзақ түндердің көлеңкесі тұрар еді. Бір ретте жарымжан адамға да ұқсап қалатын. Суалыңқы тартқан жақ сүйегі, тарамысты етсіз саусақтары, бұлшық еті өспеген білектері осыны анықтайды. Соған қарамастан әлі күнге ең ақыры тымауға шағынып, дәрігер алдын көрген емес-ті. Жадаулығына қарамастан Ғалым кейпінде салғырттық, шаршаушылық, не бір көңілсіздік жоқ та, сонылымы мол бір өмір бар. Ой мен тыныштығыздық бар. Тоқалуы да, тойынуы да жоқ, өзіне өзі тыныштық бір адам, айтеуір.

Әлдебір ғылыми таластарда Ғалым мүлде өзгеріп те кететін. Сырттай өзгермейді, іштей өзгереді. Жарқылдаған ойды, орынды цитаталармен жанданып көріктенген өзіндік ашық пікірді көресің. Соның бәрінде баяғы бір салмақ, орнықтылық жатады. Егер жұрт оның осы бір дәлелді сөздерін ілтипатқа алмай, теріске шығара бастаса, Ғалым өңештей бермейді. Қолайлы кілтенді тосып отырып қалады.

Оның үстіне ол жұртты біріп-бірі сырт көзге жоққа шығаратын екі қасиетімен, көп білетіндігі және сараң сөйлейтіндігімен өзіне тартатын еді.

Сарыбеков екінші курста-ақ көзге көрінген. Сол жылы Лениндік стипендияға ұсынылған. Келер жылы әдебиет үйірмесінің жетекшісі болды. Ал былтыр студенттердің ғылыми қоғамы құрылғанда көпшілік оны бір ауыздан сол қоғамның председателі етіп сайлады.

Содан бері жұмыс көбейді. Ғалым шағына берді. Ден-

саулығының нашарлығын айтты. Ақыры әдебиет үйірмесінің жұмысынан босатуды өтінді.

— Сонда өз орнына қай студентті қолайлы көресің?— деп сұрады Дайыров одан.

Ғалым мүйіз көзілдірігінен терезе арқылы көрінген қысқы мұнарлы, төмен аспанға аумай қарап, тым ұзақ отырып қалды. Ерен дағдылы қимылмен түрегелді де, шапшаң жүре бастады.

— Менімше...— деп Сарыбеков мүдіре сөйледі,— айтқандайын осы Сымбат қалай болар екен?

— Атқара алар ма еді, тым ұялшақтау емес пе соның өзі?— деп Ерен іле сұрады.

— Иә, сонысы бар. Дегенмен атқаруға тиісті. Үйренер, ысылар.

«Иә, үйренеді, ысылады!» Қай бір істің болмасын игерілу тетігін ынталана іздейтін Еренге Ғалымның соңғы сөзі ұнап кетті. Шынында да әдебиет үйірмесін Сымбат неге басқара алмайды. Өзі ақын болады, өзі басқара алмайды, жоқ, дұрыс емес, істей алмаса өзінен көрсін. Осы ойға тоқыраған Дайыров сол пікірін алып партбюро секретарына кірді.

Викентий Викентьевич дағдылы күйінде екен. Шелді бетінде ашық көңілді шырай бар. Ұнатқан адамын езу тартып қарсы алатын әдеті еді. Сол шақта философқа тән жалпақ қайқы мандайлы, сұйық шашты үлкен басы бірден көзге түсетін.

Добров Еренге де сол бір әкелік жылылығын көрсетіп қарсы алды да, әлдебір ұмытқанын кенет есіне түсіргендей боп қолын көтере беріп тоқтап қалды. Содан соң алдындағы аударма календарьды ебетейсіз жуан саусақтарымен тым шапшаң аудара бастады.

Олгі... осында, бізде бір талант бар екен ғой... Осы уақытқа дейін маған неге айтпағансың?.. Фамилиясы, е-е... жадымда қалмағаның...

«Ол кім болды екен?»— деп ойлады Ерен. Викентий Викентьевич календарьды аударыстыра берді.

— Ә, міне, Сымбат Асқаров! Өлең жазатыны рас па?

— Рас.

Викентий Викентьевич Еренге ақылды көзінің құйрығымен қарап, ұнатпағандық, қанағаттанбағандық кейіп білдірді.

Ал бұл жігіт жазған өлеңдерін неге жұрттан жасырады?

Уәжды болар,— деп Ерен салмақты жауап берді.

— Таланты мінез тұмшалап тұр десеңші,— деді

Добров. Даусында қарсылық бар. Дайыров онша көп қысыла да қойған жоқ. Кезегі келген шақта комсомол комитетінің Сымбат жайындағы ұйғарындысын айтып, Добровты ырза етіп, қуантып тастамақшы болып дайындалып отырды.

Добров аз кідірістен кейін қайта сөйледі:

Жоқ, оның дәлел емес. Айыпты бұл жерде комсомол комитеті. Қатарыңнан жас талант шығады. Қалайша сені ол қуантпайды? Ал жағдайымен танысып көрдің бе?— Ерденнен іле жауап бола қоймаған соң, ол тоқталған жоқ.— Міне бұл сендерге ұнаспайды. Мүмкін Асқаровтың жазуына жер тарлық істеп жүрген шығар? Мүмкін қасындағылар оның талантына сенімсіздікпен қарайтын болар? Мүмкін өлеңдерін көрсетпейтіні осыдан шығар, а? Неге осының бәріне үңілмеске? Болмаса бізге келіп айтпасқа?

— Асқаров жайында комсомол комитетінің ұйғарындысы бар. Мен сізге сол жөнінде келіп едім,— деді Ерен дәл осы жерде.

Викентий Викентьевич Дайыровқа сұрана қарап, жұмсарып қалды.

— Біз оны әдебиет үйірмесінің жетекшісі етіп тағайындағымыз келеді,— деді Ерен Добровқа тура қарап.

Комсомол комитетінің секретары күтіп отырғандай Викентий Викентьевич оқыс қуана қоймады. Салқын кейіппен, сәл ғана ойланып қалды. Содан соң:

— Өз өлеңін жария етуден бастартатын адам үйірме жұмысын қалай жүргізе алады?— деп сұрады.

— Ынтасы болса жүргізуге тиісті, Викентий Викентьевич.

— Жоқ, ол дұрыс болмайды, басшылық деген сөзде мән көп. Басшы ұйымдастыру жағынан да, идеялық жағынан да басқара алса басшы бола алады. Асқаров жақсы талант шығар-ақ, бірақ онда ұйымдастырушылық жағы жетіспейді,— деп қорытты өз ойын Викентий Викентьевич.— Ең алдымен оны сол үйірменің белсенді мүшесі етіп шығару керек. Содан кейін...

— Онда кімді тағайындаймыз?— деп сұрады сасқалақтаңқырап қалған Ерен.

Добров езу тартып күлді:

— Кімі барын комсомол комитеті жақсырақ білуге тиісті.

Ерен ретті адамды іздей бастады.

Дайыровтың қолайсызданып отырғанын аңғарған профессор оны қыстамады. Түрегелді де, қасына барды.

— Анада Жандосов деген студентті жиі айта беруші едің ғой. «Жақсы үгітші... көп оқиды... ынталы... логикасы күшті... сынға қабілеті бар...» Бұл комсомол комитетінің мінездемесі емес пе еді?

«Иә, Мәулен ең қолайлы кандидатура. Күнде көрісіп, сөйлесіп жүрген Мәулен неғып ойға келмеген?»— деп Ерен өзіне өзі ренжіңкіреп қалды.

— Менің ойымша сол Жандосов дұрыс болады.

— Мен де солай ойлаймын,— деді Ерен.

Викентий Викентьевич өзінің барынша толық, етженді ауыр денесімен Еренге бұрылды да:

— Жалғыз-ақ жұмысына қолма-қол көмек беру керек. Көбімізге тән бізде бір ауру бар. Орны туралы ойлаймыз да, жұмысын ұмытып кетеміз. Бұл тез көтеру де, тез құлату деген сөз. Орынды да, жұмысты да қойып, адам туралы ойлау керек.

Осы шақта Добровтың бір өзі Еренге жеке бір университет сияқтанып кетті. Ерен енді бір үлкен мектептен өткендей.

Еренді жылы шыраймен ұзатып салған Добров: «Келешекте үлкен адам шығады»— деп күбірледі де, бұрынғы жұмысына ойысты...

31

Әлеуметтік күннен кейін Манаптың басына жалғыздық келіп түсті. Құдды бір қылмысты адамдай, жасағанға жалғыз қалды. Жұрт көзіне де көріне алмады. Бұрынғы жолдастардың бәрі де теріс айналып кеткендей. Екі студент әңгімелесіп тұрса дәл осы Балғабаевты сатылған деп сөйлеп, жамандап тұрғандай көрінеді бұған.

Бірде ол Гүлшатқа барып еді. Зада екеуі әлде бірдеме жайында қызу әңгімелесіп отыр екен. Манапты көріп басылып қалды. Мұның сәлемін де салқын ғана алды. Неге келгенін де сұрамады. Әрине Манапты сөз етпегенде кімді сөз етіп отыр дейсің.

Ендігі бір жақын адам Инеш қана сияқты. Манап сол үйге барды. Былғарымен қапталған қара есіктің алдында ұзақ тұрды. Тайыншадай бір қызыл көз ит шынжырын ұзын кете жаздап абалай берді. «Неге келдің, жаныңның сарынша тайып тұр!»— деп абалағандай. Манап көңіліне бір жаман сезім ауыртпалығын салып жатыр.

Есік ашылды. Қара көзі күлімдеп Инеш тұр.

Ой, Манап, Қайдан келіп қалдың?! Үйге кір. Шіркін, қызық төресі Инеш қой!»

Инеш өзінің ып-ыстық кішкене қолымен Манаптың қолынан қысып ұстады да, өз бөлмесіне алып кірді. Стол басында қоңқақ мұрын, ұзын шаш бір жігіт отыр.

— Мәулен, танысып қой. Біздің жолдас, Манап Балғабаев, - деді Инеш.

Мәулен езу тартты. Біреуді ажуа етердегі мұның ауманған өз күлкісі сияқты.

— М-м... Балғабаев деген жолдас сіз бе? Естуім бар,— деп мырс етті ол.

Талай рет бір шатырдың ішінде түнеп, Алмалыға бірге шыққан көнілдес болып кеткен Мәуленнің мына сөзіне Манап түсінбей қалды.

«Е, Гүлшат бұған да айтқан екен ғой. Белгіғұловқа сатылып кетті деді ме, құдай білсін». Манап қысыла отырды. Әңгімені неден бастарын да білмей отыр. Қолы мұндай ұзын болар ма! Тізесіне қойды, төмен түсірді. Кеудесіне апарды. Сыйғыза алмады. Мәулен енді үндемеген қалпы, салқын қалды. Инеш болса бәйек болып жатыр. Хал-жағдайын сұрады. Жақында Белгіғұлов жүргізген арнаулы курстан емтихан болушы еді, соған дайындығын сұрады.

Емтихан!.. Емтихан демекші, Манапқа бір ой келе кетті:

— Инеш, мына Белгіғұлов жүргізетін арнаулы курс жайында қандай материалдар бар сенде? Соны сұрайын деп келіп едім.

Не, Манап сол үшін келді ғой. Бірақ мұның да қисыны болмады. Ол жөнінде Инеште ешқандай кітап болмай шықты.

Манап кетуге айналды. Инеш те оның кеткенін жақсы көріп отыр екен. Манадан бері елпілдеп жүрсе де кетпе, отыр деген жоқ.

— Жақсы,— деп лып етіп түрегелді. Содан кейін есікке дейін шығарып салды.

— Айтпақшы, Манап, осында Майқан звонить етті. Сені сұрады. Маған жолықсын деді.

«Жолықсын деді? Неге іздеді екен ол мені?»— Манап ойланып қалды.

— Манап, неге көңілсізсің,— деп сұрады Инеш.

— Жай...

Инештің кішкене жүзіне кірбең жүгірді:

— Несіне сол Бозжановқа қарсы сөйледің осы?! Манап ештене де деген жоқ. Сыртқа шықты.

«Неге жолықсын» деді екен?

Белгіғұловтың үйіне барды. Ұзақ тұрып есік қақты.

Ешбір дыбыс жоқ. «Мүмкін кафедрада отырған болар»— деп ойлады ол. Майқан онда да жоқ болып шықты.

Манап тағы да сыртқа шықты. «Несіне сол Бозжановқа қарсы сөйледің осы?!» Құлағына Инеш айтқан сөз келді: «Манап, жақсы сөйледің, тіпті жақсы сөйледің. Мен қолшапалақтап жібере жаздап зорға отырдым».

«Шіркін, Инеш те бір қызық адам ғой!».

Манап университетке келді. Белгіғұлов емтихан алып жатқан аудиторияның алдында бір топ студент тұр екен. Балғабаевты көріп жарыла берді.

— Кір, кір, Манап. Сен болмасаң біз құлап қаламыз ба деп қорқып тұрмыз.

Манап тартынып қалды.

— Тартынба, Манап, несіне қорқасың, кір. Белгіғұлов досың емес пе?— деді биік прическалы Зада шіңкілдек даусымен.

— Ау, жолдастар, сендердің бұларың қалай?

— Түк те қалайы жоқ!— деп қойды Гүлшат.

— Қойындар, Белгіғұлов естіп отыр ғой. Ұят болады,— деді бір студент.

Құламаудың оңай жолы бар,— деді тағы бір студент күлаңа сөйлеп.— Ақырын басып, міне бүйтіп, былай етіп, Белгіғұловтың алдына барамын. Содан соң, Мака, сіз былай дегенсіз, алай дегенсіз. Сіздің кандидаттық еңбегіңізде былай делінген. Ал Бозжановтың диссертациясы деген немене, түсінбеймін. Міне сол кезде... (енді ол Белгіғұловтың даусына салып) «Әкел зачеткаңды. Жақсы жігітсің». Сонсоң бүйтіп шығып жүре беремін. Жүргізу күлкі. Манап қызарып кетті. Студент дәл мұның өзін келемеждеп тұрған сияқты.

— Ал онда кіре ғой.

Жаңағы студенттің түсі бұзыла берді.

— Алла сақтасын. Мен кейінірек... Мына Манап кірсін.

Сол кезде аудиторияның есігі ашылды. Ассистент әйел шықты.

— Ал кәне, бес адам кіріңдер.

Манап сол бес адамның арасында қалып қойды; келіп билет алды. Кейін қараса Гүлшат пен Зада да осында екен.

Бегіғұловтың даусы естілді:

— Ал кәне, Балғабаев, сөйлей баста.

— Кішкене ойланып алсам ба деп...

Белгігұлов үндеген жоқ. Манап столға барып отырды. Қағаз алып жазып беріп еді, тағы да Белгігұловтың даусы шықты.

— Кім шығады, кәне?

Өзі тура Манапқа қарап тұр.

Неге қарайсың, Балғабаев? Сөйлейсің бе?

«Сөйлесем сөйлейінші». Манап стол басына келді.

— Селекцияда инцухтың үлкен мәні бар. Әдетте бір түрді будандастыра берсе, біраз жылдан кейін азып кетеді. Сол себепті арасы жақын түрлерді шабыстыра будандастырып отырады. Ал бұл жағдайда түр бастапқы қасиетін жойып, жаңа бір түрге айналып кетуі мүмкін. Міне осы ретте инцухты...

Белгігұлов бетін тыржитты. Қанағаттанбаған кейіп білдірді.

— Жақсы. Мичурин не деп еді? Ламарк ше? Манап ойланып қалды. Сұрақ жалпылама қойылған сияқты. Содан кейін Мичуриннің өмірбаянынан бастады. Белгігұлов шынашағын шошайтты.

— Бір сөзбен айтқанда?..

Манап Белгігұловтың пиғылын түсіне алмады. «Осы кісі не қыл деп тұр?»— деп кейіп қалды.

— Бір сөзбен айтқанда Мичуриннің айтқандары көп қой. Қай мәселеге тоқтал дейсіз?

Белгігұлов күлді.

— Оқымансың гой. Кейін дайындалып кел.

— Жоқ, Мақа, мен оқып, дайындалып...

Белгігұлов оның сөзін бөліп жіберді.

— Кейін кел. Кейін дайындалып кел.

Манап теріс айналды. Заданың көзі шарасынан шығып кеткен. Гүлшаттың жүзінде де бір аяушылық бар секілді. Есік алдында қамалып тұрған жұрт «не алдың?»— деп шу ете түсті. Манап үндемеді. Жүре берді.

— Әрине, бес алған шығар,— деген дауыс естілді. Сыртқа шығар беттегі есік алдына келді. Оқшауырақ тұрған бір орындыққа барып отырды. «Апырау, бұл Белгігұловқа не болған? Білім тұрған сұрағымды білмейсің деді-ау».

Есіктен Добров пен Бозжанов кірді. Манап сасып қалды. «Көрмей өтсе жақсы болар еді». Екеуі сөйлескен қалпында өте берді. Жоқ, Бозжанов тұрып қалды. Сәл езу тартты. Сұқ саусағын сілтеді:

— Ә, дезертир жолдас, амансың ба?

Добров қарқылдап күлді.

— Дезертирдің де жолдасы бола ма екен!?

Бозжанов та күліп жатыр.

— Ие, хал қалай, бала?

— Жақсы...

— Неге хабарласпай кеттің?

Манап үндемеді.

— Сен, бала, қысылма жоқтан өзгеге. Өзіңдік пікірің болғаны, оны тайынбай ортаға салғаның тым жақсы. Давай келіп тұр,— деді Қәрім.— Озыңқырап кеткен Добровты қуып жетейін деп қаттырақ басып барады.

Манап Бозжановтың тез кеткеніне қатты қуанды. «Дегенмен Қәрім кесек жігіт қой. Көңіліне де алмаған. Өзіңдік пікірді тайынбай ортаға салғаның...» Манаптың сары өңіне бұрқ етіп қан ойнап шыға келді. «Е, Манап, не істедің сен?» «Япыр-ау, осы Белгібұлов неге құлатып жіберді мені? Кейін дайындалып кел деп күлгені несі?» Оның алдында «маған жолықсын» дегенде не айтпақ болды екен? Түгіне түсінбейді. «Дегенмен Майқан өзгермелі өзімшіл адам болып шықты ғой. Қайдан сол Белгібұловпен байланыса қалып еді? Айтпақшы сол байланыстың өзі неден басталды осы?

Не, ол былай болатын:

...Сұрғылт қабырғалы кең бөлменің іші толған хайуандар мен құс, жәндіктер. Бәрі де оқыс бір дыбыстан үрке жәнелердей кейіпте мелшиіп қалған. Мұнда тарихтан арғы заманда әлі адам ізі түспеген есіз жер сауырын мекендеген ихтиозавр сияқты таңғажайып алып жәндіктер де, кешегі бір жылдарда замандастарымыз өз қолымен жасап шығарған жаңа порода — леггорн тауығы да бар. Солардың бәрі де тыныштықта, үнсіз, қимылсыз тұр. Абажурлы үлкен лампа жұмсақ, айқын нұр төгеді.

Манап Балғабаев бүгін осы хайуанаттар анатомиясы кабинетінде оңаша отырып қалып еді. Қабырға сағаты тырс-тырс соғады. Уақыт түн тереңіне қарай жылжыған сайын дәліздегі шу, аяқ дыбыстары да сирей бастаған. Тек қана анда-санда біз өкше туфлилердің еденге соғылған тырс-тырсы мен үлкен етіктердің тарпылы жақынан естіледі де, алыстап, дәліздің басына қарай барып семеді. Манап кітабын ортасынан ашқан қалпы, әлдебір жәндіктің қан айналыс жолдарын көрсететін плакатқа келіп үңіле беріп еді. Арғы вестибюль жақтан біртіндеп шыққан аяқ тарпылы айқындала беріп, осы кабинеттің алдында тынды. Ақырын ғана есік ашылды да, әуелі қобыраған қара шаш, содан кейін үлкен қара көзілдірік көрінді.

— Ау, Балғабаевпысың?— деді галстугі сәл төмен сырғанап кеткен Белгіғұлов оған жақындай беріп.— Дұрыс... дұрыс... оқы. Жақсы оқы. Студент деген осылай болуға керек. Сен өзің үміт ақтар жақсы студентсің. Мұндай мақтауы аралас қоштау сөзге Манап қысылыңқырап қалды. Әманда салқын жүретін Белгіғұловтың енді мұндай жылы сөздерді мырзалықпен жұмсап тұрған мәнісін де түсіне алмады.

— Оқымасақ дұрыс бола ма! Ертең емтиханда не құлатасыз, не ұялтасыз ғой,— деді ол жіңішке қысық көзін сәл күлімдетіп.

Белгіғұлов қарқылдай күлді де, арқасынан қақты.

— Жарайсың, Балғабаев, жарайсың. Сен сияқты студенті бар университетке ұят келмейді.— Майқан шылым тартты. Түтінін лекіте үрлеңкіреп жіберді. Манап мұрнына әлдебір ащы, қоңырсық иіс келді. «Ә, көтеріңкіреп алған екенсіз ғой»— деп ойлады ол.

Белгіғұлов түрегелді.

— Ал сау бол, шырақ. Оқы, оқы. Мен кетейін, кедергі жасамайын саған.

Ол тағы да жалғыз қалды.

«Сен сияқты студенті бар университет жарым болмайды». Манап жымиып күліп қойды. Сондай жағымды сөз. «Сау адамның ойындағысы мастың тілінде деуші еді». Расы ғой.

Содан кейін... Не, содан кейін ол Белгіғұловпен кітап магазинінің алдында кездесті. Майқанның қолында екі үлкен бума бар. Зорға көтеріп барады. Манап оны қуып жетті.

— Мақа, бірін маған беріңіз. Алып барысайын,— деді. Белгіғұлов қуанып кетті.

— Ой, айналайын, жақсы болды ғой. Рақмет көмегіңе.

Екеуі әңгімелесе отырып Майқан үйінің алдына келді

— Ал сау болыңыз,— деді Балғабаев.

Белгіғұлов оған сондай бір жылылықпен қарады.

— Жоқ, жолдас. Енді үйге кіресің.

Манап қарсы болмады.

Ең алдымен олар Майқанның кабинетіне өтті. Әуелі студент көзіне түскен нәрсе кітап болды. Жағалай шкаф. Соның бәрінде де кітаптар. Манаптың Қәрім үйінде де болғаны бар еді. Мына кітаптар одан да көп сияқты.

Белгіғұлов бумаларды ағытты. Әр шкафтың бос жерін сығалап қарап жүріп кітаптармен толтырды. Содан

кейін Манапты асханаға алып барды. Қабырғалардың бәріне кілем ілінген. «Ой, қандай байлық десеңші!»

Майқанның өзіне ұқсас бір қартаң әйел столға тағам әкеп қоя бастады. Тоңазытылған қазы мен құс еті де бар. Бір жерде қант себілген лимон да тұр.

— Біздің Манап Балғабаев деген студентіміз. Көп үміт күтіп жүрген тәуір студент,— деді ол өзіне ұқсас әйелге. «Белгіғұлов бойдақ деуші еді. Мынау апасы болар» деп ойлады ол.

Сыртында «двин» деген жазуы бар күрең-қошқыл шарап та келіп орнады. Оймақтай-оймақтай рюмкалар да келді. «Баланың ойыншығы сияқты екен... Үлкендерін неге әкеп қоймайды?» Содан кейін Манаптың есіне өз елінде айтатын «қырық оймақ арақ ішкен адам мас болады» деген сөз түсті. «Әлде әдейі мас етіп тастағысы келіп отыр ма?» «Жә, қойшы, арақ емес, қызыл көрінеді ғой».

— Ал кәне, сенің университетті табысты бітіріп шығуың үшін көтеріп қояйық,— деді Майқан.

Манап рюмканы алып ұсына берді.

— Жоқ, бүйірінен ұстама рюмканың. Сырағынан ұста.

Манап рюмканың сырағынан ұстады.

— Ие, сөйтіп... ал кәне!

Рюмкалар сыңғыр етті. Кішкене қоңырау үніндей. «Ой, ғажап, шыныдан да осындай үн шығады екен-ау»— деп таңданды Манап. Көтеріп тастады. Қалт тұрып қалды. Тұншығып кеткендей. Бір кесек от өңешін өртеп әрі жылжып барады.

— Ана шекер сепкен лимоннан алып жібер, жақсы болады, деді Майқан.

Манап лимонның бір кесіндісін алды. Тағы да ғажап. Жаңағы өрт жалынын су сепкендей басып, бұл да әрі кетіп барады. «Ой, қызық-ай! Қызылдың да осындай ащысы болады екен? Әлде түсін өзгертіп қойған спирт пе?»

Құстың бір санын түгелдей ұстап, кесек жерінен қапсыра тістеп жатқан Майқан:

— Лимон коньякқа мың да бір табылмайтын басытқы,— деп күліп қойды.

«Е, коньяк дегені осы екен ғой»— деп ойлады Манап. Маңдайынан тер бұрқ ете түсті.

— Ау, Манап, сен қысылма. Ал мына тамақтан. Ойда жоқта кездесіп қалдың. Барымыз осы болып жатыр,—

деді Белгігұлов. Содан кейін тағы да коньяк құйды. Күле сөйледі:

— Ал мынаны менің денсаулығым үшін ішейік. Манап дағдысынан шапшаңдау қимыл жасап рюмка согыстырды. Дағдасынан қаттырақ сөйледі.

— О, сіздің денсаулығыңыз үшін!

Содан кейін денесі біртүрлі рахатқа батты. Дүниенің бәрі түсін өзгертіп құбылып кеткендей. Жағалай қызыл кілемдер. Қызыл абажурлы электр шамы. Майқанға қарап еді, айрықша бір нұрланып, күле сөйлеп отыр. Даусы қандай жақсы. Жас баланы уатқан әже әлдиіндей. Жан дүниеңді тербетіп ерітіп барады.

— Ал кәне!— деген дауысты естіді ол тағы да. Манап алдына қарады. Қып-қызыл боп кілем тұр. Жоқ, қызыл күрең қол тұр созылып. Сол қолдың басында қызыл күрең бір түйін бар. Манап езуін жая күлді. Құлағына әдемі бір қоңырау үні келді де: «дың-ң-ң-ң...» деп ұзақ тұрып қалды. Жып-жылы болып ішіне қарай тағы бір ғажап бірдеме кетіп барады, кетіп барады... өзі қып-қызыл, өзі қозғалады. Жоқ, қызыл емес, әне бір жері аппақ. Өзінде біреу отыр ма қалай. Ие, не, біреу отыр. Тікірейген шашы бар. Танауы жоғары қарай көтеріліп, делдиіп кеткен. Қалың ерні ыржияды, айқыш-ұйқыш ақ тістері көрінеді. Басы қисайып, көзі кілмиіп барады. Көзі неге кілмиеді? Манап тесіле қарады да қаркылдап күлді. Айнадағы өз суреті екен. Енді бірде Манаптың алдынан жаңағы өз бейнесі сырғанап кетті, жоқ, қалқып барады, қалқып барады. «Ой, қандай жақсы!» Манап көзін жұмды...

Манап оянып кетті. Айнала шынылы шкаф. Шкаф толған кітап. Гүлді мұхарама ілінген үлкен терезеден күн сәулесі түсіп тұр. Жым-жырт. Бір дыбыс жоқ. «Ой, ғажап! Мен қайда келіп қалғанмын?»

Манап жан-жағына қарады. Бұл Белгігұловтың кабинеті екені сонда ғана есіне түсті. Бойында бір сергектік бар. Ақыл-ойы ап-айқын. Ол түрегелді, жуынды, киінді. Асханаға барды. Үй ішінде тірі жан жоқ. Стол үстінде түндегі ішкен коньяктың бос шынысы тұр. Манап қолына алды... «Двин. Выдержка — 12 лет. Крепость 50°».

— Ой, ой! Елу градус!— деп Манап қаркылдай күлді.— Елу градус болса бағасы да біраз бар шығар. Қайтадан жазу столына келді. Белгігұлов оған: «Манап! Мен университетке кеттім. Ұйқың қансын деп оятпадым.

Тұрған соң шай іш. Апай бәрін де дайындап кетті. Егер шығатын болсаң, өзі іштен жабылатын есік. Қаттырақ сермеп жаба сал. Мына кітап саған тартуым. Майқан»,— деген қағаз қалдырып кетіпті.

Манап әдемі мұқабалы кітапты алды. «Мутация қоры». Соның астында тағы да таныс жазу: «Қадірлі Манапқа! Ұстазы Майқаннан».

Манаптың кеудесін қуаныш кернеді. «Ой, білмей жүр екенбіз ғой. Майқан қандай қасиетті адам!»— деп дауыстады.

Балғабаев пен Белгіғұлов достығы осылай басталды. Манап барғыштай беретін болды. Бір демалыс күні Белгіғұлов оны таудағы санаторийға да апарды. Биллиард ойнауды үйретті. Тағы бірде ол Майқанмен бірге балық аулаймыз деп Ілеге де барды. Қыстыгүні, құралы жоқ адамға не қылған балық! Бірақ Манап коньяк ішті. Жер көрді. Бір жасап қайтты.

Тағы бірде Белгіғұлов Балғабаевты үйіне өзі алып барды. Гардеробтан су жаңа костюмін алып шықты.

— Манап, мына костюмды өзіме арнап тіккізіп едім. Байқамаппын, тар болып шықты. Сатып аласың ба?— деп сұрады.

Манап керемет қызығып кетті. Бірақ қымбат бағалы костюм алатын ақшасы қайда оның? Үндемеді. Шұқылап көре берумен болды.

Белгіғұлов соны сезген болса керек:

— Сен ақшасына қысылмай-ақ қой. Кейін тауып берерсің,— деді.

Кедей студентке бір тамаша ой келді: «Ал егер ай сайын стипендиядан жырып алып, төлеп отырса!.. Манап қуанып кетті: «Бес-алты айға өйтіп-бүйтіп шығармын». Ол костюмды алып жатақханаға мақтана келді.

Студенттер де көтермелеп жатыр.

— Шетелдік бостон болса керек.

Ай бітті. Манап Белгіғұловқа мүшелік жарнасын апарды. Майқан үндемей отырып қалды. Ренжігені арасы алыстап кеткен жұқа қабағынан белгілі.

— Жарайды. Егер маңдайыңа бір костюм сыймаса, әкеп таста.

— Мақа, мен өтеле берсін деп...— деп күмілжіді Манап. Майқан жылы рай берді.

— Баласың әлі! Мен сол костюмның ақшасына қарап қалды ғой дейсің бе? Саспа. Жігіт болсаң, кейін қызметке тұрғанда бір әкеп тастарсың.

«Алтын сөз. Қандай мырза, қандай жақсы адам!» Ал сол жақсы Белгіғұлов неге енді бүйтіп өзгере қалды? Манаптың жүрегі мұздап кетті. Кенет қасына Гүлшат келіп отырды. Көптен бері теріс қарап, салқын жүрген Гүлшат жүзінде манағы бір аяушылығы бар. «Ай, Гүлшат ай, адам жанын түсінесің ғой, сен!»

Белгіғұлов саған неге өшігіп алған? Не жазып сдің?

Білмеймін...

Сондай үлкен адам. Тіпті тындаудың өзі қолайсыз болды,— деп мүдірді Гүлшат.

Манап еленбеп қалды.

— Майқанды айтамын...

— Ие?..

— Біз емтихан тапсырып отырғанда сені жамандай сөйледі. «Оқымайды. Құр білгішсінеді»,— деді. «Анада Бозжанов диссертация қорғағанда да сөйлеп жатыр білгішсініп. Жоба болсайшы бір өзінде»— деді. Гүлшат Манапқа сондай бір мүләйім қарады.— Кешір, Манап. Біз сені Белгіғұловтың айдап салуымен сөйледі деп жүретінбіз.

— Белгіғұлов рас солай деді ме?

— Рас, айтам, құдай ақына бір қоспасы жоқ. Ал біз сені бекерге жазғырып жүріппіз. Тіпті олай емес екен ғой. Зада екеуміздің жаңа көзіміз жетті.

— Ол иттің баласын ба! Оған мен... ол мырт-мерезге ме! Манап тұтығып қалды. Өкпесі аузына келді. Гүлшат шошып кетті.

— Манап, саған не болған?

Манап көпке дейін үнсіз отырды. Содан кейін Гүлшаттың қолынан ұстады да өзіне тартты.

— Гүлшат, бір сыр бар. Айтайын ба?

— Ие, ол не сыр?

— Жоқ, айтуым керек. Бәрібір мені азаптап бітеді ол.

— Айтатын болсаң бөлдепбей айтсаншы,— деп Гүлшат шыдамсызданып қалды.

Манап оған тура қарады. Кішкене көзінде шын ашу бар.

— Білесің бе, Гүлшат? Мен сол Белгіғұловтың үгітімен Бозжановқа қарсы шықтым. Ол мені, мен сияқтыларды айдап салып, өзі тасада қалды.

Гүлшат үндемей төмен қарап отыр.

— Білесің бе, былай болды: Белгіғұлов мені бір күні

үйіне шақырды. Мен кешігіңкіреп бардым. Үйі толған қонақ. Әңгімелері Бозжанов екен. Жамандап жатыр.

— Өзіміздің студент,— деп таныстырды ол мені қонақтарына. Енді аңғарып отырмын. «Бізді жақтайды» дегені екен онысы. Жұрт Бозжановты жамандай берді. Ал Белгіғұлов болса, үндемей отыр. Бір заманда ол тура қарап: «Бұл пікірге сен қалай қарайсың?»— деп сұрады. Мен үндей алмай қалдым.

— Дұрыс емес пе мына жолдастардың айтып отырғаны?

Мен ойланбастан «ие, дұрыс» деппін. «Олай болса сөйлейсің. Сендей күнімізде академикпен де алысқанбыз». Мен сөйтіп сөйлеп бердім. Енді байқап отырмын. Соның бәрі Белгіғұловтың тобы екен. Мен мұны Добровқа барып айтамын.

Бұрын қатарда жүрген Манап енді Гүлшатқа сондай бір бейшара сияқты болып кетті.

Арада біраз күн өтті. Манап университетте ойда жоқта Белгіғұловты кездестірді. Майқан оны оңаша бір бөлмеге алып барды. Зачеткасын сұрап алды да, сұрамастан баға қойып берді. Содан кейін оған ашумен қарады:

— Сен немене жер-көкті дүрліктіріп жүргенің? Бозжановқа қарсы сөйле деп қашан саған костюм беріп едім? Манап үндемеді.

— Сенің кім екеніңді түсінбеймін,— деді Майқан тағы да.

— Білім тұрған сабақтан не себепті құлатқаныңызды мен де түсінбеймін. Не себепті жамандағаныңызды да түсінбеймін.

Белгіғұлов ызалаға күлді.

— Бейшара! Біле білсең ол сен үшін болатын. Есік алдында не деп тұрды сонда басқалар. «Белгіғұлов досың, бар, кір. Сұрақсыз қойып береді...» Сол қулықты да білмегенің ғой.

Манап күнәлі түрде Майқанға қарады:

— Ой, Мақа, мен тіпті ойыма келмепті. Мақа, олай болса, кешіре көріңіз.

Белгіғұлов оған күле қарады. Ашу күлкісі.

— Енді қайтып қарамды көрме. Дорақсың.

Майқан есікті сарт еткізіп ашты да шығып кетті.

Уәделі уақытынан Мәулен кешігіп келді. Сыртқы есік жабық екен. Сәл тұрып қалды. Көнілді шу үйден мол естіледі. Дабырласып сөйлескен, күліскен адам шуы. Толқымалы, жіңішке бір ән сазын көтерген пианино даусы сол шудан жырыла шығып барып, созыла тоқтады. Жұрт дүрліге қол ұрды. Адам даусы қат-қабаттасып, сонылықты бір мағынасыздықпен келіп жатыр. Қедір-бұдыр, жуанды-жіңішкелі, жоғары-төмен ырғақты қалың үрдіс дыбыс. Бұлардың бәрі де үй ішінің көңілділігін аңғартады.

Мәулен өзінің осынша кеш келуін орынсыз санап, бір есепті кетіп қалғандай жайда еді. Кнопкаға қолын апарған қалпы сәл тұрды. Қоңырау даусы ойлаусыз жерден кенет шығып кеткеніне өзі де таңданып қалды. Күтіліп тұрғандай-ақ есік ашылды. Үйде әдемі бір ніс бар. Мұрын қытықтарлық шәрдәрі дәмді тамақ нісі.

Адам шуы мол естілген бөлме есігі ақырын ашылды да, ар жағынан Инеш көрінді. Асыға басып осылай қарай келді. Үстіндегі мәжері қолға айқын білінер көкала ұзын көйлек онсыз да жіңішке белін қынай түскен. Бұрынғыдан бойшаң, сұңғақты болып көзге көрінеді. Келбеті жаңғыра жасаңғыраған. Асықпай қонақтаған ашық күлкі бар. Сонысы Мәуленнің келуімен байланысты айқындала берді. Өзі кекесіні де, қуанышы да аралас бір әуенмен сөйледі.

— Неге кешіктің? Осының да дұрыстыққа жата ма? Тағы бір дәлелді жолшыбай ойлаған боларсың? Мұның не? Қонаққа осылай келе ме екен? Жақсы киініп келмейтін бе еді?

— Түстен кейін көпшілік кітапханасына барып едім, Чернышевский диссертациясының қызығымен отырып қалыппын. Кешіре гөр. Кешігіп те, дайындалмай да келуім қолайсыз ғой, қайтып кетсем қалай болар еді?

— Кешірілмейсің де, кетпейсің де,— деп Инеш көзінің аласын ұлғайта күле қарады да, Мәуленді шешіндіре бастады. Әлде бір конфета нісі аралас шыққан тәтті ыстық демі Мәуленнің суық бетіне тиіп қытықтайды. Осыдан кейін Инеш оның мойнынан ұстап өзіне еңкейтіп, құлағына бірдеме сыбырлап күлді. Мәулен онша көп мән бере қоймағандай. Манадан бері артына ұстап тұрған газет буманы сонша бір олақтықпен ұсынды.

— Не деуші еді? Ну, туған күніңмен...— деп Инештің қолын қысты.

Ол шыңғырып қалды.

— Не болды?

Инеш ақ марлімен оралулы оң қолының шынашағын бауырына тартып ұстап ауырсынып тұр.

— Қолыңа не болған?

— Күйдіріп алдым. Мәйнама бүгін көмек бермекші болып кір өтектей бастап едім, тұтқасы қолымнан сусып кеткені...— Инеш қолын біраз сілкіңкіреп тұрды да, ашусыз ауырсынған кейіппен күле қарады.— Осы үшін кешіккен екенсің ғой, жүр енді тезірек.

Бұл бөлме кіші-гірім залдай болатын. Осындай көңілді кеш, жиындарға арналған бөлме. Соғыстан бұрын Сабырдың бар кезінде сатып алынған сары пианино да осында тұратын. Демалыс күндері Инештің жолдастары келіп көңіл көтерісіп билейтін.

Енді соған біраз жұрт жиналған. Бөлменің ұзын бойына қойылған столдың екі жағы кең орналасқан халық. Стол үсті ала-құла бай. Ақ фарфордан жасалған біркелкі тайпақ балық ыдыстарға салынған шұжық, тоназытылған қазылар. Әртүрлі ащы басытқылар да бар. Қуырған картофель, тұздалған қиярлар, қызыл-жасыл қағазды шоколад-конфеталар, торт, винегрет, піскен алмалар аш көзді өзіне тартады.

Инеш еркін басып, дауыстап күле сөйлеп, столдың өзі отырған басына әкеп Мәуленді отырғызды. Дуласқан жұрт ең әуелі бұлардың келгенін аңдамай қалды.

Инеш өзінің жіңішке даусымен қатты сөйледі:

— Кешігіп келген адамға қандай жаза?..

Уақыттың өз тәртібімен қыза түсіп, ілгері жүріп бара жатқан осы үй ішіндегі кішкене бөлшегі бір сәтке тоқтап қалғандай болды. Ала-құла өз сәні, өз талғауымен киінген көп жұрттың көңіл көлі осылай ауды. Мәулен бұл арада аздап қысылыңқырайды. Өзін осы ортаға жатсынған адамша жөтеліп, қызарақтайды. Жапынар қол орамалын да іздеп таба алмады, пальтосының қалтасында қалған. Отырғандардың көбін танымайды да. Таныстырғанда — университет студенттері. Олардан Гүлшат Аманова, Сымбат, Манап, Мұздарапов бар. Тағы Мәулен фамилиясын білмейтін екі-үш таныс студенттер де отыр.

— Бағымның майдандас жолдасы, қазір университетте оқиды,— деп Инеш енді таныстыра сөйледі.

— Кеш келген үшін мол етіп шарап құю керек,— деп Мұздарапов жұрттан бұрын сөйлеп ұсыныс жасады.

— Дұрыссс... мол-мол шарап құй, Инеш,

Сөйткенше болмады оның алдына ұзын, әрі ішті көк хрусталь рюмкаға құйылған қара күрең шарап та келіп орнады. Мәулен енді әлгі бір минуттық қысылушылықтан арылып та болған. Қарсылық жасамады, айыптылығын мойындай берді. Өзінше бір ептілікпен баяу созыла тұрып рюмканы қолына алды.

Штрафын салған соң, бірауыз сөзін де қиятын болар?

— Жоқ, ішіп алып сөйле.

— Қазір сөйлесін.

— Бәріміз де Инеш қуанышына жиналып отырмыз ғой...— деп Мұздарапов шапшаң сөйлеп Мәуленді толықтыра түсті.— Инеште қуаныш екеу. Бұл күні ол дүниеге келді, дәл бүгін ғылым дүниесіне де шықты. Қыс бойы еңбек еткен мақаласының «Ғылыми запискаға» басылғанын көрген шығарсың?

Отырғандардың кейбіреулері таңырқасып қалды.

— Солай ма?

Инеш төмен қарап сәл қызара түсіп үнсіз отыр.

— Майқан тікелей басшылық етті, ә?— деп Мұздарапов Инеш жаққа бұрылды.— Жұрттың айтуынша ғажап адам көрінеді ғой өзі, жастар үшін, ғылым үшін белі қайысатын.

— Белі қайысатыны рас,— деп Гүлшат оның сөзін әуелі қуаттағандай болды.— Белгігүлов жастар үшін көп еңбек сіңіріп келеді. Торғай ма, тоқылдақ па? Не шайқаны белгісіз, бірақ.

Жұрт ду күлісіп алды. Манаптың сары өңіне неге екені белгісіз дулап қан тепті.

— Жұмыртқа табыла берсе, Белгігүлов шайқай беруден жалықпас-ты. Бірақ соған шірік жұмыртқа болмаса сау жұмыртқа табыла да бермес,— деп бір студент тәрсідетіп әкетті. Сөзін қасақана Манапқа қадап отырғандай. Жаңағы бір асқақ құбылыс Инеш жүзінен ұшып кеткендей. Аздап жеңіл күрсініп, бұл сөзді ұнатыңқырамай қалды.

Мәулен сол рюмка ұстаған қалпы, сөзін бастай бере тұрып қалған...

Оң қанатта офицер формалы жігіттің жанында отырған қоңыр жүзді, үлкен бұғақты әйел ашық, айқын мінезділігін көрсетіп, сөзге араласты.

— Қойыңдар, бізге таныс емес өз араларыңдағы бірдемені. Мына жігітке сөз беріп, тыңдамай қоюларың не қызулық, не жолсыздық. Кәне сөйлеп жібер, құрбым.

— Мен Инештің ата-анасының денсаулығы үшін!..

— Дұрыс-ақ!
— Ал келіңдер!
— Өздері қайда, өздері?..
— Шақыру керек өздерін.

Басқа бөлмеден Дәулеткерей келді. Өзінің кішкене ықшамды денесін тез үйіріп лез-лез басып келеді. Сүйір шоқша сақалы сөйлегенде ерсілі-қарсылы шапшаң қозғалады. Үнемі күлімдеп тұратын кішкене қызыл жүзінде қуаныш бар.

— Рақмет, шырақтарым... Ей, батыр-ау, қайдасың?— деп ол әлі де келе қоймаған Мәдинені дауыстап шақырды,— аяғыңды басыңқырасаңшы, ішпесең де басыңқыра, батырым.

Жұрт көзі есік жаққа күтіне қарады. Ауыр басып Мәдине кірді. Көзінің алдында аздап күлтеленген ісік бар секілді.

Дәулеткерей рюмканы бір-ақ көтерді де, сүйір сақалды иегін шапшаң қозғап тез-тез сөйледі.

— Ал, балаларым, біз сендерді жаңа дүниеге әкеп бердік, осыған рақмет айтыңдар. Ендігі үлкен тәрбиешілерің — осы заманның өзі. Балалар бақшасы, мектеп, жоғары оқу орны... содан соң мемлекеттік жұмыс... тіпті әке-шешенің бұл күнгі тәрбие мәселесіне кірісер реті де жоқ. Мына батыр осыны түсінбейді, ішіндір, киіндір, туған күнін тойла... оқыт... ал тәрбие мәселесін бар ғой... жо-о... жо-оқ... біз ескі дүниеден жүкпен келген адамдармыз. Сол жүктің сарқынын балаға ауыстырып қайтемін деймін. Біздің міндет енді қысқарды. Оның үстіне қарап отырған жандар емеспіз біз де. Атқарып жатқан мемлекеттік жұмыстарымыз бар адамдармыз.

— Дәке, дұрыс айтасыз,— Мұздарапов қосарланып қалды.

Енді жаңағы Дәулеткерей сөзіне жалғасып, осындай сауатты жиынға лайық жеңіл таластар туды. Педагогика мен балалар тәрбиесі жайында сөйленді. Осының бәрі бөлшектеніп, ұсақтап барып бірі тарихқа, енді бірі соның келешегіне, үшінші біреуі ғылымға тартты. Ішіп алған жұрттың аз тыңдап, көп сөйлегісі келетін әдеті ғой. Жұрттың бәрі де даурығады.

Сол кезде қашан да осындай топқа жаңалық ашып тастағысы келіп тұратын Мұздарапов пианиноға барып, жұрт даусын баса шаңқылдай сөйледі.

— Замандастар, мен өзіміздің осы жиынның ұйтқысы болып отырған Инезилия көбірек ұнататын бір биді ойнаймын.

Енжар өзгеріп, ауысқан дала өміріндей соншалықты созымды, баяу, ауыр этранж биі тартылды. Отырғандар дабырласа, күлісе тұрып екеу-екеу екшелене барып билей бастады. Инеш сәл оқшаулау калған Мәуленге ықыластана келді:

— Неге отырсың томсырайып? Жүр билейміз.

Мәулен ортаға енжар шықты.

— Бұл би маған ұнамайды, Инеш.

Инеш оған аса бір мәнмен наздана қарады.

— Неге?

— Жүрекке жат бір мұны бар би.

— Онда түсінбегенің,— деп Инеш жүзін бұрып алды. Содан соң қайта Мәуленге жоғары қарады.

— Ал, сен қандай биді жақсы көресің?

— Көңілді, қуанышты билердің бәрін де... Айталық, тарантелла, венгерка. Бұлар қайнаған су секілді, күш пен қимылдың демонстрациясындай. Билемейсің, просто демалып қаласың.

Өзінің ұнатпағандығын айқын байқатып Инеш күліп алды.

— Дөрекі билер...

Мәулен қарсылық білдіріп әрі таласпады. Ендігі бір айналғанда оның көзі Гүлшатқа түсті. Ол соншалықты сыпайылықпен Дәулеткерейдің алдына барып шалды өзіне қаратты.

— Ақсақал, биге ықылассыз тұрғаныңыз қалай?

— Көп болды гой, ұмытып калған болармын,— деп Дәулеткерей дүдәмал сөйледі.

Ар жағында, табалдырық алдында билеушілерге зер сала қарап, сағынышты кейіппен тұрған Мәдине оны баса сөйледі.

— Мына шіркіннің ойында бірдеме бар ғой тегі. Не бар жастар арасында? Былай тұр.

— Батыр-ау, айтып тұрғаның не? Би осы шалыңнан құтылып кетіп пе еді, айтшы өзің. Тұғырынан тайып жатқан картың жоқ, билеп те жібереді балалардың қызығы үшін.

— Ал, билеңіз, кәне,— деді Гүлшат.

Көтерінкі «полька-кокетка» тартылды. Қарт ендігі үгітті қажетсінбеді. Гүлшатты алып ортаға шықты. Кей жерінде жаңыла басып, айнала берді.

Жұрт қошаметпен алақан ұрды. Ол үлкен қолорамалын қолына алып ентігін баса алмай отырған қалпы, жастар ықласын қабылдап жатыр.

— Билемегелі қашан, шырағым, мүлде ұмытып қалыппын,— деп қасында жұмсақ креслода отырған Гүлшатқа қарады.

— Жоқ, жақсы билейсіз. Кезінде тым тәуір билеген боларсыз.

— Бізді мына ақ тартқан сақалды қалпымен туды деп пе едің, батырым-у, сендер секілді біз де жас болғанбыз. Сол мезетте жұрт екеу-екеу қызу сөзге кірісті. Мәулен мен Инеш соны пайдаланып елеусіз бір шақта террас жақтан сыртқа шықты.

Қысқы түн. Аздап қытымыр аяз бар. Аспан да, төңірек те бозаңытады, күдгірттене бозаңытады. Қала іші тыныш. Алыста, бірінші Алматы жағында айқайлаған паровоз даусы талып, дірілдеп естіледі. Бұтақтарына әрқилы пішіндес ақ қырау қонақтаған алма ағаштары мелшиіп, көзғалыссыз қалған. Әр тұстан жоғарыға тік көтерілген электр жарығы аспан қараңғылығына найзаша сұғынып биіктей барып жоғалады. Бір сәтте әлдебір ғаламат жалтырауық ұзын бағаналар секілденеді.

Қабыршақ қары күтірлеп сынған тайғақ тар аллейка ағаранқ тартып селдіреген алма ағаштарының арасымен бұларды сонау түкпірге тартып барады. Үйдің осы жақ терезелерінен түскен сәуле де алыстап, ағаштарға тасаланып қалды. Жаңағы бір тұманша бозаңытқан күн қараңғылығы бұл түкпірді еркін мекендеп алған.

Ең әуелі олар үнсіз келді. Инеш кенет тоқтады.

— Әрі бармаймын. Қорқынышты екен.

— Мен тұрғанда да қорқасың ба?

— Қорғай алсаң?..— ол Мәуленге қарады. Сонша-лықты жарасты, қуанышты келбетпен күле қарап тұрғанын Мәулен көрмесе де сезіп тұр.

Мәулен сабырлылықпен сөйледі.

— Қорғай алатын, алмайтынымма көзің әлі жеткен жоқ па?

— Жетсе, жаңағы сөз айтылар ма еді? Сен сарансың, Мәулен,— деп Инеш сықылықтап күлді:

— Қай мәнде?

— Мен әлі күнге сенен өз сезіміме лайық сезім тауып көрген жоқпын.

Мәулен күлді.

— Сезімге түсінбейді екенсің онда, Инеш.

— Жақсы түсінемін, Мәулен, тым жақсы түсінемін.

— Түсінсең, сезімді сезімге билетпей, ақылға билету керек екенін де бірге түсінген жөн.

Инеш сәл күле қарап қалды.

— Өзің нағыз ғалым болып алыпсың ғой. Ие, бар сезіміңді сол салқын ақылың жұтып кетпесе жарар еді. Күн ше деген суық, тоңып кеттім. Үйге кірейікші, Мәулен

Мәулен оған сәл жақындай түсті.

Тоңып қалдың ба?

Рас, тоңдым.

Қел, жылытайын ендеше!— Мәулен құшағын ашып Инешті өзіне тарта беріп еді, террас алдынан жаңғырыға дауыс шықты.

— Инеш-ау, Инеш!

Ол «тұра тұр» дегендей Мәуленнің білегінен тартып тоқтатты да, жүгіре жөнелді.

Мәулен көп тұрды. Аздап ысқаяқ жел біліне бастады. Ауа тоңазытып қырауыта түсті. Бірте-бірте төмендеп барып ай тау басына ілінді. Сол бір құбылыс Мәуленге тамаша әсер етті. Тау жүлгелерінің нобайы енді айқын көрінеді. Бергі беткей қалың қарақғылыққа батып жатыр. Жаңағы бір ай сәулесінің қоңырқай құшағына қауышқан тау үштары біріне-бірі жалғаса алыстап, аспанның бір белдеуі сияқтанады. Аздан соң өзінің ағарақ сәулесін қала үстіне ақырғы рет сеуіп, ай таудан асып жоқ болды. Жаңағы жасанды белдеу де бірте-бірте өшіріле ірі бастады. Тек сонау таудан жоғары тұрған қыс бұлтына қоңыр мұнар сәуле барып ілініп аспан әлемінен айқын жыра көрсетеді. Енді бірде ол да күңгірттене семіп, ала көлеңке аспан кеңістігіне батып, көзден таса болды.

Мәулен тоңазыды деді. Террас жақтағы жаздыкүнгі газонның үстімен ақырын басып келіп терезеден қарап еді, үй іші столға қайта отырған. Инеш дауыстап күліп, ықластыларға шарап үлестіріп жүр. Енді қайта шығар белгісі сезілмейді. Мәулен де үйге кіріп өз орнына келіп отырды.

— Кеш келіп, ерте кеткен бұл кеткен жан еді, деп қайран қалып отыр едік,— деп маңағы бұғақты әйел оны қағыта сөйледі,— қайда болдың, құрбым-ау, басы, көзің қырау болып?

— Далада... Тым жақсы екен... таза ауа жұтып келдік... Шығып, сіздің де салқындауыңызға болады.

Сол кезде бұған жағалап Инеш те келді. Ашық, тартыды күлкісін ұсына келді. Шарапты толтыра құйып, мұның қолына нұқи ұстатты да, аса бір жарасымды ойнақылықпен құлағына сыбырлап күлді:

— Тым болмаса бір рет осылай күтуің керек қой. Көп

күттіріп піскен тамақ дәмді болады, іш мынаны! Оның бұл қылығы Мәуленді жадырата түсті.

Осы бір кезде Гүлшат жеке өлең айтылуын ұсынды да, өзі бастап Неждановаңың орындауымен көбірек таныс, әлдебір операдан жақсы бір арияны айтып берді. Сонсоңғы өлең алашабырланып кетті. Орысша да, қазақша да, жаңа да, ескі де әндер айтыла бастады. «Сырымбет», «Шилі өзен қамысы» шырқалды. Осы күнгінің «Қаракөзі» мен «Қарлығаштары» да, бейбітшілік әндері де мол орын алып айтылды.

Домбыра кезегі манадан бері өз сыбағасын үнсіз ішіпжеп отырған Сымбатқа барды. Ол өзі жақсы қызып алған екен. Сонда да батымсыз сөйлеп, қолына домбыраны ала қоймады.

— Өлең айта алмаймын, даусым жоқ,— деп көп ұстады халықты.

Инеш оны көпке таныстыра сөйледі:

— Ақын жігіт, жас ақын... ән білмесең, өз өлеңдеріңді айт...

— Ақын?

— Ие, ақын.

— Ойбай-ау, ақын отырғанда өлеңдетіп жатқан біздің жүрегімізде түк бар екен-ау,— деп манағы бұғақты қоңыр әйел тамашалай сөйледі.

— Айт, ал, өз өлеңдеріңді оқы.— Жұрт көтере даурығысып қаумалап әкетті.

Сымбат теңселіңкіреп тұрды. Әзірге сәл ойланды да, соншалықты жуан, күшті ырғақты даусымен:

— «Нем бар менің қалдырар?»—деп алды да, бөлмені жаңғыртта тақпақтап, жатқа оқып кетті.

Ұрпағындай бойлаған халқым
Жетсе мерзім тегілдім.
Қоштасармын мәңгілікке
Базарымен өмірдің
Табыт басар қыршын жанды,
Саусақтарым салдырар.
Сонда мынау ұлы ұрпаққа
Нем бар менің қалдырар?—

деп Сымбат жұртқа сұрана тоқтады. Көп көңілін өзіне баурағысы келгендей сол қалыпта сәл тұрып қалды. Сымбаттың осы бір шақтағы бар қимылын да, өлеңін де ұлғайта, сұлуландыра қабылдап, лыпып отырған Инеш кішкене қолын жоғары көтеріп, шапалақтап жіберіп еді. Мұздараповтан басқа ешкім іліп әкете қоймады. Көп көңіл елікпей, тосаңсып отырғандай,

Қызу бөлме ішін тыныштық пен ой басты. «Бұларың не?» дегендей Инеш көңілі жүдеу тартып қалды. Бірақ бұл әркімнің алған әсерін жинақтай алмай қалған алғашқы кем сәттегі жан іркілісі екен. Ендігі сәтте дуылдасып кетті.

— Міне ақын!

— Міне өлең!

Манағы бұғақты әйел қуақылана сөйледі:

— Өмір мағынасына тереңдеп бойлап, жауап іздеген екенсің, жаным, қалдырар нең бар еді? Оқы, оныңды да тыңдайық.

Сымбат енді тартына қойған жоқ. Алдындағы рюмкаңы көтере салды да, бұрынғыдан да өткірірек сөйледі.

— Енді «Қанды орамал» деген өлеңімді оқып берейін.

Бұғақты әйелдің қасында манадан бері үнсіз отырған офицер:

— «Қанды орамал?!»— деп шошыған адамша ішін тартты.

— Не болды саған, байғұс-ау— деп бұғақты әйел еріне адырая қарады.— Жоқ жерде сақ бола қалатыныңай осы! Немене орамал қанға былғанбай ма екен? Ие, айта бер.

Офицер сөзін ұнатыңқырамады ма, Сымбат басын қолына қойып сәл отырып қалды.

Офицер әйелінің ырқынан шыға алмайтынын танытып қалбалақтай берді.

— Жоқ, жоқ, оқы, жігітім. Орине орамалға қан тамады... Орамал қанға былғанады. Мәселен, байқаусызда қатты сіңбіріп қалсаң... сөйтіп, байқаусызда мұрыңнан қан кете қалса... орамал былғанбағанда қайтеді.

Сымбат мырс етіп күлді де, басын көтерді.

— Басында көк Дунай суреттелінуші еді. Есіме түспей тұрғаны...— деп тоқтады.

— Есіңде қалғанын айта бер,— деп ду ете түсті жұрт. Сымбат енді көп кідірмеді. Еркін ырғақпен әсерлендіре тақпақтай жөнелді.

...Жатыр жерде қанды орамал,
Оқ паршалап жыртып кеткен.
Сарғайған бір жапырақтай,
Жел үрлесе желп-желп еткен.
Уа, кестелі қанды орамал!
Келдің қалай жат өлкеге?
Жел өтінде, оқ өтінде
Жабырқаңқы жатсың неге?
Жабырқаңқы жатсың неге?
Мекенінде алыс елдің?

Сені ұсынған жас сұлудың
Жарын қайтып оққа бердің?
Қолыма алдым орамалды
Қайта-қайта қарай бердім.
Кәрдім сағының күткен жарды,
Көрдім ісің өлген ердің.

Бір сәт тоқтай тұнып қалған үй-іші қайта дүрліге жөнелді.

— Міне ақын! Бұл өлең ерлік пен махаббатты пәш еткен!— деп Инеш жұрттан үзік қалып, ұзақ қол соқты. Мәулен болса түсініксіз бір сезімде отырғандай. Осы бір сәтте дүниеде Мәуленнің барын ұмытып кеткен Инешті қызғана ма, әлде томаға тұйық жүретін Сымбатқа жұрттың соншама қошемет көрсетуін артық санай ма, өзі де білмейді. Түрегеліп, қалтарыстау бір жерге келіп тұрып еді, кенет біреу жеңінен тартты. Қараса, манағы бұғақты әйелдің жанындағы офицер екен.

— Қандай тамаша ақын!

— Тамашасы тамаша-ау, бірақ шер мен мұңды көп жазады екен,— деді Мәулен өз ойындағысын ағынан жарып,— тегі талқылайтын шығармыз.

Офицер елең ете қалды. Мәуленді қолтығынан алып дәлізге қарай тартты.

— Онда осы пікіріңді жазып берсеңіз қайтеді?

— Кімге?

— Ну, айталық маған...

Мәулен ашуланыңқырап қалды.

— Тапқан екенсің төлкекті. Неғыл деп жазам? Қатесі болса, жазбай ақ түзетемін. Партия, комсомол ұйымдары бар.— Мәулен даусы қаттырақ шықты білем, офицер оның білегінен қысты:

— Сіз түсінбей қалдыңыз.

— Түсінбейтін бала емеспіз.

— Жо о... мен өлеңдері тәуір екен. Жаттап алатын өлеңдер екен деймін. Шіркін, көшіріп, жазып алса...

— Е е...— деп Мәулен жайыла сөйледі,— шошып қалғамшы.

Осы кезде бұғақты әйелдің:

— Махаббат тақырыбына жазған өлеңдеріңді оқы!— деген даусы шықты.— Әй, Қарабас, қайда кете қалдың? Мында кел!

Офицер Мәулен білегінен қайта бір қысты да жөнеле берді. Сол кезде тағы да Сымбаттың мақамды дауысы шықты:

Мойылдың басында ескен дәні толық
Бір мөлдір қарақатқа тұрмын қарап.
Қарасам...
Ғашығымның көзі болып
Өзіне ол жүрегімді тартып барад.

...Дариға-ай өткіздік қой осы жерде
Жаныма у боп келген таңның көбін.
Мен үнсіз тұтқынына болып пенде
Тұрып ем ғой кезіне қарап сенің.
Сонда неқақ көзіңнен көргем гажап
Өзімнің суретімді езу тартқан...

Сымбат сәл ойлана тұрып:

— Ар жағын ұмытып қалған екем. Ал, жақсы, соңғы шумағын айтайын. Ол былай аяқталады:

Сол күнді еске ап караймын қарақатқа,
Қарасам жүрегіме түседі шоқ.
Бірақ мөлдір сезімсіз қарақатта
Жан толқытар күш те жоқ, сурет те жоқ.—

деп орнына келіп отырды.

Ішіп, қызып алған жұрт тағы да ырзалық белгісін танытып жатыр.

— Ақын үшін, жолдастар!

— Сымбат үшін. Сымбаттың денсаулығы үшін!

Хрусталь рюмкалардың сыңғыры естілді.

Әзілге ұста бұғақты әйел Сымбатқа жақындап кеп:

— Өзіңді әлі ештеңе білмейтін періште екен деп қалсам дүние сұмдықтың бәрін білесің ғой, шырағым-ау, қайда жүріп өткергенсің соның бәрін,— деп әдемі бір назбен нұқып қойды.

Ендігі жұрт көңілінің гүл шоғы осы Сымбат болып алды. Өзіне қадалған көп көзден тайсалар ол жоқ. Теңселе басып Инештің жанына барды.

— Ин-неш... бәрі де сен үшін...

— Өтірік айтасың. Тым болмаса... осындай реті келгенде бір куплет арнап жазып өлең де әкелмейсің.— Содан соң ол стол үстінде тұрған гүлден екі-үш талшығын шапшаң жұлып алды да, Сымбаттың төс қалтасына сұқты,— ақын болсаң... ал кәне...

Сымбат соншалықты шапшаңдықпен ұшып тұрды. Кеудесін ілгері шығарып, басын кейін алып, үлкен қара көзін үй бұрышының жапсары арқылы әлдебір қиыр алысқа қадады. Жүзіндегі жаңағы бір қуаныш, еркіндік жоғалып үлгірді. Енді түсінгенді сүйсіндіріп, түсінбегенді түршіктірер әрі салқын, әрі сұсты керемет бір ызбарға

мінді. Сол салқындықтан, сол ызбардан от ұшқындағандай. Әр секундта лап етіп тұтанып кетердей ой мен от араласады. Ол аузын бағып үнсіз қалған осы топты көшіне де ілер емес. Аздан соң ойын жинап алды да, өзгере күліп Инешке қарады. Кеудесіндегі гүлді қолына алып көтере ұстады. Осы Инеш гүліндей мұның да кеудесінен өлең гүлі шешек атып кетті.

Гүл!
Ғажап бейнесін бұл жастық шақтың
Ақынның кеудесіне әкеп тақтың.
Осы гүлден ғажайып ұқтым сырды,
Осы гүлден жаныма рахат таптым.

Гүлі жоқ өлеңдердің бәрі жалған,
Гүлсіз өмір бар деп мен түсіне алман,
Гүл, қыз нәзік ойыма қозғау салар,
Өлеңдей әсерленіп өзім жазған.

Жұрт бір-біріне қарасып, мәз болысып қалды. Инеш тіпті Сымбатты өзіне еңкейтіп, мандайынан шөпілдете бастады. Сын көзімен қарамақ болып отырған Мәулен де үсті үстіне қол соқты.

Бұғақты әйел енді еркелік білдіре сөйледі:

Немене, бұл «Инеш», «Инеш»— деп үзіліп қалғаның, қайным-ау. Түйенің тапығаны жапырақ дегендей. Бізге де бірдеме шығарсаңшы. Ең болмаса осындай ойын тойда айта жүрейік.— Осыны айтты да ол оқыс күйеуіне бұрылды.— Өй, жәйіңа отыршы құңқілдемей. Мені жаңа көріп пе едің? Бас қосқан соң ұрысқан адамларша қалай томсырайып отырамыз, көңіл көтермейміз бе?!

Ішкілік Сымбат буының түсе бастаған болса керек, күрмеліскірең сөйледі.

Жарайды, жеңг... жеңгей. Қа... қалағанының болсын... Қалағ... қарындаш...

Тағы да ақын тапқырлығын күткен жұрт шарап буы денелеріне жайылса да, тыпып қалды. Сымбат қолына қарындаш алып ұзақ отырды. Содан кейін:

Жоқ, мен бұл жерде отырып өлең жаза алмаймын, оңаша болуы керек!— деді.

Оңаша бөлме дейді, Инеш. Оңаша бөлмеге апарыңдар

Инеш ұшып тұрып, бос тұрған бір бөлменің есігін ашты Сымбатты жазу столына әкеп отырғызып, сол жерде тұрған қалпақты шамды жақты.

— Бар, жүре бер, кедергі жасайсың,— деді Сымбат.— Аналарға шулама де.

Инеш аяғының ұшынан басып бөлмеден шықты да тәптіштеп есігін жапты. Тынып қалған жұртқа кеп «үндемендер»— дегендей сұқ саусағымен ернін басты. Жаңа ғана дулап жатқан бөлме іші сап болды. Қонақтардың бәрі де бір кереметті күткендей. Бұғақты әйел тым ерекше. Онсыз да тартымды, сұлу реңкінде айрықша нұр ойнайды. Осылай бір шама уақыт өтті. Сымбат отырған бөлмеден тырс еткен дыбыс шықпайды. Бір кезде шыдамы таусылған бұғақты әйел «бар, білсейші!»— дегендей Инешке ым қақты. Инеш тағы да аяғын ұшынан еппен басып барып бөлменің есігінен сығалады. Аңырып сәл тұрды да есікті шалқайта ашты. Сонан соң бар даусымен шек-сілесі қата күлді. «Не болды?»— деп таңырқаған жұрт осылай қарай ұмтылды. Бірақ Мәулен бәрінен бұрын жеткен еді. Қараса, Сымбат жазу столына басын салған да ұйықтап қалған. Қор-қор етеді...

Мәулен де шыдай алмады. Сағатқа қараса дем алатын уақыт әлде қашан болған. Ертеңгі сабақтары есіне түсті. Кетуге ыңғайланып еді, қонақтар да іркілген судай бірден көтерілді.

Дала тыныық. Әркім екеу-екеу болып тарасып жатыр. Солардың алында манағы бұғақты әйел мен Қарабас аталған офицер оқшауырақ көрінеді. Шамасы ұрысып бара жатқан секілді. Неге екені белгісіз Мәулен Қарабасты сорлылық жек көріп, бұғақты әйелді ұнатып қалған секілді.

33

Гүлшат Аманова күн санап Москвадан жағымды хабар күтті, асыға күтті. Бірақ хабар болмады. Ең әуелі ертеңді-кеш сол жайында жиі-жиі әңгіме қозғап жүретін Зада мен Алочканың да салқындай бастаған жәйі бар. Сондай бір түйткіл сезім Гүлшатты да билеп бара жатқан секілді. «Жарамайтын болғаны да, әйтпесе хабар келер уақыты озды ғой»,— болды ой қорытындысы.

Бірақ мұндай сәтсіздікке шағыла қалу — Гүлшатта болмайтын қасиет еді. Қайта соны істерге, немесе, сол сәтсіздіктердің себептерін ашуға бойлай беріліп кететінді. Сондай мінезді Аманова енді университет студенттерінің ғылыми конференциясында баяндама жасау үшін жаңа бір тақырыпты таңдап алып еді. Енді сабақтан бос уақытын сол баяндамаға дайындалумен өткізетін

болды. Жазылып біткен жағын анада ақыл-пікір алмақ болып дарвинизм кафедрасының бастығына апарған еді. Белгігүлов сыргақтай берген. Докторлық диссертация қолып та, ақыл-ойын да байлап қойғанын айтқан. Конференция таянған кезде тағы да бір соғарсың деген желеумен шығарып салған-ды.

Гүлшат қайтып Белгігүловқа бармады. Қәрім болса бұл кезде командировкамен Қеген алқабында жүрген болатын «Болжаған бұйтіп уақытым жоқ, кейін кел дең болдембес еді» деп ойлады ол.

Ширақ Амановаға қайтсе де ақыл-кеңес керек болды.

Гүлшат бөлімдамасын қайта бір қарап шықты да, тура Викентий Викентьевичке келді. Доброн кабинетінің алдында ол аңдап отыр, ұзын бойлы, одан мұрны үлкендеу болса да тым сымбатты бір әйелмен кездесті. Екеуі де қуанысып қалды. Бұл Сато Шираз дейтін армян қызы еді Гүлшат оны бұрыннан білетін-ді. Сато өткен жылдан бері университеттің журналистика факультетінде сырттан оқиды. Оның партбюро хатшысының көмекшісі болып істегеніне де біраз болып қалды. Сато тау халқына тән кітапты сөзшеңдігімен, кітапты сүйіп оқитындығымен таныс болатын. Қайтсе де оны Гүлшат іштартып жақсы көріп жүретін. Ұлгі бір кездескен бетте екеуінің де күле амандасып, қуанысып қалғаны да содан.

Викентий Викентьевичте кісі көп пе?— деп сұрады Гүлшат.

Біраз адам бар.

Осы жауапты естіген Гүлшат «күте тұрайын» деген ойымен диванға келіп отырды.

Бір ғажабы Шираз үлкен-кіші, құрбы-замандастарының барімен «сіз» деп сөйлесетін еді. Ол Гүлшаттан да:

Викентий Викентьевичте шаруаңыз бар ма еді,— деп сұрады.

Иә, бір мәселеде ақылдаспақшы едім.

Онда кіріңіз, ол кісі өзінде.

Бөтен адамдар бар деген жоқсың ба?

Болса қайтеді. Викентий Викентьевич ешкімнен сыр бүкпейді. Әрі келген адамды есік алдында сарылтып күттіріп қоюды ұнатпайды.

Гүлшат таңырқап қалды. Таяуда оның республикалық бір мекемеде болғаны бар еді. Бөлім бастығына кіре алмай екі сағат отырған. Алдындағы көмекшісі де есік алдында көлденең тұрып алып:

«Болмыс бәленшейіш занят. Қабылдамайды»— деп

келген-кеткен адамдарға бет бақтырмаған-ды. Ақыры Гүлшаттың табаны күректей екі сағат күткен шаруасы екі минутта шешілген болатын. Уақытының көп кеткеніне қарамастан: «е-е, бастық деген осындай болады екен ғой» – деп таңданып қайтып еді. Содан бері бастық десе болды, неге екені белгісіз ұзақ отырып сарғая күту деген бір ұғым қабаттаса беретін-ді.

Міне енді сол ұғымының быт-шыты шықты. «Сарғая күттірмейтін де бастық болады екен-ау»— деп таңырқады.

— Кіре беріңіз,— деп қайталады Сато тағы да. Сөйтті де есікті барып ашты. Гүлшат ойда жоқта оп-оңай, түк қиындықсыз үлкен кабинеттің табалдырығын аттады.

Добров столдан сәл көтеріліп барып бас изеп көңілді амандасты да жүрексіне басқан Гүлшатқа:

— Былай шығыңыз, отырыңыз,— деп өз столына ниндес жердегі бір орындықты көрсетті. Студент арызын бұрын шешер дағдысы бар екен оның. Сол әдетімен Гүлшатқа жылы шыраймен қарады. Қарсы бетте отырған бір жігіт сөйлеп жатса керек, о да кідіріп Гүлшатқа қарап қалған. Добров оған «кәзір»— дегендей қолын көтерді:

— Ал, Аманова жолдас, сабақ қалай?

— Жақсы...

— Құлағым сізде...

Гүлшат қысылып қалды. Біреудің үстіне кіріп әңгімесін бөлгені үшін өзін айыпты санағандай. Келген шаруасын шұбатыңқырап, түсініксіздеу етіп айтты.

— Аманова жолдас, бұл мәселені атүсті шешу— үстірт болар. Егер уақытыңыз болса, мына кісілерді жөнелткенше отыра тұрсаңыз?..

Бәрін қойғанда Добров үлкен ғалым адам. Уақытқа зәру бір адам болса, Викентий Викентьевич соның нақ өзі. Сол себепті Гүлшат сияқты партия комитетіне келгендер ең алдымен жұмыс басты Добров уақытымен санасуға тиісті ғой. Жоқ, олай емес, келушінің уақытымен Добров санасады. Гүлшатқа бұл да бір жаңалық болып көрінді.

— Викентий Викентьевич, ол не дегеніңіз, егер тығыз шаруаңыз болса, кейін де келуіме болады менің. Уақытым кең,— деді Гүлшат.

— Оқасы жоқ онда. Отыра тұрыңыз. Мына кісілерді тезірек жөнелтуге тырысармыз,— деп Добров диванның өзі жақ басында отырған жаңағы сепкіл бетке қарады.

Гүлшат оның сөз жобасынан университет аспирантурасында оқитын жігіт екенін аңғарды. Командировкаға баргысы келеді екен. Ленинград архивынан біраз материалдар табыла ма деп үміт етеді.

— Бұл мәселеде ректормен сөйлесіп көрдіңіз бе?

Сепкіл бет сақтықпен тартына сөйледі:

— Бардым...

— Не деп еді?

— «Сенің командировкаң бюджет сметасында жоқ болғандықтан реті келмейді»...

Добров енді қандай материал керек екенін шұқшия қазбалай сұрады. Содан кейін тұжырымды жауап берді:

— Жақсы, көмектесейік. Бізде үлгірмегендіктен творчестволық командировкасын келер жылға қалдыр деп өтінушілер бар. Сондай тек жатқан қаражатты пайдалануға, біз білетін ректор болса, қарсылық етпейді. Жүруге дайындалыңыз.

Сепкіл бетті аспирант ырзалықпен хош айтысты.

Ендігі кезек стол қарсысында отырған әйелге келді. Ол қолындағы қалың папканы Добровтың алдына қойды.

— Бұл неткен папка,— деп сұрады Добров.

— Айдаровтың диссертациясы. «Абайдың көркем-өнерге көзқарасы». Қазақ әдебиетінің кафедрасы сіз таныссын, пікір айтсын, деп ұсынып отыр.

— Эстетикада менің қандай шаруам бар?— деп Викентий Викентьевич қадала сұрады.— Мұны эстетика мәселелерімен айналысып жүрген біреуге беру керек. Философ екен деп тықпалай беруге бола ма екен! Олардың да білетіні, білмейтіні болады. Міне маған Аманова жолдас келіп отыр. Міне оның мен биология тақырыбында сөз ете алмаймын. Ал мынаны... Добров «ал мынаның», аяғын айтпады. Папканы қайтарып берді. Ренжіген түрі бар, қазақ кафедрасының өкілімен салқын қоштасты. Сөйтті де түрегелді. Есікке таяп қалған жаңағы әйелді дауыстап қайта тоқтатты.

— Сіз бір минутке... Сол Айдаровтың өзін бүгін-ертең көресіз бе? Жақсы болды, онда айтыңызшы маған келіп жолығысын. Айталық келер аптаның дүйсенбісінде...— Добров стол үстінде тұрған календарьдің өзі айтқан дүйсенбісін тауып алды да «Айдаров», деп арбита жазып қойды.— Бөжжанов маған бір сөз ретінде қазақ мақалын айтқын еді. Орынсыз сақтық жайында... сапты аяқтың бұзылуы қалай еді?.. Немене қойып деуші еді?.. Жоқ, сапты аяққа ас құйып сабынан қарауыл қараған — деуші ме еді? Кафедраңызға айта барыңыз. Сапты аяқтың

сабынан қарауыл қараудың жөні жоқ бұл жерде. Добров Гүлшат көзіне тым жұмсақ мінезді адам болып көрінуші еді. Ретті болса, азуының барын да танытып қояды екен. Дәп осы жерде ол соны аңғарды.

Папкалы әйел шығып кеткен соң Добров столына келіп отырды.

— Осы кафедра тым жалтақ. Ашық күні әлде калай болып кетер екен деп қол шатыр ұстап, калош киіп жүретін Белиловке ұқсап орынсыз сақсынады. Ғылымда даңғыл жол деген бар ма екен? Жоқ ондай жол... Ғылым өзіне жолды әманда тыңнан салады. Сол себепті азабы мен машақаты да көп. Кейде алған бағдарында ақиқаттың болмашы бір сәулесі жатады. Сол жетелейді сені. Кейде тас қараңғы түнекке кезігесің. Шығар бетім осы болар деп өзіңше шамалайсың. Адаспасыңа кім кепіл сонда? Адассаң адас, сонда ғылымға пайдаң тиеді, сенен кейін жүрген адам калай адасқаныңды біледі де жаңа бағытпен кетеді. Сөйте-сөйте шындық ашылады. Олай болса, адасып кетеді екенмін деп жалтақтаудың керегі не?— Добров ұзақ сөйлеп тоқталды.

Гүлшат көңіл қойып ықыласпен тыңдады. Ойлап қараса, профессор осы сөзді дәп өзіне арнап айтып отырған секілді.

«Рас, рас айтады» деп құптады ол.

Гүлшат сағатына қарады. Көп отырыпты. Манағы «тезірек бітіремізді» Викентий Викентьевич ұмытып кеткен секілді. Бірақ көп отырдым деп ренжімеді. Қайта көп нәрсені байымдап калды. Соған ырза.

Жұрт саябырлаған бір кезде Добров столынан шапшаң тұрып, Гүлшатқа «шыдай тұр»— дегендей белгі берді. Содан соң жорғалай басып есікке барды да, Ширазға тапсырмалар берді.

— Алдағы бюрода марксизм-ленинизм кафедрасы мен жер қыртысы-геология кафедрасының жұмысы тыңдалады. Хабарландырарсыз. Дайындалып келетін болсын. Иә, сөйте қойыңыз.

Викентий Викентьевич әлгі бір майда шапшаң жүрісімен бері бұрыла берді де тұрып қалды.

— Ұмытып барады екенмін, саяси әңгіме өткізетін үгітшілердің тізімі келіп түсті ме?

Сато шығып үлгірген екен. Естімей қалды. Добров тағы барып есікті ашты.

— Үгітшілер тізімі келіп түсті ме?

— Жоқ, әлі түсе қойған жоқ, Викентий Викентьевич.

— Ендеше кәзір айтыңыз, комсомол комитетіне. Оны

да партбюрода бекітеміз. Алдын ала қарап танысуым керек еді.

Ақырғы кезек Гүлшатқа келді.

— Көп күтіп шаршап қалған жоқсыз ба?— Ал кәне оқыңызшы, мен ақыл қоса алар ма екенмін?— деп Добров диванға жайғасты да, Аманованы қасына шақырды. Гүлшаттың даусында аздап діріл бар. Сонда да байсалмен оқи бастады.

Добров ықылас білдіріп көңілді отырды.

Баяндаманың соңғы беті жабылды. Викентий Викентьевич Гүлшатқа жылы қарады.

— Бәрі де жақсы. Бірақ аздап академизм салқыны бар. Ғылми еңбектің құндылығы көпке түсініктілігінде, мұны айнымас қағида деп санау керек.

Гүлшат бұл пікірмен келіспеді.

— Викентий Викентьевич...

Добров тыңдай қалды.

— Ғылми еңбектің құндылығын ең алдымен оның мазмұны анықтайды ғой.

Добров күлді.

— Міне, Гүлшат...— деп тоқтады Добров. Аты-жөнін толық айтқысы келгендей.

— Просто Гүлшат,— деп қойды Гүлшат.

— Ал, жақсы Гүлшат, қай еңбекті алманыз маркстік қағидаға сүйене отырып, әйтеуір жаңалығы бар мәселені көтеруі керек емес пе, егер көтере алмаса ғылми еңбек деп атауға болар ма оны? Әрине болмайды. «Ғылми» деген сөз «еңбектің» анықтаушысы ғана емес, мазмұны да. Мұны осылай түсінген жөн. Добров ширақ басын түрегелді. Кабырғадағы кітап шкафына барды да бір кітапты алып шықты. - Міне мынау Климент Аркадьевич Тимирязевтің бір томдығы. Оқыған боларсыз Викентий Викентьевич кітаптың орта тұсынан ашып қалды. Айталық мына «Органикалық түрлердің пайда болуы»— деген еңбегін алайық. Неткен шеберлік десеңізші! Климент Аркадьевич тіл көркемдігі жағынан мынадай алды жазушыңызбен де тайталаса алады. Міне осы Тимирязев сияқты биология ғылымындағы жазушы ғалымдардың еңбегін оқығанда нені жазғанын емес, қалай жазғанын да қадағалаған дұрыс. Осылай бір қарап қайта оқыңызшы, өтінер едім. Баяндамаңызға қайта айналып соқпай тұрып оқыңыз.— Добров аз кідірді. Содан кейін Бұл мәселенің бір жағы. «Қалай беру керек» дегені жөн. Ал енді «нені беру керек» дегенге келейік.

Добров «түсіндің бе» дегендей күле қарады. Гүлшат

бас изеді. Сол кезде кабинеттің қос қабат есігі жұлқи ашылды. Табалдырықтан Бозжанов көрінді. Қарқылдай күліп, әлде бірдемені айтып, еркін басып келеді.

— О, жақсы келдің, Кәрім Бозжанович, іздей бастап едік. Жақсы... жақсы... Өзің үйге де бармағансың ғой деймін. Жұмыс нәтижесі қалай?— деп Добров сұрақты үсті-үстіне төпеп әкетті.

Бозжанов диванға келіп жайласты да, асықпай отырып шылымын тартты. Содан кейін аласы айқын тана көзін Викентий Викентьевич пен Гүлшатқа кезек қадап, тістерін ақсита езу тартты.

— Жұмыс жайы жақсы...

— Біздің де шаруамыз жаман емес,— деп Добров та күлді. Гүлшатқа қарап айтты.— Сен жоқта тәп-тәуір баяндама жазып тастадық.

— Білем. Білем...— деп Кәрім Гүлшатқа бұрылды.

Аманова көтеріле берді. Әңгімелеріне кедергі жасамайын деген ой келді.

— Хабарласарсың, мен де бір қарап шығайын,— деді Кәрім хош айтысып шығып бара жатқан Гүлшаттың соңынан.

Гүлшат кабинеттен шықты. Сато оны университеттің табалдырығына дейін ұзатып салды. Төңіректе ешкім болмаса да, былай оңашалап:

— Бір сыр айтайын, бірақ тісіңізден шығармаңыз,— деді.

Гүлшат ренжігендей болды:

— О не дегенің, Сато?! Сырыңды шашқан жерім бар ма еді?

Ширaз ұялыңқырап қалды.

— Ойнап айтам, Гуля. Жалпы, студенттерді бөлу туралы әңгіме болып жатыр. Жуырда комиссия құрылмақ. Тегі биылғы бітіретіндерді түгелдей ауылға аттандыратынға ұқсайды. Егер қалада қалуды ойласаңыз, осы бастан қымзаулаңыз.

Гүлшат рахмет айтты.

— Тісіңізден шығып кетіп жүрмесін, сізге ғана айтып тұрмын,— деді Сато қоштасарда тағы да.

Гүлшат күлді де Сатоның қолын қысты.

Университет алдына шыққан соң Гүлшат аз ойланып тұрып қалды. Содан кейін көпшілік кітапханасына бет-теді. Кең көшені кесіп өте беріп еді, арттан машина дау-

сы шықты. Сөйткенше болмады кішкене көк «Москвич» жанай келіп тоқтады. Гүлшатқа таныс сыңғыр күлкі естілді.

— Қайдан келесің, Инеш?— деп Гүлшат машинаға үңілді. Артқы қатарға үйілген көп кітап, ар жағында Мәдине отыр.— Ә, өзіңіз екенсіз ғой? Амансыз ба, Мәйна? Көңіл көтеріп жүрсіз бе? Дұрыс, дұрыс.

Мәдине құптаған болып басын изеп аузын ғана жыбырлатты.

Инеш көңілді екен:

— Главпочтамттан. Ал өзің қайда барасың,— деп сұрады.

— Кітапханаға.

— Түсіре кетейін онда.

Гүлшат Инештің қасына отырды. Мәдинеге қарап еді, жаңағы үюлі жатқан кітапқа тағы да көзі түсті.

— Москвадан алдырдым,— деп қойды Инеш.

— Жаным-ау, қай тілдегі нәрселер? Французша ма, немене өзі?

— Ие, французша. Шетел баспасынан шыққан кітаптар. Мынау кәдуілгі Джорж Роденбахтың өзі. Ана бір кішкене қызыл кітапша Артур Рембо өлеңдері. Бальзак та бар. Мерименің новеллалары да бар,— деп Инеш әлсін-әлі артына қарай түсіндіре берді.

— Француз тілін де үйренгелі жүрсің бе?— деп сұрады Гүлшат.

— Енді қалай деп едің! Мұғалім жалдап оқып шыққаным жоқ па қыс бойы!

Гүлшат қуанып та, таңырқап та қалды. Инештің алғырлығына қуанды да, айтпағанына таңырқады.

Ал неміс тілін қайттың? Ең алдымен бір тілді меңгергең жөн емес пе? — деп сұрады.

Біздің курстағылардың бәрі де неміс тілін үйреніп жүр ғой. Жетеді солар. Оның үстіне французша сөйлейтіндер мүлде аз.

Инеш жауабы Гүлшатқа ұнамады. Айрықша бір сәнқой әйелдер болушы еді. Келіссін-келіспесін жұртта жоқ бірдемені тауып киеді. Мұндай «жұртта жоқ бірдемелер» көрсе қызар әйелдердің көзіне түспей қалушы ма еді? Жұрттың бәрі енді, сол «жоқ бірдемеге» жүгіреді. Осы кезде манағы сәнқойлар тағы да жұртта жоқ басқа бірдемені тауып ала қояды. Инештің мына сөзі сол сәнқойлардың көйлек киісі сияқты болып кетті. Бүгін французша сөйлейтіндер аз екен; ал ертең көбейеді. Сонда қайтеді Инеш? «Біздің курстағылардың бәрі де француз

тілін үйреніп жүр»,— деп ағылшын тіліне ауысып кетпекші ме?

— Неге ойланып қалдың?— деді Инеш.

— Жай...

Сөйткенше болмады, бұлар кітапхананың алдына да келіп қалды. Гүлшат рахметін айтып түскелі жатыр еді.

— Сен естідің бе, биылғы бітіретіндерді бөлу туралы әңгіме болып жатқан көрінеді ғой,— деп сұрады Инеш.

— Оны қайдан естідің?

— Сен ешкімге ештеңе демей-ақ қой. «Тісіңнен шығарма?»— деп ана Сато Шираз деген қыз айтып еді маған.

Гүлшат күліп жіберді.

— Тісіңнен шығарма деп жаңа маған да айтқан болатын ол. Түсінбеймін. Комиссия құрылады екен. Студенттерді әр жаққа бөледі екен. Жасыратындай мұнда тұрған не бар?!

— Оның мәні бар, балам,— деді мәнадан бері үнсіз отырған Мәдине,— қай студент ауылға барғысы келеді дейсің. Бәрі де осында қалуды ойлайды. Комиссия үйғарындысы күні ілгері жария болып қалса, қып-қызыл дау соңда туады.

— Осында қалам деп жүрген ешкімді де көре алмадым-ау, Мәйнасы,— деді Гүлшат.

— Сен өзің де ауылға барам деп жүрмісің, шырағым?— деп Мәдине таңырқай сұрады.

— Ауылға барам. Менің де сіз сияқты күтіп отырған шешем бар. Біз міне бірнеше жыл қалада болдық. Әлденеше рет қолыңыздан дәм де таттық. Ендігі кезек Инештікі. Ауылға жүрсін, шеше қолынан дәм татсын,— деп Гүлшат ойын, шынын араластыра айтты. Инеш шошынып қалды.

— Ауылға? Атай көрме мұныңды! Ауылға барып қызмет істей алмаспын мен.

Мәдине қосарлана сөйледі:

— Қой, балам, мандайға басқан жалғыз ғой. Көзден қалай таса ете алмақпын?! Бізді тастап Инешжанның өзі де ауылға бара қоймас. Танымайтын жерде түтінге сарғайып өліп қалар, жоққа еліктірме баланы, шырағым.

— Түу, Мәйна, қайдағы жоқты айтады екенсің, кім айтса соған желіге қоятын мені бір есуас көресің бе? Ауыл жағдайын білем ғой,— деп Инеш ренжіп қалды.

Көк машина жылжи берді...

Енді университеттің рекламбюросында студенттердің ғылыми қоғамынан бастап тіл, химия, көркемөнер, стенографистер, суретшілер, мотоциклистер, тағы сондай толып жатқан үйірмелердің хабарландырумен қабат әдебиет үйірмесінің де хабарландыруы жиі-жиі іліне бастады. Одан әдебиет, драматургия теориясы жөніндегі баяндамалар жасалатыны, жас талапкерлердің өлең, әңгімелері талқыланатыны айтылатын еді. Мәулен бұл жұмысқа да ықласын салып, творчестволық қабілетін жұмсай берді.

Ол жас ақындар шығармаларын талдауды енді тікелей Сымбаттан бастады.

...Үйірменің бұл мәжілісі жатақхананың оқу залында ашылды. Ең алдымен бұрынғы дағдысынша Асқаровтың өзі іріктеген өлеңдерін оқып шықты. Осыдан соң айтыс басталды. Дағдыдағыдай сөйлеушілер көп еді. Жарыссөздің бастамашысы болған Мұздарапов Жолтай мақтай сөйледі.

— Асқаров өлеңдері кейбір кекесе ақындарымыздың өлеңдері сияқты жалаң декларацияға құрылмайды, жүдә. Терең ой жатады онда. Жүдә, жаман деген өлеңінде де адам организмінің бір клеткасы мен кішкене түйіршек қаны аралас жүреді. Бұл — жас ақынымыздың жаман өлеңдерін де жүрекке жылы етеді. Вот, Сымбат оқитын ақын.

Мұздарапов сөйлеп тұрған кезде Асқаров тырнағын шұқылап, төмен қарап отырды.

Жалдан бір тақырбас, аққұба жігіт түрегелді.

Менің сұрағым бар ақынға.

Ал, сұра.

Жаңа он шақты өлең оқыдың. Соның үзілмес арқауына ұсап бір өлеңнен екінші өлеңге ауысып отыратын мұң бар. Соның мәнісін айтшы. Бұл неткен мұң?

Мына жақтан Мұздарапов түрегелді.

— Әдебиеттен хабары бар адам бұлай сөйлемейді, лирикалық өлеңдерде «мен» деген атпен жүретін лирикалық герой болады. Оны сол ақынның өзі деп түсінушілік, жүдә, топастық, если хочешь знать.

Мүмкін, сен көп білетін шығарсың, таласым жоқ,— деді тақырбас, аққұба жігіт,— кателеспесем поэзия өмір шындығынан туады ғой. Сол лирикалық геройың кім сонда? Адам ба?

Орыс

— Жоқ, ол адам емес,— деп әрі жалғады өз ойын тақырбас, аққұба жігіт,— еңбексіз, іс-қимылсыз уайым кесесінен у ішіп отыра беретін неткен адам?

— Поэзияның нәзіктілігін түсіну керек, жүдә,— деп Жолтай күбірлеп қалды.

Шығып сөйлеушілер де, тұрып сөйлеушілер де көп болды. Мәулен қоңырау ұрып, жұрт даурығын зорға басып жатыр. Бір мезетте есік жақтан оның алдына бір тілім қағаз келіп түсті Ашып оқи бастап еді: «Қымбатты Мәулен, келісім бойынша ертең 8 март күні біздің үйге кел. Күтеміз. Тыңдаушың». Мәулен ең алдымен тыңдаушының кім екенін ажырата алмады. Жазуына үңілді. Кім болса да қиғаш сызықты дәптер қағазының жолын қапсырып дөкірлеу жазған. Мәулен мұндай жазуды көрген сияқты емес. «Кім болды екен мұны жазған?»

Көп ойлап отыруға болмады. Жұрт көңілін бөліп жіберді. Баяу басып үстел басына Сарыбеков келді. Көзілдірігін ақырын ғана қолына алып бармағымен сүртіп-кілеп, қайта мұрнының үстіне апарып қондырды. Сөзін жаңағы өз қимылындай баяу бастады.

— Сымбат өлеңдерінде бір жетістік бар. Онысы — тіл шеберлігі. Айтайын дегенін қысқа етіп айтып беруі. Өлеңдерінің көркемдігі осы еді, деп мақтай да алмаймыз. Рас, айтылуға тиісті ой айқын берілсе, ол өлеңнің сөз жоқ, көркем екенін танытады. Бірақ сол айтылуға тиісті ой қандай? Міне, мәселе осында. Егер ақыпымыз ауырламаса, турасын айту керек, Сымбаттың айтайын дегені түгел бір күңгірттік. Күн көзін жапқан бұлт кейпі жерге айқын көрінсе, бұл күшің ашықтығын дәлелдемейді, қайта бұлттың қоюлығын, қаралығын көрсетеді. Сымбаттың жоғарыда мен айтқан тіл шеберлігі — сол күңгірттік бояуын қоюлатып жатыр. Заңды сұрақ қойылды осында, оған асығыс жауап та берілді. Сұрақ орынды да, жауап дұрыс емес. Лирикалық «мендің» автордың өзі еді демейік қоялық. Әйтеуір бір адам болсын. Әдебиет қисыны бойынша жапама түрде болса да көрінген белгілі бір орта өкілінің настроениесі болсын. Ал сондай қайғылы ортаны, сол ортаның мұңын арқалаған дәрменсіз өкілді өз араларыннан кездестіргендерің бар ма? Жоқ, бұл ендеше сол лирикалық геройдың өмірде дерегі, тұрағы жоқтығын танытады. Ал дерексіз нәрсе қашан да болсын жалған. Жалған нәрсе көріксіз болады қашан да,— деп ұзақ сөйлеп барып тоқтады. Оның терең пікірлерін жұрт ұйып тыңдап қалды. Сарыбеков Ғалым үстел үстінде графинде тұрған судан стаканға құйып алып бір-екі рет

ұрттады да, сөзін қайта жалғады:— «Қанды орамал», «Нем бар менің қалдырар?», «Ескерткіш»— деген өлеңдерін былай қойғанның өзінде, оптимистік принциппен жазылған «Күтер мәңгі» деген лириканың да өнбойында күйректік бар. Қысқы кештегі әже әлдиіндей үзілмейтін ұзақ мұң өлеңнің лейтмотиві екені айқын. Асқаров бұл мұңнан, өзім, қан туралы осы «оптимистік» пікірлерінен арылмаса кім болары маған белгісіз-ақ.

Соңғы сөз Сымбатқа ауырырақ тисе керек. Ол шыдай алмады.

— Қалай санасаңдар олай санаңдар... ал... ақындықты Асқаровтан тартып ала алмайсыңдар,— деп шамданып қалды.

Ендігі сөйлеушілердің көпшілігі жаңағы Сарыбеков ізімен бірде былай, бірде олай шыға сөйлеп, айтылған пікірді тереңдете, жандандыра берді. Сымбат өлеңдерінің көркемдігін айрықша мақтап, идеясын теріске шығарып сөйлеушілер де болды. Сөз кезегі енді Мәуленге де келді.

— Жұрт көп нәрселерді айтты. Одан Асқаров қорытынды жасауға тиісті,— деді ол көпке қарап.— Мен Сымбаттың «көркем» деп Мұздарапов мақтаған бір өлеңін алып, соған талдау жасағым келеді. Айталық, «Гүл» деген өлеңді алайық. Оқып берейін:

Ысқырып, гүлеп, ойнақ сап,
Өрінде қара жел өскен.
Нажағайы жалтылдап,
Көгінде қара бұлт көшкен.
Жапанда сонау өмірсіз
Жалғыз тал қызыл гүл өскен.

Шешегін жарып жайқалып
Желге үн қосар, сыбырлар.
Көктемсіз гүлден бейуақта ол
Көк тартқан қандай сыры бар?

Соқса да дауыл бұлтты айдап
Көгерер өсер, өнер гүл.
Өйткені көктен күн оған
Нұрынан қуат беріп тұр.

Осындағы гүл не? Немененің бейнесі бұл?

— Еліміздің бейнесі. Соны да аңғармайсың ба, жүдә,— деп Мұздарапов реплика тастады.— Мұндағы күш — марксизм-ленинизм ғылымы.

— Еліміздің бейнесі?— Мәулен анықтап қайталап сұрап алды.— Жоқ, мен мұндай бейнелеуге қосыла ал-

маймын. Біріншіден, қуатты Совет мемлекетін бұлт үйірілің, ажағай ойнаған, гулеп жел ескен аспан астында қалтырап гүлдеп тұрған жалғыз тал нәзік бір гүлге теңеу дұрыс емес. Ғали Ормановқа ұқсап еменге теңесең бір сәрі. Оның үстіне Совет үкіметі кәзір жалғыз ба? Социализм жолына көше бастаған халық демократиясы елдерін қайтесің? Желге үн қосып сыбырлап тұруы да түсініксіз.

Тақырыпқа да тым кедейсің. Өлеңінде күңгірттік бар да, ашық күн жоқ, реніш бар да, қуаныш жоқ. Жапырақ пен сүйіспеншілік бар да, өсімдік пен сүйіспеншіліктің иесі — адам жоқ. Адам қайда? Көркем әдебиеттің материалы адам емес пе? «Әдебиет — адам тану ғылымы»,— деп Максим Горький тегін айтпап еді ғой.— Ол тура Сымбатқа қарады.— Сен өзіңді дұрыс жолмен келе жатырмын деп есептейсің. Бүгінгі мәжіліс сенің теріс жолда екеніңді көрсетті. Ақындықты сенен ешкім де алмайды. Бірақ кәп сын айтылды. Ойлануға тиістісің,— деп аяқтады сөзін Мәулен.

Мәжіліс жабылды. Бірақ Сымбат жоламады. Мәулен жолда біреулермен кездесіп қалып, кешеулеп келсе, Асқаров сырт киімдерін шешіп жатып қалған екен, әурелемеді.

Мәулен шаршағандығын, даусы қарлығып қалғанын осы арада сезді. Мандайының терін сүртпек болып пиджагінің қалтасынан орамалын алып еді, қиғаш сызықты дәптер қағазы тағы қолына келді. «Тыңдаушың!» «Менде қандай тыңдаушы бар еді?»

Мәулен ойланып қалды.

35

Инеш жағын таянып бір сәт отырып қалды. Көз алдына қуаныштың болашағы елестеді: ертең көктем келеді. Арықтарда күміс су сылдырайды. Бәйтеректер сәби алақан жапырағын жаяды. Жеміс ағаштары гүлдейді. Таң сәріде терезе алдында сандуғаш сайрайтын болады. Аспанда ақша бұлттар қалқиды. Тау жақтан жанға жайлы самал еседі. Содан соң?.. Содан соң мемлекеттік емтихан... қорғалатын диплом жұмысы... тамаша табыс... Дос құттықтаулары... Содан соң?.. Содан соң әрине... Кенет ойына Мәулен келе қалды. Қадала қарап күлген сияқты. «Бұл жолдың сенсіз мағанасы бар ма?!»— деп қарағандай. Сол сәтте ойына Белгібұлов келіп қабаттасты. «Бұранбелге қалай қарайсың, Инеш?»— деп ол да күле-

ді. Еркін басып алға шыға береді. Үлкен денесімен Мәуленді тасаламақ болады.

Инеш шошынып кетті.

— Жоқ, жоқ!— деп ұшып түрегелді.— Жоқ, бұл жерде Майқан ағаның араласуы дұрыс емес. Ол просто аға. Ал Мәулен...— Инеш күлді.— Әрине жазғы каникулда Мәуленмен бірге болады. Мүмкін папасынан қаражат сұрап алып Мәуленмен екеуі Қырымға да кетіп қалар?! Мүмкін Ыстықкөлге барып демалар. «Әрине Мәуленмен...» деп қойды ол. Мәуленмен?.. Бірге жүрер ме екен сол Мәулен? «Жоқ, ауылға барам»,— деп бұра тартпаса не қылсын.

Инешке тағы да бір қорқынышты ой келді: осы Мәулен ынтық ұрып сүймейтін сияқты. Сүйетін болса, бір жылы сөз неге айтпайды! Мәселен, «Мен сені сүйем, Инеш! Мен сені сондай жақсы көрем, Инеш?!»— деген сияқты. Жігіт дегенің ойлануға келтірмей баурап алып кетпеуші ме еді?! Ал Мәулен болса бір сыпайылықтан аспайды. Есі бар жігіт анада Инештің туған күні сыртқа бақ ішіне алып шығып тұрып, шақырып жатыр дегенге қоя берер ме?! Тым болмаса қатты бір құшақтап құшырлана сүйіп қалмайтын ба еді?! Ал Майқан аға болса...

Инеш шошынып қалды тағы да. Осы бір Майқан ағаның жүректі сескендірер бір кереметі бар. Салмақты жүрісі, сирек қарқылдап күлгені... соның бәрінде де бұл үшін қорқыныш жатады. Белгіғұловпен оңаша кездессеақ болды, жетімек лақтай дәрменсіз болады да қалады. Ал Майқан аға болса қасқыр сияқты. Бас салса бітті, Инеш бишарада қарсыласар күш бар ма! Соны біле тұра кей кезде ...ейді. Кездескісі келеді онымен, не ғажап бұл?

Инеш тұрып кетті. Осы бір мазасыз ойдан құтылғысы келіп, Мәуленді әдейі есіне алды тағы да.

«Сенсіз бұл жолдың мағанасы бар ма!»

Инеш езу тартты.

Сол кезде есіктен Мәдине кірді.

— Әлгі Гүлшат деген бала телефон соқты. Бірге дайындалам деп айтып еді, тосып отырмыз. Келсін деп жатыр.

— Ие-ие, ұмытып кетіппін. Бұл ақырғы сабақ, Мәйна. Содан кейін мемлекеттік емтихан басталады. Ал кеттім. Кешіксем тынышсызданып жүрме,— деді де Инеш киініп шығып кетті.

Бірнеше күн оңаша отырып зерігіп қалған екен, енді университетке асығып келді. Қызу талас осында жүріп жатқанға ұқсайды.

Ақырғы емтихан! Не, осы бір соңғы бес жылдың ішінде тапсырылған жетпіс-сексен пәннің ең ақырғысы осы. Ең қиыны да осы секілді көп жұртқа. Қиындық пен «қалай болар екен?» деген толқу болады бұл ортада. Алғашқы курстегі алғашқы емтиханға кірерден бастап «осы пәннен құтылсақ па?..» деген тілеу, арманы мен «әлде қайтеді?» деген қобалжуы бар бір ғаламат сөз кеп студент аузына ілгеді. «Осыдан құтылсақ па!..— дейді әр пәнді берердің алдында әр студент,— осыдан құтылсақ, қалғаны оңай-ақ болар еді.» Бірақ қалғаны да оңай болмайды. Оған да сондай оқу, іздену реті келгенде жаттау керек. Оның да өз алдына «осыдан құтылсақпасы» болады. Сөйтіп, «осыдан құтылсақ па!» бір пәннен екінші пәнге ауысады да отырады. «Осыдан құтылсақ па!..»— студенттің бес жыл бойғы жолдасы. Ұйқысыз өткен түндер, ізденулер бар онда, ойлар бар. Әйтеуір, терең тартымдылығы мен қызығын кейін, есейе келе аңғартатын қысқа, қызықты өмірдің — студент өмірінің философиялық мәні осы бір «осыдан құтылсақ па!..» да тұргандай.

Сол сөз енді мына ақырғы сабақта өзінің бар қуат, күшімен молая, нығая келгендей.

— Осыдан құтылсақ, университетті бітірдім деп есептей берер едім,— дейді биік прическалы Қасымова, оны екінші, оныншы... жиырмасыншы біреулер де қостайды, көтере қостайды.

Осындай қостаулардың арасымен кезекті сұрақ та келді.

Сабаққа дайындалудың ең бір қызық әдісі еді бұл. Жалпыға бірдей сұрақ қойылады. Көп ішінен біреу жауап береді, екінші, үшінші біреулер толықтырады. Кімнің қалай дайындалғанын сынап байқау, әрі пысықтау, әрі білмегендерге түсіндіру есебінде.

Олар осы тәртіппен көптеген сұрақтарға жауап берісті. Кей біреуге түсініксіз мәселелердің беті ашылды. Түстік тамақ та былай ұмыт қалды. Күн кешке айналды. Кей біреулер «шаршадық білем, әлі үш күн бар ғой... Осымен доғаралық»,— деп ұсыныс жасай бастады.

Енді «оқи түсейік», «тоқтатайық» деген екі пікір аудитория ішінде бетпе-бет келісіп қалды. Ұзақ отырысып, шаршай бастағандықтың белгісі.

Гүлшат жұртты тәртіпке шақыра сөйледі:

— Міне, енді бір-ақ сұрақ қалды, осыны бітірісіп таркасайық, кәне кім сөйлейді? «Аристотель тіршіліктің жаралуы жайында».

— Мен айтайын,— деді Инеш қолын көтеріп.

Жұрт шуылы басыла берді. Бірте-бірте барып аудиторияда тыныштық орнады.

— Тіршіліктің пайда болуына Аристотельдің өзіндік пікірі, көзқарасы болған. Ол айуандар да, өсімдіктер де зат пен жаннан құралады дейді. Жан затқа түр береді, бағыт, мақсат береді. Ал, сол түр мен бағыт мақсат бар жердің бәрінде де өмір болады. Өмір жерде де, суда да бар.— Ең ақыры көлбақалар мен тышқандар да шалшық-ластан пайда болады — міне, бұл Аристотельдің пікірі,— деп тоқтады Инеш Сопан соқ кішкене қол сағатының күміс білезігіне қыстырулы тұрған аспап түстес орамалын алып, сұқ қолына кигізді де көзінің алдын сүртті. Енді музыка аспабының квинтасына жақындайтын жіңішке үнді даусымен көтеріле сөйледі.— Аристотель жыныстың пайда болуына да тоқталып, әйел жынысын ер жынысына қарсы қояды. Оның пікірінше, әйелдік бастама — өсімдік жанымен жаралған зат. Ал, ерлер бастамасы — бұл мақсатты дамушылықты ұрықтандыратын, қоздыратын жоғарғы айуандық жан.

Көп ішінен ұзын бойлы бір қыз тұрып әзілдей күліп сөйлеп Инештің сөзін бөлді.

— Қысқасы біз өсімдіктен, ал мына Манаптар... аюдан жаралды десеңші,— деп «айуаннан» деген сөзді «аю» деп жұмсарта айтты.

— Ол рас,— деп қостады Манап езу тартып күліп. Көзілдірігін орынсыз қозғап қойды,— бізді сыйлауларың керек. Байқайсың ба, Аристотельше өсетін, дамитын тіршіліктің басты факторы біз болып отырмыз ғой. Хе-хе-хе-хе...

Жұрт ду ете қалды. Ер балалар жағы бірыңғай шыға келіп жаңағы Манап сөзін қостап кетті.

— Қайта сендер бізді сыйлауларың керек,— деп Инеш айқайлап күлді. Көлденең салынған «3» әрпіше ұқсас жіңішке, ұзын қасы ұшып келе жатқан кішкене құстың қанат қағысындай жоғары, төмен жылжи қозғалып кетті.— Бізді сыйлаңдар. Өйткені, біз... өзіміздің арғы жаратылысымыз — өсімдіктей нәзікбіз. Қім мәпелеп өсірмейді гүл бағын. Тек жүрегі жоқ адам ғана... біз сендердің қолға ұстап ніскер, кеудеңе тағып мақтаныш етер гүлдеріңбіз.

— Гүл де емеспіз, аю да емеспіз біз, біз өз дәуіріміздің адамдарымыз, жолдастармыз,— деп топ ішінен біреу сөйледі.

— Оны біледі ғой. Осындай шаршаған кезде аздап күлісіп алған да...

— Осы сабақтан құтылсақ па!.. күлістің үлкені сонда болар.

— Кәне, айтыңдаршы, осы мені қандай гүлден жаралды дер едіңдер, айтыңдаршы!..—деп Инеш жіңішке даусымен балаша тағы да айқайлады.

— Сен бе?.. сен, мәселен, ландыштан жаралғансың-ақ шығарсың,— деді Гүлшат күліп.

Мұндай тәңеуге дән разы болған Инеш аңқаулана сұрады.

— Оған қандай дәлелің бар?

— Олай дейтінім, ландыштың исіндей тез бұрқырап дүрлігесің де лезде-ақ басыласың

Мұндай қолайлы шақты пайдалана айтылған өткір мінеуге Инеш ренжіп қалғандай.

— Ал, сен бар ғой, Гүлшат, ошағаннан, болмаса не бір қалақайдан-ақ жаралған шығарсың. Қайда болса да, сынап-мінеп жатқаның... Бірақ оның бұл сөзі Гүлшатқа Инештің өзі ойлағандай әсер етпеді.

— Мүмкін. Жаралмадым деуге дәлелім жоқ.

Инеш одан сайын ызалана түсті. Миығынан селкілдеп күлген Манап көзілдірігін қозғап қойып сөзге килікті.

— Егер жаратылыс тегін әр адамның мінез құлқына ұқсас бірдемелерден іздестіретін болсақ, онда біздің Гүлшат сірень, яки бір іңжір сияқты жұмсақ, салмақты істі гүлден жаралған.

— Ал, достарым,— деді Инеш қармысын қайтармақ болғандай,— осы Манаптың өзі неден жаралды деп білесіңдер?

Әуелі ойыннан басталған осы бір әзілге енді жұрт шын кіріскендей. Көп көңілі Балғабаевқа ауды. Бәрі де күлісіп жатыр. Манап көзілдірігін сипақтап, қызарақтай күлді. Өзін-өзі зорлай күлгендей.

— Манаптың өзі айтсын, кәне, айтып жібер, Манап.

Келер емтихан да, Аристотель де былай қалды. Жаңа ғана Инештің кішкене жіңішке даусы билеп, басқарып тұрған аудитория ішін ызың-шу басып кетті. Манап мұрнының үстіндегі кішкене дөңеске көзілдірігін сырғытып апарды да, сүзіле қарап столды қойғылады.

— Шуламаңдар, жолдастар. Бұралқы сөздердің керегі не!.. Бүрсікүні емтихан екенін ұмытпайық. Ертең қабағын түйіп Аристотель тырс үндемей алдарыңнан шығады, не деп жауап бересіңдер сонда?

Елігіп алған жастар қояр емес.

— Жо... жоқ, жалтарма!

— Қане, айтып жібер, неден жаралдым демексің?

Маңдай бері әзілге онша араласа қоймай отырған биік прическалы Қасымова да сөйлеп кетті.

— Құдды бір қамқоршымыз секілді. Бол енді.

Манап маңдайын сипалап төмен қарады.

— Өздерің де білмейсіңдер ме... несін айтайын?

— Айтып жібер...

— Мен...— деп Манап үндемей біраз отырды,— мен... мәселен, Аристотельдің қисыны бойынша... бөлкім мен арыстаннан жаралған болсам керек. Жұрт ду күлісті.

— Жоқ... жоқ... ешбір күлкісі жоқ,— деп ол енді жаңағы сөзін сенімді түрде бекітті.— Майданда жүргенде екі фрицті... екеуін де найзаға шаншып өлтіргенмін.

— Екі-ақ фриц пе өлтіргенің?.. Соны мақтаныш етпексің бе?— Инеш шаңқылдай дауыстап қарсылық білдірді.

— Бәлі, екі фрицті оңай деп отырмысың,— деп Манап енді бекем сөйледі.— Мен бір-ақ адаммын ғой. Ал, олар фриц болса да екі адам. Дұшпанды қуыршақ көресің бе әлде. Ие, сен, бірақ фрицтің қандай екенін кітап бойынша ғана білесің ғой.

Инеш те болар емес:

— Ендеше арыстаннан жаралғаның өтірік. Шын арыстан болсаң, кемінде жүзін жайратпас па едің.

Манап үндей алмай қалды. Аудитория іші тағы да дүрліккен күлкіге тұншықты.

— Жә... жә... жолдастар! Сабаққа дайындалалық,— деді құлағына дейін қызарып кеткен Манап әңгіме тақырыбын басқа жаққа аударғысы келіп. Манағы ұзын бойлы қыздың даусы қосарлана шықты.

— Менің түсінбей жүрген бір сұрағым бар...

— Ал сұра,— деді орныға бастаған Манап.

— Түсінбейтінім: махаббат деген не осы?

Манап қайта көтерілді.

— Соны да түсінбейсің бе?! Сен мені шын жақсы көріп қалдың... міне мұны махаббат дейді.

Ду күлкі шықты тағы да. Ұзын бойлы қыз қысылып қалғандай.

— Адырам қал!— деді қызарақтап.

Манап шынға көшті.

— Осындай байланысы жоқ бірдемені қойып қалып қарап отырады екенсің. Тым болмаса, жаңағы бір солдат

өмірі жайлы бірдеме сұралса екен... махаббат?! Ал қойындар махаббат-сахаббатты. Инеш, кәне, сөйлей бер.

— Байланысы неге жоқ? Әңгіме жаратылысымыз, қала берді мінез-құлқымыз, нәзіктігіміз, жынысымыз туралы болып жатқан жоқ па?— деп Зада да Манапқа қарсы тұрды.— Махаббат та сол жаратылыстың нәзік бір көрінісі.

— Әңгімеміздің өзі махаббатқа байланысты ғой. Николай Гаврилович Чернышевскийдің «Когда пишешь о женщине, то невольно пишешь о любви»,— дегені бар. Талқылауды керек ететін сұрақ,— деді Инеш.

— Өмірде жағдайдан тыс іс те, құбылыс та болмайды. Бәрі де жағдайдың, уақыттың жемісі. Диамат заңы осылай дейді. Бұл заңнан махаббат мәселесі де шығып кете алмайды,— деп алғашқы пікірді Гүлшат айтты.

— Ие, мен де құтты сенше ойлап отыр едім,— деп қостады Манап.— Тіпті, менің сөзімді айтып тұрғандайсың. Белгілі бір академиктің айтқаны бар ғой... «Организм мен оның тіршілігіне керекті жағдай бірлікте болады».

— Мұнымен нені дәлелдемексің,— деп Инеш оған тіксіне қарады.— Ол академигің жақсы биолог-ақ шығар. Бірақ эстетика мәселесінде авторитет емес.

— Бәрі де айналып биологияға соқпай өте алмайды. Осы әңгіменің өзі де биология мәселесінен туып жатыр. Манаптың осы бір қимылсыз салқын жүзі Инештің ашуын келтірді.

— Соқырлық. Махаббат мәселесі биологияны қажетсінбейді.

Манадан бері алдында жатқан қағазды қарындашпен шұқылап шимайлап отырған Гүлшат:

— Махаббатты өмірден тыс, жаратылыс заңынан тыс тұрған құбылыс демексің бе сонда,— деп сұрады.

— Махаббат өмірден жоғары тұрады.

— Қателесесің, Инеш. Махаббат тірегі — өмір. Оның ұясы — жер.

Инеш өз дәптерінен бір барақ қағаз жыртып алды да шапшаң жаза бастады. Сонан соң бір сәтке қарындашты күрек тісіне тіреп, ойланды да, жыртып тастады.

Жұрт ең алдымен «махаббат өмірден жоғары, жоқ, жоғары емес»— деп екі дай болып шуласа бастаған-ды. Кейін Гүлшат пен Инеш айтысы тереңге тартқан соң, соларды аңыстап отырып қалған.

— Өмірсіз де махаббат өмір сүре алады,— деді Инеш ойын қорытындылап.— Ондай махаббатты біз білеміз.

Таза махаббатын жағдайдың кір табанына бастырмай, таза сезімінің құрбаны болып кеткендер аз ба. Сонау Паоло — Франческоны ал. Бұлар тіпті тарихи жасаған адамдар ғой. Тристан — Изольда, Ромео — Джульетта, Қозы мен Баян — бәрі де атам заманда өткен. Бірақ күні бүгінге дейін біздің арамызда жүрген сияқты. Олар өлсе де өзінің таза махаббатын, мәңгі жастығын өлімге берген жоқ. Өзіміз білетін Баянды кім кемпір дей алады. Баян әлі он сегізде, Баян әлі жастық шағында. Махаббат өлмейді, өшпейді, қартаймайды да. Жағдай? Жағдай не соншама. Платонның демиургі ме. Гегельдің абсолюттік идеясы ма әлде?— Инештің даусы кекесінді түрде шықты.— Жағдай махаббатты қартайта алмайды. Жағдай махаббатты бағындыра алмайды. Өлтіре де, тұншықтыра да алмайды. Монтекки мен Капулетти руларының арасындағы қанды кек жауластық Джульеттаның Ромеоға деген сүйіспеншілігіне кесел келтіре алды ма? Кесел келтіре алған жоқ. Жағдай дегенің осы емес пе? Баянның таза сезіміне Қарабайдың қара ниет пиғылы, Қодардың қара күші неге көлденең тұра алмады?— Жағдай махаббатты бағындыра алатын болса, Баян сол жағдай құрсауына түсіп Қодарға бармас па еді?

— Кішкене тоқтай тұр, Инеш,— деді Гүлшат сөзін салмақпен бастап,— қайда бара жатырсың? Алыстап, шырқап кеттің. Әр нәрсе уағымен, жағдайымен. Осыны түсініселік. Бәрі бір сен қазір Баян бола алмайсың. Баянды қанша көтерсең де ол сен бола алмайды. Өйткені екеуіңнің жағдайың екі басқа. Қайда тартып бара жатқаныңды білем. Айтып отырғаның ежелгі таныс сөздер. Дантенің философиясы. «Махаббат — негізгі космостық заң», «Махаббат күн мен әлемді қозғайды». Байқаймысың, қайда бар жатқаныңды? Бет алысымыз не біздің? Данте ме? Философияға, эстетикаға терең болсаң, осы заманның махаббатынан сөйле.

— Армандай таза махаббаттың осы заманда да болатынын жоққа шығармақпысың?— деп Инеш Гүлшатқа қадалып қалды, өзі сол сұрақпен жарыстыра алдында жатқан кітапты ілгері сырғытып жіберді де шалқая отырды. Кітап стол қырынан асып барып, ішіндегі бос қағаздар ауада толқынша құбылып, бір-ер рет ырғала толықсып барып, шашыла түсті.

— Махаббат конкретті болады. Сол армандай таза махаббаттың объектісі не? Өмір емес пе, адам емес пе? Өлі адам емес, тірі адам. Әңгіме осында ғой міне.

Инеш те өз дәлелін келтіріп, дау соға сөйледі.

— Махаббатты сезімге айналдыруың ғана қалды, Гүлшат. Мен оны көкте жаралып, жерге келді деп отырғаным жоқ. Жерде жаралған да көкке шыққан. Оның ұлылығы да, өлмейтіні де осында. Зорлауды көтермейді ол.

— Құбылыс, жағдай құбылысы көп те, пікір біреу. Күрделі істің тетігін бір ғана нәрседен іздеу — міне бұл метофизика. Шын терендеп ойласаң, Ромео — Джульетта махаббатын өрбітуші екі ру арасындағы жаулық. Баянның Қозыға деген сүйіспеншілігінің кілті — Қарабайдың зұлымдығы. Қарабай зұлым болмаса олардың махаббаты біз сөз етіп отырған дәрежеге жетпес те еді. Бұл міне сүйіспеншіліктің жағдай арқылы өсуі болып табылады. Бірақ бұл сол заман үшін. Қазір махаббаттың күреспен ер жетуі шарт емес. Өйткені, махаббат — өмір де, өмір — махаббат. Өмір махаббатқа ерік берді, адамгершілік берді. Ал махаббат өмірге жақсы сезімін, тазалығын берді. Бақытты жастық шағын берді. Бұл екеуін ажырат та Баян бола қойшы кәне,— деп тоқтады Гүлшат.

— Баянның махаббатында адамгершілік нышаны жоқ демексің бе сонда? Шынымды айтайын мен мына Манапты сүймеймін. Қандай жағдай мені күшпен сүйгіздіреді. Манап сен өзің төреші болшы, зорлыққа мен көнем бе? Жағдайға мені бағындырып алшы кәні?

Манап езу тартты:

— Жоқ, сен емес, мен көнбеймін зорлыққа. Өйткені мені жақсы көретін Айбергенова бар,— деп әлгі ұзын бойлы қызды нұсқап тағы көпті мәз етті.

— Жетті енді, әзілдің де шегі бар,— деді ашулы ұзын бойлы қыз.

— Әзілде шек болғанымен, махаббатта шек жоқ қой. Түсін мұны, қарағым. Өзің емес пе «махаббат деген не?» деп аудиторияны дүрліктірген. Міне, махаббат деген осы.

Осыдан кейін талас қайта өз арнасына ауысты. Гүлшат кейіңкіреп сөйледі:

— Сен, Инештей адамның эстетикалық талғауына байланысты кездейсоқ бірдемені айтып отырсың. Сен Манапты сүй, Мәуленді сүй мәселе онда емес. Мүмкін Мәуленді сүюіңе де бір себеп болған шығар. Бірақ таласпай-ақ қоялық. Бәрі бір түсінісе алмаймыз. Қайдан түсінісеміз, біріміз адамша, ал енді біріміз періштеше сөйлейміз.

— Адамша сөйлеп отырған сен бе?

— Әрине, мен. Ал сен бар ғой, Инеш, періштеше, шынымды айтайын, сайтанша сөйлеп отырсың.

Инештің кішкене ашаң, құба бетіне қан ойнап кетті. Арасы алыс, ұзын кірпіктер адырнасы толғай тартулы садақша Гүлшатқа кезеліп қалды.

— Сенің ішің тар, Гүлшат. Өзіңмен қатар тұрған, өзіңмен қатар тұрып ой таластырған адамды көре алмайсың.

Талас аяғы бұлай болады деп ойламағандықтан ба, Гүлшат қысылып қалды.

— Инеш, мен сені түсінбейтін болып барамын,— деп Гүлшат тұрды да сыртқа беттеді.

— Мен де сені түсінбеймін,— деп Инеш оған ере жүрді. Гүлшат оған бір сәт тура қарады. Жүзінде ашу салқыны бар.

— Сыртқа тепкен жерім болса, дәлелде. Кемшілікті түзеуге тырысармыз.

— Олай болса, сенімен бір нәрсенің басын ашып алғым келеді:— Мен кіммін саған?— деді. Нақ қазір өзінің анық кім екенін ашып алғысы келгендей.

Гүлшат ойланып қалды.

— Мені кім деп білесің?— жаңағы бір сыны бар, өктем, зілді дауыс тағы қайталанды.

— Сен бе? Сен, айталық, жолдассың.

— Айталығы не мұның? Мен сені ешбір шартсыз-ақ, айталықсыз-ақ досым деймін.

— Ну, сен де доссың маған.

— Ал, биік прическа ше? О да досың ба?

— Енді қалай деп едің?

Міне, сенің кеңпейілділігің.— Инеш осы бір оқыс басталған өз ойын жарқ еткізіп үзіп тастады да, Гүлшатқа шұғыл бұрылды.— Достық деген не, білесің бе?

— Менен емтихан алуға кірістің гой. Жетпей тұрғаны — столың мен көзілдірігің, — деп Гүлшат ажуалай сөйледі.

— Жоқ, жалтарма, айт, жауап бер.

— Адам баласына деген өз бойындағы жақсы сезімнің бәрі де достық делінеді, меніңше. Әрине, ол сезім бірден дәлел-дәрменсіз туа салмайды. Оны идеялық бірлік, мақсат, мінез бірлігі тудырады.

Инеш бір ашы сықақ кескінмен мырс етті.

— Сен сияқты әр нәрсенің құнын айырмайтын «бейілі кең» адамдар ғана достыққа осындай анықтама бере алады. Достық — махаббаттың екінші аты. Көпті сүйе аласың ба? Сүйе алмайсың. Достық та махаббаттай жалқы болмақ. Оның да қызғанышы бар. Былай қарағанда үш, не төрт адам дос болады. Ал шынына келсең, соның

ішінде екеуі біріне бірі жақынырақ тұрады. Әне, анық достық сол. Қалғандарынікі жолдастық қана. Сенде осы жоқ.

— Не демексің бұл теорияңмен. Қалғандардың бәрінен менің артық сана дегің келе ме?

— Артық сана. Мен де сені қалғандардан артық санаймын ғой.

Осы кезде олар троллейбус тоқтайтын жерге жетті. Жүргелі жатқан машинаға жұрт ұмтылысып сығылыса кіріп жатты. Гүлшаттың қозғалар ойында болған жоқ. Беріле, салмақпен сөйледі.

— Өзіңді баға жетпес адам деп есептеп, Заданы кем санамақпысың? Өзін өзі сүюшіліктің жақсы жағы бар. Шегі де болуға керек қой.

— Дұрыс айтасың, шегі болуға керек. Онымен салыстырғанда өзіме деген бағам сол шегіне әлі де жетпей жатыр.

— Қателесесің, Инеш.—Гүлшат дауыстап сөйлеп, сыбырдан кәдуілгі қызу таласқа көшті. Көп бұл екеуіне көңіл аударыса бастады. Оларға ықлас қойған Гүлшат жоқ.— Зада да сен сияқты баға жетпестің бірі. Ондай бағаға жетпестер менің көңілімде көп екені рас. Сен де сол көп баға жетпестің бірісің. Зада да солай. Университетке түскен жылы оның төмен болғаны рас. Бәріміз де төмен болғамыз. Ал енді кәзір өстік, білім алдық.

Инеш үстіңгі ернін тістеп аз-кем ойланып қалды. Аздан соң селқос сөйледі.

— Мм.. түсінікті. Бәрі де түсінікті енді. Айтылмай жатып түсінікті болған ойды тыңдаудан қызықсыз не бар дейсің.

— Ондай іштарлық жасамау керек. Біз бәріміз де бірдейміз.

— Тыңдағым келмейді,— деді Инеш. Содан кейін өзінше бір қыр көрсетіп, қатты басып жүріп кетті.

Шапшаң алған кішкене туфлидің тротуарға ұрған тық-тығы басылар жауынның үй шатырына соққан ірі тамшыларынша тырсылдап, сәт сайын ұзай берді, сәт сайын бәсеңсіп, самарқаулана берді.

36

Тұйық мінезді адамдар көбіне томырылып сынар шойынға ұқсайды. Нені болсын ұзақ уақыт көтереді, неге болсын ұзақ уақыт төзеді. Содан соң... содан соң бір әдемі күні сол тұйықтық сәл бір себептен-ақ тозығы жеткен кілемдей дыр етіп айырылып кетеді.

...Үйірме мәжілісінен қайтқан күні Мәулен ертемен дауыстан оянды. Бөлменің бір бөлегі көшіп бара жатқан секілденді. Ең алдымен ол ұйқылы-ояу жатып құлақ салған. «Бұл бөлме де жаман емес қой»,— деді бір еркек даусы. «Жігіттер де жаман емес»,— дейді екінші біреу.

Мәулен көзін ашып, басын көтерді. Сымбат төсегінің маңында үйіріліп біреу жүр. Төсек-орынды сипалайды, тумбочка ішінің қоқыстарын сілкіп тазалайды.

Әлі де ұйқысы тарқамаған Мәулен сығырая қарап, оның университетте оқитын жүзі таныс жігіттердің бірі екенін аңғарды. Сымбат койкасы биік, жасыл арқалы болатын. Ал мынау басқаша.

Мәулен таңырқап қалды.

— Мына төсек не? Сымбат қайда?

Университетте оқитын жүзі таныс жігіт шашырай сөйлеп түсіндіре бастады:

— Мен... Сымбат екеуміз ойда жоқ жерден осылай болып қалғанымыз... Көрмеймісің? Келіп отырып алғаны... «Неге?» деймін мен. «Ол комнатада мен тұрмаймын енді» дейді ол. «Ондағы студенттер жаман ба?» — «Жо... о-о...— деп қинала жауап береді ол.— Бәрі де жақсы, білімді, сыншы, әдебиетші, ал, менің тұрғым келмейді».— «Ну, хорошо, деймін мен олай болса», міне сөйттік...

Мәулен жүрегі мұздап кетті. «Не болып қалды?» Осындай сұрақпен ол алас-бұлас киінді, де Сымбат ауысқан жаңа бөлмеге келді.

Сымбат босаға жаққа орналастырылған өз койкасының жанында, орынның тығыздығынан тумбочка үстіне қойылған қызыл сырлы кітап сөресіне кітаптарын қойып жатыр екен. Есіктен кірген Мәуленді көріп, қолындағы көк мұқабалы кітапты сөренің жоғарғы жағына ұсына беріп тұрып қалды. Әлде кешегі өкпесі тарқамады ма, әлде өзінің осы ісін енді ұятқа санағаны ма, кім білсін, әйтеуір сырттай береді.

Сымбаттың орны толмас өз жолдасы екенін енді ғана түсінген Мәулен, толқынқырап, орайлы сөз таппай, күле сөйледі:

— ...Оу, мұның қалай?.. Жол болсын?..

Сымбат үндемеді, кітапты сөреге сұқты.

Ашуланса да, баяғы ұяң мінезі, соны байқаған Мәулен енді бірде еркінірек басып жақын келді де, екі бетінен алақанымен мықтап ұстап, иегінен көтеріп, көзіне көзін қадады.

— Қашқын, шыныңмен қашып кеткенің бе?— деп Мәулен салмағы да, әзілі де бар нышан білдіріп қойды.

Сымбат ашу оты аз тұпжыр қара көзін төңкеріп, одан аударып әкетті.

— Жүр өзімізге!..

— Мен енді осында-ақ болайын... Онда ылғи білімділер, сыпайылар-ақ тұрсын. Ал мен осында-ақ тұра берейін.

— Неге кекейсің, Сымбат? Қарабасыңды қорлар, намысыңа тиер сөз айтылды ма? Айтылған сөз тек әдебиет жайында, сенің өлеңдерің жайында еді ғой.

— Менің арым да, намысым да өлең. Өлеңдерімді қорлағаның — значить мені де қорлағаның...

Елеңдеп қалған жұрт құлағы осы жерге тіғіле бастаған соң, әзірше түсініспей таба алмайтынын сезген Мәулен ауыр басып бөлмеден шықты. Сол бетінде университетке барып, кешелі-бүгін болған оқиғаны Еренге айтты.

Сол күні кешқұрым университет жатақханасының алдына «ЗИС—100—1» маркалы ұзын қара машина келіп тоқтады. Соның ішінен шыққан ұзын мойын, әдемі ақ өңді қыз тіке Сымбат жатқан бөлменің есігін келіп қақты...

Өзінің Доброволтың тапсырмасымен келгенін, партбюро секретары мұның кеше үйірме отырысында оқыған өлеңдерін қажет ететінін айтты Сато Шираз...

«Мәулен бәрін де жеткізген екен ғой», деп ойлады. Сымбат дәптерін партбюро секретарының көмекшісіне ұсынып жатып. Іс насырға шауып бара жатқандай, Сымбаттың тыныштығы да кете бастады. Өз тағдыры, өз өлеңдерінің тағдыры жайында ең бір терең ойлаған шағы да осы болды. Көз алдына Викентий Викентьевич елестейді. «Бар», «жоқ» деген екі сөз бар. Бірі — Сымбатты қанатына отырғызып көкке көтермек, енді бірі — жоқтыққа тартпақ.

Партия бюросынан хабар күтеді. Асыға күтеді. Шыдамсызданады. Сәт сайын жиі қағылар есік Добровтан келген хабаршыдай, Сымбат жүрегін дір еткізіп қалады. Өз күшіне әлі сеніп болмаған жасқа тән толқу да, қобалжу да бар. Ұзақ түнде көп ойлайтыны да осы жайлы.

Көзін жұмса-ақ болғаны семіз желкелі қара сұрақтар андыздап алдына келіп орнай бастайды: Викентий Викентьевич қалай қабылдар екен? Мүмкін қабылдау бөлмесінде ұзақ күтуге тура келер. Әлдебір уақыттан соң көмекшісін шақырып алып, «ертең келсін, бүгін уақытым жоқ» дер ме? Жоқ, Викентий Викентьевич олай етпеуге тиісті. Күліп қабылдар ма екен? Әлде салқын

қабылдар ма екен? Не сұрақ берер екен? Мәуленбөлмесінен неге шықтың дер ме? Мүмкін ақыл айта бастар: «Оқу керек, іздену керек. Әдебиетті ізденсең ғана меңгере аласын» дер... Жоқ, мұның бәрі түсінікті сөздер ғой. Викентий Викентьевич адам білмейтін басқа бір сөз айтуға тиісті. Дегенмен не дер екен? Әлде «Талабың жақсы, жолдас Асқаров, өлеңдерің маған ұнады» дер ме?.. Сымбат бұл жерде күліп қойды.

Енді бірде Добров мұның өлеңдерін өзі оқымай, «қарап шық» — деп басқа біреуге берген секілденді оған.

Осындай ой мен шешусіз сұрақтар қоршаған Сымбаттың көңілі де, көзі де жұпыны жазылған «Партия комитеті» деген жазуға дәйім тоқтай береді. Бар келешегі де осы бір үлкен есіктің ар жағында он қадамдай жерде, дәл кәзір Сымбат мәселесімен емес, әлдебір басқа мәселемен қатты шұғылданып отырған Сократ мандайлы, жуан адамның столында жатқандай. «Өзім-ақ кірермін де, өлеңдерімнің жайын сұрармын»— деп Сымбат асыға басып осы есіктің алдына келеді. Мандайшадағы «Партия комитеті» деген жазуға көзі оқыс барып түседі де, қайта тұрып қалады. «Жарайды, тағы бірде келермін. Мүмкін, өздері де шақырып қалмас деймісің» деп кең тұсау мен үзілмес үмітке иек артып, «Біреу-міреу шығып қалмас па екен?» деп асыға жылыстайды.

Күнде осылай барып, күнде осылай қайта берген еді ол. Партбюроға шақырылмады да. Тіпті іс бұл ойлағаннан мүлде басқаша басталып, басқаша шешілді.

Бір күні ымырт әлетінде, студенттер жатақтарының ең бір көңілді, шулы, қуанышты әлетінде коридордағы дағдылы қимыл-қозғалыс, үздік шыққан дауыстар тына қалды. Ауыр адамның салмақпен сирек басқан аяқ дүбірі алыстан естіліп, осы Сымбат жатқан бөлме алдына келіп семді. Ендігі ретте екі-үш рет есік қағылды. Еркін, салмақты қағыс. Жайымен ашылған есіктің ар жағынан Добров көрінді.

Жайбарақат бөлмеде жайсыз қозғалыстар туып қалды. Сейсеппен жабылған үзынша столдың екі басында екі студент отыр еді, бірі жазып, бірі тамақ ішіп отырған. Тамақ ішіп отырғаны арзан колды колбаса мен алма, нан қиқымдарын жиыстыра берді. Жазу жазып жатқаны сәл жоғары қарап, аңырып қалды. Төрдегі біреулер төсектерін түзеп, жуырқандарын қырнап жатыр.

Сымбат өз койкасының үстінде аяғын салбыратып, көк тысты шағын кітапты ортасынан ашқан қалпы, шынтақтарын тізесіне тіреп, бетін жұдырығына қойып,

жұлдызша жымыңдап терезеден көрінген көше шамына қарап отырған-ды. Викентий Викентьевич келгенін жұрттан кешірек байқап, кенет тұрды. Алдындағы кітабы ашылған қалпында төңкеріліп барып жерге түсті. Іштей күліп, кем шаққа есік алдында қозғалыссыз қалған Добров оң қолға бұрылды да, Сымбат жанына келіп, жерге түскен кітапты көтеріп алды. Жұрт абыржуын байқамағансып, жаңағы кітапқа үңіліп әзілдей сөйледі:

— О, Тютчев! Федор Иванович Тютчевты оқисың, ә? Бәсе, содан кейін екен ғой «ысқырып, гулеп, ойнақтап» жатқаның.

Партбюро секретары Сымбаттың өз өлеңінен цитата келтіріп тұрғанын жұрт бірден аңғарып, мырс-мырс етті.

«Ұнамаған ғой. Жамандайын деп келе жатыр»,— деп үрейленді Сымбат.

Викентий Викентьевич дағдысынша баяу жүріп кетті. Әзіл мен қуақылықты байқатар әлгі келбеті сәл өзгеріп, салқын ойшылдыққа ауысты.

— Өлеңдеріңді оқып шықтым, Сымбат...

Сырттай салмақты, момын қалпында қалған Сымбат тым шыдамсыздана берді: «Ойпыр-ай, не дер екен, ә!?»

— Не менің, не сенің түсінбеген бір нәрсеміз бар екен. Оған өлеңдеріңді оқығаннан кейін көзім жетті. Сол туралы әңгімелескелі келіп едім. Бәлкім мына жолдастар... тыңдаушымыз, сыншымыз болар? Қалай көресің?

«Өзім түсінбеген» дегенді жай айтып тұр ғой, Викентий Викентьевич түсінбейтін не нәрсе бар дейсің өмірде»— деп ойлаған Сымбат, қарсылығы жоқтығын аңғартты.

— Менің философия мәселесімен айналысқаныма жиырма бес жыл болды. Ал сенің өлең жаза бастағаныңа бірер жыл. Солай ма?

«Осы кісі не айтқалы отыр?»— деп түйткілдеген Сымбат басын изеді.

— Мен бұдан жиырма бес жыл бұрын Москва университетінің философия факультетіне түсерде алдымда «Маркстік философия деген қандай?»— деген сұрақ тұрды. Мен сол сұраққа жауап іздедім. Іздеген жауаптарымды марксизм классиктерінен таптым. Философия атқарар қызметті түсінгеннен кейін, философия майданында менің де орным айқындала берді. Сол орында тұрып қызмет істеп жатқан жайым бар. Ал сен ше? «Әдебиет деген не?» деген сұраққа жауап іздеп көрдің

бе? Мен оқулықтағы анықтаманы айтып тұрғаным жоқ. Ол бір күн жатталып, бір күн ұмытылар нәрсе.

Сымбат мұндай сұраққа дайындалмаған еді. Ну, әдебиет...

Добров сәл жымиып күлген қалпында Сымбаттың жанына келді.

— Ну, оқу құралынан жаттап алған сөзіңді ойлана отырып айтарыңды білемін. Жауап бере алмай қалдым деп қапаланба. Ол жауап бәрібір мені қанағаттандыра алмайды.

Мынау бір теніз делік. Алып кеме алыс сапарға аттанғалы тұр. Жағада ніntірескен көп халық бар, кеме бағытын жақсы біледі олар. Алаіда кеме ішіндегілер өз бағыт-жолын аттандырып салушылардың білгеніндей ғана білсе... онда олар түгелімен апатқа ұшырайды. Сен әдебиет кемесінің матросысын. Сол себепті, әдебиетті оқушы — аттандырып салушы болып қана біліп қойма, матрос — ақын болып та білуің керек. Сонда апатқа душар болмайсың. Талабың бар. Алайда әдебиеттің не екенін жете білмейсің. Оның ұлы мақсатын жете білмейсің. Сол себепті әдебиет кемесіне аттап мінгенінмен де, не істеріңді таба алмай жүрген матроссың. Қочегар пешке көмірді мол салса шапшаң жүрерін біледі. Капитан бағытты дұрыс алса мақсатына тура жетерін біледі. Гүл де, қыз да, табиғат көрінісі де — бәрі де жақсы. Ал соларды жеке-жеке алып, өлең тақырыбы еткеніңмен не потиже шығарын ойладың ба өзің? Ойламағансың. Көркем әдебиеттің мазмұны деген не? Мазмұн дегеніміз — жүзеге асқан мақсат. Мен мазмұнды осылай түсінемін. Мақсаты жоқ шығармада мазмұн да жоқ. Мазмұнсыз шығарма шығарма емес. Сен осыны ойламағансың. Ойламаған себепті өлеңдеріңде «әдебиет деген... әдебиет пе? Әдебиет деген... ну, әдебиет...» болып шыққан.

Добров сөзіне назары ауған тыныш бөлмені бұйығы шыққан күлкі алып кетті. Викентий Викентьевич езу тартты. Жұрт тыныштығын күтіп сәл отырды да, тағы сөйлей берді:

— Әдебиет — бұл адам тану ғылымы. Осы себепті бір шумақ өлеңнен бастап, том-том эпопеяға дейін шығарманың ұйтқысы адам болуға керек. Қочегар екенсің, көмірді молырақ сал отқа, көздеген жеріңе тезірек барасың. Ақын екенсің, адамды жаз, адамның іс-еңбегін, оның ойларынын жаз, мыңдаған оқушы жақсыдан тәрбие алады, жаманнан безінетін болады. Гүл туралы да, табиғат

көрінісі туралы да жаз. Бірақ сонда адам қатысы көрінсін. «Сұлулық» деген ұғым да өзгерді кәзір.

Біз кәзір өмірдің іші мазмұнды, тұрпаты сәнді құбылысын ғана сұлу деп атай аламыз. Әдемі ұйқастарың бар екен. Ұйқастың әдемі болғаны дұрыс. Бірақ соларыңның көбі ақсақ ойдың балдағы ғана секілді. Ойды ақсатпау керек. Ойлану керек бұл жөнінде.

Сымбат Добров сөзін ұйып тыңдады.

Оның әдебиет мәселесін жетік білетінін көп болып таңырқасып қалды.

Викентий Викентьевич бұл бөлмеде ұзақ отырды. Басқа да студенттермен әңгімелесті. Олардың жай-жағдайларымен танысты.

Оның көңіл бөліп, жатақханаға келгеніне студенттер қатты ырзалық білдірді. Түннің бір уағында айнала қаумалап үйіне дейін шығарып та салды. Қол алысарда Добров қалың қара портфелін ашты да, Сымбатқа кішілеу екі кітап ұсынды.

— Оқы осы кітаптарды. Емтиханды өзім аламын,— деп түйді ол сөзін.

Не кітаптар екенін асыға білгісі келген Сымбат алыстан түскен көше шамының болмашы сәулесіне тосып: «Маркс, Энгельс әдебиет туралы», «Ленин әдебиет туралы» деген сөздерді таныды.

Ол үйге қайтып келе жатып, Добров сыйлаған кітаптарды кеудесіне қыса түсті. Профессор айтқан сөздерді есіне түсірді. «Адам үшін әдебиеттің атқарар қызметі не? Міне, осыны түсінбепсің» деп күбірледі ол өзіне өзі.

...Арада бірнеше күн өтті. Сымбат дағдысынан ерте оянды.

Өңі ме, түсі ме, өзі де білмейді, әйтеуір ана биікте тұ ұстап Гүлшат тұр. Толқып тулаған сол туды екі жақтай салынған ақ құс — бейбітшілік құсы шыққан күнмен жарыса қанат қағып, қалықтап ұшып бара жатқандай болды.

Өмірге бір керемет жаңалық алып келгендей Сымбат тез тұрып киініп, жуынды да, суретшілер институтының жатақханасына келді. Бақшаевты ұйықтап жатқан жерінен жұлмалап оятты.

— Не қуып келді сені?— деп ұйқылы-ояу Тәлім таңырқай сөйледі.

— Тезірек тұр, қызық бар! Бол енді!

Төсектен басын көтерген Бақшаевқа Сымбат Гүлшат ерлігі туралы жазар жаңа өленнің нұсқасын айтты.

— Өзің ойлашы, ғажап тақырып емес пе? Нағыз адамдық идеал!

Тәлім салғырт тыңдап отырды да, өз койкасының іргесінен үлкен бір полотно-картинаны алып шығып Сымбатқа ұсынды.

— Ау, сен жазып та үлгіргенсің бе?

— Жазып үлгірмейтін тақырып па осы? Гүлшат туралы картина жазуды сол күннің өзінен бастап-ақ ойлағанмын.

— Ну?

— Рас айтамын. Бірақ шықпай жатыр әлі. Қайта жазсам ба деп отырмын.

— ...Жолдас Бакшаев, ты молодец!— деп Сымбат айқайлап жіберді.— Аумаған менің көңілімдегі суретІ Тірі Гүлшаттың өзі. Тіпті, тауға кәзір шығып тұрған секілді. Ей, жоқ... дегенмен... мен бұлай жазбаймын. Мен түгел жазамын... Мен ауыр жолды... тауға өрмелеуді, Гүлшаттың шың қабырғасында жалғыз түнегенін... бәрін, бәрін... жазамын.

Сымбатты шын ақындық шабыттың бір жойқын ағыны билеп кетті. Ол Тәліммен қоштаспады да, шапшаң тұрып есікті ашты да, басқыштан төмен қарай жүгіре жөнелді...

37

Инеш кетіп қалды. Бұған Гүлшат ренжімеді. Бірақ ойланып қалды. Ой әдетінше сұрағы мен шешімін іздей келді.

Гүлшат Инешті әрі бағалап, әрі аяйды. Оны үнемі реті келген жерді пайдаланып көтере мақтап жүруші еді. Соған қарамастан бұлардың арасында соншалықты жақындық, жарастық жоқ. Неге жоқ достық қатынас? Жанымен берілің, жақындасып кетпеген себебі не бұлардың? Кінәлі кім бұған?

Гүлшат осындай сұрақтар қойып, әртүрлі жауаптар іздейді. Әр жауаптың әлденеше түрлері оралады ойға. Кей сәтте солардың бәрі де дәлелсіз қалады. Тіпті жат болудың дәнекер, себебі жоқ. Біреу оған: «Жоқ, Гүлшат, сен қателесесің. Ол сенің досың» деп тұрғандай. Дос екі түрлі болады: бір дос бар — бірге жүргенде қымбат, қадірлес дос сияқты. Былай шыққан соның ісін де, қылығын да есіңе түсіре алмайсың. Тағы бір дос болады — жайшылықта соның дос екенін де елемейсің. Достаса түсейін деп те мақсат қоймайсың. Ал ажырасқан күнде

сол досыңды іздей бастайсың. Көруге асығасың, сағынасың. Иә, міне осындай дос.

Ол бұған да дәлел таппайды. Түбінде сағындырарлық Инеш қылығын да көре алмайды.

Осы жайды, Инештің кетіп қалған жайын бір ретте ол Зададмен бірге өз бөлмесіне келген Еренге айтты. Үшеуара бір әңгіме туып кетті. Ажар бұған қосыла қойған жоқ. Жай тыңдаушы есебінде отырды. Өйткені ол бұлар әңгімелеген Белгіғұловты да, Дәулеткереевaны да аз біледі. Ал, Мәуленді анадағы бір көргені болмаса, жақын танысып сөйлескен емес.

Әңгіме сол Гүлшат ойлағандай «негеден?» басталды да, әркім өзінше жауап қарастырды.

— Инеш менмен, ол өзін жұрттан артықпын деп бағалайды. Ешкімді менсінбейді. Дұрыс жолдастық қатынасты сақтай да алмайды,— деді Зада Қасымова.

Бұған Ерен пікірі қарсы болды.

— Инеш менмен емес, ол күй талғайды. Орын талғайды. Жұрттың бәрін де Инезилияға айналдырғысы келеді.

— Соның Белгіғұловпен жақындығы жоқ па екен? Бар да шығар. Бірін-бірі қолдауы жаман,— деп Зада өз естігенін айтты.

Айтарын тура бетке айтатын, сырт өсекті ұнатпайтын Гүлшат шамданынқырап сөйледі.

— Жалған сөз! Ол Мәуленді сүйеді.

— Олар әлі бірін-бірі түсініп болған жоқ. Түсінісіп жеткен күні ажырасады, сөз жоқ, ажырасады. Белгіғұлов пен Инеш бірін-бірі таппай қоймайды,— деп Зада әлгі пікірін бекіте түсті.

— Оны қайдан білдің?

Білем. Екеуі бір-біріне лайық адамдар. Белгіғұловтың оны осынша көтермелей беруінің негізі не демексің?

— Мұнда басқа бір мән болуға керек,— деді Гүлшат. Бір-екі жерінде сыя дағы шалған ақ сейсеппен жабулы стол үстінде көлденең жатқан өрнек кестені байқаусыз тартып алды да, ұқалай бастады.

— Гүлшат, сенің осы бір әдетіңнің қалмайтыны-ай,— деп Ажар оның қолынан ұстай алды,— орнына қой.

Гүлшат күлді. Кестені бұрыңғыша жазып қойды.

Ерен қалтасына қолын салып әрлі-берлі жүріп кетті.

— Бір қызық бар. Белгіғұлов Бозжановқа қарсы топ ұйымдастырған. Анада Бозжанов диссертация қорғайтын күні бар ғой... жұртты жинап алып сөйлеңдер деп тапсырмалар беріпті.

— Тапсырмалар беріпті?— деп Зада тіксініп қалды.

— Ие, ие. Маған оны Балғабаевтың өзі айтты. Ол да Белгігұловтың құрығына түсіп қалғанның бірі, өкініп жүр.

— Бұл жайды Манап маған да айтып еді. Бірақ бір жұмбақ бар: Белгігұлов сол сөзін сөйлеген Балғабаевты емтиханда қалай құлатып жіберді десеңші?

Дайыров күлді.

— Оның түк те жұмбағы жоқ. Белгігұлов өзінің ізін жасыру үшін көз қылған.

Зада іліп әкетті:

— Мм... Сорлы Манап түсіне алмай, сырын жұртқа жариялап қойған десеңші.

— Бәрібір Белгігұловты түсіну қиын,— деді Гүлшат.— Кейде биологияда қай ағымды жақтап, қайсысына қарсы болып отырғанын айырып болмайды.

— Ол осылардың бәріне де ұқсамайтын жаңа ағым туғызғалы жүр,— деп қосарланды Зада.— Белгігұловизм жасамақ.

— Әйтеуір, түсіну қиын. Бізде оған түсінбейтіндер көп. Оны аңғармайды деймісің ол? Аңғарады. Есіңде ме, Ерен, анада бір ғылыми конференцияда: «Ашығырақ сөйле, жолдас Белгігұлов»— деп Бозжановтың реплика жасағаны? Бұл репликаны залдағылар түгелге жуық қайталамап па еді? Оның ашық сөйлегені де жұртты қанағаттандырмаған. Белгігұлов енді студент арасынан тірек іздейді. Сол іздеу құрығы Инешке келіп түскен.

Басқаға түспей, Инешке түсуінің себебі не? Зада сұрағы осылай гой,— деп Ажар анықтай түсті.

Онда бас қатырар ештеңе де жоқ. Белгігұлов Инешті таланттың, сенімтал студент екенін бірден байқаған да, өзіне тартқан. Одан да бір Белгігұловты шығармақ ойы бар. Оның себебі осы,— деді де Ерен түрегелді. Өзінің әдетінше шиджағының қалтасына қолын салып, әрлі-берлі жүре бастады.

— Бұл неткен өнер? Біз сенің приемында отырғанымыз жоқ,— деп Зада еркелігін араластыра батылырақ сөйледі.

Ерен бөлменің орта тұсына келген қалпында ұялыңқырай тұрып қалды. Зада бұл құбылысқа мән бермегендей сөйлеп кетті:

— Бәсе, ол жазған рефераттың бәйгі аулында сондай бір мән бар болды. Әйтпесе, Гүлшат рефератынан артық деймісің? Москвадан тезірек хабар келсе екен! Қолыне шұқып көрсететін өзінің.

Оның бұл сөздері де Гүлшатқа ұнаңқырамады.

— Осы сөзді дәлелдей аласың ба?

— Студенттердің көбі осыны айтады.

— Айтар дәлелің болмаса, жұрттан естігенді сол қалпында қайнатпай бере бере ме екен? Қайнамаған заттың микробы көп болатынын жақсы білесің ғой өзің де. Журидің бір мүшесі Бозжановтың өзі болатын. Инеш рефератын мақтаушының бірі сол кісі. Оның мұндай ұсақ істермен айналыспайтыны бәрімізге де белгілі. Реферат өз дәрежесіне қарай бағасын алған. Бірақ кәзір Белгіғұлов сол мақаланы мүлде өзгерттіріп жіберген.

— Мүмкін белгіғұловизмге қайшы келген болар?

— Пікір, пікір дейсіңдер, өз пікірімді айтайын, тыңдағыларың келе ме?— деді Зада.

— Ал, айт, тыңдайық.

— Инешті студенттердің жалпы жиналысында қарау керек.

— Қарау қиын болмас. Соған тағар айыбың бар ма?

— Өркөкіректігі де жеткілікті,— деп Зада шорт сөйледі. Зада пікірінде жан бар секілді. Ие, Инешті ең болмаса бір рет көп талқысына салу керек сияқты. Қандай айып-кінәсі бар оның? Бұл сұраққа Гүлшат жауап таба алмады. Инеш өтірік айтпайды. Сабақтан қалып көрген емес. Рас, қоғам жұмысынан сырт жүретіні де, өзінің ана қабілеттілігіндей көзге түсе беретін женілтектігі де бар. Бірақ ол үшін айыптауға болар ма екен? Женілтектік жастық шақтың өткінші бір көлеңкесі сияқты емес пе!

Гүлшат көп ойланды. Ақыры ең болмаса, Инешті Белгіғұлов тырнағынан арашалап қалу керек деген ойға тоқырады.

38

Екінші семестрде Мәулен марксизм-ленинизм негіздеріне көп көңіл аударды. «Партия тарихының қысқаша курсынан» басқа ол көптеген қосымша материалдарды оқыды. Оны қызықтырған әсіресе «Партия тарихының» төртінші тарауы еді.

— Осы тарау марксистік философияның фундаменті. Мұны білсендер, ертең үшінші курста өтілетін диалектикалық материализм мен тарихи материализмге қиналмайтын боласыңдар,— деген профессор.

Осы сөз Мәуленнің жадында қалған. Ол енді терендеп оқи бастады. Семинар сабағынан «Орыс махшылары және Ленинніің оларға қарсы күресі» деген тақырыпта сөй-

лемек болған. Осы бір қиын тақырып көп күшті, ақыл-ой күшін қажет етерін ол басында-ақ білген. Біле отырып, таңдап алған.

Сол мақсатпен Мәулен енді Пушкин атындағы көпшілік кітапханасына келуді жиілете түсті. Мұнда оқуға мүмкіншілік мол. Ешкім кедергі жасамайды. Қай залда болсын әр жастағы ала-құла халық. Бұл зал аттандыру пункті есепті. Жақағы әртүрлі мандатпен жиналғандар дәл осы арада жолдамаларына қол қойдырып алып, әр заманға аттанып кетіп жатады.

Сол көптің бірі Мәулен еді. Ол Лениннің «Материализм және эмпириокритицизмін» алдырып оқыды. Бір емес, бірнеше күн үзбей отырып оқыды. Қысқа конспект жасады. Көбін түсінді. Ақыл, ой көзі жетпеген жерлері де бар. Ондай жерлерді айрықша жазып алып, профессордан түсінік алуды ұйғарды.

Бұл кітап Мәуленге дүние терезесі сияқтанды. Ой дүниесінің көкжиегін бірден әрі апарып, алыстатып тастағандай. Ол өзінің бүгінге дейін дәнеңе де білмей келгенін дәл осы арада шын түсінгендей. Санаға сіңген білім қоры аз болса, адамның білем деген өзіндік пікірі де басым болады екен ғой. Білмейтініңнің беті тек білген сайын ғана ашылып, білімнің шегі алыстай береді екен ғой.

Кәудесі, даурығуы жоқ Мәулен, бұдан бұрын аз біле-тінін мол сезінетін еді. Сонда да білім төбесі оған, міне көрінің тұрған секілденетін. Жүріп кетсе, қиналмай-ақ оларын жететін жер-ді. Ол осы көріністің жалған екенін кейін түсінді. Мәулен сол өзі мегзеген төбеге әлдеқашан барған. Оның асуысыз биігін де, өткелі жоқ асуын да сонда байқады.

Ол бір сәтке есігі сол ашық тұрған кітап қоймасына қарады. Биік жардың сонау төбесіне дейінгі сөренің бергі бір қатары жартылай қана көрінеді. Кітапхана қызметкерлері жылжымалы сатыға шығып, кітаптардың бірін алып, бірін орналастырып жатыр. Тіпті кітап емес, осы есіктің аржағында үнсіз сөйлеп әр ғасырдың таңдаулы адамдары тұрғандай. Ой қазынасы жатыр онда. Талай ғасырлар жатыр. Ол ғасырлар тарихқа өтпейді. Сол қалпында заманмен ілесіп ілгері жылжи береді.

Осындай әсер-сезіммен отырған Мәуленге мына алдында ашық жатқан шағын кітап ғасырлардан ауысып келе жатқан мәдениет тарихының ұзақ жолында іркіле бері үрдіс тұрып қалған биік төбе есепті. Сансыз ғасыр-

ларды — ақыл-ой ғасырларын түгел қамтып, өз шарасына сиғызып тұрғандай.

Кенет оның сыртынан еппен біреу келді де, ығынан қақты. Күле қарап Ерен тұр екен.

— Көзіңді жұмып алып жаттап жатырсың ба?— деді ол Мәуленнің құлағына сыбырлап:— Нендей кітап алдындағы?— Ерен кітаптың мұқабасына көз салды. Бір минут Мәуленге қарап тұрып қалды. Содан соң тағы да еңкейіп, оның құлағына ғана:— Жарайсың, жігітім,— деп қойды.— Көп болды ма келгеніңе? Үзіліс жасауға қалай қарайсың?

Мәулен қарсы болған жоқ. Екеуі де тыныштық өктемдік құрып тұрған кең залдан аяқтарының ұшымен басып шықты.

Ерен қалтасынан папирос алды.

— Шылым тартып жіберсең рахаттанып қаласың. Осындай шаршаған кезінде қолма-қол күш әкеп береді.— Ол шылым пачкасын Мәуленге ұсына берді де, қайтып алды.— Айтпақшы, сен тартпайды екенсің ғой. Не пайдасы бар дейсің! Тартпағаның жақсы. Үйреніп алған соң қоя алмайды екенсің.

Ол тіпті бес-он минут үзіліс үстінде Мәуленге сөз де берген жоқ. Жайшылықта сөзге сараң бұйығы жолдасының көңілді тұрғанын байқау қиын да емес еді. Айта берсең оның киім киісінде де өзгешелік бар. Бұрынғы мол, сәнді костюмін қынама етекті, қысқа, жеңіл вельвет курткасы ауыстырған. Бұрынғысынша галстук тағып, тамағы бітеу вельветканың замогін кейін сырғытынқырап жіберіпті. Ерен көзін сығырайта, күлана күліп алды.

— Жаңалығым бар. Үлкен жаңалық...

— Ие, баяндай бер. Қуанышты жаңалықты тыңдауға жалықпаймыз.

— Екеуміз енді бажа болатын болдық,— деп Ерен қарқылдап күліп, Мәуленнің ығынан қағып қойды.

Мәулен бұған бірден түсіне қалды.

— Жақын болдық десейші.

— Көпбей жүретін бұрын. Үзде байластық енді. Сабағы бітісімен той жасамақпыз. Жолдастық сыр ғой. Алдын ала дабыралап қойып жүрме.

— Қадамың құтты болсын. Жақсы қыз.

— Әрине, жақсы қыз,— деп Ерен шын қалтқысыз көңілімен өз ниетін білдіріп қостады да күлді,— кім болсын жақсы қызды ғана сүймей ме? Жаманды кім жақсы көруші еді!..

Ал бүгін кешке колхозға жүргелі тұрмын. Анада өзі-

мізде жасаған баяндамама облыстық комитет қолқа салып «колхоз жастарына оқып бер»— деп тұрғаны... колхоз ұйымы хабарланып та қалған.

...Оның бұл айтып тұрғаны — сенім жайындағы баяндама еді. Анада сембіліктен кейін Ерен қолға алып, коммунистік тәрбие туралы біраз кітаптар оқыды. Ойында жүрген біраз сұраққа Михаил Иванович Калининнен жауап тапты. Өз түйсігі, өз байлау, қорытындысы да бар-ды. Оған әр факультеттен әртүрлі фактілер тауып алып қосып, кәдуілгі нақтылы баяндама етіп құрған еді. Жеке ретте өзіне қарасты жолдастарға да оқыды. Комитет отырысына да салды. Қайсысы болсын мұның университет тарихында көңіл аударылмай келген тың мәселе екенін айтысты. Кейбір кемшіліктерін де көрсетті. Ұсыныстар да ала-жаулы болды. Біреулер «газетке бер» деді. Екіншілері ғылыми конференцияның программасына енгізуді ұсынды.

Біраз күн өткен соң Ерен бұл баяндамасын қайта жөндеп әкелді. Енді өзінің газетке де бермейтінін, конференция программасына да енгізуді қаламайтынын айтты.

— Несіне жаздың онда?— деп таңырқасты жиналғандардың бір тобы,— шкафқа тығып қоюда не мақсат бар?

— Жоқ, дәл бұл мәселені комсомол мүшелерінің жалпы жиналысында қарау дұрыс.

Бұған кейбіреулер қарсы болды. Жиналыстың күн тәртібі ұйымдастыру мәселесіне байланысты ғана болатынын, ал мынаның ғылымдық мәні барлығын дәлелдеп еді олар.

Қарсы болатын ештеңе де жоқ. Өз пікірімше бұл баяндаманың практикалық мәні басым. Ғылымға бір жаңалық кіргізіп тастадым деп отырғаным жоқ,— деп Ерен өз ойын айтты. Істе творчество болған жөн. Күн тәртібін «Сенім тәрбиесі» деп алсақ, жиналыс этикасынан шығып та кетіп жатқанымыз жоқ.

Комитеттің бір мүшесі сөз алып, Ереннің өз еңбегін әлдан кемсітіп отырғанын ескертті.

Бұл еңбекті кіші-гірім ғылыми мақаламен тең деп қарауға болады. Айталық, «Сүйіспеншілік сияқты сенім де батылдықты керек етеді. Сенім дегеніміз — өскен, кемеліне жеткен, ұлғайған махаббат. Шын сүйе білу керек, сүйіспеншілік осы ретте сенімге айналады», деген жолдар Ереннің өз концепциясы. Сенімді тәрбиелеу арқылы дүниеге дұрыс көзқарас қалыптасатыны, ал сенімнің өзі кеңшілікке деген шексіз сүйіспеншіліктен туатыны және коммунистік сенімнің ұсақ өзімшілдіктен айырмашылы-

ғы жайында фактілермен дәлелденген өзіндік пікірлерің көңіл аударарлықтай-ақ. Еңбекті философия кафедрасына ұсыну керек. Ғылыми конференцияның программасына енгізуді сұраймыз,— деді ол.

Осы сияқты екі жақты тартыс туған соң, Ерен Добровқа кірді.

Бірсу жақсы бір ұсыныс жасаса, қатты разы болып, қуанып қалатын Викентий Викентьевич баяндаманың өзін оқи отырып, онда көтерілген мәселелердің маңыздылығын аңғарды. Осыдан соң, «Қалай болар екен?» деген Ерен күдігіне ашық жауап берді:

— Шақырындар жиналыстарыңды, осылай етіп күн тәртібін жария етіңдер. Қарсылығым жоқ.

Ерен отырып, болған таластардың, онда келтірілген дәлелдердің бәрін де Добровқа жеткізе айтты.

— Талас тудырып жатқаны аты ғана болар,— деді профессор,— жазудың методикалық әртүрлі принципі болады. Кей шығарма нақтылы фактілерге сүйенеді де, өзіндік бір пікір, қисынды жандандырады. Енді бір шығарма бар: ол белгілі бір қисынға сүйене отырып, елеусіз фактілерді ашады. Баяндаманы осының қайсысына жатқызғың келеді? Соңғысына ма? Өте дұрыс. Бұл — оның теориялық мәнінен практикалық мәні басым деген сөз. Өз ойынша істе енді, ұтпасаң ұтылмайсың. Жастарға ой салар нанымды баяндама болады. Мұндай жерде өзіндік берік логикаң болуы керек. Сендер түгелімен творчестволық адамдарсыңдар.

Айтылғандай-ақ баяндама қызу жарыс туғызды. Әркім өз ізімен өз жайларын, жолдастарының жайларын айтысты. Енді біреулер сенім дегенді осы күнге дейін елемей келгенін, енді аңғарғанын білдірді. Сынға алынған кейбір жолдастар да шығып сөйлеп, тағылған айыптардың дұрыстығын мойындады. Соның ішінде Сымбат та бар еді.

Түбінде адамның мінез-құлық, көзқарасының қалыптасуына себепші боларлық осында көрсетілген ұсақ, елеусіз мәселелердің пайда, зияны жайында көтерілген әңгіме облыстық комсомол комитетінің назарын аудармай қалмаған. Обком Дайыров баяндамасын қайта бастырып, жергілікті ұйымдарға жіберді. Талқылауды ұсынды. Арнаулы қызметкерлерін жер-жерге аттандырды... Енді, міне, қала төңірегіндегі Қалинин атындағы колхозға оның өзін жұмсап отыр.

— Уақытың болса барып қайталық. Колхоз жастары-

мен танысатын боламыз. Бұдан былай тығыз байланыс жасауға жол болып саналады бұл сапар.

Мәулен бұл ұсынысқа қарсы болған жоқ. Барып, колхоз жастарымен танысып, әңгімелесуді теріс деп санамады. Енді қай уақытта, қай жерде кездесетінін әңгімелесті. Ерен кешке Жетісу көшесіндегі бір үйде болатынын, сонда колхоз жастарының машина жіберетінін мәлімдеді.

— Әкел, жазып берейін, ұмытып қаларсың,— деп Ерен Мәуленнің төс қалтасынан ұшы ғана көрініп тұрған қарындашты суырып алды. Қолденең бүктелген қиғаш жолды дәптер қағазы қолына іліге шықты.

— Менен басқа да шақырушы табылған екен ғой,— деп Ерен қағазға үңіліп күлді,— тыңдаушың кім еді бұл?

— Ой, есімнен шығып кете қалғанын қара. Уәдемнен айнуға тура келді. Бүгін осы тыңдаушымның үйіне бармақпын.

— Қой, колхозға барғаның пайдалы, тыңдаушыңды қоя тұр,— деп Ерен өз ұсынысын бекіте түсті.

Мәулен оған Саттарова туралы айтты.

— Жұмысшымен байланыс жасап тұру да теріс болмас,— деп күлді Мәулен,— шын пейілімен шақырған соң, бармаса өкпелейді.

Осыдан кейін Ерен қарсылық жасамады.

Олар қайта орындарына барысты. Күн кешкіре екеуі көпшілік кітапханасынан бірге шықты. Бірі колхозға тартты, екіншісі фабрикаға беттеді.

Кешті Мәулен тоқтай қалды. Анада сайлау күні Айшаның айтқан сөз түсті есіне. «...Жолдасың, я сүйген қызың болса...» Ол енді Инешпен баруды дұрыс деп білді... «Ташшесың. Мүмкін достасып кетер».

...Мәдине қабағына кірбің алып жүр екен. Мәуленмен сәлкын амандасты, кешеден бері ауырып жүргенін айтты да, Инеш бөлмесіне пұскады.

— Жалғыз отыр. Неге екенін білмеймін. Үйден шықпайтын болып алды, көңілсіз. Сұрасам айтпайды. Білші, Мәуленжан,— деді Мәдине.

Инеш терезе жақтауына сүйеніп, сыртқа қарап тұр екен. Мәуленді көріп қуанып қалды.

— Ой, жақсы болды ғой келгенің. Іздеп отыр едім, Мәулен.

Неге?

Неге екенін өзім де білмеймін. Әйтеуір, осы бір шақта... сен сөншалықты керек сияқтысың... Мүмкін жалғыз қорғендіктен болар. Жақсы келдің, Мәйнам ауы-

рып қалған соң... тіпті, сондай көңілсіз,— Инеш әлдебір салқын сабырлылықпен төмен қарады. Содан кейін сонша мұлдем кескінмен Мәуленге бұрылды. Қашан да жайдары Инештің мынадай бишара келбетін ол бұрын көрмеген де, сезбеген де еді. Денесі шымырлап кетті.

— Мәулен, кейде... кейбір минутта мен өзімді бақытсызбын ба деп қаламын...

Мәулен шошып кетті.

— Не айтып отырсың, Инеш? Не айтып отырғаныңды өзің түсінесің бе?

— Әшейін айтамын,— деп Инеш жай күлді.—Мәйнам ауырып қалғаны... Оның үстіне, Гүлшатқа қатты өкпелегенім... Содан болар.

— Не қыл деп Гүлшатқа өкпелеп жүрсің?

Инеш Мәулен сұрағын елеусіз қалдырды. Сенімсіздеу басып Мәуленге келді. Бетіне күле қарап сәл тұрды.

— Мәулен, сен мені шын сүйесің бе?

— Сүйемін.

— Шын сүйесің ғой?

— Шын сүйемін.

Ол тағы да әлде не айтуға батылы жетпегендей сәл тұрды.

— Мәулен! Егер шын сүйсең... шын сүйетін болсаң... жуыр арада... қос...сылайық... Мәулен... Неге үндемейсің? Той жабдығын үй көтереді. Содан соң, мен қызмет істеймін. Сен болсаң... оқи бересің... Квартира іздеп әуре болмаймыз. Шал-кемпір бізге мына үйдің бір бұрышын бермес деймісің.

Мәулен не айтарын білмеді. Ол бұлай бәрі де тез бола қалады деп түсінбеген. Келешек туралы оның өз жоспары, өз ойы бар-ды. Мәулен ойынша бұл университетті бітіргенше, Инеш қызмет істей тұруға тиісті еді. Жазғы каникулда қайда кездесетіндерін де, қай курортқа баратындарын да жорып қойған болатын. Ал енді...

Мәулен осы «ал, ендігі...» шеше алмай абдырап қалды:

— Қайдам, мен оқу бітіргенше сен қызмет істей тұрсаң... Содан кейін біз бақытты семья құрған болар едік.

— Әйтпесе, бақытты семья құра алмаймыз дейсің ғой?..— деді Инеш кейінкіреп.

Мәулен сасқалақтай берді:

— Жәй... жоқ, ата-анаңды айтқаным ғой.

— Олар қарсы болмайды.

— Дегенмен де... сенің ауылға барып біраз қызмет істеуің жөн емес пе?

— Ауылға барып?..— нәзік Инеш өзгеріп кетті. Мәулеңге тіксіне қарады.

— Ие, ауылға барсаң... Жоғары білімділер ауылға тіпті керек қой.

Инеш теріс айналып үндемей қалды.

Мәулен артынан келіп қыз иығына қолын артты:

— Мен саған бір жерге барып қайт демекші едім.

— Қай жерге?

— Қай жерге болса да...

Инеш жүзінен қуаныш білінді.

— Театрға. Дұрыс па? Бүгін операда «Фауст».

— Әйтеуір, бір жерге.

— Жоқ басқа жерге бармаймын.

Мәулен шынын айтты.

Инеш сәл ойланып қалды. Содан соң аздап қарсылық білдірді.

— Онда біз не қызық көреміз? Қілең жұмысшылар жиналар. Ішкен-жегенін айтысар. Біреудің арақты көп ішетіні, біреудің етті шайнамай жейтіні сөз болар. Одан да «Фаусты» тыңдалық. Демалып қайтамыз.

Мәулен оған Саттарованы сырт таныстырды. Мәдениетті, таза, пысық қыз екенін, тіпті, бұдан эстетика мәселелерін де сұрап білгісі келгенін айтты.

Инеш енді бөтен сөз қатпады.

— Ондай мәдениетті қыз болса, баруға болады,— деп күрт көнді. Содан соң гардеробты ақтарып, үш-төрт көйлегін алып шықты.

— Қайсысын кисем дұрыс болады, ә?— Кезек-кезек қолына ұстап қойды. Стол үстінде ашық жатқан И. С. Тургеневтің «Дворян ұясына» үңіліп, ештеңе деп жауап қатпай қалған Мәуленнің қасына келіп бұйығы ғана күлді.

Сен ақтарсаңшы енді... Мен киінуге тиіспін ғой.

Мәулен байқамай қалғанын аңыпқа бағып, бөлмеден шығып, ас үйге кірді. Көп отырды. Бұрышта көк сырлы тумбочка үстінде тұрған үлкен сәнді сағат тырс-тырс ұрып, уақыттың өтіп жатқанын паш етеді. Қарсы қабырғада майлы бояумен салынған Инештің үлкен портреті. Қолына ұстаған гүл шоғын піскей түсіп, бері қарап күліп қалған. Осы бөлмеде шат көңілдің әуеніне үйлесер зат сол ғана... Таза жиналған сәнді бөлме. Соның өзінде де жанағы бір тыныштық, есепсіз ауырлық, көңілсіздік барын сезіледі.

Кешет Мәулен ойына Инештің жанағы оқыс ұсынысы кең оралды. Өзінен өзі қысылып «осы мен ауылға бар

дегенді несіне қайталап айта берем?»— деп өкінгендей.— Расында да бөлек тұрудың не сәні бар? Екеуміз барып ойымыздың айтсақ шал-кемпірдің бізден аяр несі бар?! Бір бөлмесі түгел осы үйді тұтасымен бермей ме!

Осылай ойлауы мұң екен, Мәулен жадырап сала берді Тұңғыш рет ойына «әйел алу»— деген ұғым келді. Әлде бір жұмбақ өмірдің ләззатына бөленгендей, өзінен өзі жымиып күліп қойды. Енді бірін жат бір ойдың ұшығы оралды да шошынып қалды: «Ал егер сіңірі шыққан жетім едің, осы үйге келіп адам болдың,— дегенді есітсем не болғаным?!— Онда өлгенім жақсы ғой».

Осы бір азапты сезімде отырған кезінде дағдысынша ауыр басып Мәдине кірді. Қолында кофейник, ыдыс-аяғы бар. Әлгібір қабақ кірбеңі молая, қоюлана түскен.

Ол ауыр сөйледі.

— Қарағым, шай іш... Тіпті ауыра беремін, оның үстіне осы үйдің казанын көтеріп, ыдыс-аяғын жуу да қартайтып болды әбден. Кісі-місі қарастыра жүрсең... жаным. Шешеңнің жайын көріп отырсың ғой. Ал ана шал мен Инешжан құлағына ілер емес. Жайымды мүсіркеп, көңілімді аулайтын Сабырым болса... ол болса, тап мұндай мүшкілдікке жетпеген болар едім. Іш, жаным, соңғы кезде келуді сиретіп кеттің ғой. Оның не?.. Байқай жүрсең... Ақысын толық берсем, оның не айыбы бар?— Мәдине ауыр күрсініп, көзіне жас алды.— Кешір, жаным, сені көргенде Сабырымды көргендей боламын. Қайта мазаңды алам ғой деп бойымды алыс ұстап жүремін.

Сол шақта шапшаң басып Инеш кірді Үстінде шолақ жең, жалпақ белбеулі, бүрмелі шұбар көйлек. Соншалықты ұнасымды түр, сипат береді. Жарқырауық үлкен ала гүлдері өзі қозғалып жүрген сайын, сөніп жанған жұлдыздарға ұқсап толқынды көп қабаттарына бір ырғақпен кезек жоғалып шығып көз тартады.

Инеш балаша күліп, айна алдына барып ол жақ, бұл жағын қарады. Прическасын басып, байқап қойды. Сонан соң шешесіне бұрылды:

— Мәйна, менің ана бір корд көйлегім қайда? Іздеп едім, таба алмадым ғой.

— Жаным, жуулы қалпында жатқан болар. Өтекке басылған жоқ.

— Ертерек утюгтей салмас па? Жуылған кір комодында көк сасып айлап жатады да қояды.

— Инешжан, мазамды алмашы. Кажай бергенмен не шығады осы менен. Көріп отырсың ғой, мүсіркесеңші. Үстіңдегі көйлектің ештеңесі жоқ, ұнасып-ақ тұр.

— Қыс күнінде жаз көйлегін киюдің өзі қолайсыз-ақ,— деді Инеш.

— Онда анадағыдай күйіп қалмай, өтектеп ал. Болмаса көршіні шақыр.

Инеш сәл ойланып тұрды да, Мәуленге жақындады.

— Ұнасымды ма?— деп ерекше жайдары жүзбен сұрады.

— Ұнасымды-ақ.

— Әлгі, қалай, Саттарова деп пе едің?..— деп Инеш тағы да Мәуленге қарады. Содан соң сәл ойланып қалды да, түйе сөйледі.— Жә, кім мені сынай қояр дейсің онда?! Осы көйлек те жарар...

...Екеуі сыртқа шықты.

Бұл күндері қар мен жаңбыр аралас үдере жауған, лайсаң шақ еді. Кәзір қар борай бастады. Әлі түгелдей асфальт жабылып болмаған тротуармен Инеш жиіркене басып келеді.

— Алыс па әлі?— деп әлсін-әлі сұрай берді.

Көлденең өтетін көше бұрышындағы екі қабат үлкен үйдің жанына келіп, Инештің қолтығынан ұстаған қалпы Мәулен тұра қалды да, салмақпен:

Тоқта, санап алайық,— деді қолын ілгері шошайтып,— біреу... екеу...— деп бастады,— әлі де бес-алты квартал бар.

— Қой онда. Кейін ораламыз.

— Жоқ, шаршасаң да жүре бересің менімен.

Анадағы осы бір сөзі есіне түсіп, Инеш күлді.

- Дұрыс жолмен жүрсем, әрине... Ал қисық кетсең... Мен онда ілгері жүрмеймін.

— Онда осы үйге кіріп демалсақ қайтеді?— деп Мәулен күлді.

— Осы үй ме еді?

— Ие, осы үй іздеп келгеніміз.

Олар үлкен аулаға енді. Орта подъезге бетала бергенде, он қабырғадан баланың ащы айқайы шықты.

— Пе..е..пе...ее...еп!

Бұлар оны елей қоймады. Әлгі айқай тағы қайталанды.

— Пе...е...пе...пе...ее...еп!

Мәулен артына қарағанша болмады, Инеш аяғына келіп бір кішкене қолшана орала кетті. Ол оң аяғын көтеріп ауырсынып қалды Шанадан саспай, баппен бір бала түсе берді.

— Не еткен көргенсізсің?— деп Инеш ауырсына сөйлеп, балаға жекіді. Кішкене қара бала аяғын мойнына

алғандай, оны аяп, бетін тыжырықырап, енді үлкендерше жөн айта сөйледі:

— Машина жолында байқау керек. Тормоз беріп, тоқтатпағанда басып та кететін едім,— деді жіңішке даусымен үзіп-үзіп сөйлеп. Сөйтті де, өз сөзіне қостау іздеген адамша, Мәуленге қарады. «Сені қайдан көрдім?»— дегендей сәл тұрды да:— Аға, мен сізді білемін,— деп келіп құшақтай алды.— Мотор, ағатай, тозып қалды. Токті нашар береді.

Шынында да кәзір Сафардың мұзмоторы мүжіле кішірейіп, таусылуға айналған-ды.

— Аға, тағы «мұзмотор» жасап берсеңіз қайтеді?— деп Сафар сырғанақты көрсетіп, жалына сөйледі.

— Қарсыз «мұзмотор» жасауға болмайды. Жаз шығады. Сонан соң күз келеді. Күннің көзін жиі-жиі бұлт баса бастайды. Жиі-жиі жаңбыр жауады. Жаңбыр біртебірте барып қарға айналады. Жаңа қыс түседі. Міне сол кезде... Мұның тозғанына қынжылма. Ертең жаз шыққан соң, кеме жасап алып, суда жүзуге де болады.

Бұл сөзді соншалықты әсерлене тыңдаған бала:

— Біздің үй бүгін көп кісілер шақырады,— деді.

Кімдерді шақырады?— деп сұрады Инеш. Енді бала сөзін қызық көріп тұр.

— Мәулен ағамды шақырады. Тағы шақырады...

— Ал, мені ше?

Сафар үндемей тұрып қалды.

— Сіз де жүріңіз. Айшәм әкпем көп-көп етіп манты пісірді. Сізге де пісіреді...— деп ойлана жауап берді аздан соң.

— Шын көп пісірді ме?

— Шын айтамын, тәтей. Нанбасаңыз жүріңіз, өзіңіз көріңізші. Өтірік айтып отыр дейсіз бе? Өтірік айтпаймын мен. Өтірікті жаман бала ғана айтады.

Олар күліп үйге беттеді. Саттарова есік алдына шығып қошеметпен қарсы алды.

39

Соңғы күндері өзі толық оқып шыққан Адам Мицкевичтің «К. М...» деген бір өлеңі Мәуленнің жадына жиі-жиі орала береді:

Прочь с глаз моих!— Я покоряюсь сразу,
Из сердца прочь!— Исполнил приказанье.
Из памяти!..— Но этому приказу
Повиноваться мы не в состоянии.

Анада Саттарованың үйінде болған реніштi оқиғаны Мәуленнің ұмытқысы, ойламағысы-ақ келіп еді, есінен шығара алмады, бірақ. Соншалықты айқын қалпында көзінің алдына келеді де жүрегін тырналайды. Жаралы жанын шымшып ауыртады.

Мәулен әлгінде университет алдында Инешті тағы да кездестірді. Қасында Белгібұлов. Қолтықтап алған. Сондай көңілді екеуі де. Инеш Мәуленнің жанынан сықылықтап күліп өтті. Көз қиығын да салмады. Көрмеген болып өтті. Шын көрмеді ме? Әлде Мәуленге көрсеткен қыры ма? Қанша ойласа да жауап таба алмады. Жатақхана ауласына келді. Енді-енді бүртік атып, жасаңғырай бастаған сидаң шіліктің күнес жағына қойылған скамейкаға барып отырды. Көзін жұмды да, еңкейе отырып, екі алақанымен бетін басты.

...Қараңғы түн. Көшеде жанған шам да жоқ. Қар ұялаған ағаш бастарын аздап жел шайқайды. Адам аяғы селдіреп қалған. Жым-жырт тыныштық басқан шағын үйлер түнерген түн қойнында мелшиіп-мелшиіп жабығыңқы көрінеді. Инештің жіңішке де қатқыл даусы шығады.

— Шығарып салма. Өзім де барамын.

Мәулен оның бетіне қарады. Алыс қабағы бір-біріне жақындай түскен. Қара көзінде шытынаған от бар Мәулен үндемеді. Бәлкім жадырар деп Инештің қолтығынан ұстады. Қыз ыршып түсті. Мәулен қолын сілкіңкірей итеріп тастады.

— Шығарып салма дедім ғой мен саған. Бар, жөніңді тап.— Инеш даусы бір беткей де тұжырымды, қатаң.

Мәулен көңілі қайтып қалды. Жәбір көрген жүрекке ыстық қорғасын құйып жібергендей. Ол енді тіл қатпады. Бұрылып алды да жүріп кетті. Құлазыған қараңғы көшеде Инеш әлдебірдеменің қара көлеңкесіндей болып қимылсыз селкеу қалды.

Неге қалды қимылсыз?

Ой донғалағы әрі жылжып. Саттарованың үйіне барды. ...Айшән барынша қарсы алған. Еңселі үйдің іші қаншалықты жұпыны болса, соншалықты таза, соншалықты көңілді, сергек. Осындай тазалық пен жұпынылық дастархан үстінде де бар. Кіршіксіз ақпен жабылған дөңгелек столдың үстінде манты, самса, лағман, бұрама сияқты дәмді тамақ бар. Түрлі жемістер де осында. Грузин, қазақ трестері шығарған шараптар қойылған. Көбірек орын әртүрлі қағазды конфеталарға берілген.

Осы столдың рухына сай қонақтар бар. Бәрі де аз

сөйлеп, көп тыңдап отыр. Әңгіме тақырыбы әртүрлі болады. Радиолокация мен атом қуаты да, Біріккен Ұлттар Ұйымы Ассамблеясы, ондағы тіпті Улановаңың бишілігі мен Қазақстанда өсіріліп жатқан қойдың жаңа түрі де таластар тудыра кеңесілген. Үй ішінде ұршықша үйіріле жүріп бұларды күткен Айшәннің өзі де әңгімеден шет қалған жоқ. Бәріне де жаңғырыға үн қатып, кезегінде өзіндік пікірлерін де айтады. Мұнда көбірек сөйлеген Мәуленеді. Көтеріңкі де сергек. Өз үйінде отырғандай еркін сөйлей берді, сөйлей берді. Ол, тіпті Инешке қарауды да, оны күтуді де ұмытып кетті Шынын айтқанда бұл кеште оны ешкім де айрықша елей қойған жоқ еді. Жұрт қатарлы көптің бірі болып, мына ортада үнсіз отыра берді. Айшән да ішіндер, жеңдер деген жалпылық сөздермен шектелді.

Кенет Инешке осы отырғандардың бәрі де сыйлықты, қадір тұтуды білмейтін даралықтары жоқ түсініксіз тұтас бір жәндік сияқты болып кетті.

Әи айтылды, енді би ойнала бастады. Осы сәтте Инеш кететіндігін білдірді.

— Түнің бір уағы болып қалды, үй алыс еді...

Сырнай тартып отырған қара жігіт қалбалақтай берді.

— Такси бар ғой. Өзіміз апарып саламыз. Такси...

— Рақмет. Мен қайтамын,— деп Инеш тік сөйлеп түрегелді.

— Неге асықтыңыз? Бүгін мейрам емес пе?— деді жаңағы қара жігіт.

Инеш қозғала қоймаған Мәуленге қарады. Тіксіне сөйледі:

— Сен не, қалмақсың ба мына тобырдың арасында?

Есік жақта үндемей отырған бір жігіт кейіпкірей сөйледі.

— Мұндай мәдениетті қыздардың әдеті мұрнын шүйіре келетін. Асықса жүре берсін. Мәуленді кейін өзіміз апарып саламыз.

Инеш жалт қарады.

— Әйел сыйлап көрмеген надан неме!

Айшән мен сырнайшы жігіт есік жақтағыға жекіп ұрсып тастады. Инешті тоқтатпақ болды. Инеш ешкімге де қарамады. Пальтосын киді де, жүгіре басып шығып кетті.

Мәулен де киінді.

— Ал сәге көрмендер. Көп-көп рахмет.

— Сіздерге де рахмет. Қомсынбасандар келіп тұрыңдар,— деді Айшән қоштасарда.

Мәулен далаға шықты. Жүгіре басып бара жатқан Инешті екінші көшенің пұшпағында ғана қуып жетті.

— Инеш, Инешжан, саған не болған? Мұның не?— деп Мәулен наз сала сөйледі.

— Саған не болды?— деді Инеш ашулы дауыспен.

— Маған не болсын? Ештеңе де болған жоқ.

— Жоқ, болған. Кім екеніңді мен жаңа түсіндім. Сен де надансың. Надан болмасаң маған тіл тигізіп жатқанда үндемей отырармысың.

— Жоқ, Инеш, ойлашы. Қінә өзіңде ғой. Неге оларды тобыр дейсің. Соның да мәдениеттілік пе сенің?

— Тобыр екені өтірік пе?

— Олар да біз сияқты мәдениетті адамдар.

Инеш қатарласа келе жатқан Мәуленге ала көзімен қарады.

— Сен барып тұрған талғаусыз адамсың.

— Дәлелде.

— Дәлел сол,— деді Инеш озыңқырай шапшаңырақ басып,— талғаусыз жерде талғаусыз адам ғана жаңағыдай көп сөйлеп, өзін тым жеңіл ұстайды.

— Саттарованы талғаусыз дей алмайсың. Одан көп нәрселерді үйрену керек қайта.

— Инеш Мәуленге бұрылып тұрып қалды. Ұнатпай, өткір қарап тұрғанын Мәулен бірден сезді.

— Мүмкін, Даулеткереевaны Саттаровaға айналдыру керек шығар,— деп кекетті ол.

Мәулен бойұсына қоймады. Тұжыра сөйледі.

— Айналдыру керек! Дәл Гүлшат сияқты, Саттарова сияқты әрі білімді, әрі төзімді, жан-жақты болу керек. Өмірді сен өз терезеңнен ғана көріп отырсың. Ал Саттарова қайнаған өмірдің ішінде жүр. Жай жүрген жоқ, өмірді қайната түсіп жүр.

— Мен өз тереземді ол кешкен өмірге бермейтінімді сен де ұғын.

Мәулен де қызып кетті.

— Сенің терезең тозған терезе.

— Жоқ,мәдениет терезесі. Өрең әлі жеткен жоқ оған. Мәдениетсізсің!

— Ал мәдениеттілік деген не?

Міне, күн жылылықпен елжірей қарап тұрған осы бір аулада оңаша отырған Мәуленді толғандырған сұрақ осы еді. Мүмкін Инеш дұрыс айтқан шығар? Мүмкін мәдениетсіз шығар Мәулен.

Мәулен түрегелді де, жатақханаға беттеді. Үшінші қабатқа көтеріліп ұзын коридордың сонау басына қарай жүріп келеді. Оң қолдағы шынылы есіктің іш жағынан бері қаратып жапсырылған картина оның көзіне кенет шалынып кетті. Адыр, белесі, көгілжім сарғыш дала. Белес-қыраттарды жүлгелеп аққан өзеннің бері жақындаған сайын кең тартар аңғарында өскен жас құрақ бұлтсыз ашық күнде еркін өскен сахара желімен сыбдырлап кең даланың баяу, созылымды әнін тынымсыз салып тұргандай. Оң қабақты иіріле жағалап ілгеріге кетер соқпақ жолдан сәл жырақтау, жартылап көрінер, беткейінде күбісек бас қына өскен найза тастың дөкірлеу біткен, мұғар бнігінде қыран бүркіт отыр. Мұлгіп жатқан ен байтақ несіз сахараға көз тастаған, тоят іздердей.

Алыстағы бір иірімде шалғын арасынан жоны ғана қылтыңдап жылқылар көрінеді.

Бұл картинаны Бақшаев салып, Сымбатқа ұсынғанын, онда Абай заманындағы Бақанас өзенінің келбеті көрсетілгенін Мәулен аяққы жазулардан оқып білді. Романтикаға толы картинаны тамашалап көп тұрмады ол. Ішке кірді. Сымбат жалғыз, жазып отыр екен, Мәулен келгенде-ақ ұшып тұрды.

— Жақсы келдің, қандай романтика! Ғасырлар бойы үнсіздік пен меңіреуліктің айғағындай болып тұрған мылқау шың. Сол шыңның кеудесінде өзімізге таныс қыз. Қолындағы ту шығып келе жатқан күн нұрына малынған. Бұл міне, бейбітшілік пен ерлік бейнесі. Тамаша емес пе?

Мәуленнің тез жаңғырықпағанын байқаған Сымбат оның жанына келді:

— Немене? Неге бұлай өзгере қалғансың?

Мәулен іркілмей бірден сұрана сөйледі:

— Мен осы мәдениетті студенттер тобына жатам ба?

Сымбат аңырып қалды.

— Мен мәдениеттілерге қосылам ба деймін?

— Жақсырақ киінсең... әскери гимнастерканы тастап, галстук тақ. Отыз екі сантиметрлік... қай размерлі етік киюші ең? Қырық бір? Дұрыс келеді. Отыз екі сантиметрлік кең балақ шалбар... соған ұқсас туфли... Сонда шын мәдениетті студент боласың.

— Мәдениеттілік киім киюмен ғана біте ме?

— Жо...оқ, мен жетпеген нәрселерді айтып жатырмын. Қалғаны өзінде бар ғой.

— Ал мәдениеттілік деген не?— деп Мәулен оған үнілe карады.

Сымбат жазып отырған дәптерін жауып қойды.

— Мәдениеттілік деймісің? Мәдениеттілік?— деп ол қайта сұрап алды да, басын сипалап біраз отырды.— Ие, бір беттілігің бар. Өз қателігіңді мойындамайсың деуге болар ма еді. Ие, осыны жоюың керек. Мәдениеттілік? Мұны бір сөзбен айтудың өзі...

Мәулен күлді.

— Ымыраға келу ме мәдениеттілік?

— Жо-оқ.

— Егер талас принципиально болса ше, а? Жүр бізге баралық.— Ол жауап күтпей-ақ Сымбатты еріксіз өзі жатқан бөлмеге алып келді. Кереуетінде газеттер мен хаттар жатыр екен.

— О-о-о... корреспонденция...

Ол ең алдымен хатты ашып оқыды. Майданда бірге болған бір хакас жігіт болатын. Амандығын, жақында үйленгенін, өзі колхоздың болашақ су электр станциясының монтері болып тағайындалғанын айтыпты. Станция орнатудағы көптің қажырлы бірлестігін, тұрмыстың жақсы екенін баяндап, жаз қонаққа келуін өтінеді. Моторлы қайықпен үшеулеп (бұл арада Мәуленнің сүйген қызының бар, жоғын сұрайды) балық аулауға, құс атуға болатынын да жазыпты. «Хакас жері сәнді. Өз көзіңмен жақсы тұрмысымызды көріп, демалып қайт»— деп аяқталған хаттың соңы.

Мәулен бұған қатты қуанып қалды. Енді өзі жазып алдыратын «Литературная газета», «Комсомольская правда», «Советский спорт» сияқты газеттердің арасынан университеттің многотиражкасын суырып алды. Жұмасына бір-ақ шығатын төрт бетті осы бір кішкене газет оны қатты шаттықтыратын еді.

Газеттің бірінші, екінші бетіне көз жүгіртіп, Мәулен үшінші бетке үңілді. Бұл беттің орта тұсындағы карикатура оның көзіне бірден басылды. «Жаңа әуендегі ескі әдет» деген көрнекті атпен ашық шыққан тартымды карикатура.

Иығын түгел жапқан сәнді прическалы бір қыз өзінің телеграф бағанасындай ұзын, жіңішке денесіне мүлде сай келмейтін қымқа қолын кеудесіне қойып, басын еңкейтіп қалған. Соншалықты қуанышты келбетінде шексіз алғыс бар. Қарсысында тұрған қарға бойлы жігіт бұған сонау төменнен қарап, соншалықты ұзын, сүйретпе қолымен жердегі бірдеңені қарманады. Қапылыста түскен қыз кітабы болса керек. Жігіт осы бір сирек шақты шапшаң пайдаланып, қызмет көрсетіп қалған.

Мәулен ұзақ қарады, қызықтап күлді. Енді бір сәтте

карикатураға тесіле қарап отырған көзінен күлкі сәулесі бірте-бірте барып сөне берді. Қозғалмай қадалған қалпы шарасынан шығып барады. «Мынау Инеш қой! Құтты сол. Күлкісі, тіпті прическасы... құтты Инеш. Ол карикатура астындағы сөзге асығыс үңілді. Ойы теріске шықты. Ешкімнің де аты жазылмаған.

Мәуленің үнсіз ойланып қалды. Осы бір үнсіздік үндемейтін Сымбатты да жалықтырып жібергендей. О да тұрып келіп қызықтай бастады.

— Не себепте жаңа әуен?

Мәулен ұшып тұрды. Ерсілі-қарсылы жүріп кетті. Енді бірде Сымбаттың жанына келіп сәл тұрды да, қысқа жауап берді.

— Ескі уақытта орамал көтерілетін. Ал кәзір...

— Мұның несі ерсі? Сыйламау керек пе?

— Сыйлықтың да сыйлығы бар. Сыйлықта шындық болуға тиіс. Ал мынада шындық жоқ.

— Сенінше көтеріп әпермеу керек пе?— деп Сымбат Мәуленге қарсы келді.— Ол дөрекілік қой.

— Кітабымды мен түсіріп алдым, сенің әперуің керек пе, жоқ па?

— Ну, сен туралы әнгіме басқа.

Мәулен өкшелей берді.

— Неге мен туралы әнгіме басқа?

— Ну, сен еркек адамсың...

— Әйел адам емес пе?

— Адам.

— Адам болса, сыйлық бұл емес. Бұл — әйелді адам деп танымай тұрған кездің сыйлығы. Біз әйелді ең алдымен адам деп, үйде де, түзде де жанашыр жолдас деп түсінеміз. Осы дөрекілік пе? Міне, Инеш осыны түсінбейді.

Сымбат айтыс дегенді сүймейтін. Мәуленнің теренге тартып бара жатқанын байқап тоқталып қалды.

Мәулен тағы жүріп кетті. Кереует астынан чемоданын суырды. Ақтара отырып, түбі ақжем болып ескірген бір қызыл дәптерін алып шықты. Ерекше бір толқынмен бірінші бетін ашты. Сарғая бастаған дәптер бетінен әлдебір таныс иіс келеді — сезім дүниеңді тербетер балалық шақтың иісі, мектеп иісі. Осы бетте айналдыра акварельмен салынған түрлі түсті сурет, гүлдер. Ортада ашық қалған кішкене жерге:

«Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та бар қалан»,—

деген Абай өлеңі жазылып, айналасы қызыл бағаналармен қоршалып тасталған.

Бұл өлең бірінші бетте жалғыз тұрғанына қарағанда осы дәптердің мазмұны, ал дәптер иесінің арман-тілегіне ұқсайды. Арғы беттерде «Еңбек — жан сәулеті», «Білім — жан азығы», «Испания ерлеріне» деген сияқты сұлу жазылған тақырыптар бар. Өлеңдердің поэзиялығы төмен жатыр. Оны Мәуленнің өзі де біліп отыр. Сонда да, осы бір талғаусыз қолмен жиналған кедір-бұдыр сөздердің астында сәбилік таза жүрек соғып тұрғанын Мәулен өз жүрегінің дүрсілінен ұғады. Әр бетте балалық аңқаулықтың, романтикалық асқақ ойдың ізі суымай жатыр. Мәулен сол сезімге қайта оралды. Лев Толстой мен Бальзакты, Белинский мен Чернышевскийді енді тереңірек білетіні болмаса, сол сәбилік калпына барды. Қызыл дәптер ең алдымен қызыл сияға, одан қызыл жалау сияқты нәрсеге ауысып, желбірей ұшып алыстады да, ой арман дүниесіне, романтикаға айналып кетті. Пианино клавишын басқанда күй саулағаны секілді, мұның да сезім пернелерін әлдекім басып, жан дүниесін толқытады. Мәулен еріксіз қолына қалам алды. Сондағы ойының айтылмаған жалғасын айтпақ. Жазылмай қалған жалғас дәптерде де бар екен, келер бетке сондағыдай етіп әшекейлеп, енді оқушы қолымен емес, студент қолымен «Адам және мәдениет»— деп жазды.

Осыдан кейін қаламын дәуітке сүйеді де, ойланып қалды. Ол күн ойланды, түн ойланды. Трамвай тоқтайтын жер мен троллейбус ішінде де ойланды. Ас ішіп те, лекция тыңдап та ойлағаны осы ғана. Ой бекерге кетпеді. Қағазға түсе берді. (Мәулен жас күнінде ең алдымен жазылуға тиісті өлеңнің мазмұнын түгелдей көшіріп қағазға түсіретін. Ол бұл жолы да сол дағдысына басты). Арада бірнеше күн өтті. Мәулен жазғандарын қайта-қайта өшірді, қайта-қайта жазды. Бір өлеңнің бірнеше варианттары туды. Қайсысы тәуір, қайсысы төмен екенін білмек болып, бір ретте тағы да оңаша отырған Сымбатқа оқығысы келетінін білдірді. Сымбат тек ақындарда ғана болатын әсерленушілікпен еленделіп қалды. Мәулен еңбек жайында жазылған өлеңнің бір вариантын оқыған соң, шабыттана тыңдап отырған Сымбат сұрана сөйледі.

— Кім жазды мұны?

— Кім жазғанда жұмысың қанша, кемшілігін айт.

— Авторын айтпасаң сынауға болмайды...

— Авторы жақсы болса, өлеңін де мақтамақсың ғой,

ә?— деп Мәулен күлді. Өзі бір жақтан жазу столына шығып алды.

— Керісінше, авторы жақсы болса... өлені жаман дер едім.

— Не, сөйтіп?..

— Мәселен,— деп Сымбат көзіне түскен ұзын қара шашын толық саусақтарымен салалап кейін қайырды,— мәселен, бұл өленді үлкен талантты ақын жазса, өте жаман, жай талантты ақын жазса, жай жаман, орташа талантты ақын жазса, шамалы, мен жазсам жақсы. Жоқ... мен... жазсам бар ғой... өт-те жақсы...

Бұл пікір Мәуленді қызыққа батырды.

— Сонда осы бір бишара өлең бірден бес түрлі бағаға ие болғаны ма?

— Енді қалай дейсің?— деп Сымбат та кеңкілдеп тануынан күлді.— Әркімнің ісі қолынан келгеніне қарай бағаланады. Бұдан он есе артық жазуға мүмкіншілігі бар талантты ақын осылай жазса, жаман емей не? Бірақ ондай ақын мұндай өлең жазбайды. Ал маған жарай береді.

— Әлі жастығына қарап жаман өленді де жақсы дей берген соң дандайсып кетпейсің бе? Әділ сын болмаған соң өсу қайда? Жоқ, достым, бұл обывательщина.

Сымбат әрі таласпады, үндемей қалды.

Аз отырған соң Мәулен күрсініп алды.

— Бұл өленді мен жаздым. Маған мақтау сөз керек емес. Біреу маған кемшіліктерін көрсетсе... мен мұны түзер едім, қайта жазар едім.

Сымбат «рас па?» дегендей сенбестік білдірді. Мәулен әңгімесін жалғай берді.

— Адам көп ретте өз жазғандарының кемшілігін көре алмайды. Неге көре алмайды? Білесің бе? Өйткені, өлең де толғақпен келеді. Жақсы, жаман болсын қай ана өз баласын жек көреді. Ана балаларын олардың мінез-құлқынан, ішінен өсе келе біледі. Рас, өленді де солай оның өзі ішінен — оқушыға әсер еткен, етпегенінен білуге болады. Бірақ баланы жаман тәрбиелеуге шешенің правосы жоқ сияқты, жаман өленді оқушыға ұсынуға да ешкім право берген жоқ. Жаман іс ұрлықтан да жаман. Осыны айтқан кім еді? Алексей Толстойдың бір геройы ғой деймін.

Сымбат ұйып тыңдап қалған.

— Міне, маған сыншы керек. Қатаң сыншы керек,— деп Мәулен столдан түсті де олай-бұлай жүріп кетті. Осыдан соң әлі де бұйығы ойда отырған Сымбатқа ой-

лана қарап қалды.— Жоқ, бұл өлең емес әлі, өлең жазар мен ақын да емеспін. Мен бұл тақырыпқа мақала жазуым керек.— Түсіндің бе? Мен сөйтіп жаңа адамға лайық жаңа этиканың нормаларын түсіндіріп беруім керек. Осыдан соң өзі жазған жаңа өлеңдерді ортасынан екіүш айырып лақтырып тастады.— Мен өз жолымды енді таптым, Сымбат.

Осы сәтте Мәуленнің ішкі дүниесінде дауыл тұрып, алай-түлей соғып өткенін адам жанын анығырақ ұғар Сымбат сол қалпында сезініп еді. Оның ашық ойлығы мен еркіндігін, бүркеусіз мінезін қошаметтеп те қалған.

40

Гүлшат мәжіліс залына кіргенде жұрт орналасып болуға жуық екен. Халық тығыз. Бұрын көзге кең, үлкен көрінетін осы бір зал әрі тарылып, әрі аласарып кеткен. Қызыл жабылып, үй гүлдері, стакандар мен графиндер қойылған ұзын столдың басында биология пәндерінің мамандары, доцент, профессорлар. Добров та солардың ішінен орын алған. Сарыбеков мүйіз қара көзілдірігімен жоғарырақ алысқа қарап көптің тынышталуын күтіп үнсіз тұр. Анда-санда стол үстіндегі қоңырауды қолымен баса ұрып, үнін сақауландыра, ақырын шығарады.

Белгіғұлов шеткеріректе оқшаулау отырды. Маңғаздық, баяулық реңкі енді айқындала түскен. Батар күннің тереземен шағылысқан қызғылт сәулесінен қашқақтап қытымырланады. Қабағын бірде көтеріп, мандай қыртыстарын қалықдатып, бет бейнесін ілгері шығарады. Кейде сол қыртыс әжімдерді көзінің алдына жиыстырып, ұрланып қана қарайтын көзін сығырайтып сүзіледі. Мойын ет жабықырап тұрған крахмалды ақ жағасын саусақтарының ұшымен ғана ақырын сипап, өзінің осы бір айрықша пақ, бейқам қимылдарымен көп көңілін өзіне аудармақ ниеті де бар секілді.

Гүлшат отырар жер ыңғайын байқап, табалдырықта сәл кідіріңкіреп еді, ар жақтан асығыстау басып кіріп келе жатқан Бозжановпен соқтығысып қалды.

— Кешіре көріңіз, Қәке... Тіпті байқаусызда... Көрмейсіз бе, тіпті байқаусызда...— деп қайталап Гүлшат қысыла сөйледі.

Бозжанов көңілді бір кейіппен бұған қолын ұсынды:

— Жарайсың, Аманова, жарайсың. Құттықтап қояйыншы өзіңді. Просто жарайсың,— деп үдере сөйлеп, өте берді.

Бозжановтың бұл сөзіне түсінбеген Гүлшат:

— «Жарайсың несі? Байқай алмай соқтығысып қалғанымды құттықтап бара ма?»— деген күдікті оймен есік көзінен бұрылынқырап кетті.

Жұрт бірте-бірте тыншыға бастады. Мәжіліс осы залдың рухына сай көңілді ашылды. Бірнеше баяндамалар жасалды. Бірінен соң бірі оппоненттер, көлденең тыңдаушылар мінбеге шығып жатты.

Солардың бәрін де Добров ілтипат қойып тыңдап отыр. Кескінінде сергектік бар. Қозғалады, кейде қасындағыларға қысқа ғана тіл қатады. Тегі ол таза жүрсе де, киімге құнтсыз, талғаусыз адам секілді. Ренсіз, бозғыл галстугінің түйіні төмен сырғанаңқырап кеткен. Бұрылып қозғалған сайын көк көйлегінің жағасы қыртыстанып, пиджагінің сыртына шоштаңдап шыға береді.

Осы бір құбылыс — оған қараушылардың жүзіне күлкі ізін жүгіртіп өтеді. Бірақ елеген профессор жоқ. Табиғаттың өзіндей карапайым, ойлы, салмақты. Жұрт зілсіз күле отырып, ынтығар, өнеге тұтар ықласта. Тіпті кейбір студенттердің Добровтың киім киісіне еліктейтіні де болатын.

Асылында үш күнге созылған осы бір студенттік ғылыми конференцияны ұйымдастырушы да Добров еді. Бозжанов диссертациясын қорғаған күні партбюро секретарының кабинетінде туған ұсыныс — студенттер арасында биология табыстарын кең насихаттау мәселесін қолға алу керек деген Добров ұсынысы былайғы күндерде университетте өткен көп істердің түп мақсатына айналып отырған.

Бұл істе ақылшысы да, көмекшісі де Кәрім Бозжанов болып еді. Кәріммен кеңесе отырып тақырыптарды іріктеді. Кәріммен кеңесе отырып баяндама жасауға озат студенттерді таңдап алып, оларды партия бюросында бекіттірді.

Талай баяндамаларда да Бозжанов екеуінің қол ізі мен ой ізі бірдей қалған.

Бозжанов диссертациясы да осы Добровтың қолдауымен кең аудиторияға шығып еді. Викентий Викентьевич қалалық партия комитетінің бюросында бұл жөнінде әңгіме көтеріп, ауыл шаруашылық институтында да, зооветеринарлық институтта да Бозжанов диссертациясын арнаулы курс етіп жүргізуді ұсынып, сол ұсынысын қабылдаттырған-ды.

Викентий Викентьевичтің жаңа типті партия қызметкерлерінің көбіне тән өз сөзін елеусіз қалдырмайтын та-

маша қасиеті бар еді. Ол өзінің күнделікті ғылыми, саяси жұмыстарына барынша беріліп кетсе де Гүлшат ашқан жаңалық тағдырын да ұмыт қалдырмаған. Дыбыс жазатын заводқа телеграмма соңынан телеграмма жіберіп, ең соңында Москвамен телефон арқылы тікелей байланысты.

Завод директоры бұл ұсыныстың ұзақ уақыт тексерісте болғанын, осы жөнінде арнап құрылған комиссия шешім, қорытындыны ертең жасарын, сол ертең жауабын кезексіз хабарларын айтты.

Ертең келер телеграмма Добровка конференция үстінде жетті.

«Сіздің университет студенткалары Аманова, Қасымова, Артығалиева ұсыныстары сыннан жақсы өтті. Жуырда авторлық праволары жіберіледі. Шайырды терең зерттеп, толық картасын жасау үшін келер жазда СССР Ғылым академиясы арнаулы экспедиция шығарады».

Стол басында отырған Викентий Викентьевич аса бір қуаныштылықпен осы телеграмманы қайта-қайта оқиды. Оқиды да, топ ішіне көз салып Гүлшатты тауып алады. Оның қаперінде ештеңе де жоқ. Сөйлеушіні қимылсыз бағып бейқам отыр. Оның осы бейқам қалпы профессор жүзіне сәл күлкі жүгіртіп те өтеді. Бір ретте мына сөйлеп тұрған адамды тоқтатып қойып, оқып бергісі де келді. Енді бір мезетте Викентий Викентьевич оңтайлана беріп басқа бір ойдың жетегіне еріп тоқтады. Сөйтті де телеграмманы столдың екінші жақ басында отырған Бозжановқа ұсынды. Ол да оқып шығып, сондай бір сезіммен Гүлшатты іздестірді. Ол да Амановаңың мына бейқам қалпына қарап, езу тартты.

Неге екені белгісіз, Добров бұл хабарды Гүлшатқа үзіліс кезінде де айтпады.

Ал Гүлшат Бозжановтың жаңағы құттықтауын ештеңеге де жорп алмай отыр. Әдепкіде Ажар мен Задаға соны айта бастап еді, енді үшеуі де шығып сөйлеушілерге әртүрлі баға берісіп, бірін қабылдап, екіншісін сынай берді. Сарыбеков оны мінбеге осындай бір қызу сыбыр үстінде отырғанда шақырды.

Гүлшаттың мінбеге сәл жүрексініңкіреп шыққаны қолына ұстаған қағазынан байқалады. Демін ішіне алып, көз аудармай қозғалыссыз қадалған мына топтан қысылып тұрған ол жоқ. Бұл оның жұрт алдына алғаш шығуы да емес. Ол — университетте өтіп келе жатқан жылдардың ішінде бұл мінбеге талай рет шыққан. Сөзге де дағдылана бастаған-ды. Дағдыланбағаны тек осы бір

толқу дірілі. Сол дағдыланбағандықтың өзі дағдыға айналып кеткенге ұқсайды. Ол қашан да осылай толқып, дірілдеңкіреп шығады. Өзіне бұрын таныс емес сезім пайда болады. Сол сезім оны билеп, жүрегінің соғысын үдете, жиілете бастайды. Осы бір толқуын сездірмеуге тырысқан Гүлшат жұрттан бұрылып, кенет көзіне Мәулен ілікті. Орындықтары бірте-бірте биіктейтін кең залдың сонау бір түкпірінде бері қарап, жағын таянып отыр. Жадау жүзінде үрей бардай. «Неге үрейленеді? Айтпақшы. Мәулен жаңа ғана кетіп қалып еді ғой, қайтып келгені несі?»— деп ойлады Гүлшат. Содан соң қайта қарады. «Жоқ, бұл отырған тіпті Мәулен емес. Бұл отырған Инеш. Түу, осы жерде Мәуленнің қандай қатысы бар еді?»

Гүлшаттың көзі тағы Инешке түсті. Ие, оның осы бір қарасында әлденені үрке күтушілік аңғарылғандай еді. Ол енді әдейі Инешке қадала сөйледі.

Ең алдымен қысқа ғана мичуриндік ілімнің мақсатын, ауыл шаруашылығымен тығыз байланыстылығын айтты. Осыдан кейін Иван Ивановичтің творчестволық қызметін баяндап, вегетативтік жолмен будандастыру әдісіне баса тоқталды.

— Вегетативтік гибридизация заңы хромосома теориясын жақтайтындарға мықты соққы.

Осы кезде Гүлшаттың алдына залдан бір бүктеулі қағаз келіп түсті. Оқуға оның уақыты да болмады. Бетін әрі беріп салғырт отырған Белгіғұлов та бері бұрылды. «Сөйлеп тұрған кім бұл?» дегендей менмен қарайды.

Белгіғұлов кескініндегі бұл құбылыстарды Гүлшат аңғарған жоқ. Қызу сөйлей берді.

— Осында өз жолдасымыз Дәулеткереева отыр. Әуелі реферат, кейін «Ғылыми запискаға» мақала жазғаны бәрімізге мәлім. Қатарымыздың ғалым кадрларымен көбейе бергеніне шын қуанамыз да. Бір таңқаларлық нәрсе, Дәулеткереева өзінің бұл мақаласында вегетативтік гибридизация заңын жоққа шығаруға тырысқан. Бұл анығында Мичуринді жоққа шығару деген сөз ғой. Асылында да, Дәулеткереевaға теріс бағыт беріп, мичуриндік принципке жатпайтын реферат жаздырып, жарық көруіне көмектесіп жүрген Белгіғұлов.— Ол енді Белгіғұловқа қарады. Майқан ақырын қозғалып тамағын сипап қойды.

— Жолдас Аманова!— деп Белгіғұлов баяу сөйлеп Гүлшаттың да, залдағылардың да назарын өзіне аударды.— Сен мынаны айтып жіберсең маған! Жазықсыз

Дәулеткереевага шабуыл жасап-ақ бақтың. Ал оның мақаласы нәсілді өзгерту мәселесі туралы екенін ойладың ба? Оның үстіне...

Белгіғұлов әлі өз сөзін аяқтамағанына қарамастан Гүлшат тез, қызу сөйлеп кетті.

— Дәулеткереева шынында да нәсілді өзгерту туралы айтады. Бірақ өзгерту мен «өзгертудің» айырмасы бар. Өзіңіз сияқты Дәулеткереева да нәсіл қуалаушылықты түрлі дәрілердің күші арқылы бірден өзгертуді жақтайды. Бұл табиғат кілтін адам қолына беретін әдіс емес. Егер өзгеріс организмнің өсу, даму, тіршілік ету сережесінің басынан басталып өн бойына өтсе, міне, сонда ғана шын өзгеріс туады. Мичуриндік ілім осы өзгерісті жақтайды.

Белгіғұлов Гүлшатты састырып тастамақшы еді. Енді мына мінбедегі қыздың орнықты, әрі орынды жауап беріп тұрғанын көріп сақтанып қалды. Сонда да, кескінінде қанағаттанбағандықтың мол нышаны бар:

— Мен сұрауымды аяқтаған жоқ едім. Асықпау керек. Вегетативтік будан жайында. Бұл Грелльдің әдісі еді ғой. Ал бұл әдістен Мичуриннің ештеңе шығара алмағаны көпке мәлім. «Бұл теориядан үміт күтіп, басқа әуре болмандар, уақыттарың мен еңбектерің зая кетеді»— деген жоқ па еді Мичуриннің өзі. Бұған не демексің?— Осыдан кейін Белгіғұлов сәл аялдап тұжыра сөйледі.— Асылында вегетативтік будан деп жүргеннің бәрі де жалпыстық будан. Сендерге ешкім де мичуринші болма демейді. Тек жаман мичуринші болма! Бұл заман талабы. Көй жерден қуаттау сөздері де естіледі.

Гүлшат сәл мүдіріп ойланып қалды.

— Биологиядан хабары бар адам жалпыстық будан мен вегетативтік будандыі айыра алады. Мен сіздің шындыққа айналып, өзінің азаматтық паспортын әлдеқашан алған бұл әдісті не себепті жоққа шығаратынысызды біле алмаймын. Сол сіз айтқан пікірді сол қалпында Дәулеткереевaның да көшіре қайталауын түсінбеймін.

— Жолдас Аманова, оның түсінбейтіндей ештеңесі де жоқ,— деді Добров.— Дәулеткереева бұл арада құрбан ғана. Дәулеткереева Белгіғұловтың Бозжанов диссертациясына қарсы жұмсаған қаруы. Және ынғайсыз қару.

— Ол дәлел емес,— деп Белгіғұлов шалқалай отырды. Столдың мінбе жағында айтыс-таластың бәрін салмақпен үнсіз тыңдап отырған Бозжанов қолын көтеріп, Сарыбековке қарады да, мінбеге көтерілді.

Жұрт Көрім сөзін күтіп отырғандай екен, қол соғып жіберді.

Бозжанов бірден қатаң дауыспен шапшаң сөйлеп, жұдырығымен ауаны түйгіштеп кетті.

— Сіздің бұл айтқандарыңыз нағыз софистика! Бұл күйде диалектикалық материализммен қаруланған адамдарға софистикаға қарсы күресу сонша қиын да емес. Асылында, сіздің логикаңыз қызық. Сіз «құстың бәрі де екі аяқты болады» дегенге сүйенесіз де, екі аяқтының бәрін де құс деп түсіндіргіңіз келеді. Адам қайда, құрметті дарвинист? Жер бетінде адамның барын қайда қоясыз? Иван Владимировичтің Грелль теориясына қарсы болғаны рас. Бірақ Грелль теориясы дегеннің вегетативтік будандастыру әдісі емес екенін қалай ұмытуға болады? Ондай қулық жүре қоймас бұл жерде.

Грельдің акклиматизация теориясы деген не? Міне біз әңгімені осыдан бастаймыз.

— Өте дұрыс,— деп дауыстады залдан әлдекімдер.

— Грелль оңтүстік өсімдіктерін солтүстік суық жағдайына оңай көндіктіруге болады деді. Қалай көндіктіруге болады? Грелльше мұның ешбір қиындығы жоқ. Оңтүстікте өсетін сортты өсімдіктердің бұтақтарын суық жақта өсетін өсімдік түбіріне отырғызса болғаны, жаңа сорт әрі дәмді, әрі суыққа төзгіш болып шығады. Байқап отырсыздар, Грелль теориясының да «жаратылысты өзгерту керек»— деген ізгі принципі бар. Бірақ соны қалай өзгерту керек екеніне ол жауап бере алмайды. Мичуриннің елігетіні де, сәтсіздікке ұшырайтын себебі де осында.— Бозжанов стаканды ерніне тигізіп бір ұрттам сумен тамағын жібітті де, манағы бір шапшаңдықпен ілгері сөйлей берді.— Грелль өз теориясында нәсіл қуалаушылық заңын ескермеген еді. Нәсіл қуалаушылық дегеніміз — белгілі бір өсімдіктің алдыңғы өткен бірнеше буынында сыртқы ортаның жағдайымен қалыптасқан, сол арқылы дамып жеткен тіршілік белгілері. Нәсілдік белгілер, сөйтіп, сыртқы ортамен тығыз байланыста болады. Сыртқы ортаның жағдайын өзгертсе, нәсілдік белгілері де соған орай өзгере бастайды. Ал бұл — жаңағы өсімдіктің өзгеруі деген сөз. Дегенмен өзгеру процесі Грелльше механикалық жолмен жүрмейді. Өсімдік жаңа ортаға, өзгерген жағдайға түскенмен ол өзінің бұрынғы тіршілігінің нақтылы факторы болып келген жағдайды талап етумен болады. Сөйтіп, орта мен өсімдік тіршілігіне керекті жағдай үндеспейді. Өсімдік берік бір қамал сияқтанады. Жауға берілмей сол қал-

пында құрып кетеді. Осы сырды ашқан Мичурин Грелль теориясының қателігін де, жеміссіз екенін де түсінген еді. Белгілі бір өсімдікті жаңа ортаға көніктіре тәрбиелеу үшін оның ең алдымен нәсілдік белгілерін тәрбиелеу керек, деген қорытындыға келді Иван Владимирович. Тандаулы кәрі қыңырды түзетіп жөнге салудан кез келген жасөспірімді қыңыр етпей тәрбиелеу әлдеқайда жеңіл болатынын әркім де жақсы біледі.

Тыныштықпен тыңдап отырған зал қозғалып, күлісіп алды.

— Мұны Иван Владимирович жақсы түсінген еді. Грелль теориясына елігіп, кәрі «қыңырларды» тәрбиелеуден түк шықпайтынын сезген ғалым енді жасөспірімдерді тәрбиелеуге кірісіп кетеді... өйткені, әлі нәсілдік белгілері жоқ, жеміс бермеген жасөспірім өсімдіктердің қандай жағдайға болсын тез көнетінін Иван Владимирович тым жақсы білген. Сол себепті оларды «еркелетіп» алмау мақсатымен өзінің құнарлы қара топырақты участогін сатып жіберіп, басқа бір құнарсыз азығы аз участокті сатып алғанын біз жақсы білеміз. Мұндай құнарсыз участокте тәрбиеленген жасөспірімдер неге болсын шыдамды келеді.

— Содан кейін Мичурин не істейді деңіз?— деді Кәрім аз тыныстап соң.— Иван Владимирович географиялық шалғай жатқан жерлердің өсімдіктерін будандастыра бастайды. Мұны Мичуриннің өзі «көптеп будандастыру сатысы» деп атаған еді. Осы жолмен алынған жасөспірім жаңа будандарды сол Орталық Россия өсімдіктеріне әкеп отырғызады. Бұл ретте Мичурин көздеген мақсатына жетеді. Өз еңбегінің жемісін тебірене толқып, қуанышпен көреді.

Ұлы ғалым жаңа жолмен — вегетативтік будандастыру жолымен түрлі жемістердің ондаған тамаша сорттарын жасап шығарды. Тіл үйіретін дәмді кандиль-китайка, вельфлер-китайка алмаларымен «солтүстік сәулетті» дейтін жаңа сортты алқоры осы еңбектің жемісі.

Байқайсыз ба, құрметті Белгіғұлов жолдас! Құстың бәрі екі аяқты болса да, екі аяқтының бәрі құс емес екенін байқадыңыз ба?

Жұрт тағы да қол соғып жіберді. Белгіғұлов алдында тұрған гүлдерді қалқалап, өзіне арналған Бозжанов сөзін елемегенсіп отыра берді.

Мінбеге ұзын мойын бір қара жігіт көтерілді. Стол басындағыларға қарады:

«Қай курста көріп едім бұл жігітті?— деп ойлады. Бозжанов.— Не, төртінші курстың студенті болар».

— Белгігұлов жолдасқа менің бір сұрағым бар?— деді ұзын мойын қара жігіт. Жауап күтпеді. Сөйлеп кетті.— Сіз ғой дарвиниссіз, мичуриншісіз. Ал іс жүзінде бірде-бір еңбегіңіз жоқ. Ана Бозжановқа ұқсап неге кітап жазбайсыз? Неге Мичурин ілімін қорғамайсыз? Неге көзқарасыңызды танытпайсыз?

Жұрт ду күлді. Сарыбеков қоңырау соқты.

— Біздің конференциямыздың рухына мұндай сұрақтың сипаты келмейді. Жаңағы баяндама туралы сөйле.

— Бір минутке,— деп Белгігұлов бері паңдана қарады.— Сұрақ қойылған соң жауап беруге керек болады. Ие, былай: менің еңбегіме ревизия жүргізу саған әлі ерте, тым ерте. Сен ең алдымен университетті бітіріп ал. Содан со-о-ң-ң... аспирантураға түс. Дарвиннің, Северцевтің жолын қуған академик Шмаль сияқты асқан ғалымның шәкірті бол. Диссертация жаз. Оны қорға. Содан со-о-ң-ң... бірнеше жыл университетте сабақ бер. Көптеген тәжірибелермен қорлан. Осылардан со-о-ң-ң... пожалуйста, жауап беруге болады. Бірақ бұл жылдардың ішінде менің...ң-ң де қарап жатпайтынымды, білім басқышымен жоғары өрлеп кете беретінім...мді ескеріп қой.— Ол осылай ежіктеп, тоқтай сөйледі. Өзінің көп білімінің тереңіне жаңағы жігітті батырып жіберердей.

Ұзын мойын қара жігіт саспады. Сөз таба алмағандай болып сәл тұрды да, тәс қалтасынан ұқыппен бүктелген бір қағазды алып шықты. Еппен жазып, мінбенің қалқасына қойды.

— Факты,— деді әлгі бір үнді тұрақты даусымен,— сізбен білім таластырмаймыз біз. Сіз көп білетін адамсыз. Сол көп білетіндігіңіздің арқасында лекцияны нашар оқисыз. Міне факты.— Ол жаңағы қағазды алып жұртқа көрсетіп, дауыстап оқып кетті...— Қасымова тырнағын шұқып отырды... Сіражиев пен Биназаров кітапқа үңілуде... Мұратов ертең сенбілікке баратын студенттердің тізімін көшіре берді. Манасбаев терезеге қарап әлденені арман еткендей... Әмине құлағына мақта тығып жатты...— Осылай болып кете береді... Міне бұл арамыздағы бір натуралистің сіздің сабағыңызда отырып жазып алғаны.

Зал қозғалып қимылдап кетті. Әлдекімнің даусы естілді.

— Ал Дәулеткереева қайтып отырған екен?

Ду күлкі шықты. Ұзын мойын қара жігіт қағазға үңіліп біраз тұрды.

— Ол туралы мұнда жазылмапты, тегі бұл сабақта жоқ болса керек,— деп жауап берді де, жаңағы қағазды ұқыппен орап қайта төс қалтасына салып қойды.

Белгіғұлов түрегелді. Манағы бір бейқам паңдық қалпын сақтауға тырысушылық бар келбетінде. Бірақ оның ішкі дүниесінде бұл тыныштықтың бұзыла бастағанын беттерінің жыбырлап кеткенінен айқын байқауға болады.

— Жала,— деді ол қалтыраганын баса алмай,— совет ғалымына жабылған жала.

Жұрт шулап, Белгіғұловтың даусын тұншықтырып жіберді. Сарыбеков қоңырау соғып тәртіпке шақырды.

— Бұл совет ғалымына ұйымдастырылған жала,— деп Белгіғұлов өзінің бұрынғы байсалдылығына жат жіңішке даусыпен көтеріле айқайлады.— Құрметті секретарь, комиссия құруларыңызды өтінемін. Совет ғалымы жаланы көтере алмайды.

— Совет студенттері де тұлдырсыз ғалымсымақтардың дарынсыз лекцияларын тыңдап отыра бере алмайды,— деп даустап жіберді залдағы біреу.

Күлкі естілді. Белгіғұлов шляпасын кие тұрды.

— Мұнда отыруға болмайды...— Ол осыны айтты да, ауыр денесін тез қозғап, жүгіре басып шыға жөнелді.

— Шыдай алмаса барсын!

— Келтірер дәлелі жоқ болған соң кетті.

Бұл оның келешексіздігін көрсетеді,— деген даустар әр жерден шығып қалды.

Конференцияның барысына қорытындыны Добров жасады. Жас күштердің өсіп қалғанын айтты. Содан кейін манағы телеграмманы оқып берді. Ертең үшеуіне де партбюроға келуін сұрады. Көпшілік тыпып тыңдап, көтерілісіп кетті. Конференция жабылған соң үш қызды көп болып қоршалап құттықтаумен болысты. Қанша түрлі қол барын Гүлшат та, Ажар мен Зада да осы арада ғана сезгендей. Ақ та, қара да, түкті де, түксіз де, салалысы да, быртығы да, жұмсағы мен мүйіздісі де, жалпақ алақандысы да — бәрі де бұлардың жіңішке нәзік қолдарын қатты қысып сілкілейді.

Үшеуінің де қуанышында шек жоқ.

— Әлі Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты боласыңдар бұл еңбектерің үшін,— деп көп ішінен біреу қошеметтеп қойды.

Гүлшат енді өздері бір топ болып жаяу қайтты. Түн

ызғарсыз жылы. Салмақты, таза, салқын ауа бар. Дымқыл асфальт көше шамдарымен жылтырайды. Күңгірт көкшіл тартқан ашық аспан әлемі аумай аяқ астында жатқандай. Теренге кеткен сайын алақоңырланып қарауытады. Батыс жақтағы таулардан асып қара бұлт түйіліп келеді. Ал шығыс жақта ештене де жоқ. Сонау бір түпсіз алыста ақшыл — көк танадай болып жұлдыздар сығалайды. Құс жолы ашығырақ жатыр. Бұл көктемнің келгенін байымдайды. Үй-үйлердің арасымен көктем түнінің салқын желі соғып өтеді. Бастары енді ғана бүртіктеніп, ауыр тарта бастаған теректер мен сиреньдер осы ғажап түннің бар арман жұмбағын ұғып тілдескендей болады. Құлаққа ғана толқып жетер сырлы дыбыс шығарып сыбдырлайды. Осы бір күйді, келер көктем күйін жиі-жиі үзіп машиналар ағып өтеді. Ана келе жатқан топ көңіліндей қала үстіндегі көктем түнінің де сергектігі байқалады.

Бұлар дабырлап сөйлесіп, әлі әсер ізі өшпеген жаңағы конференцияны, шеллак пен шайырды қызу әңгімелейді.

— Ұйбай-ау, саған біреу қағаз лақтырып еді, не деген болды екен? Жауап неге бермедің?— деді Зада кенеттен.

Гүлшат жарығы мол бағана түбіне келіп қағаз арасын ақтарып, манағы записканы тауып алды.

— Мынау Инештің қолы, не айтты екен?— деп Зада ыңталанып қалды.

Гүлшат жарыққа қолын созыңқырап оқи бастады. «Қадірлі достым, Гүлшат! Сен байқасаңшы. Майқан Белгіғұлович мен емес, оқытушың ғой. Ренжітіп алсаң... ұятырақ болмас па екен? И».

— Айттым ғой Инештің қолы деп.

Гүлшат ойланып қалды.

Осы Инеш шіркін Белгіғұловты неге жақтай береді?

42

Белгіғұлов кеткен соң Инеш шыдап отыра алмады. Мына бір өтіп жатқан үлкен жиын бос дүние, құр айқай сияқты болып кетті. Аяғының ұшынан басып, артқы есіктен сыртқа шықты. Ымырт үйіріліп келе жатқан бейуақыт. Төңіректің бәрі қара көленке тартады. Инештің басына жалғыздық келіп түсті. Жан дүниесі құлазып бос қалғандай. Жабырқаңқы көңілге медеу болар адам жоқ. Инеш неге шыққанын да, қайда барарын да білмеді. Үйде жалғыз қызын күтіп Мәйнасы отыр. Инеш оны жақ-

сы біледі. Бірақ қанырап бос тұрған көп бөлмелерде торыққан қыз көңілін дауалар не бар? Ештеңе де жоқ... Ештеңе де жоқ. Әлде жатақханаға бармақ па? Кеше ғана «қарамды көрме!»— деп қуып жіберген Мәулен қабылдай қойса жақсы. Оның үстіне қыз намысын аяққа басып, қайтіп барады. Кешірім сұрай келдім демек пе? Инеш осындай бұралаң сұрақтардың тұңғиығына батып, есік алдында ұзақ тұрды.

Әлде Майқан ағаға телефон соқса ма екен? Өзі сияқты о да жүдеп кетті ғой. Сондай бір оғаш ой келгеніне Инеш қорқып қалды. Рас қорықты. Кім білсін, әйтеуір Белгігұловтың алдында Инештің берекеті қашады. Аузына сөз де түспейді. Өзін еркін де ұстай алмайды. Осы бір адамның мысы басады да тұрады. Жоқ, Белгігұловқа телефон соқпайды Инеш. Кәзір тұп-тура үйге барады. Мейрімді Мәйнасының тамағын ішеді. Кереуетке жатып жылы сөзін естиді. Содан соң ұйқыға кетеді...

Инеш төмен түсті. Қараңғы тротуарға кішкене аяғын тық-тық ұрып қатты жүрді. Міне конференция өтіп жатқан залдың тұсына келді. Ашық тұрған үлкен терезелерден самаладай жарық түсіп тұр. Мінбеден сөйлеген біреулердің дабырлаған даусы естілді. Инеш сәл аялдап, терезеге көз салды. Кенет күңгірт қабырғадан бір қара көлеңке бөлінді де ілгері тартты. Инеш әуелі сескеніп қалып еді. Жарыққа шыққан соң жаңағы көлеңкенің Белгігұлов екенін аңдады.

Екеуі қатарласа жүрді.

— Бұл иттің балалары кетіп қалсаң да соңыңнан қалмайды. Жаңа осы арадан өте бергенімде екеуіміздің атымызды қосақтап әр саққа жүгіртіп жатыр екен. Амалсыз тоқтадым, деп Белгігұлов ақтала сөйледі. Инеш кенет Белгігұловты аяп кетті. Осы бір ірі адамның мына ұсақ ісіне қарап, «қайтсын, Майқан ағай да жалғыз ғой кәзір. Көңілі жабырқау ғой» – деп аяды. Әлдебір жақсылық көрсеткісі, көңіліне жұбаныш болар жылы сөз айтқысы келді. Жасы үлкен болса да ол кәзір өз мұңдасы, өз сырласы сияқты болып кетті.

— Неге кетіп қалдың! Әлде маған алаң болдың ба? Майқанның көргені осы ғана дейсің бе? Алаң болма, жаным,— деді Белгігұлов. «Жаным» деген сөзді сонша бір жұмсақтықпен еркелете айтты. Осы шақта әлдебір пана іздеген, сүйсу күткен әлсіз қыздың ерке жаны тебіреніп, толқып кетті. Көмейіне бір ыстық тас кесек келіп кептеліп қалды. Инеш үлкен де мөлдір нәркес көзін Белгігұловқа қадады. Әлденені күткендей, әлденені тілек

еткендей күнәсіз жалынышпен аумай қадады. Майқан сондай бір жылылықпен езу тартты. Инештің сыртынан құшақтады да өзіне баурады. Қыз әлгі бір қадалған көзін алмастан кейін серпілді. Майқан өз қылығының асыққырап кеткенін сезді де Инештің аркасынан қақты. Өзі бір үлкен болып, еркелете қақты. Содан кейін ақылды бір калыпқа түсті. Салқын байсалмен сөйледі. Ағат кеткенін сонымен ақтардай.

— Қапа болма, Инешжан. Өмір деген мына бір жүріп келе жатқан тротуар емес. Ой-шұқыры көп оның. Біреу жау болады, жағаңнан алады, Біреу ит болады, етегіңнен тартады. Соның қайсысына болса да кажымау керек.

«Өмірдің ой-шұқыры көп!» Инеш алға көз салды. Екі бетте қатарласа жарысып, қалың да биік шілік өскен. Тар тротуар ағараң тартып барып, кою караңғылыққа сүңгіп жатыр. Инеш шошынып қалды. Өзін бір негайбыл тұңғиыққа кетіп бара жатқандай сезінді. «Осы мен қайда бара жатырмын?»— деп ойлады ол. Бір сәт кейін оралып, университеттің артымен тура үйіне тартқысы келді. Тағы да Белгіғұловка карады. Майқан күлмеді. Тіс жармай үнсіз келеді. «Осы менікі не, жоқтан шошынып?»— деп ойлады Инеш.— «Құшақтаса еркелеткені, аяғаны емес пе!» Осы бір сәтте Майқан қайғысын ұғатын өзі ғана, ал өз қайғысын ұғатын тек Майқан ғана сияқтанды оған. Енді «қарап отырып қадірлі Майқанды ренжітіп алдым-ау»— деп өкінді. Сол шақта Инештің осы ойын аңғарып қалғандай Белгіғұлов мұны қолтықтап алды. Инеш қарсылық жасамады. Майқан болса, күдік салар теріс қылық көрсетпеді. Өзі көнілденіп кетті. Көп әңгімелер айтты. Атақты адамдардың өмірінен Инеш біле бермейтін қызық жайларды баяндады. Сабыр екеуінің арасында болған күлкілі бір оқиғаны сөз етті. Инеш те жадырады. Манағы бір жәбір-жапа сезімі де ұмыт болды. Байырғы бейқам да тыныш қуанышты қалпына барды. Осы шақта олар Майқан тұратын үйдің алдына келіп тоқтады. Бір сәт екеуі де үнсіз қалды. Бірінші болып Майқан сөйледі.

— Ал енді үйіңе дейін ұзатып салайын. Көп рахмет саған. Уақыт бөліп, көнілімді көтердің.

— Ой, Майқан аға, «уақыт бөліп» деп мені бір таққа көтеріп қойдыңыз ғой. Бұл қайта сізге айтылған сөз емес пе? Сізге рахмет.

Белгіғұлов езу тартты. Үнсіз тұр. «Шығарып салайын» деп айтса да қозғала қойған жоқ.

— Сондай бір жалғызсырап, ренжіп шығып едім. Қасыңызда жүріп бәрін де ұмыттым,— деді Инеш.

Майқан разы болғанын білдіріп Инештің білегінен қысып қойды. Содан кейін жайбарақат түрде:

— Болмаса біздікіне кіріп какао ішіп шығайық,— деді. «Бармасаң еркің білсін, зорлық жоқ»— дегендей етіп, сұлық айта салды. Инеш іле жауап бере қоймады. Белгіғұлов соны келісім деп ұқты білем, қызды қолтығынан ұстаған қалпы еппен үйге қарай демеді. Инеш қарсылық жасамады.

Белгіғұлов оның сырт киімін дәлізге шешіндірді де, өз кабинетіне алып кірді. Инешті жұмсақ креслоға отырғызды. Өзі қарсы келіп теңселмелі креслоға жайғасты.

— Бұл үйде әпкейім екеуміз тұрушы едік. Ол кісі жуырда «біраз жатып келемін» деп колхозға кетті. Какаоны өзім қайнатуға тура келеді енді,— деді ол.

— Майқан аға, тіпті әуре болмаңыз. Мен кәзір кетемін.

Майқан жауап қатпады. Әлдебір мұңды қалыпқа түсті. Шалқая отырды. «Ренжіп қалды ма?» деп күдіктенді Инеш.

— Бұл бір сыр ғой, қарағым,— деп Майқан Инешке қарады.— Шынымды айтайын саған. Осындай бір шақта бақытсыз жаралған адаммын ба деп те ойлап қаламын. Инеш шошып қалды.

— Ол не дегеніңіз?!..

Белгіғұлов Инеш сұрағына мән бермеді. Сөзін жалғай берді.

— Қабырға үксап майданда ерлікпен өлсең, мың рет жақсы еді. Талай рет өтінген едім, жібермеді ғой.

Белгіғұлов майданға жібер деп талап етсе, кім кедергі болғанын Инеш түсінбеді. Бірақ соның сырын ойлағанқыз болмады.

— Майқан аға, сіз олай демеңіз. Сіз нағыз бақытты адамсыз.

— Мынадай үлкен үйде жалғыз тұрған адамда не бақыт бар дейсің!

— Неге жалғызсыз? Міне мен отырған жоқпын ба қасыңызда.

Майқан езу тартты. Ақырын сөйледі.

— Қандай нәзік жансың, жаным, сен!— даусында ырғақтық белгісі бар.— Рас айтасың. Сен отырғанда мен бақытсыз болушы ма едім!— Белгіғұлов көзін жұмды. Үлкүсіп отырды.

«Нәзік жансың»— дегені Инешке қанат байлап жі-

бергендей болды.— Орнынан тұрды. Майканға жақын келді.

— Неге ренжіп отырсыз? Әлде басыңыз ауыра ма?

Майкан көзін ашпады. Басын изеді. Маңдайын тыжыртты. Инештің жаны ашып кетті.

— Әлде компресс қойсам ба екен?— деп жұмсақ ыстық алақанымен Майқанның маңдайын басты. Белгіғұлов Инешті қолының сыртынан ұстады, жібермеді. Сипалай берді. Бір шақта көзін ашты. Ұзын қара кірпігін шапшаң қағып жаутаң көз Инеш тұр. Алдында жыртқыш отырғанын, кездігін кезеп өлім тұрғанын аңғармаған киіктің жас лағындай қаннен-қаперсіз момақан тұр.

Белгіғұлов Инештің қолынан ұстаған қалпы, өзіне тартты да, қатты қысып сүйе берді.

— Қойыңызшы, Майқан аға, қойыңызшы, Майқан аға...— деп жалынды Инеш. Бірақ ескенген де, қарсылық көрсеткен де жоқ. Белгіғұлов қимылдар шақтың осы екенін бірден түсінді. Ұшып тұрды да қызды көтеріп алды. Инеш көзін жұмды. Ақ білегін Майқанның мойнына орағаң қалпында жігіт алақанында үнсіз жатты. Белгіғұлов қыздың маңдайынан сүйді. Содан кейін қарсы қабырғада тұрған диванға бет ала берді...

— Қойыңызшы, Майқан аға... қойыңызшы деймін...

43

...Түнгі сағат он екі болды. Ал Инеш болса әлі жоқ. Ана байғұс көп күтті. Өзірлеген тамағын қайта-қайта жылытумен болды. Ал сағат стрелкасы жылжи берді, жылжи берді. Мәдинеңің шыдамы таусылды... Әлі де Инешті балаға санап, көзінен таса еткісі келмейтін ананың ауру тырыстырған жадау бетінде үрей — «не болып қалды?» бар Енді бірде телефонға келді. Жаңылып кетем бе деген қауыппен саусақтарын ойлана сұғып, университет телефонының номерін жинастырды.

Мол шудың арасынан ащылау бір әйел даусы еміс шығады. Жаңылыс естімесе, конференция мана таралған дегендей болды. Осыдан кейін шу молая түсті. Жаңағы әйел даусын үзіп, тұншықтырып әкетті.

«Бәсе, осы бір беймезгілге дейін жиналыс созылар ма енді! Жаным-ау, Инеш, қайда жүрсің?» Осы кезде электр тогындай ақ-көк зеңгіл сәуле жалт етіп сөнді. Мәдине асыға басып терезеге барды. Жаңағы құбылыс әпсәтте тағы қайталанды. Биік бір арқадай болып тізбекті тау жоталары көзге айқындалып жоғалды. Ағаш бастары

теңселе бастаған. «Дәуіл!.. Күн жарқылдайды!»— деп ышқына сыбырлады Мәдине.

Жүгіріп келіп қапексіз ұйықтап жатқан шалды жұлмалай бастады. Дәулеткерей қағылез түрегелді. Мәдине кескінінен қорқыныш ұшқынын байқап шошына қалды.

— Не болып қалды?

— Жиналыс баяғыда тарапты. Ипешжан әлі келген жоқ.

Күн жарқылдап тұр.

— Келгенше сол болып жатқан шығар. Оның да жолдастары бар емес пе?

— Жалғыз шығып бірдемеге ұшырамаса... Астапыралдай, күн жарқылдайды, дауыл тұрып кеткен білем.

— Жоқты айтпашы, осы түнде жалғыз жүруші ме еді? Өз жолын өзі аңғарар шаққа жетті ғой. Несіне күдіктене бересің.

— Ойбай-ау, көңіл бөлмейтінің не сенің осы жалғыз балаға? Оның әлі бала екенін білмейтін бе едің? Бұрын бұлай кешікпейтін. Кешіксе ана телефонды шылдырататын-ды.— Мәдине Дәулеткерейге тағат бермеді. Еріксіз киіндіріп жолға шығарды.

Табалдырықтан аттай бере ол тұрып қалды. Желдің Алматы өлкесіне ұзақ уақыт жоламай сағындырып келетін әдеті еді. Келсе теректерді қопара күрт күшейе келетін. Қазір сол әдетіне басқан. Ағаштар теңселе берді. Жаланаш, жас өткір бұтақтар ерсілі-қарсылы шайқалып, ауаны осқылай суылдап ашы дыбыс шығарады. Күн жарқылы да жиілеңе түсті. Нажағай жолы көрінбейді. Тау қырқаларының ар жағында үнсіз снаряд жарылып басылатын секілді. Жасыл жарығымен бүкіл өлкені бір сәтте көз шарасына толтырып сөнеді.

Дәулеткерей жағасын көтеріп, жеркене басып ілгері жүрді. Екі-үш көше төмен түсіп, қайта оралды. Өз үйін айналып шықты. Басқа қайда бармақ? Түн ортасында Ипеш бар ма деп қай үйдің терезесін қақпақ? Тағы да күн жарқылдады. Әуелі ірі жаңбыр тамшылары тарсылдап асфальтқа түсе бастады да, нөсер құйып кетті. Дәулеткерей есік алдына келіп ықтасынға паналады. Үйге кірейін деп ойлап еді, Мәдинеден қаймықты. Ұзақ тұрды. Бір уақта тау жақтан нөсер бұлтының етегі сөгілді. Жаңбыр толастайын деді. Жел тынды. Рауандап таң саз бере бастады.

Не істеу керек? Дәулеткерейдің де көңіліне әртүрлі күдік түсті. Енді бірде «мүмкін Мәулен екеуі әлдебір жиынға кеткен болар»— деп жорыды. Сол кезде төменгі

беттен қарайған бір жалғыз көрінді. Жақындай келе Дәулеткерей оның Инеш екенін таныды. Қарсы жүгірді.

— Инешжан-ау, қайда болдың, жаным? Өзің неғып жалғыз келе жатырсың. Мәуленге «шығарып сал» демедің бе?— деп бәйек бола берді.

Инеш тіс жарып ештеңе демеді. Әкеден қымсынғандай, өз жайын сездіртпейін дегендей қалып білдірді. Үйге үнсіз кірді. Тоқталмастан өз бөлмесіне өтті. Шешінбей-ақ төсегіне келді. Ішін жалын жалаған бітеу қауашақ жарылып кеткендей болды. Инеш бет-аузын, тұмсығын ақ мамыққа басып алды да, солқылдап жылап жіберді.

Мәдине бөлмеге осы мезетте кірді. Өңі ме, түсі ме, айыра алмағандай. Үрейлене танырқап тұрып қалды. Енді бірде қызының қасына ұшып барып, сұрақты жаудыра жөнелді.

— Не болып қалды, Инешжан?.. Қарашығым?— Мәдине іші суырылып түскендей қоңқылдайды. Етженді беті жыбырлап қалды.

— Не болды, жаным? Біреу ренжітті ме? Жаман сөз айтты ма?

Жауап естілмеді.

Аздан соң Инеш көз жасын тыйды. Көңіл дауылы кенет басталып, кенет басылғандай. Ол қайта тұрды. Шешіне бастады. Шешесінің жалынғанына қарамастан, тамақ ішпей жатып қалды.

Жылы төсек шын шаршаған Инешті маужырата бастады. Жұмулы көзінің алдында дүние көрінісіне жанасымы жоқ бір бейнелер оралды. Көрген түстен де шапшаңдықпен қылтындап шығып жоғалды. Кейде өзгеріп кетеді, кей кезде іріп құбылады.

Инеш осы бір түсініксіз бейнелерден қашқақтайды. Аунап түседі, көзін ашып біраз жатады. Жұмса болғаны тағы бір керемет құбылыстар қоршалайды. Таныс адамдардың өзгерген бет құбылыстары елес береді.

Осылардан құтылмақ болып енді қолын сермейді. Енді бірде түрегеледі. Терезеден сыртқа қарайды. Тал түс. Ол осынша көп ұйықтағанына таңдана қарайды. Үстінде адам түсінбес бірдемелері бар керемет ұзақ көш өтіп жатады, өтіп жатады. Мұның да соған ілесе кеткісі келеді. Қайнап, қыбырлаған адам бастары көрінеді. Бәрі де жол бере бастайды. Көш бағытын көрсетеді. Бәрі де демеп, Инешті көтерген болады. Бірақ көшке бұл жете алмайды. Әлі де ол ұзақ шұбырып өте береді. Инеш асығады. Кенет кейін жүріп келе жатқан секілденіп кетеді... «Е, жаңа түзелдім ғой, манадан бері осылай жүрсем

етті»— деп қайта бұрылып тағы жүреді. Біреу мұны кескестеп өтеді. «Көшке жеткің келе ме? Жүр»,— дейді ол. Инеш одан қаймыққандай болады. «Неге қаймығасың?»— деп сұрайды бейтаныс адам. Инеш оған таңырқай қарайды. Бейтаныс деп тұрғаны Мәулен болып шығады. Екеуі ілгерілейді. «Мен шаршадым, еңбектейінші»,— дейді Мәулен. Сөйтеді де еңбектей бастайды. «Неге еңбектейсің?»— деп Инеш Мәуленге қарайды. Жоқ, еңбектеп келе жатқан Мәулен емес, Белгігұлов екен. «Неге еңбектейсіз?..»— деді Инеш. Аты-жөнін есіне түсіре алмайды. «Төбеңе қара!» дейді Белгігұлов. Инеш жоғарыға қарайды. Төбе төмен жылжып, сырғанап келе жатады. Жасқанып Инеш те еңкейіп қалады. Төбе сырғанай береді. Инеш еңкейе береді. Кенет төбе дегені көп адамдардың аяқ киімылы болып шығады. Инеш енді солардың астында қалады. Тұрғысы келеді, тұра алмайды. Демі тауысылады. Тұншыға бастайды. Жылап жібереді...

..Инеш өз даусынан шошып оянды. Шаршап қалған. Шомыла терлепті өзі. Түкке түсінбей түрегеліп біраз отырды. Бір нүктеге тіктеп көз салмай, қарсы қабырғаға қарады. Кенет... кенет тура алдынан Мәулен шыға келді. Біреу емес, бірінен бірі аумайтын екі Мәулен. Екеуі де күліп тұр. Инеш оларға шошына қарады. Екеуі де көлеңкеше қалтырап жылжып алдыңғы беттегі өз портретінің астында тұрған кішкене суретке барып қосылып кетті. Инеш түрегелді де, суретті қолына алды. Мәулен көудесін бір қырын салып бері қарай күліп қалған. Күлкілі жүзінде ой бар. Жоқ, ойлы жүзінде күлкі бар десең де болады. Қабағы сәл көтерулі тұр. Өткір қоңыр көзінде бір беттілік басым ба? Болмаса, мейірімділік басым ба? Ажара алмайсың. Келбетінде де осындай бір түсініксіз құбылыс бар. Терендікті аңғартар құбылыс! Кенет Инеш те күлді. Суретті көудесіне апарып катты басты. Қайта қарады.

— Әлі күліп тұрсың ба?— деп Инеш Мәулен көзіне тік қарады. Бұл кішкене суреттен Мәуленнің түні бойы күліп тұрғаны, ойлана күліп тұрғаны оның ойына кенет түсті.

— Мен жылап жатқанда да сен осылай күліп... жо.. жоқ, мазақтап тұрдың ә?

Инеш жүзіне кенет кірбің жүгірді.

Мәулен оны кеше Белгігұлов үйінде отырғанда да осылай күліп, мазақтап тұрған сияқтанды. Инеш отыра берді. Ыстық жас моншақтары бетін жуып кетті...

...Инеш университетке бармақ болып жақсы киініп, далаға шықты.

Қала көрінісінде үлкен өзгеріс, құбылыс бар. Көктем түсті кіріп болған. Қар тау басына өрлей шегініп барады. Бергі беткейлер көгеріп тарта бастапты. Инеш үйінің қақпасы алдындағы сирень ағашы бәрінен бұрын гүл атқан. Көлшілдене күренітіп көз тартады. Төніректі мұрын қытықтар самақты жұпар иісі орап алған.

Сирень ағашының гүлдерін бүгінге дейін көрмегеніне Инеш таң қалды. «Өмірде біз ардамай кетер нәзік құбылыстар көп-ау, сірә,— деп ойлады ол,— бір себепті Мәуленқөзінде жан бар. Қызметке шыққан соң болсын. Академияға ма, осындағы бір мектепке ме — орналасып алайын да...» Ол сезімінді қанаттандырар хош иіс төгіп тұрған сирень ағашына келді. Қол жетер жерінен бір бұтағын сындырып алды да, ұзақ иіскеді.

«Міне, пайдалы нәрсеге біз осылай өшіге келеміз. Мына сиреньде мұрын тұшытар осындай иіс болмаса кім оны үзіп алады. Өзінің жақсы қасиеті өз тіршілігіне хауіп болып тұр. Өмірде мұндай құбылыстың болмайтынына кім кепіл?»

Мұндай оғаш пікір кенет туғанына ол күлді... Сөйтті де, тағы да бір шоқ сирень гүлін жұлып алып, кішкене көк машинаға келіп отырды. Әлден-ақ шаңыта бастаған асфальтпен машина төмен сырғанады. Жол-жөнекей сиреньнің бір талын алып, сол жақ төсіндегі оймақтай қалтасына сұғып қойды.

...Комиссия мүшелері ректор кабинетінде алдын ала бас қосып жатыр екен. Адыңғы кең қабылдау бөлмесінде биыл биофакты бітірер елуге тарта студент бар. Бәрі де қуанышты, бәрінің қарайтыны — осы бір қоскабат күрең есік. Бұл есіктің аржағында ректордың кабинеті емес, қайнаған еңбегі бар колхоз, совхоздарды, ондаған қалаларды, жүздеген қыстақтарды, заводтар мен фабрикаларды кеудесіне алып жатқан кең сахара дала тұрғандай. Сол даланы гүлдендіруші адамдар тұрғандай. Бұл есік өмірге аттар соңғы табалдырық секілді. Әркімнің аузында қуанышты сұрақ: «Сен қайда барасың?» Бұл сұрақ соңғы күндерде жүз рет, мың рет қайталанып айтылады. Жалғыз осында ғана ма? Мүмкін дәл осы бір шақта осы «Сен қайда барасың?» әлі аяз бен қар жатқан Карело-Фин республикасында да, жарқыраған жаз нұрына бөленген Одессада да, Қиыр Шығыста да,

Владивосток пен Хабаровскіде де, Ленинград пен Москвада да — өмір бар жердің бәрінде де сан рет қойылып, сан рет жауап қайтарылып жатқан болар. Бұл сұрақ тозбайды. Ежелгі грек мифологиясындағы өзін өзі өртеп жіберіп, өз күлінен қайта туып, жаңғыра өсер таңғажайып құс Феникс сияқты әр жүректе жылда жаңара, жаңғыра келеді. Өйткені, о да мәңгі өзгере берер, өзгере жасай отырып гүлдене берер өмірдің өзімен, келешекпен байланысты. Келешек, жарқын келешек, әркімнің өз үлесі, мол бақыты бар келешек кімді қуантпайды, қай жүректі тебірентпейді. Бұларды күтіп жарқын келешек тұр. Жарқын келешектің қақпасын қапысыз ашып бұлар тұр. Ректор кабинетінің есігі әр көзге қозғалып кеткендей болады. Сол қимыл күрделі сезімнің қылы секілді, аттай тулатады жүректі.

...Бір мезетте есік ашылды,— болашақ өмір есігі. Аумақты топ жабырласа кіріп, отырысып жатыр. Стол басында кірген топтан кем емес адамдар орналасқан. Олардың ішінде, тіпті ауылдан да, ауданнан да келгендер бар. Комиссия председателі Бозжанов екен. Ол арғы бастан біртіндеп сұрай бастады. Профессордың да аузынан алғашқы шыққан сөз «...қайда барғың келеді?» болды. Түрлі-түрлі жауаптар естіліп жатыр. Комиссия тегі алдын ала жоба сызып қойғанға да ұқсайды. Сұрай отырып, ұсыныс та жасап қалады. Кезек Гүлшатқа да келді. Бозжанов осы бір сәтте анық көрейінші өзінді дегендей пенснесін мұрнының үстіне қондырып алды.

Ал, Аманова жолдас, қайда баруды ойлайсың?

Гүлшат түрегеліп жауап берді.

Қай жер мені керек етсе, сол жерге...

«Солай ма?» — дегендей Бозжанов үнсіз сынай қарап, біраздан соң езу тартты.

— Егер университеттің өзі қаласа ше?

— Менде екі сөз болмайды, Қәрім Бозжанович. Егер университет дәрежесіне жарай алсам, мен үшін бұл зор қуаныш.

— Ректорат сені университет аспирантурасында қалдыруды өтініп отыр.

Гүлшат үндеген жоқ.

Өзін ауыр ұстап отырған Инеш «мынаның бақытсын қарашы», деп қозғалып қойды. Аздап қызғаныш етті.

Бұдан кейін Қасымованы өз өтінуі бойынша, Қарағандыға, ал күнілгері Қарағандыға ниеттенетін Манапты Омбы облысындағы қазақ училищесіне тағайындады.

— Ал, Дәулеткереева, сені Солтүстік Қазақстандағы

ауылшаруашылық техникумына белгілеп отырмыз...— деді Бозжанов.— Бір жақсы жері техникум қаланың өзінде емес, облыстың бір ірі қыстағында.

— Келер жылдары бұл техникум институтқа айналмақ. Келешегі зор,— деп қойды комиссия мүшесі адырақ көзді бір жігіт.

Инештің жүрегі дүрсілдеп кетті. Жүрек толқынын баса алмай дірілдеп сөйледі.

— Жо...жоқ, мен бара алмай...

— Онда Арыс орта мектебіне бар. Биологиядан сабақ бересің. Үш жолдың торабы, үлкен станция,— деді шетте отырған бір жігіт. Тегі сол Арыстан келген адам болса керек.

Бұл жолы Инеш буындарын бекітіп, дірілсіз қатқыл сөйледі.

— Арысқа да барар жайым жоқ.

Таңданыңқырай қарап қалған Бозжанов:

— Енді қайда барғың келеді?— деді.

Біріне-бірі жалғаса ұсыныстар жасалды.

— Таңдаған жеріңді ал.

— Семей, Гурьев институтында да орын бар. РСФСР-ға да жіберуге болады.

Инеш үнсіз отырып қалды. Енді онша қинала қойған жоқ. Профессордың дауысы тағы қайталанды.

— Қайда барғың келеді, Дәулеткереева?

— Мен тек... қалада қалуға тиіспін.

Оқу министрлігінен келген өкіл ұнатпай сөйледі.

— Қалада орын жоқ. Ал ауылға жоғары білімді кадр жетіспей жатыр. Ауылға бару керек.

— Мұнда үйім бар. Әке-шешемді тастап қайда бармақпын?

— Қімнің әке-шешесі жоқ дейсің. Ертең... қалай болады?— деп стол басындағы біреу Инештің болашақ тұрмысын елестетіп, көпті қуандырып тастады. Инеш тағы үнсіз отырып қалды.

— Мүмкін бармауында басқа себеп бар шығар?—деп Бозжанов Инештің ішіне үңіле түсті.

— Себеп? Ие, себебім бар еді, Қореке. Осында... жолдасым... Ие, келешек жолдасым осында еді.— Инеш кенет Мәуленді есіне түсірді. Содан кейін Белгібұлов көз алдына келе қалды. Екі беті шапалақ соққандай дуылдап кетті. Ақ, ашан өңі күреңіте қызарды.

Стол басындағылардың біреуі осы бір минутта түрегеле салып, «бекер сөйлеп тұрсың, Инеш, кіммен уәде байласып едің?»— деп жіберердей.

— Бірақ...

— Ие, қысылмай-ақ айта бер.

— Жоқ... жоқ. Сіздер кешіріңіздер,— Инеш даусы қайта дірілдеп шықты,— өтірік айтып тұрғанымды кешіріңіздер.— Ол бұрынғыдан да жаман қызара түсті.— Мен... мен не сөйлеп тұрмын осы?» деп ойлады ол.

— Өтірік болғаны жақсы,— деп оқу министрлігінен келген өкіл күле қостады.— Осында кім?.. Аманова ғой деймін, өте орынды айтты. Сол саған зәру болып отырған жерге бару керек.

— Бұл оның өз тәрбиешісі — коммунистік партияның алдында жауапкершілікті сезінуі,— деді шеткеріректе үнсіз отырған Добров.

Инеш кабинеттен үнсіз шықты.

...Совет көшесінен Пролетар көшесіне бұрылып, төменге жүрді. Сол қолдан Жиырма сегіз гвардияшы Панфиловшылар атындағы федерация паркі қатарласты. Ағаштар көк жапырақтарға орана бастаған. Ол ақырындап жүріп, паркке көз салды. Парк ішінде қалалық кітапхана үйінің бергі терезелері түгел ашық тұр екен. Солардан талай бастар көрінеді... Инештің аяғы машина тормозын оқыс басты. «Айтпақшы, Мәулен осында отырған болар»— деп ойлап, машинадан шығып, паркке жақындап келіп, терезеге үңіле қарады. Терезе алдындағы столда сәл жоғарырақ сыртқа қарап... Мәулен отыр. Инешті де, машинаны да аңғарған ол жоқ. «Не ойлап отыр екен?»— деді Инеш өзіне. «Мүмкін осы бір сәтте оның көз алдында мен, менің бір қылығым тұрған болар». Осындай кітаптан сәл бас көтеріп, бір минут дем алған шақта студент ойына не келмеуші еді? Ол сол отіп бара жатқан оқу жылдарын қызғаныш тарта елестетті.

Бір кезде Инеш те солай отырушы еді. Мүмкін дәл осы Мәуленге ұқсап терезе алдында отырған Инешке де парк шарбағынан талай таныс адам осылай қарап, өзінше күліп тұрған болар. Мүмкін о да кәзіргі Мәуленге ұқсап солардың бәрін де байқамаған болар.

Инеш терең демалды. «Рас байқамай өткен құбылыстар көп-ақ қой бұл жылдарда».

Инеш кітапханаға апарар кішкене қақпадан ішке отті. «Көрер ме екен» дегендей терезеге қарай жүрді. Тағы да көз салды. О, қызық! Мәулен дегені басқа бір студент болып шықты. Шаш қойысы, мандайы, дөң мұрыны аздап Мәуленге ұқсайды екен. Инеш бір күрсінді

де кейін жүрді. Осы кезде қарсы беттегі тал бұтағынан бұлбұл сайрады. Инеш көңілі соған ауады. Тал түбінде бұған жоныл беріп екеу тұр. Мәулен мен Сымбатқа ұқсайды.

— Әне, әне, көрдің бе? Ана бір бұтақта отыр,— деп ұзын бойлы жігіт қолын шошайтты. Оның Мәулен екенін Инеш енді даусынан таныды.

Денесі қалтырап кетті. Тұрып қалды.

— Ой, қандай сүйкімді үн! Тыңдашы, Мәулен. Құйқылжытуын көрдің бе!— деді Сымбат.

— Бұлбұл үнінде не бар сонша табынарлық?

— Ну, эстетика...

— Эстетика?— деп кекеді Мәулен.— Бұлбұлдан да жақсы әнші бар өмірде. Білесің бе?

Білмейтінін жасырмайтын Сымбат ынталанып қалды.

— Ол қандай әнші? Канарейка ма? Әлде аққу демексің бе?

— Канарейка да, аққу да емес. Адам. Адам үнінде өмір бар. Адам үнінде мағына, поэзия бар. Ал мынада...— Мәулен аржағын айтпады. Ілгері жүріп кетті. Артынан томпаландап Сымбат жөнелді. Инеш ұмтылып тоқтады. Дауыстайын деп еді тамағы құрғап, дыбысы шықпады. Ақырын басып тал түбінде келеді. Тағы да бұлбұл сайрады. Инеш басын талға сүйеді... Көзінен үнсіз жас домалап кетті.

45

Белгігүловтың жеке басында үлкен өзгеріс туып қалды. Өзін сирек кездесер таланттылар тобына қосатын Майқан сол таланты мен ақыл-ойының арқасында жақсы өмір жасап алдым деп санайтын. Ғылым кандидатының өмірі, шынында да, айналасын ну орман шымылдықтаған тыныш, кішкене бір көлдей бейқам, бейбіт еді. Енді соның үстімен керемет бір дауыл соғып өткендей, астан-кестен бола қалды. «Қалайша астан-кестен бола қалды?» «Неге бұған шабуыл көбейіп кетті?»

Майқан қабағын түйіп ашулы отыр. Өткен-кеткен істің бәрін таразыға салып ойлап отыр. Ие, шабуылдың бір-ақ себебі болса керек: бұл Бозжановқа ұқсап анамынаның басын қосып жаза бермейді. Оны өткізу үшін университет басшыларына жағымпазданбайды. Студенттерді өз маңына үйірсек етпейді. Тыныш қана сабағын береді. Тыныш қана үйіне келеді. Кітабын оқиды. Шылымын тартады. Қонағын шақырады. Қонақ та

болады. Бары сол. Бары сол? Майкан коркып калды. Жок, Белгiгұловтың бір кемшілігі бар екен: ғылым болған соң бұл да бірдемелер жазуы керек екен.

Ол түрегелді. Кітап шкафтарының астыңғы сөрелерін аударыстырды. Ұзақ аударыстырды. Стол басына келіп мандайын ұстады. Қайда, қай шкафқа салып еді осы? Ақыры шкаф үстіндегі бір буманы ашты. Қағаздары сарғая бастаған бір папканы алды. Жымия қарап сәл тұрды: «Белгiгұлов М. Докторлық диссертацияға материалдар». Содан кейін терезені ашып сартылдатып шаңын қақты. Жабағыланып кеткен шетін қайшымен қиып тәртіпке келтірді. Столға қойып тағы қарады. «Жоқ, Москваға апарып қорғауым керек».

Кенет Тимирязев Академиясында өткізген күндері есіне түсті. Атақты академиктер. Достар. Езу тартты. Алдында тамаша болашақ жатыр. Күн отырады, түн отырады. Диссертацияны жазады. Достар оппонент болады. Бұл қорғайды. Қайта бір бедел атаққа не болады. Сөз жоқ, Майкан командировка алады. Сөз жоқ, Майкан Москваға жүреді.

Кенет Майканның өзіне ұқсаған әйел кірді.

— Майкан, саған анадағы студент келіп тұр.

— Қайдағы студент?— деп Белгiгұлов тіксініп қалды.

— Әлгі келіп жүретін. Әлгі сенің костюміңді алған.

— А-а...— деп Майкан бетін тыжыртты.— Әлгі Балғабаев деген екен ғой. Сен не дедің?

— Қазір, бар-жоғын білейін дедім,— деп жауап берді Майканның өзіне ұқсас әйел.

Белгiгұлов қуанып кетті.

— Онда мені үйде жоқ дей сал.

— Ұят болмай ма? Сен неге бүйтіп қалдың. Бұрын қасыңнан қалдырмаушы едің ғой. Мен үйде шығар дедім.

— Онда ұйықтап қалыпты. Бір сағаттан кейін кел де,— деді ол сағатқа қарап. Содан кейін диссертациясына үнілді. Бір сағатқа жақындады-ау деген кезде киінді де үйден шығып кетті.

Университет ректоры үйде де, түзде де басы артық, айырықша көркемділікке бой ұра қоймайтын адам еді. Сол пиғылы осы бір кең, еңселі, жарық кабинеттен де байқалады. Орындық, дивандар жұпыны болса да, ақаусыз таза. Ол ұзын бойлы, еңкіш, арық адам еді. Жасы қырықтан жаңа ғана асса да, барынша ескі өңді бола-

тын. Осы бір сәнсіз жадаулау тұлғасында қайрат пен шапшаң қимыл, ұтқырлық бары тез де аңғарылушы еді. Мол тәжірибе мен іскерлік белгісі әр қимылынан, әр қозғалысынан үнемі көрініп тұрады. Алды қыртыстанып, әлдекашан ажымданған, шапшаң қозғалар қоңыр көзінде салқын ақыл да, сезімнің оты да бірдей бар болатын.

Белгіғұлов кіргенде ректор сол бір қалпында екен. Көңілді тұрды. Орын көрсетті. «Жолым болар»— деп ойлады Майқан, сөзді жұмсақ бастады:

— Докторлық диссертация жазып жатқанымды, Әбеке, өзіңіз де білесіз ғой.

Жабаев білем дегендей бас изеп қойды.

— Әлі де болса біраз материал керек еді. Кейбір кітаптар бұл жерден табыла да бермейді...—«Не дер екен»— дегендей Белгіғұлов Жабаевқа қарады. Ректор үнсіз, ишарасыз қалды.

— Бас-аяғын қайырып тәптіштеймін деп жүргенде біраз уақыт та өтіп кетті,— деп Майқан мойындай сөйледі.

— Не, уақыт аз болған жоқ,— деді Жабаев.

— «Асығыс істің шалалығы болады» дегенді еске ұстап... әйтеуір,— деп Белгіғұлов күлді.

Ректор тағы да басын изеді.

— Сөйтіп, творчестволық командировка мәселесімен... Ректор Белгіғұловтың сөзін бөліп жіберді.

— Бір диссертация қорғайтындай уақыт болды, жолдас Белгіғұлов. Қорғау керек. Командировка береміз. Көмектесеміз. Халық шаруашылығы сіздерден, ғалымдардан көп үміт күтеді.

Белгіғұлов бірдеме айтайын деп келе жатыр еді, Жабаев елең етпеді, сөйлей берді.

— Міне бізде Бозжанов деген жас ғалым бар. Творчестволық жолына үніліңізші. Қандай іскер, тынымсыз адам. Сабақ бергені, болашақ маман кадрларды дайындауға ат салысқаны өз алдына... Осы аз жылдың ішінде ауылшаруашылығына қаншама үлес қоспады! Қаншама жаңалық ашпады! Бидайдың жаңа сорты... тарының жаңа сорты... Арам шөпті жоюдың жаңа бір әдісі... Кейбір дақылдарды ұялап себудің әдісі... Тіпті таңқаласың. Давай, сіздің де сондай табысты болуыңыз үшін... Осы кезде телефон шырылдады. Жабаев барып трубканы көтерді.

— Викентий Викентьевич пе? Ие, ие, тыңдап тұрмын. А? Солай ма? О, о... онда жақсы болған, ғажап болған.

Солай болуға тиісті де ғой. Жақсы, жақсы... пожалуйста... өзін ала кел мұнда.

Кем шақ өтпей-ақ Добров пен соншалықты көнілді кейіп білдіріп Бозжанов кірді. Әубәкір күліп тұрып келіп Бозжановтың қолын алып, құттықтап жатыр.

— Жаңа, докторлық атағынмен, Қәрім!

Бар адалдығымен көнілдің ең бір көтеріңкі қошын білдірген Добров та қатты дауыстап, өз салмағынан жеңілдеу сөйлеп жатыр.

— Телеграмма тұп-тура партбюрога түскені... Осы әлгінде ғана... Ал кеп Қәрім Бозжановичті изде... ал кеп изде. Кәрім Бозжановичтің тойы бар енді. Солай емес пе, Қәрім Бозжанович?

— Әрине, солай!— деп күлді Бозжанов.

Бозжановтың қыс аяғында қорғаған диссертациясы жоғарғы аттестациялық комиссияда қаралып бекілген, енді оған биология ғылымының докторы деген ғылыми дәреже берілгенін мына үшеудің өзара сөзінен аңғарған Белгігұловтың ішін қызғаныш оты өртеп кетті. «Жұрт доктор болды, ал сен ақылды басынмен далада қалдың». Добров шапшаңырақ басып стол басына келді де, креслоның жақтауына асыла тұрды. Бозжанов осы шақта Белгігұлов отырған жаққа бұрылып еді, таңырқап қалды. Өгіздей үлкен денелі оның білдірмей қалай шығып кеткеніне таңырқады.

Ректор ұзын шашын кейін серпіп, шалқая отырды.

— Кадрларымызды практикамен бұдан да тығыз байланыста тәрбиелеуіміз керек. Біздің бұл жағымыз әлсіз бе дейміз? Кешегі Дәулеткереева сияқтылардың ауылға бармаймын деуі осы байланыстың әлі де жетімсіздігін танытып қалмай ма?

Өз ісіне бағалы қашан да көп беріп, бұдан да жақсыға ұмтылар ойлы басқарушыларда ғана болатын оның осы пиғылын аңғарған Бозжанов, бұдан да жақсыға ұмтылу дегенді қуаттап отырып-ақ, әділ бағасын ұсынды.

— Университет адымына Дәулеткереевалар өлшем де, сипат та бола алмайды. Бізде тамаша, үлгілі бітірген студенттер де бар.

— Екеуіңнің де сөздеріңде жан бар,— деді Добров,— аз көпке тұлға бола алмайтыны рас. Жақсы көпке мастанып, теріс азға көңіл салмау да жаман. Кейбір студенттер ауылдық жерге барудан бас тартты. Бұл «аурудың» әр факультетте бары анғарылмады ма? Кейбіреулер өтірік дәлелдер де тапқысы келді. Ал, осындай

«аурудың» микробы қайдан, қалай өсіп-өніп жатыр деңсіңдер ғой? Не, дұрыс сұрақ бұл. Біртұтас тірі организмді өз салақтығымыздан теория, практика деп екіге бөліп, біріне зер салып, екіншісін ойымыздан шығарынқырап тастап жүрміз. Дене екіге бөлінсе, тіршілік ете алмайтыны түсінікті. Тәрбиемізде сыңаржақтылық бар. Кемшілігімізді мойындауымыз керек. Біз бұл күнге дейін студенттердің басына теорияны құя бердік те, практикаға көңілді аз бөлдік. Бұл алшақтық теорияны сүйіп, практиканы, еңбекті жек көрушілікті жандандырмай қалмады. Теория мен практика ғылымның ұшар қос қанаты ғой, ал біз өз балапандарымызды көбіне бір қанатпен ғана кемтар етіп ұшырып жатырмыз.

Осы бір тыныш, кең кабинетте отырған үшеудің бірі-не-бірі ұқсас өзіндік ойлау салттары болса да, дәл кәзір үшеуі үш жақтан бір ғана нәрсені ойлап қалды. Көзге көрінер, қолға білінер алып денедей кесек үш үлкен ой үш жақтан келіп бір арнаға тоғысып: «Қайтсе, университет халі бұдан да жақсара түсер еді?» деген сұрақтың амалын қарастыра берді.

46

Кейбір адамдар өз ісі, өз білімінің көтере бағалануын ұнатып тұрады. Тіпті, ұнатпаған күннің өзінде де жек көрмейді. Жамандаса, жала жауып жамандай бастаса кім шыдамдылық рекордын жасай алады? Ондай рекорд жоқ өмірде. Ал жала жаба жақсыласа ше? (Өтірік мақтау да жаланың бір түрі ғой.) Оған ешкім де ашуланбайды. Тек мақтау жаласы шектен шығып бара жатса ғана «әй, қойшы» дей салады.

«Жала жаба жақсылауды» ұнатып тұратындар студенттер арасында көп. Шамалы алуға разы болып кірген студент жолы болып өте жақсымен шықса көпсінбейді. Тіпті жаңа ғана оқығанын көп нәрселерді білмейтінін айтып тұрса да, енді соның бәрін ұмытып мақтана бастайды. «Еңбегім жанды оқығаныма қарай» деп мақтанады. Ал егер шамалы алып шықса ше? «Күн оқыдым, түн оқыдым, сондағы баға мынау»,— дейді ол онда. Пікірлес досы оны жұбата бастайды. «Баға деген карта ойыны ғой. Бірде ұтасың, енді бірде ұтыласың»— деп жұбатады. Олар студенттерді баға алу жөнінен жұлдызды», жұлдызсыз» деп екіге бөледі. Бұл, әрине, ескі ұғымға, тіпті жанаспайды. Халық арасында «ой, тәңірі-ай» деген сөз бар. Жұрттың бәрі тәңірге сиынғандықтан

айтпайды мұны. Дағдыға сіңгендіктен ғана айтады. Оған дәлел есебінде сол «тәңірі-айдың» келеке, жеңілдікті білдіретін «ой, тәйірі-ай» болып өзгергенін алсақ та болады. «Жұлдызды», «жұлдызсыз»— деген сөздер де осы студент ортасының «ой, тәңірі-айы» мен «ой, тәйірі айы» ғана.

Біреуден көтерінкі сөз естігісі келіп тұратын Мұздарапов өзін жұлдыздарға, ал Мәуленді жұлдыздылар тобына жатқызушы еді. Анада, Антика әдебиетінен құлап қалғандығы... сол «жұлдызсыздықты» танытады.

Оған өз төңірегіндегілер шыдамсызсың деуші еді. Бұл — түгелдей шындық емес-ті. Мұздараповтың шыдамдылық көрсететін жерлері де бар болатын. Оның бұл қасиеті көбіне оқу мәселесінде тез көрінуші еді. Айлар бойы қолына қағаз-кітап алмауға Жолтай шыдамы еркін жете беретін. Оқыды не, оқымады не, жұлдызсыз болған соң. Егер мына Мәулен сияқты «жұлдызы» жарық туса, сондай сәтсіздікке ұшырамас та еді. Өйткені, сабақты қабылдағыштығы жағынан ол өзін ешкімнен де, тіпті Мәуленнен де кем емеспін деп санайды. Жалғыз-ақ осы бір «жұлдыз»...

Зейін, қабылдағыштық жағынан шынында ол ешкімнен де кем емес еді. Ол жас кезінде құлақ қойғыш, айтқанды жадына сақтап қалғыш болатын. Өзінің қабілеттілігі арқасында нені болсын тез игеретін.

Мектеп босағасын алғаш аттаған күннен бастап оның бар зейінділігі бірден айқын көрінген-ді. Сабақты үздік оқыған-ды. Өзінің зейінділігі арқасында мұғалім не айтса, соның бәрін де есіне ұстап сол дәрежеде қайта жеткізіп бере алатын. Осыған разы болған мұғалімдердің бірде-бірі Жолтайдың сабақты қалай дайындайтынына зер салмаған. Өз бергендерін қайтып алумен тынды. «Сабақты жақсы оқиды» деген мақтау сөзді естіген соң оның ата-анасы да «кітапты көп оқы» деп салық етпеді. Кейде олар: «Біздің Жолтай оқымай-ақ білімді бола алады» деп те мақтанатын. Осындай мақтау сөзді күнде естіген Жолтай өзінің алғырлығына, тыңдағанын қайта айтып бере алатынына сеніп, мектептен тыс уақытын ойын-сауықпен, бос қылжақпен өткізетін. Мұның өзі оны еңбектен алшақтатып, сарылып ұзақ отырып оқи алмаушылыққа, үстірттік пен ұстамсыздыққа жетелеп әкелген. Қандай да қызық оқиғалы фантастикалық романдарды оқып отырып та оның жүріп кеткісі келуші еді. Кітап беттерін аударып та жіберетін. Не болмаса, басы-

нан, ортасынан, аягынан бес-он беттен оқып «мәліметі» алып қалатын.

Әрине, мұндай мәліметтер енді оны университеттің күрделі өмір сатыларына көтеріп алып шыға бере алмайтын. Әуелде ұшқарылыққа тәрбиеленген жас Жолтай осы сәтсіздіктің тереңіне бойлап, себеп, дәлелін іздестіруге де орашолақ еді. Оның бар қорытындысы: Мәулен өте жақсы деген баға алады, өйткені, оның жұлдызы бар, ал мен жаман баға аламын, өйткені, менің жұлдызым жоқ, дегенге саяды.

Сөйтіп, баға алуға оның бір рет те «жұлдызы» жанып көрген емес. Антика әдебиетінен жуырда ғана зорға құтылып еді. Сол жуырда марксизм-ленинизм негізінен құлап шықты. Міне енді логика пәнінің алдында «осыдан құтылсақ па-лап» тұр. Егер құтыла алмаса ол енді өз толайын өмір өзенінің басқа бір ағыны аз, нірімі жоқ жерінен қарастырмақшы. Жолтайдың оптимистік пікірі де бар. Онысы: Қазақ жері кең. Жұлдызым бұл жерде жанбаса, басқа жерден жанады».

Ал Мәулен болса, баға жөнінде шынында да «жұлдызды» жігіт болып келеді. Оған келген әзірдегі бірер ай ғана ауырлық соққан. Ізденгіш жігіт көп кешікпей-ақ келешекке апарар жолдың өз табиғатына лайықты ұтымды суыт жүрісін тауып, делбені босатпай-ақ ұстап келе жатыр.

Бұл — Мәуленнің соңғы тапсырар сабағы болатын. Бұрынғы әдеті бойынша өзі алдымен кірді. Мұны профессор отырған аудиторияға шығарып салған көп көз: «Ой, тәйірі-ай, сен саспасаң да болады. Жұлдызды жігітсің ғой, бір бесті соғып шығарсың»,— деп қалды. Олар Мәуленнің ұтқырлығын да, қажусыз жұмыс істейтінін де, басқалардан теренірек түсінетінін де білетін. Жақсы баға жақсы оқығанға ғана қойылатынын да білетін. Біле тұра солай дейтін.

Келешек делбесінің сәл босаңсып кеткен шағы да осы еді. Бұл жолы оның жұлдызы бұрынғыдай ашық жанбады. Бұрын жоғары бағаны соққанда күліп шықпаса да, осы жолы шамалы бағаны арқалап ренжіп шықты. Профессор бағасына қарсылық жасап тұрған ол жоқ. Жоқ, қарсылық жасап тұрғаны да рас, профессорға емес, бірақ. Өзіне деген қарсылық бұл.

Есік алдында тұрғандар тынышсызданып қалды. Ал Мұздарапов құлайтынын күнілгері көріп отыр. «Жұлдызды Мәулен шамалы алғанда... жұлдыссыз Мұздарапов... ой..»

Оның алдында телевизор тұрғандай. Міне, экраннан үлкен қара көзілдірікті профессор айқын көрінеді. Қорқа басып Мұздарапов келеді. Билет алады. Сол арада оқи бастайды. «Дилемма деген не?» Мұздарапов көзін жұмып отырып қалды. Дилемма? Ол әрі ойлады, бері ойлады, тіпті, дилемма деген сөзді естіп көрмеген сияқты. Ол кенет өз кезегінен кейін жылжып шықты да, Мәуленге келді.

— Дилемма деген не еді, Мәулен, айтып жіберші? Жүдә, ойыма түспей тұрғаны...

Мәулен күлді.

— Сенің алдыңда екі-ақ жағдай бар: не сабақты жақсы үлгіруің керек, не университетті тастап ауылға кетуің керек. Үшінші мүмкіншілік деген — сабақты жаман оқып, университетте жүре беру мүмкіншілігі деген жоқ. Міне — дилемма.

— Жүдә, қой. Мұндай сөзді айта көрме, жүдә,— деп ол жалына сөйледі.

— Бұл мысал ғана. Енді анықтамасын айтайын ба?

— Жоқ, айтпай-ақ қой, жүдә, өзімнің де есіме енді түсетіндей.

Мұздараповтан басқа да өздеріне сенімсіз кейбір студенттер күдіктеніп қалды.

— Қатаң білем, Мәулен де шамалыға зорға ілегіп шықты ғой.

Осыны естіген Мәулен бұларға сырттан келіп сөйледі.

— Оқыған адамды құлатпайды. Мен шамалыға ілексем, бұл жолы шамалы оқығандығымнан. Жұрт «жұлдызың» үлкен деп береді. Бір байқайыншы сол шіркінді деп оқымай келіп едім. Байқаймын, жұлдыздың өзі оқысаң ғана жанады екен.

Мәулен қулығының негізінде шындық барын аңғарған жұрт күлісіп алды.

Мәулен өз «жұлдызын» сынау мақсатымен логика сабағын оқымай келген жоқ-ты. Тіпті ол көп оқыды. Бұрынғыша ұзақ сарыла отырып оқыды. Бірақ осы бір ұзақ отырып оқудың өзінде логика болмап еді. Логика дегеніміз — дұрыс ойлау зандылығын тексерер ғылым ғой. Дұрыс ойлау зандылығын зерттеу үшін де дұрыс ой керек емес пе? Сөз бар ма! Мұның өзі еңалдымен логиканы логиканың өзі қажетсінеді деген өзі болып шығады. Ал Мәулен болса өз логикасын логика пәніне жұмсамады. Логиканы оқып отырып, басқа бір құбылыстың логикасын ашуға әрекеттенді. Ала көңіл болды.

Ол енді Инешпен екі арадағы талас-келіспеушіліктің логикасын тек мінез-құлықтың алшақтығынан іздеп таба алмай отыр. Ашық айтқанда, бұл алшақтық енді көзқарастың алшақтығында жатқан секілді. Ең алдымен бұлардың келіспеушілігі мәдениеттілік деген сөзден басталады. Рас, Мәулен өзін әлі де мәдениеттімін демейді. Мәдениетсізсің десе біреу, оны да жала деп біледі. Мүмкін ол мәдениетсіз-ақ шығар. Ал мәдениеттіліктің мұны түзетер нормасы қайсы? Жоқ, Инеш ұсынысын ол бұл нормаға жатқыза алмайды. Сонда өз ұсынары не? Ол енді осы жайында Еренмен ақылдаспақ болды. Өз пікірлерін ортаға салмақ.

Осыған жалғасып бүгін Ереннің үйлену тойы екені есіне түсті. Ол бұдан екі күн бұрын Мәуленнің тойға келуін, Инешпен келуін тілеген еді. Мәулен енді тұра қалып Инешке бару-бармасын ойлады да, кенет бірден жатақханаға беттеді.

...Бұл бөлменің есігі ашық тұр екен. Маңдайшадан төмен түсірілген жұқа ақ дірілдей толқиды. Аржағынан ыдыс-аяқтың сылдыры естіледі. Қуырған сарымсақ пен винегрет иісі мұрын жарады. Өзге дауыстардан бөлек прическалы Қасымованың шіңкілдек ащы даусы жырыла шығады. Ыңғайларына қарағанда Гүлшат үй ішіне орындықтар қойып жүргенге ұқсайды. Енді бір ретте, Ажар болуға тиісті, әлдебірдемені бір-екіден бастап санап ұзын ұрғасын жырмадан шығарып тастады. Осыдан кейін шақырылған қонақтардың аттарын атап: «Мына араға пәленше, мына араға түгенше отырады»— деп әркімді күпілгері орналастыра берді. Атаулы қонақтардың ішінде Мәулен де жүр.

— Ал мына бір екі орындыққа Мәулен отырады,— деді ол.

Қасымованың жіңішке даусы ілесе шықты.

— Екі орындыққа отырары қалай?

— Е... е... Инеш те келмей ме? Бөліп жіберу қолайсыз болады, Зада.

— Инештің келмей қалуы да ғажап емес.

— Қалайша ғажап емес?— деді Гүлшат.— Шақырған жоқ па едіңдер?

Үй ішіндегі әңгіме ұйтқысы өзі болған соң, Мәулен осы бір қимылының теріс-бұрыстығына есеп бермей-ақ есік алдында кідіріңкіреп қалды.

— Шақырғамыз. Бірақ... не, ол екеуі ажырасып кетіпті гой. Бірі отырған жерге екіншісі басын сұға ала ма?

Мұндай сырттан тон пішуді қыртыстана қабылдайтын Гүлшат даусында қарсылық нышаны мол байқалды.

— Оны қайдан естіп, біліп қалдың?

— Білдім,— Зада даусы орнықты сеніммен шықты,— мен Инеш екеуінің ажырасып кететінін ежелден-ақ білгенмін. Бір әдемі күні Инеш Белгіғұловқа шығыпты деген сөзді естірсің асықпасаң.

Мәулен жүрегі шымырлай соғып кетті. Ол мұндай ауыр сөзді естіп тұра алмады. Тыжырынып, шегіне бастады. Зада даусы бәсеңсір емес. Жаңағы бір айқындығы, жүрек тырнар өткірлігі, ауырлығымен үрдіс шығып айнымай келіп жатыр.

— Оған қандай дәлелің бар?— деп сұрады Гүлшат енді бірде.

— Дәлел біреу-ақ. Инеш — мещанка. Ал Белгіғұлов болса биология ғылымындағы космополит. Инеш қай сөзін болса да Белгіғұловтан бастайды. Оның ақылымен мақала жазып, Мичуринді жоққа шығармақ болады. Мұны жай бір кездейсоқтық деймісің? Космополитизм мен мещанство Америка бидайығы сияқты. Тамырлары олардың астасып жатыр. Бірін-бірі нәрлендіреді, бірін-бірі жандандырады. Міне дәлел.

Ажар даусы шын аянштылық нышанын аңғартты.

— Мәулен жақсы жігіт қой. Ажырасып кеткені жақсы болған онда.

Мәулен шегіне берді. Кенет... кенет ол басқа бөлменің есік қайырмасында тұрған койкаға сүрініп кетті де, шалқалап барып зорға түзелді.

Мещанство? Ғажап!

Мәулен ойланбастан сыртқа шықты. Жатақхана ауласындағы көк тартқан шіліктердің арасымен жүріп келеді. Кенет біреулер сылқылдап күлгендей болды. Ол құлақ сала қойып еді, күлген адам емес, шілік арасынан сылдырай аққан бұлақ екен. Өзінің үнді сылдырымен мына көңілді көктемді қошеметтейді. Айнымас бір әуенді жалықпай қайталап тұрған жаратылыс жаршысы секілді. Енді бір ретте осы бір дыбысқа адам үні араласқандай болды. Бұл оның құлағында тұрған биік прическалы Қасымованың әлгі бір жіңішке ашы үні еді.

Мәулен күлді. Тіпті мына бұлақ түрлі ырғақты дауыстардың құрамына ұқсайды, жаратылыс оркестрі секілденеді. Байқап тұрса, соның жіңішке, жуан дауыстарының бәрі де Мәулен туралы айтып, Мәулен келешегін пәш етіп тұрғандай.

Ол кейін жүрді Жаңағы бөлменің терезесі ашық тұр.

Алдында өскен биік қарағаш сонау үш қабатты үй терезесінен де озып шыққан. Самал желмен тербеліп, жапырақтары терезе шыныларына тиіп қашады. Ағашқа келді. Үй ішіндегі әңгіме тақырыбы мүлде өзгерген. Бұл — Гүлшат сөзінің орта тұсынан кілікті.

...Кейін жалғыз жүруің қиын-ақ болар. Сағынарсың...— деп күле бітірді ол сөзін. Әңгіме Заданың Қарағандыға кететіні. Ереннің осында қалатыны жөнінде екенін Мәулен бірден түсінді.

Осы мезетте аула қақпасынан Ерен көрінді. Үрген местей шартиып кеткен көк жібек сетканы қисая көтеріп, есікке беттеп асыға салып келеді. Мәуленді көріп кенет тоқтады.

— Бұл тұрысында не мән бар?

— Жай, демалып...

Ол Мәуленге жақын келді. Үстінде жаңа костюм. Көңілді жүзінде күлкінің бір кішкене құсы кезіп жүр.

— Демді осылай көнілсіздікпен ала ма екен? Демалыс емес, «ой алыс» қой мұның. Жүр, бүгін ойды шығара тұр естен.— Ол Мәуленнің білегінен ұстап өзімен бірге ілгері тартты.

— Не ойлап тұрсың деп те сұрамайсың-ау?— деп Мәулен күлімсірей сөйледі.

— Ал не ойлап тұрғанын?

— Бүгін той жасап, ертең Заданы қалай шығарып салар екен Ерен? Міне мен ойлаған ой ұшы.

Лекіте тыныссыз шыққан күлкі естілді.

— Ха-ха-ха, хе-хе-хе. Оны сол кезінде бірге ойласайық.— Жол-жөнекей көңілді қалпын сәл өзгертті де:— Бір жыл деген не? Келер жылы біз де солай барып қалармыз,— деді.

Бұлар үйге кірді. Қонақтарды асыға күтіп жабулы столдар тұр. Әр жерден тау төбелеріне ұқсап шараптар мен шампанскоелар бұлтия шығып сораяды. Гүлшат радио қабылдағыштың жанында радио толқындарына отырып алып, Ленинград, Москваны аралап, Киевтен шығып Львовқа тоқтады. Қазақ вальсінің ортасынан келіп кілікті. Өзбек қызы Халима Насырова молдаван қырларынан қазақ вальсінің қайырмасын толқыта көтеріп жатыр. Заданың прическасы өзінің ана өскен көңілі сияқты бұрынғыдан да биіктей түскен. Еренді көріп, сәл қызарыңқырап кетті. Осы бір кескінінде бақыт пен шексіз қуаныштың өз жүрегіндегі үрдіс толқыны әлі ашыла қоймаған қыз ұяңдығымен араласа ойнайды. Қуаныш,

күлкі адам кескінінің жазы ғой. Сол жаз өзінің дер шағында толықсиды.

Белгіге алынған мерзімде қонақтар да келе бастады. Кең бөлменің іші кішірейе түсті. Шу, көтеріңкі көңіл күйі үздіксіз шығады. Шаттық тілі — геу-геу басты. Ерен мен Зада қатар отыр. Көп көзінен ұрланып қарасып күліседі. Бұл екі жүрек арасында рентген сәулесіндей көзге көрінбейтін ғажап бір байланыс жібі бар секілді. Сол бір өлшеусіз байланыстың мықты құралы — осы игі көзқарас, осы ұяң күлкі. Күлкі көңілге махаббат нәрін береді. Махаббат нәрі олардың жүзінде күлкі ойнатады. Осы бір құбылыс бір сәтке Мәуленге мәңгі өзгермей осылай қалатындай көрінді. Бүкіл жастық сезімнің, адал махаббаттың бар күшін өзгертпей сақтарлық ұлы ескерткіші секілді болып көрінеді. Көзқарастарында да ерекшелік бар. Ерен ақылды көзінен сезім ұсынып, ал Зада сезімі мол кіршіксіз таза қара көзінен ақылды танытады. Бұл алшақтық емес-ті, бірін-бірі толықтыру, бірін-бірі айқындау ғана.

Алғашқы рюмка да столдан көтерілді. Аздап ой дүниесіне ілігіңкіреп отырған Мәулен кейіндеп, кешіге тұрды. Соны аңғарған Гүлшат:

— Алғашқы сөзді Мәулен айтсын,— деп күле сөйлеп ұсыныс жасады. Оны сергітпек, стол басына қайтарып алмақ мақсаты да бар.

— Осындайда...— деді біраз тұрып қалған Мәулен көтеріңкі әуенде дірілі басым даусымен,— осындайда салқын ойдан туар сөздің отын қанша үрлесең де ұшқынын ала алмайтындайсын. Сол ұшқынсыз сезім жоқ, сол ұшқынсыз лирика жоқ. Сөйлемей-ақ әдемі сөз тізбегін іздеп қиналмай-ақ, өз жүрегіңді сұырып алып осы рюмкаша жоғары көтергің келеді. Жаңа өмірдің жаңарған Данкосы болғың келеді.— Жұрт дабырласа күліп, мына сөздің әсерлілігін құптасты. «Бұл сөзді айтпаса, әдебиетші бола ма?» деп көтермелеп қойғандар да табылады. Осы кезде Мәулен екінші рюмкаға қаракүрең қою шарапты құйғызып алып, екінші қолымен оны да жоғары көтерді.

— Мына қос рюмканы қос жүрек деп ұғыңдар!— деді ол.— Ерен мен Зада жүрегі.— Сөйтті де, ол шарапты қотарыстырып біреуін босатып алды. Сонсоң, әлгібір әуенімен ілгері сөйлеп кетті. Жұрт тағы күлісіп дүрліге қалды. Сол қозғалыс, қимылдан Мәулен даусы саңқылдап озып шықты.— Мен араласқан жүректердің келешегі үшін ішемін!

Рюмка түбі көкке көтерілді. Орыс салты бойынша әзілге сыйғызып «ащы», «ащы»,— деп айқай салғандар да болды. Зада қызарақтап бетін басты. Жұрт ұзақ сұранып, жаңағы бір қимылын қайталай берген соң, Ерен де Задаға қысылыңқырай еңкейді.

— Көне, бері қара, жұрт өтінгенде ұят болады,— деді ол ақырын ғана сыбырлап.

Зада бетін басқан қалпы басын аз ғана Еренге таяды. Ұяла тұрып, Ерен құшағына енді.

Жұрт тағы кеу-кеуледі. Орнынан дүрліге қозғалды. Рюмкалар сыңғырлады. Жаңғырған жарқын көктемді, алақан жапырағы жайқалған көк орманды өзіндік ойдың аясына алып кеп орнатар соншалықты көнілді, жеңіл, соншалықты нәзік «Көкек» вальсі ойналды. Еркін басып Мәулен Гүлшатқа келді. Екеуі де уәделесіп қойғандай вальстің алғашқы бірер тактысын босатып жіберді де «көкек», «көкек» деген қайырмасынан бірден бастап, үйіріле айналып, билеп кетті. Гүлшат өзіне тән жеңілдікпен — болат серпіні секілді шымыр жеңілдікпен ауаша еркін қозғалып үйіріледі. Жұқа көйлегінің етегі делбегейлене көтеріліп, тізесінен жоғары шығады. Аппақ шымыр балтыры көрінеді. Өз махаббатындай таза уытты күлкісін сыйлап, көзін қадайды. Осы бір жанары кең, уытты көзден Мәулен өзінің кішкене бейнесін көрді. Ол бейне қабағына қыртыс жинап, мұның өзіне қарап күледі. Кенет Мәулен осы дүниені тек Гүлшаттың байымды көзі арқылы ғана көріп тұрғандай болды. Осы көздің аясы Мәулен өміріне мекен есепті. Мәулен өмірінің тағдыры сол кішкене көзде тұр. Сол көз сөнсе Мәулен де сөнеді. Неге сөнеді ол көз? Сөнбейді!

— Мәулен,— деді Гүлшат күле сөйлеп,— не ойлап кеттің сен? Музыканың барлық тактысынан жаңылып қалдық. Мәулен де күлді. Келер тактыны бір сәтке тосып қалды да, тағы да билеп кетті. Бірақ әлгі бір ғажап сезімге мол берілген Мәулен жиі-жиі жаңыла берді. Екеуі де жұрт ортасынан шығып столға келді.

— Инеш неге келмеді?— деп сұрады ол кенет.

— Менің саған айтар жаңалығым да осы жайында еді ғой.

Гүлшат Мәулен күлкісінің аңғарында реніш көленкесінің де барын байқап отырып қалды.

Мәулен ойланып алып жауап берді:

— Өз араларындағы алшақтықты аңғармаған кезінде, Гүлім, ісінің бәрі де сана қамтуынан тыс жатады екен. Оны өзің деп танып, бой ұсынып кеткендігіңнен бе,

Ерен ойлаған қатыгез сөйлеп, тура жауап беруден жалтарды.— Айтпақшы Инеш қайда? Оны неге ала келмедің? немене, ниет-пиғылына, қатты көзқарасына қайшы келер іс-әрекеттердің бәріне де төзе береді екенсің. Соның теріс тігіне мән де бермейді екенсің. Мен мұны енді түсініп отырмын.

Гүлшат аса бір ырзалық белгісін беріп, Мәуленге күле қарады.

— Мәулен, сен өсіп кеткенсің! Сен бар ғой, Мәулен, шағыз философсың! «Күрес үшін ерлік керек-ақ, бірақ ерлік күрес факторы емес, күрес факторы саналылық». Сенің сөзіңді мен осылай ұғып отырмын. Кандей тамаша философия!

Өз ұғымында дәл осылай, бірақ тілінің ұшына оралмаған жаңағы Гүлшат сөзіне Мәулен де қалт тоқтай қалды: «Күрес саналылықтан ғана туады. Жақсы сөз». Осы кезде жұрт столға қайта топталды. Рюмкалар өзінің жеңіл мінездігіне басып, міндетін енді шапшаңырақ атқара бастады.

Мәулен қыза келе көңілденіп кетті. Бұрынғы өзгермес көңілді қалпы жыл құсындай қайтып оралды. Ерен мен Задаға алма-кезек қарап ұзақ отырды. Күле түсіп солардың сұқбат-жарастықтарын қызғаныш етеді. Енді бірде түрегелді де Еренге барды. Ымммен залға алып шықты да, қатты қысып құшақтады. Көзіне жымия қарады.

— Сен оңбаған, бақытты екенсің. Сайтан болып кетейін өтірік айтсам.

Ерен күлана күлді:

— Ал, сен ше? Бақытсызбысын?

Бұл күткендей Мәулен бірден «жоқ» деп жауап бермеді. Ерен өз жолдасына үңіле, сұрана қарады.

— Сенің бұл көңілсіздігің ұнамайды маған.

Мәулен Ерендi қолтықтап, сонау мандайдағы жалғыз терезеге қарай жетеледі.

— Мен философия факультетіне ауыспақшы болдым. Жазда айырмаларды тапсырам да, келер жылы екінші курсына түсемін.

Ерен өз жолдасына таңырқай қарады.

— Мұндай шешімге итермелеген кім сені?

— Кім? Өмірдің өзі. Таланттың адасуы, талғаудың адасуы бола береді екен. Мен әдебиетші де, ақын да емеспін.

— Бастаған істі орта жолда қалдырмау керек.

— Ал, қате басталса қайтесің?

— Сен неге дәл бүгін шамырқанып тұрсың?— деп

Мәулен Ереңге жақындай түсті.

— Инеш екеуміз қош айтысқамыз.

Бұл сөзге Ереи таңырқай қоймады.

— Онда істі жаңадан бастау керек. Қателеспестей етіп бастау керек,— деп жаңағы сұраққа енді жауап қайтарды.— Инеш саған жолдас болатын адам емес-ті.

— Ол өзінің адам екенін түсінбейді.

— Сонда кіммін дейді ол өзін?

— Ол ма? Ол өзін біз сияқты ересек «балалар» ойнайтын қуыршақ, кеудеге тағылар гүл деп түсінеді.

— Бұл қызық екен!

— Қызық! Ал қуыршақ деп қолыңа алмасаң, гүл деп кеудеңе тақпасаң, адам деп, келешек үшін күрес жолындағы жанашыр жақының, көмектесер жолдасым деп танысаң — мәдениетсізсің. Әрине, Инешше! Ал сен айтшы, осында қандай мәдениетсіздік бар?— Ол бар күшімен Ереннің білегінен сілкілей ұстап өзіне тартты.— Адамды адам дегізетіні — ісі, еңбегі ғой. Оны осы істен, еңбектен ажыратса, өзінің тіршілік жасап тұрғанымен адамдық қасиеттен айрылып қалмай ма?

— Әрине.

Осы кезде бұлардың қасына Сымбат келді.

— Ой, сен қайда жүрсің? Мен сені іздеп жүрсем күні бойы.

— Мен тауға ерте кетіп едім. Өлең жазып әкелдім Әлгі альпинизда жайында,— деп Сымбат қолындағы қағазды Ереңге ұсынды.

— Ал, кәне, өзің оқып жіберші, дауыстап оқы,— деді Ереи.

— Жоқ, Гүлшатқа оқиық. Зада ренжіп жатқан да болар, кетіп қалдыны дәлел ғып,— деп Мәулен ұсыныс жасады.

Үшеуі де музыка үні шығандап, енді ән шырқалып жатқан бөлмеге асыға беттеді...

47

Әпеугі бір күннен кейін Инеш ойының бар аясын түгел толтырып тұрған сөз «қайтсем, қалада қалам?» болды. Осы бір керемет сөзді университет бітірген күнгі қуанышы да алмастыра алмады. Шынын айтқандай, ол өзі күткендей қуана да қойған жоқ екен. Жұрт университет значогін шуласа қызықтап, көрісіп, кеудесіне та-

ғысып, мақтаныш сезіммен көкірегіне қадасып жатқанда, Инеш оны редикулінің ішіне ұрды. Сол тыныш жатқан университет значогіндей, оның жүрегі де селт етпей тыныш қалды.

Инеш сол белгіні қайтарып тастап, соңғы бес жылды басынан қайта кешіруге әзір. Ол шексіз студент болып жүре бергісі келеді. Оқи бергісі келеді. Ие, қайта түсіп оқыса диплом жұмысын да осы реттегідей шамалыға қорғамас еді. Тіпті олай емес... Инеш ең алдымен диплом тақырыбын алмас та еді. Диплом жұмысы университет теңізінің жағасы секілді. Оған аттағаннан кейін құрлыққа шығуың керек. Ал, Инеш болса, бұл құрлыққа шыққысы келмейді. Дауылы да, хауіп-қатері де жоқ, университет теңізінде сайран салып жүре бермек. Не үшін жүре бермек? Не үшін оқи бермек?

Инеш өзіне мұндай сұрақ қойған емес. Ой шарасын түгел толтырып «қайтсем қалада қалам?» тұр. Міне, сұрақтың қиыны да, шешімсізі де осы.

«Қайтсем қалада қалам? Менің тетігім мына жерде, ана жерде»— деп Инешті жетелей берді. Инеш оған ере берді. Академияға барды. (Дәулеткерей бұл кезде жазғы экспедицияға шығып кеткен. Екі-үш айсыз оралмайды.) Институттар мен мектептерге кірді. Бәрінде де әнеугі комиссияның көлеңкесі тұрғандай. Ақыры шаршап келіп отырған бір сәтінде «қайтсем қалада қаламның» министрсіз шешілмейтінін түсінді, Инеш министрге де кірмек болды.

Өз бөлмесіне келіп киіне бастады. Ең алдымен қара гүлді сары көйлегін киді. Айна алдына келіп біраз тұрды. Содан соң оны шешіп тастап, жасыл гүлді ақ жібек көйлекті таңдады. «Міне осы дұрысырақ болар».— деп ойлады. «Ақ пен көк көзіргі маусымға әбден үйлеседі». Туфлилерінің қайсысын киерін білмей біраз отырды. Ақыры айқыш-ұйқыш қызыл сызықтары бар, жалтырауық ақ туфлиге өзінің жұп-жұмыр, аппақ, кішкене аяғын сұқты. Тағы да айна алдына келіп, ұзын лентасы бар, полясы жалпақ ақ шляпасын басына прическасын бастырмай еппен қондырды. Кішкене қаракүрең дөңгелек редикулін әрлі-берлі теңселтіп біраз тұрды. Сөйтті де Инеш оқу министрлігіне тартты. Оқу министрі жоқ болғандықтан министр орынбасарының қабылдау бөлмесіне келді.

Онда ешкім де жоқ болып шықты. Жазу столында көп газеттер жатыр екен. Соған алыстан ғана көз жүгіртіп, біраз күтіп қалды.

Орынбасардың көмекшісі бір уақытта кабинеттен шықты. Сепкілді, ақ өңді қыз екен. Ол стол үстіндегі әлдебір қағаздарды асығыс жиып үлгіргенше, Инеш министр орынбасарының бар-жоғын, қабылдар-қабылдамасын да сұрап білді.

— Қайдан келдіңіз?— деді ол орнына отырып жатып.

— Университеттен.

— Университеттен?— деп таңданды көмекші қыз.

— Ие, университеттен. Министрге кірмек едім. Жоқ екен. Менің мәселемді орынбасар да шешер деп ойлайлаймын.

Көмекші қыз бұл сөздерге құлақ сала қоймады. Ол көп газеттердің арасынан университеттің многотиражкасын алып шықты да, бірден соңғы бетін ашты.

— Қандай өткір карикатура!— деді ол Инешке бұрылып. Сол кезде қоңырау соғылды. Көмекші қыз да ұшып тұрды. «Бір минутке» деп Инешке қарады да, шапшаң басып кабинетке кірді.

Инеш газетке үңілді.

...Ортада бір қыз отыр. Ғажап қыз. Көз орнында да, құлақ орнында да кітаптар. Қолының ұшы да ашылған кітап. Ал төңіректе қайнаған еңбек. Завод-фабрика, жайқалған егін. Комбайн, тракторлар, қазылып жатқан каналдар. Салынып жатқан үйлер. Карикатураның үстінде: «Мәдениеттіліктің жаңа түрі»— делінген. Көмекші қыз осы кезде бір қағаздарды алып қайтып оралды.

— Университетте осылай өмірді кітап арқылы ғана көріп, кітап арқылы ғана естігісі келетін жастар бар ғой деймін,— деп ол Инешке қарады,— ал, мына комсомол комитеті секретарының да мақаласы тәуір шыққан байқайсыз ба? Өзі ақылды жігіт болар, ә? Осында бір қызық ат та бар еді...— Ол газетті алып Дайыровтың мақаласына үңілді.— Ие... Инезия. Жоқ, Инезилия. Бұл кім? Осындай ат та болады екен. Тіпті бар ғой, мына карикатура тек соған ғана арналғандай екен.

Инеш сәл қызарақтап қалды. Көмекші қыз сұрағын аңғармағансып, жауапсыз қалдырды.

— Мен орынбасарға жолықсам деп едім...

Көмекші қыз осы орында отырып, дағдысына айналған шапшандықпен ұша тұрды.

— Ғапу ете көріңіз. Басқа сөзбен ұстап қалдым ғой деймін сізді, кәзір... кәзір...— деп кабинетке беттей берді де, бері бұрылды,— айтпақшы аты-жөніңіз?..

Инеш үндемей қалды. Аздан соң жалтара сөйледі.

— Мүмкін, орынбасардың жұмысы көп болар, мүмкін қабылдамай жүрер?

— Жоқ, атай көрмеңіз. Мұндай оқиға мен келгелі болып көрген емес. Асылтаев жолдас келген кісіні қабылдауға әркашан да уақыт таба алады. Кім келді дейін?

— Дәу...леткереева... деніз.

Көмекші қыздың көзі шарасынан шығып кетті.

— Дәулеткереева? Қадуілгі Дәулеткереева. Ине... қалай еді... Сіз бе? Ой тамаша-ай?

— Жоқ, менің атым Инеш. Бізде Дәулеткереевалар көп,— деп ол амалсыз бұлтарды. Көмекші қыз сенімсіздеу карап кабинетке кірді де, шапшаң оралды. Орынбасардың қабылдауға әзірлігін білдірді. Инеш өзін еркін ұстамақ болып, есікті тез ашты да, ұзын кабинеттің сонау басында отырған министр орынбасарын көріп, табалдырық алдында қалта тұрып қалды. Әнеугі студенттерді бөлу комиссиясында оқу министрлігі өкілі есепті катысқан адам осы екенін бірден таныды.

— Келіңіз, Дәулеткереева, еркінірек басып келіңіз,— деп министр орынбасары көңілдене сөйлеп, шапшаң, ұсақ жүріспен Инешке жақындады. Әлгі бір қолайсыздықтан оны министр орынбасарының өзі алып шықты. Инешті ұмытпаған екен. Жұмсақ диванға отырғызды да, әңгімені кенеттен бастады. Енді «сен» деп сөйледі.

— Қалай, ауылға баратын болдың ба?— деп министр орынбасары қарындашпен столды тықылдатып сәл отырды да, Инешке көзінің қиығымен сынай қарады.— Бару керек. Ауыл адымдап басып алға кетті. Республикадағы ауыл мектептерінің көпшілігінде кәзір электр шұғыласы ойнайды. Ең ақыры проекция фонарын ал. Бұрын керосин шамының көмескі жарығын пайдаланушы еді. Қазір ше? Кәзір фонарьды ток ұясына жалғастырса болды. Бұл үгіт емес, ақиқат. Ит жеккен Тундраны да, жасыл орманды Қолхиданы да, қар басқан Кавказ таулары мен тулаған толқынды Байкал көлін де оқушылар класта отырып-ақ көреді енді. Қысқа метражды фильмдер ше? Біз кәзір бірнешеуін ауыл мектептеріне жіберіп те үлгірдік. Мұны сезінгенің, ауылға баруды ойлағаның дұрыс. Ал ауыл мәдениетінің келешегін айтсайшы! Кей жерлерде институт ашуды да ойлап отырмыз. Енді ауыл мәдениетін қала мәдениетінің дәрежесіне жеткізу кезексіз алда тұрған мәселелердің бірі.

Министр орынбасары сөйлей берді.

Қолайы түскен бір шақта ғана Инеш ауыл туралы ақыл сұрайын деп келмегенін аңғартты.

Министр орынбасары Инешке қарап отырып қалды. «Енді неге келіп едің?»— деп отырғандай.

— Мен сізге... осы қала мектептерінің бірінен орын табылмас па екен деп келіп едім...

— Қазір бәрі де орналасып қалды ғой. Комплектованиенің май айынан бастап жүретінін білмейтін бе едің? Оның үстіне ауылға барудан неге бас тартасың?

Инеш үндемей ойлана отырып қалды.

— Сіз қанша мақтасаңыз да ауыл қала емес, ауыл ғой, осыншама еңбектеніп оқып, как-то, ауылға барудың өзі...— деп кенет тоқтады.

Министр орынбасары түрегелді де, тынышсызданып қырап жүріп кетті. Басын шайқады.

— Не мақсатпен оқыдың онда?

Инеш түсінбей қалған адамша қайыра сұрады.

— Не мақсатпен оқыдың? Жұрттың бәрі оқып жатқанда менің оқымай қалуым топастық болар еді.

— Оның рас,— деп қостады министр орынбасары,— бұл күнде топас адам ғана оқымайды. Бірақ оқу мақсаты оқығандардан қалыспаумен ғана бітсе, бұл тек қарақан бастың қамын ойлау ғана... топастық деген сөздің өзі осы күні қоғам өміріне келтірер пайда тұрғысынан ғана анықталуға тиісті. Егер қоғамға пайда келтірмесе оқыған адамның да оңай-ақ топас болып шыға келуіне болады.

Инешке бұл сөз батып қырап кетті. Ол қызарақтай сөйледі.

— Қарақан бас болмаса, ешбір мақсаттың да жүзеге аспайтыны белгілі ғой...

— Мақсаттың қарақан бастан да артығы болады. Өмірдің өзі мақсат емес пе? Сол өмір — мақсатты қарақан басқа әкеп тіресең, бұдан мазмұн тумайды, эгоизм ғана туады. Алдында ұлы істер, ғажап перспективаң бар тұрғанда, өзіңе жақ бола алмайсың.

Министр орынбасары Инешпен салқын ғана қоштасты. Инеш сыртқа шықты. Не істерін, қайда барарын білмей біраз тұрды. Енді бірде сол Ленин проспектімен төмен түсті. Комсомол көшесіне жетіп, көлденең келген трамвайдың өтіп кетуін күтті. Өткен қыста Мәулен екеуі келе жатып дәл осы арада өтер трамвайды осылай күтіп біраз тұрғандарын есіне алды. Олар онда біріне-бірі жылы жүзін беріп, әлденені айтысып, күлісіп тұрып еді. Енді жүре бергенде Пушкин атындағы көпшілік кітап-

ханасынан шығып келе жатқан Белгіғұловпен жолығысқан-ды... Белгіғұлов! Кенет ой толқынына Мәулен де, трамвай да, кітапхана да батып кетті... Инеш жанжағына қарады. Бұрыштағы үш қабат әдемі үйдің терезелерін санап Белгіғұлов квартирасын оңай тауып алды. Ойланбастан сол үйге беттеді. Ұзақ тұрып есік қақты. Бір сәтке ешбір тіршілік дыбысы білінбегендей. «Мүмкін, ешкім де жоқ шығар» деген оймен төменге ыңғайлана бергенде, аржақтан дыбыс естілді. Кілт сылдырады. Есік серпінмен ашылды. Көзін ұйқы қанаттары сабалап, ашқызбай тұрған бір ашулы әйел бері шықты. Аздап Майқанға ұқсайды.

— Не керек еді?

— Маған.., мен Майқан Белгіғұловичке...

Әйел Инешті басынан аяғына дейін бір рет қарап шықты.

— Майқан Белгіғұлышты іздесең Москваға бар,— деп қазақ қызының орысша әдетпен сөйлеп тұрғанына кекете жауап берді.

Инеш қысылып қалды.

— Қашан келеді?— деп қалай сұрағанын да білмейді.

— Белгіғұлыштың қашан келерін білмеймін, айналайын. Келетін шығар, әйтеуір, бір уақытта.

Бұл әйелдің кімге ашуланып тұрғанын Инеш аңғара алмады. Жауабына қанағаттанбады да. Майқанға ұқсаған әйелге мұңәйім қарап, сәл тұрып қалды. Ол «енді не айтарың бар?» дегендей көзін сығырайтты.

— «Келсе, бер»,— деп маған қағаз, хат бірдеңе қалдырып кеткен жоқ па?— деп сұрады Инеш.

— Сізді кім деп білеміз?

Инеш қызарып, қысылып кетті. Жауап бермеді. Басқышпен төмен түсті. Белгіғұловтың хабарласпай кеткеніне қайран болды. «Кетіп бара жатырмын» дегенді айтып, телефон соға салса, қайтетін еді?— деп ойлады... Белгіғұловтың бұл қылығы Инеш көнілінде кенет бір күдік туғызды. Майқан мұны алдап, мазақ еткен сияқтанды. Инеш қорланып кетті. Бүйік басын, намысқор жүрегін аяқ-асты, жер еткеніне қорланды. «Сол үйге неге бардым мен?»— деп өкінді. Жас қыздың бұрын мұқалмаған ерке жанын асқақ намыстың жалыны келіп шарпыды. Инеш жасқа булықты.

— Не бітірдің, қалатын болдың ба!— деп сұрады есік алдында қарсы алған Мәдине.

Инеш жауап бермеді. Мұны жақсылыққа жорымаған ана байғұс қара түнді төндіре берді.

— Көзімнен қалай таса етермін сені? Ауылға барып не күн көресің, шыбығым? Кіріңді кім жуар! Тамағыңды кім пісірер? Төсегіңді кім қағады. Кімге еркелерсің? Жүдейсің-ау, құлыным!

Мәйнасының бұл сөзіне Инеш бой ұсынып қалды. Рас, тапымайтын жат жерде Инешке пана болар кім бар? Қыз еркелігін кім көтерер?

Инеш үнсіз отыр. Көп отырды. Содан кейін селт етіп оянып кеткендей ұшып тұрды.

— Мәйна, мен енді ешкімге де бармаймын. Адамшылығымды түсіріп, біреуге жалына алмаймын, кішірейе алмаймын,— деп ширақ жауап берді.

Осы күннен бастап бұл үйдегі басты шаруашылық Инештің жол қамы болды. Мәдине күрсіне жүріп, басының шақпасы ұстай жүріп, Инештің төсек-орнын, киім-кешектерін, қағаздарын буыстырды. Әрбір нәрсенің келешекте Инешке түсер зор ауыртпалығы бар деп түсінген Инеш шешесі: «Бұл түйіншектерді қалай көтересің? Көмектесер біреулер табылар ма екен?» деумен жүрді.

Инеш поезға шығатын күні бұл үйге ешкім де келмеді. Кететін сағатын айтпаса да, бұрынғы дос-жолдастардың келуін ол ұнатып та еді. Енді солармен кездеспейтіндей түрі бар. Осы бір толқу үстінде ол есіне Мәуленді алды. «Мен үшін болмаса да, Сабыр үшін, Мәйнам мен папамның көңілі үшін келіп кетуіне болатын еді ғой» — деп ойлап телефонға келді. Мәулен жатқан жатақхана телефонының номерін де ұмыта бастаған екен. Сәл есіне түсіріп тұрды да, сол номерді шапшаң жиыстыра бастады. Содан соң тағы тоқтады, әлдебір ойлар түсіп, өзін намысқа билеткендей трубканы салып қойды. Айналып кетті. Қайта оралды. Трубканы қайта көтеріп әлгі номерлерді тағы жиыстырды. Телефонға келген әлдекімнен Мәулен жататын бөлмеден біреуді шақыруды өтінді. Кешікпей бір студент даусы естілді.

— Маған Мұздарапов керек еді.

Студент даусы Мұздараповтың университеттен кетіп қалғанына екі ай болғанын, «Оңтүстік Қазақстанның бір мектебінде мұғалім болып орналасыпты» дегенді естігендерін тәптіштей айтты.

Инеш «Мәулен қайда?» деп сұрағысы келді де, аз ойланып, трубканы салып қойды. Содан соң жол киімін киді. Бір сәтке өз бөлмесіне кірді. Терезені ашты. Көз аясында көк аспан, желсіз күнде баяу жылжыған сирек ұшпа бұлттар. Қарлы таулар да сол бұлтқа ұқсайды.

Анықтап байқамағанға көкжиек сонау көгерең тартқан төбелермен шектеледі. Тау етектен бөлініп қалып, жанағы бұлттарша қалғып тұрғандай әсем көрініс жасайды. Терезе алдында енді-енді түйін салып келе жатқан алма ағаштары. Жерге сарымсақ сабағымен жарыса өскен көкалсын. Ортада алма ағаштарынан озып, бұтақтарын шашырата жайып бір биік қарағаш тұр. Қалың көлеңке төгіп тұрар сол ағаштың түбінде Инештің кішкене беседкасы бар. Ол осы арада отырып талай кітаптарды оқыған. Талай емтихандарға дайындалған. Талай рет осы қара ағаштың бұтағына қонып алып, сайраған бұлбұл үшін тыңдаған. Мәулен екеуі отырып тыңдаған.

Осыдан басқа не істеді ол? Осыдан басқа не көрді Инеш? Осы ғасырдың бас кезінде салынған осы бір үйден басқа, осы бір әдемі бақша мен алма ағаштарының гүлдегенінен басқа, тамылжыған бұлбұл үні мен тыныштықтан басқа не көрді ол? Сол алмаша гүлдеді. Сол бұлбұлдың шат үніндей қуанышпен күлді Инеш. Бірақ гүлденген алма ағашының нәрді жерден аларын, адам өміріне пайдалы алма берерін білмепті. Жоқ, біліпті. Бірақ көңіл салмапты. Ол өзінің де отан топырағынсыз, отан ауасынсыз өсе алмайтынын білмепті. Жоқ, біліпті, бірақ мән бермепті. Оның ана алма ағашынша гүлдей беруі үшін екінші біреудің еңбек етіп жатқанын да сезбепті. Ол көктемде киер көйлектің бояуы мен өрнегі туралы екінші біреу өз ойын жұмсап, қол ізін қалдырғанын да, ол оқыған кітаптар жылдап қана туатынын да аңғармапты.

Инешті қызықтырған тұр болыпты. Ол ешбір оқиға, құбылыстың мазмұнына зер сала қарамапты.

Инеш өзі үшін тіршілік еткен, өзі үшін оқыған, өзі үшін күлген, өзі үшін ән салған, өзін түгелімен өзіне ғана берген. Ол, тіпті өзгенің де Инешке берілуін тілепті. Гүлшаттың да, Мәуленнің де Инеш үшін ойлап, Инеш үшін қызмет етуін талап етіпті.

...Кенет алма ағашының арасынан бір екеудің басы қылтыңдады. Инеш еленделп қалды. Неткен адамдар болды екен? Қолында рейкасы бар бір әйел кішкене көгалды алаңға шықты. Бақшаның сонау түкпірінде ұзын сиракты кішкене нивелир аппаратына үңіліп тұрған екінші біреудің қол сермесіне үндестіре рейкасын оңды-солды, ілгері-кейінді қозғай бастады. Бұлардың жер бағдарын байқап жүрген құрылысшы инженерлер екенін бірден таныды Инеш. «Неге бағдарлайды? Құрылысқа лайықтап жүр ме екен әлде?» — деп күдік алып қалды.

Қара мұртты шофер дәл осы жаққа келді. Поезға шығатын уақыт жақындап қалғанын айтып асықтыра келді. Өзі көңілді. Сонысын ұнатпаған Мәдине көзінен жас мөлдіреп жүріп жиіркене қарады оған.

— Тыйыл. Өлімге шығарып салардай болып жүргенің не?.. Өлі өзің де барып жатып қайтпайсың ба?— деп еркінси сөйледі.

Мәдине үндемеді.

Инеш шешесінің жанына бекіне келді.

— Неге жылайсың?— деді қатыгезденіп.— Өзің тоқыған көйлектің осал жерін көріп жылаймысың? Жылама. Адам әлсіз болса да шүберек емес. Соңғы екі айда қызың өз басынан қанша ауырлықты кешіргенін білмейсің сен. Бірақ жыртылған жоқ. Қайта ширап келеді. Өмір мына біздің бақша емес екенін де түсіне бастады қызың.

Мәдине бұл сөздерді естімеді. Өзінің ыстық демімен Инештің мойнынан күйдіре құшақтап жылай берді. Осы шақта Инеш шешесінің аурулығын есіне алды, жібімей қалмады. Енді қайтып өзі туып-өскен осы ұяны, әлпештеп өсірген шешесін де көрмейтін сияқтанды. Инеш ана бауырынан сытылып шығып, терезе алдына тағы барды. Бақша баяғы қалпы. Онда енді адам да, нивелир аппараты да, ештеңе де көрінбейді. Бұлар сыртқа шықты. Мәдине осы есік алдында қалатын болды. Кішкене көк машина ақырғы рет дыбыс берді де асфальтпен төмен қарай сырғанай жөнелді...

...Вокзал басында жолаушылар тым көп-ақ екен. Инеш бір түйіншекті өз қолына ұстап, солармен иық қағыстырып, қияғы едірейе өскен қара мұртты шофердің алдында, осы арадан аттанып кеткенше бірде-бір таныс адамның кездеспеуін қатты тілеп, жұрттың қалыңдау жерін ала жүріп келеді.

Ендігі сәтте олар вагон осы тұста болар-ау деп шамалаған жерге тоқтады.

Кенет оның білегінен келіп біреу ұстай алды. Инешескеңкіреп қалып, жадау тартқан қуқыл өңіндегі таңырқаулық пен шошыпу көлеңкесін жасырмай-ақ сол жаққа бұрылып еді, өз қасында қуанышты күлкінің адам көзіне көрінген рухындай болып, хатта, адам пердесін жамылған қуаныштың өзі секілденіп езу тартып Гүлшат тұр екен. Баяғы бір езгі кең мінезді қалпы.

— Хабарламадың ғой. Хабарламасаң да, жүреріңді естіп, шығарып салайын деп келдім.

Кескіні өзгеріссіз, әлгібір таңырқау мен шошынуды мол байқатып тұрса да, Инештің ішкі дүниесінде сел жүріп кетті. Өткен жазда практикаға барып, ауырып қалғаны оның көз алдына келді. Гүлшатқа деген сондағы бір сезімі енді жүрегін күйдіріп қайта оянды, күшейе оянды.

Көңілді басқан сел Инеш кескінінің таңырқауын азайтып, кірбеңін молайта берді де, көз шарасын ыстық жасқа тұншықтыра толтырып әкетті. Нені болсын ұлғайта сезінетін нәзік жанды Инеш сол бір от болып лаулаған қалпында Гүлшатты құшақтай алды.

— Инеш! Инеш-ау... ау, Инеш... Мұның не? Неге жылайсың? Қаладан кетіп бара жатқаныңа ма? Жарамайды ол, айна...лайын. Жарамайды.

— Келер күнім үшін емес, Гүлім. Түсінесің ғой сен, Гүлім, мені. Мен ғой сені түсінбеген... Мен енді түсінгендеймін өмірді. Досты да, жанашырды да, коллективті де — бәрін де, Гүлім! Жаным, Гүлім! Кешіре гөр. Осы шақта мүмкін мен... сондағы сенен де қаттырақ ренжіп, өзімді өзім сөгіп тұрған болармын. Мүмкін... Гүлім...

— Неге бұлай таусылып тұрсың? Мен саған тіптен ренжіген емеспін. Сен ренжісең өзің білесің. Ал мен... жоқ, ренжісем келем бе? Шығарып салам ба сені осында келіп?

— Гүлім... жоқ, сен емес, мен екенмін ұсақ қызғаныштың адамы. Шынымды айтайыншы, мен сенің қалада қалғаныңды да көре алмап едім. Ал кәзір ойласам... сенің қалада қалуың заңды екен. Ал менің... практика дегеннің не екінен білмейтін мына менің... ауылға барғаным дұрыс... Иә, кешіре гөр... Ақылдан жырақ, ашумен ойлаусыз айтылған дәрменсіз сөз ғой ол. Мен оны былай шыға бере-ақ түсінгенмін. Әуелі ренжісем де, конференцияда менің адресіме айтқан сыныңды да осы күні түсіне бастағанмын.

Осы сәтте поезд да келіп тоқтады. Жұрт вагонға жапырласты. Инеш түйіншегін Гүлшат өз қолына ұстап, оны қолтықтап вагонға қарай жүрді.

— Мен сені шын, шын сүйгенмін, Гүлім.

— Оныңа рақмет. Мен де сені жақсы достарымның бірі деп санаушы едім. Қателік пен кемшілік адам бойындағы кесел ғой. Ондай кесел мен сүйіспеншілік қойындаса алмайды, Инеш.

Инеш қабағына ой жинап, үнсіз тыңдады. Гүлшат ілгері сөйлей берді.

— Айтайын дегенім бұл емес еді,— деді ол Инешке тура қарап,— Мен менікі дұрыс, сенікі қисық дегелі

келгенім жоқ. Теріс-дұрыстықты келер өмірдің өзі шешеді. Сен міне елге бара жатырсың. Мен сенің осыныңды қызғаныш етіп тұрмын. Өзің айтқан ұсақ қызғаныш емес, дос қызғанышы. Біз өмірді аз білеміз. Аз білген өмір жайлы түсінігіміз де көбіне теріс бола береді. Бұл сөздің шындығын ауыл өмірі дәлелдеп береді саған әлі.

Бұрын жүрмеген жаңа жолға түстің сен. Лев Толстойдың Пьер Безуховтың аузына: «Өзіміз жүріп үйренген жолдан тайып кетсек, бәрі де құрыды деп ойлаймыз. Ал жаңа да, жақсы да сол тайып кеткен жерден басталады» деген сөздерді салатыны есіңде бар ма?

«Жаугершілік пен бейбітшілік» романын талай рет оқыса да, жадында қалмаған бұл сөздер енді Инешке келешек күннің бақытын алып бергендей болды.

Жүрерін хабарлап паровоз да айғайлады. Инеш пен Гүлшат сағынысып, жаңа көріскен адамдардай құшақтасып сүйісті.

— Келешек өмірің әрі бақытты... мағыналы болсын, Инеш!

— Рақмет, Гүлшат. Гүлшат... Менің шешем жалғыз қалып барады. Сен... Гүлшат... айналайын, Гүлшат... барып, халін біліп тұрсаң... Сырқат адам ғой...

— Міндетті түрде. Ал сау бол. Тоқтаған жеріңнен хабар күтемін.

— Гүлім! Күнде-күнде хат жазып тұрармын. Гүлім, мен саған. Күнде...— деп дауыстады вагон басқышына жеңіл ырғып шыққан Инеш.

Поезд жылжып кетті. Инеш терезе алдына барды. Кенет көз алдына бақша ішіндегі нивелир аппаратты инженерлер келді. Жылап қалған ауру-сырқаулы шешесін елестетті. Мәулен есіне түсіп еді, ілгері бір өрге жүгіре басып шығып бара жатқандай болып кетті ол Инешке. Ендігі сәтте солардың бәрін басып, Гүлшаттың әлгі бір сөзі жаңғыра, күшейе естілді. «Өзіміз жүрген жолдан тайсақ, бәрі де құрыды деп ойлаймыз. Ал жаңа, да, жақсы да сол жерден... Рас-ау»— деп ойлады ол.

Поезд жүрісі бірте-бірте шапшаңдай берді. Электр бағаналары, қала шетіндегі көк жапыраққа бөленген кішкене ақ үйлер, элеватор дөңгелене зырқылдап, үйірілліп қалып барады. Алыстаған сайын Алатау шоқтығы көтеріліп, биіктеп сала берді.

Инеш туып-өскен сүйікті қаласымен қош айтысып, қызығы мен қиындығы да, қуанышы мен реніші де мол болып елестеген сыры өзіне тұңғиық неғайбыл болашаққа жол тартты...

ФРАГМЕНТ

Инеш ұйқыдан оянды. Көз алдын желпейлі ақ шымылдық көлегейлей берді. Төбе тіпті төмен тұр. Шағын терезе алдындағы шалшық суға шағылысқан күн сәулесі үй қабырғасына түсіп машақатты бір өрнектер салады да құлпыра, құбыла ойнайды. Көлеңкесі молдау үй іші құлаққа ұрған танадай жым-жырт, тірі пенде жоқ. Сыртта салдырап арба өтті. Абалап ит үрді. Әлде кімнің «өк, а, былай! Алаөкпе болғыр, қайтеді?!»— деген айқайы естілді. Инеш тілі де, сыры да жат жұмбақ бір дүниеге тап болғандай. Әдепкіде қайда жатқанын да білмей қалып еді, кенет кешегі күн ойына оралды.

Ол аудан орталығынан осы жерге ара қонып зорға жетті. Көрмегенді көрді-ау! Бұл сапарда сырқат анасы мен сүйікті қаласынан, жанашыр жақындары мен досжарларынан айрылып, ұлы құрбандықпен келе жатқан көңілі жадау Инешті мүсіркеген бір адам болсайшы! Облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі бұған көз қиығын да салмады. Көмекшісін шақырып алды да бұйрық жаздырды. Содан кейін бір тілім қағазды ұстата берді. Қолын ұсынды. Бары сол. Ал аудандық оқу бөлімінде мұның жәй-күйін ешкім де сұрамады. «Хош келдіңіз, күтіп отыр едік»— деп жәй бір сыпайылық көрсетті де, осы Тауағаш мектебінен келген түйешілермен кездестірді. Тіпті қызық, тумысында естімеген ерлік жасап астанадан екі мың шақырым шалғайда із-түзсіз жатқан мына бір жерге сау-сәлемет жетуді осылар қайтіп оңай шаруа көреді екен! Түсінбейді. Оның үстіне мына бір келте мұрын кеспелтек келген түйеші жігіт те пәле болды. Арбасын сындырып жолда қалдырған екен, «атанға мінесің бе, бурасына мінесің бе?»— деп таңырақ-таңырақ етеді. Инештің жүрегі қобалжып кетті. Өмірінде түйе түгіл, есектің үстіне отырып көрмеген жазған басы қиналып қалды. Қарап тұрған келте мұрын жоқ. Қомы қалыңдау қара шудалы түйенің үстіне Инеш жүгін ырғытып шығарды да, таңып тастады.

Содай кейін қызға жақындап келді:

— Сен мына атанға мін. Өркешті түйе. Жығылып қалмас үшін ұстап отырарсың,— деді де күлді.— Кел аяғыңнан көтерейін, ырғып кет.— Инеш «рас па?» дегендей сұрана қарап еді, жүзінде әзәзіл әжуа бар сияқты көрінді. Қыз тартынықырай берді.

— Жоқ, бүйтіп мен шыға алмаймын.

Келте мұрын қабағына кірбең ілді де:

— Онда подъемный краным жоқ, сені көтеріп шығаратын,— деп теріс айналды.

Инеш дағдарып қалды. Келте мұрын бері бұрылды.

— Осылай тұрамыз ба енді?

Қоятын емес, үйіріп әкетіп барады. Инеш ыңғай біліргендей болды да түйеге жақындады. Келте мұрынның тапауы делдиіңкіреп кетті. Жанары күлімдеп, көзінің алдында пайда болған кішкене шоғыр нүктеден бет ұшына қарай болмашы сызықтар тарай қойыпты. Қысық көзінде тұрған әлгі бір әзәзіл әжуаның шашырай қалған сәулесі тақлетті.

— Сіз мені тәлкек еткіңіз келеді-ау тегі?— деп Инеш қатқылдау сөйледі.

— Әне, қаладан келгендер сөйтіп шытынап тұрады.— Абыржыған келте мұрын жоқ. Бүктеп алған бишігімен түйенің тізесінен қаға бастады:

— Шөк, жануар!

Атан мойнын бері бұрды да, ұнатпағанын танытып бақырып қалды. Инеш селк етті.

— Байқа, қауып алмасын:— деп жігіт күле сөйледі.—

— Қалай, сендердің жақтарында түйе деген жануар қаппаушы ма еді?

«Мынау бір иісалмастың өзі болар, қайдан кездесіп едім?»— деп ойлады Инеш.

Келте мұрын түйені шөктірді де қызға қарады:

— Ойбай-ау, сен сияқты тікбақай қыздардың түйеге мінгені не сұмдық. Райисполкомда бір газик болушы еді, соны неге сұрап мінбедің?

— Қалай-қалай сөйлейсіз?

— Теріс сөйлеп тұрмын ба? Онда ғафу етіңіз. Келіңіз, түйеге шығыңыз.— Тек «сізге» ғана ауысқаны болмаса, жүзінде жаңағы бір қуақы күлкі.

Инеш екі өркештің арасындағы желқомға отырды. Атан көтеріле берді. Қыз ілгері лықсып барып, алдыңғы өркештен ұстап қалды. Екінші қолымен бетін басты. Басы айналып кетті.

— Түйеге шықты деген осы,— деді жігіт.— Ал кеттік...

Олар қыстақтан ұзап шықты. Бір ағаштың қылтасынан өтті. Бұл өлкенің табиғаты да қызық. Жер дүниеге от тілін қадап күйдіріп, куратып жіберген августың іші болса да, аптап, аңызақтың белгісі жоқ. Күн биіктен оқшыраймайды. Қоңыржай, жұмсақ қарайтындай. Таяқ тастам жерде көк құрағы жайқалған шалқар көл

кездеседі. Қаз-үйрегі қаңқылдап у-шу болып жатқан базарлы көлдер. Таяқ тастам жерде шоқ ағаштар бар. Көкжиекпен астасар жерде сағым көтеріп, мұнар ішінде қалқып тұрады. Дала бояуынан арылмаған. Өткен жылғы Бадан бойындағыдай изен мен жусанның ащы иісі де сезілмейді. Теріскей беттен тынымсыз өкпек жел соғады. Бірақ оңтүстіктегідей жер шаңын суырмайды. Айнала ақшыл көк шашақты қалың селеу. Бірде күміс жонын төсесе, бірде көкшіл сауырын көрсетіп, аударылып түседі. Сәт сайын құбылады. Күлте басы шайқақтап тербеледі. Ал жол болса қап-қара. Қалың селеуді таспадай тіліп, мұнарлы алға қарай ирелеңдеп кете береді. Осы жол ернеуінен басталар бұйра толқын кең қайқанды қуалап қыр асып барып жоғалып жатыр.

Сары атан аяғын санап басып изеңдеп келеді. Шарта жүгінген кісі бойындай болып едірейіп тұрған екі өркеште тыным жоқ. Арасында дәрменсіз жан сауғалап отырған Инешті кеудесі мен желкесінен кезек қағып мазалап-ақ болды. Атан қомының ыстығынан терлеп кеткен тақымын бар күшімен қысып, екі өркештің тең аралығына сәл бір қадала отырса, қыз басына тағы бір қызық сезім оралады: тіпті жүріп келе жатқан сияқты емес, бір орында тұрып алып, ілгері-кейінді әткеншек теуіп жатқандай болады ол.

Инеш басында қиян-қылы ойлар бар. Кейде осы бір бұрын көрмеген бейтаныс өлкенің суретін қызықтайды. Бар арман-тілегі алда, ана көк жиектің ар жағындағы сырлы дүниеде тұрғандай, асыға түседі. Кейде соның бәрі артта, Алматыда қалып қойған сияқтанады Сары атан еріксіз изеңдеп мұның құр сүлдерін ғана әкеле жатқандай болады.

Күн еңкеюге айналды. Өзімен өзі болып келе жатқан қызбен келте мұрын талай рет қатарласқан болатын. Бірақ Инеш оған жауап бермеген. Бір кезде астындағы бурасын бақырта қамшылап тағы да жақындады ол:

— Бұрын мен сияқты адам кездестіріп пе едің?

Сұранақтығын, дөрекілігін ұнатыңқырамай келе жатқан Инеш жауапты салқын да келте қайырды.

— Жоқ.

— Ә, жақсы болды онда. Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық дегендей, жүзіңді алғаш көрген мен болдым. Кім біледі, кейін ыстық болып та кетермін. Танысып қояйық. Мен — Тайлақ.— Ол қолын ұсынды.

Жігіт көзінің алдынан манағы бір шашыранды тарам, сызықтар шоғырын Инеш тағы да көрді.

— Е, мені өз ауылыңызға түсе келе жатқан келін деп ойлаған екенсіз ғой.

— Ойламасам да қайда барармын дейсің. Біздің ауылға кірер із бар да, шығар із болмайды.— Ол шықылықтай күлді.

«Мұны таласып жеңбессің»— деп ойлады да, Инеш үндемей қалды.

— «Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл»— деген. Тайлақпын. Сіз ше?

Инеш еріксіз күлді.

— Түйе болсаңыз да еркіңіз. Оны не қыл дейсіз?

Келте мұрын жанығып, жайрандап кетті.

— А, саған қайсысы пайдалы? Тайлағы ма? Түйесі ме?

Инеш сөзді тереңдетпейін деді. Жауап бермеді. «Желімдей жабысқақ екен, ажырата алмай жүрермін»— деп ойлады.

Олар ұзақ жүрді. Күн батты. Кең сахара ойға шомып тас-түйін ымырт үйірілді. Салқын түсе бастады. Тайлақ жолдан бұрыла жүрді де бір маяның қасына келіп түйелерді шөктірді.

— Ауыл әлі алыс. Осы араға түнейміз,— деді ол. Жолдасына ұнай ма, жоқ па бұл шешім қаперіне енер емес. Кесіп, пішіп, өзі тігіп жатқан біреу, әйтеуір. Ие, сұрағанда не деп жауап бермек? Бұл жұмбақ өлкенің несін біліп, не жөн айтпақ? Әйтеуір бір көңіл де.

Инеш тоңып кетті. Денесі сал-сал ауырып қалған. Екі аяғының арасында зілдей тартып қомақты бір дүние тұрғандай. Қозғалтпайды. Ол қатты шаршағанын сезінді. Маяның етегінен кішкене қуыс жасап соған қисайды.

Бір заманда шөп сылдырлады.

— Тоңған жоқсың ба?— деген Тайлақтың даусы естілді.

«Күліп тұрған-ақ болар»— деп ойлады Инеш. Сескенейін деді. Ар жағында арамзалығы бар қорқынышты күлкі сияқты. Не де болса жақындатқысы келмеді.

— Жоқ.

— Мә, менің шекпенімді жамыл.

— Жоқ, рақмет,— тоңса да солай деді.

Тыныштық басты. Инеш көзін жұмып еді, ерсен-қарсаң тербеліп кетті. Көз алдына беймаза бір елестер келіп тұра қалды. Акселеудің басын шайқап толқын жүгірді. Алыста көк мұнарға батып орман қалқыды. Делдиіңкіреген таңқы танаулар көрінді де үңгірге айналды. Сол үңгір үлкейіп барып қарауыта берді де үзіліп кетті...

Инеш шошып оянды. Терлеп қалыпты. Өз машинтошының сыртында айқарылып шекпен жатыр. Оның сыртынан бір қабат қалың шөп үйілген.

Бұл келте мұрынның ісі екенін қыз бірден түсінді де түйелерді тұрғызып жатқан Тайлаққа үлкен ризылықпен күле қарады.

Меңіреу түнде панасызға кездескен жыртқыш па деп ет жүрегі түршігіңкіреп қалып еді, жоқ, керегінде қамқоршы бола алатын азамат екен. Бірақ осыған жақсы атты көрініп қалайын деп қыз тамырын басып, әккілік жасаған Тайлақ болмаса керек. Инеш қошеметіне мән де бермеді.

— Ұйқы қанды ма, Инеш?— деді ол.

— Қанды,— деп Инеш жұмсақ жауап берді де, «бұл менің атымды қайдан біліп қалды екен?» деп ойлады. Тайлақтың жүзінде таныс әзәзіл күлкі жүгірді.

— Өзім де білгенмін. Қорылдаған түрің жаман болатын. Танауыңнан шөп ұшып жатты. Көрмейсің бе, үйіліп қалғанын.

Инеш балаша бар көңілімен күлді.

— Қойыңызшы.

— Рас. Ал онда жүрейік. Күн болса көтеріліп қалды.

Инеш енді өзін еркінірек ұстады.

— Сіз менің атымды қайдан білдіңіз?— деп сұрады ол жолда Тайлақтан.

— Білдім. Түсіме енді.

— Жоқ, шыныңызды айтыңызшы.

— Шыным осы.

Инеш қанша жалынса да Тайлақ айтпай қойды. Қыз енді күн ұзақ осы бір жұмбақты ойлаумен болды. Қайтсе де бұл күн көңілділеу өтті. Жүргіншілер ауылға күн бата келді.

Тайлақ әке-шешесінің, кішкене қарындасының барын айтты.

— Біздікіне жүр,— деді.

Бірақ Инеш әйелі жоқ жігіттің үйіне баруды жөн санамады. «Қаладан барып әйел алып қайттым»— деп жұртқа жаймасына кім кепіл? Олар мектептің алдына тоқтаған еді. Өстіп дағдарысып тұрғанда ауладан бір әйел шықты, басында көк жаулық. Оның үстінде сондай көкке малып қатырып қойған кіршіксіз таза, шаршы. Алматы төңірегіндегі әйелдер басына орап алатын құлжа мүйіз жамылтқы-сәлде Инешке мүлде ұнамайтын еді. Ал мына бас киімнің тазалығы ғана емес, мүлде жөні де, сәні де басқа. Көнетоз қамзолы мен кең етек шыт көйлегі

де толық денесіне ұнасымды-ақ. Өңі де өзгеше. Бір кездегі түп-түзу, дөп-дөңгелек қызыл шырайлы ақшыл өңін енді әжім басса да әдемі екен. Инеш іштей жылып, ұнатып қалды.

— Әсем әже, періште қонақ келді. Түсіруге қалайсың?— деп сұрады Тайлақ.

— Қонақтан безген жерімізді сезіп пе едің, балам, о не дегенің?— деді Әсем аталған әйел жақындай беріп.— Е, шырағым, денің сау ма? Аман-сау жеттің бе? Өзің бүлдіршіндей бір бала екенсің. Ұлын ұрымға, қызын қырымға жіберіп жатқан заман-ай. Менің жалғыз шыбыным да өстіп бір жерде жүр-ау! Қырықтың бірі қыдыр деген, жүре ғой үйге,— деп Әсем әже жол бастады.

Екі бөлмелі шағын ғана ағаш үй. Терезелерінің кішкентайлығы болмаса, шашау шыққан бір нәрсе жоқ. Бәрі де жинақы. Тап-таза. Төргі бөлмеде ақ шымылдық ұстаған никельді кіреует. Қарсы қабырғада жалтырама сандық. Үстінде жібек көрпелер жиналған. Төргі терезе маңдайында көп суреттер. Әсем әже соның ішінен әскери киім киген бір жас жігітті көрсетті де:

— Мынау менің Бақытым. Әскерде. Ой, құлыншағымның отырғанын көрмейсің бе монтиып,— деп қойды.

Әсем әже бәйек бола берді. Шай қойды. «Құлыншағым келіп қалса деп сақтап жүргенім еді»,— деп бір сұр шұжықты қазанға салды. Төрге қалың етіп көрпе төседі. Дөңгелек стол жазды. Ақ бауырсақты қантпен араластыра төкті. Сары майды табаққа салып қойды. Бабымен, дәмімен дайындалған тағамдар.

— Жолда қайбір жағдайың болды дейсің, іш, же, қысылма, жаным,— деді Әсем әже.

Үйден шыққалы Инеш естіген жылы сөзі осы еді. Көңілі босады. Қымс етсе асты-үстінен түсіп бәйек болатын Мәйнасын ойлады. Ал мына Әсем әже болса құтты сол Мәйнасы сияқты. Бірде тіпті балаша мойнына асыла кетіп бетінен сүйіп те алғысы келді. Бірақ ұят санады, Өзін-өзі зорға ұстап қалды.

Ас ішілді. Әсем әже сұқ қолындағы күміс сақинаны шылдыратып сықырлата аяқ-табақ жуды. Содан кейін:

— Түйе жануардың жүрісі қатты болатын. Шаршатқан шығар изеңдеп. Дем ал,— деп кіреуетке төсек салды. Ақ мамық құс төсекті көпіртіп, кіршіксіз таза ақ сейсепті жайып жатып,— бұл Бақытжаныма арнап жиған төсек-орным ғой. Құт болар ма екен, осында жат,— деп күліп те қойды...

Әсем әженің Бақытына арнаған төсекке Инеш міне

өстіп түнеп шыққан еді. Жақсы үйде жақсы ұйықтап, жақсы демалып қалыпты. Көңілі де орнықты. Жалғызақ жол соққан денесінің еті жыртылса керек. Аяқ-қолы бастырмайды. Инеш көзін ашып көп жатты.

Бір кезде ауыз үйге кірген Әсем әженің даусы шықты:

— Тойған қозыдай әп-әдемі екен өзі. Сонау Алматыдан мұғалім боламын деп келіпті.

— Алматы деген бір ит өлген жер шығар?— деді екінші бір әйел даусы.

— Жә, Әсия, шіңгірлемей жайырақ сөйле. Шаршап келді. Ұйықтасын,— деді Әсем әже.

— Қазуілгі қазақ па өзі?— деп Әсия дегені сыбырға көшті.

— Бетім-ау, мына бейшараға не болған? Қазақ болғанда қандай. Неше айтам бұл сорлыға.

— Онда осы бастан ыңғайлай бер. Құдай айдап әкелген шығар үйіне.

Әсем әже үндемеді. Неге ыңғайлау керектігін Инеш те түсінбеді.

— Шаруаға қалай екен? Сиырынды саумас, бірақ, қазір тұрған соң шай құйғызып байқап көр. Бақылайық,— деді Әсия тағы да.

Инеш жымиып, ақырын ғана күлді. Әсем әже әлде бірдемені іздеп жатса керек, «түскірі қайда қалды?» деп жүр.

— Бірақ осы күнгінің қыздары ит арқасы қияннан жалғыз келуші ме еді! «Кейін жететін бол!»— деп жолда қалдырып кеткен шығар біреуді.

Әсем әже ұнатпады.

— Қойшы әрі, қайдағы жоқты айтпай.

Әңгіме желісін Инеш енді аңғарайын деді. Кенет есіне Мәулен түсті.

Көктемнің бір тамаша кешінде Мәулен екеуі хош иісі аңқып гүл атқан сирень ағашының астында беседкада отырды. Көп әңгімелесті. Сондай бір жарасты әңгімелер. Инештің жүрегі ұйып кетті. Басын Мәуленнің төсіне салды. Ол болса, мұның шәшінен сипап бір уақыт үнсіз отырды. Бір кезде кішкентай бір нәрестеге ұқсатып бетінен қақты да маңдайынан иіскеді. Содан соң:

Инешжан, сен ауылға орнық. Мен болсам, жылда каникулда іздеп барып тұрамын,— деді. Махаббат құдіреті арбап алған Инештің мас көңілі жалғыз сәтте суып жүре берді. Басын көтеріп алды.

Осы бір пасық ойдан әлі де арылған жоқсың ба?— деді де түрып кетті. Мәулен оны «Инешжан, тоқташы!»—

деп бірнеше рет шақырды. Инеш болса қайырылмады. Неге қайырылмады екен сонда? Ай, ештеңенің ығы-жығын білмейтін қылт етпе көңіл шіркін-ай. Дос қадірін бағаладың ба сен сонда. Міне енді сол айтқаны есіне түсіп, Мәулен жетіп келсе!.. Шіркін Инеште одан артық арман болмас еді. Мына дала онда мүлде басқаша болып көрінер еді. Бірақ ол келер ме енді! Ұмытып та үлгірген шығар. «Әлде хат жазсам ба екен? Жай ғана аман-сау келгенімді, бұл ауылдың жақсы қабылдағанын айтып жазсам?!»— Инеш шошып кеткендей болды. Бұл ниеттен тез айныды. Ол өзі ніліп келмегенде, қыз намысын аяққа басып, бұл қайтіп кішірейе алмақ?

Ой желісін Әсияның даусы үзіп жіберді.

— Көтек-ай, мынасы немене еді?! Ана текенің мүйізіндей етіп біздитіп, қалай киіп жүреді? Аяғы неғып шығып кетпейді екен?

— Таңырқамайтынға таңырқайды екенсің. Ана Хадишаның да киіп жүргені осындай емес пе,— деді Әсем әже.

— Онықі де биік еді. Мынау тіпті ойсаң екен. Мына қара, өкшесі тіпті іп-істік. Бетім-ау, енді білдім ғой. Ана Қызылжарға барғанымда аяғын таңып алып, балдақпен жүрген табаны күректей екі қатынды көрген едім. Зәуде аяғы тайып кетіп осындай төпләдан құлап, сындырып алып отыр. Үкімет жарықтық та шығармайтынды шығарады-ау.

Инеш шыдай алмады, күліп жіберді. Кіреуетті сықырлатып тұра бастады.

— Ойбай, құтпаны келді ғой,— деп қалды Әсия.

Инеш киініп, алдыңғы бөлмеге шықты. Әсем әже жүн түтіп жатыр екен. Қасында қыли көз, істік мұрын, сопақ бет бір әйел отыр. Алдында кір-кір алжапқыш. Аяғына киген үлкен етік тегі күйеуінің етігі болса керек. Ұзын қонышына сүт шашырапты. Сағал-сағал.

«Үсті-басына қылшық жабыспайтын мына Әсем әжеден неге үлгі алмайды екен?»— деп ойлаған Инеш Әсияға:

— Сәлематсыз ба?— деді. Жіңішке даусымен қатқылдау айтты.

— Шшу...— деді Әсия,— аяғындағы «кірді» айтқан жоқ.— Аман-сау жүрсің бе?

— Неге жата тұрмадың, қарағым? Күн әлі ерте. Әлде дабырлап сөйлеп біз оятып жібердік пе?— деп Әсем әже қинала сөйледі.

— Жоқ, ұйқым қанып қалыпты.

— Ие, ұйқысы қанған шығар. Жап-жас басымен тө-

секте бырқырап жата беретін не бопты?— деді кілең қоя Әсия,— осы бастан үйренгені жөн. Жалғыз ілікті адамсың. Қолғанатың болады да. Кейде сүтіңді пісіріп, бірде барып көлден су әкеле салса қайтушы еді жас адамға. Істегені маған, үйренгені өзіне жақсы дегендей.

— Отыр, шырағым, шәйіңді іш, бұл шешеңнің сөзін шын көре берме. Өстіп бетімен сөйлей беретіні бар оның.

Инеш қысылыңқырап қалды.

— Жоқ, шаруаңыз болса, айтыңыз. Көмектесейін.

— Ештеңе де шаруа жоқ. Әй, қатын, бірдемені қоңырсытпай жәйіңа отыршы. Балағыңнан боғың ағып жүріп біреуге жөн үйреткің келеді екен. Көзіме көрінбе — Әсем әже өктем сөйледі. Әсия жым болды. Қыз іштей разы. Аумаған өз Мәйпасы. Кейде оның да Инештің папасына осылай айтып-айтып тастайтын болушы еді.

...Инеш шай ішті де сыртқа шықты. Бір қызығы, айнала көз көрім жердің бәрінде көгеріп орман көрінеді. Ал қыстақтың өз басы болса жаланаш. Үш жақта үш үлкен айдын көл бар. Ауыл солардың дәл ортасындағы қыратқа салынған.

«Мектепке дем алып ертең барармын»— деп түйді Инеш. Көл басына барды. Арғы қыратқа шықты. Ақырын жүріп ағашқа беттеді.

Өткен күзде бір демалыс күні осылай бір тау аралағаны бар еді. Қасында Мәулен болатын. Анау-мынауды айтысып ұзақ қыдырды. Бір кезде Инеш ойнап «шаршадым»—деп еді, Мәулен шын көріп, балаша көтеріп алып жүргенді мұны. «Жетті, қиналдым»— деп те айтпады. Машина өтетін көлденең жолға дейін солай барған.

Инештің ойына сол кеп түсті. Қулығын асырғанына мәз болып күліп те қойды. Міне осындай күз тағы да таянып келеді.

Бірақ бұл не қызық әкелері неғайбыл, басқа күз. Инеш онда қамсыз, алаңсыз еді. «Университетті қалай бітіремін?», «Ертеңгі күн қуаныш әкеле ме, реніш әкеле ме?» деп те ойламаған. Қызығы мол бейғам күз еді. Ал бүгін бар ауыртпалық Инеш басында тұрғандай. Мына бейтаныс ауылда әзірше Әсем әжеден басқа көңілге медеу санар бір таныс жан жоқ. Инеш жалғыздықты қатты сезіне ді. Алматыдан шыққалы жолдасы да, серігі де осы жалғыздық қана. Қайда барса да соңынан бір қалмай-ақ қойды. Ал бұрын ата-ананың бауырында, дос-жарлар қанатының астында бұла өскен Инеш болса ең алдымен осы бір сұмпайы жалғыздық дегеннен өлердей қорқады. Ол тоңып қалды. Қараса ақ селеуі толқыған кең да-

лада жалғыз келеді екен. Күн төбеден асып шалғайға кеткен. Инеш кері оралды.

Үйге келсе төргі бөлме мүлде өзгеріп кетіпті. Ортада бинік стол. Кешегі жалтырауық сандық үстіндегі жүгімен алдыңғы үйге ауысқан. Шымылдық болса мүлде жоқ. Ал кіреует есік жақтағы шолақ қабырғаға көшіпті. Тұсқа қағылған қызыл кілемнен жоғарырақ үлкен кенереде Бақыттың суреті ілулі тұр. Сырлы еден де тап-таза.

— Қарағым, мына бөлмені саған арнадым. Әзірше мына Бақытжанымның кіреуетіне жата тұрасың,— деді Әсем әже.

— Әсем әже десе, әсем әже екенсіз ғой өзіңіз!— деп Инеш кемпірді құшақтай алды. Көзіне жас келіп қалды.— Менің де апам бар еді, әже, сіз сол менің Мәйнамнан айнымайды екенсіз, тіпті.

Әсем әже де Инешке бір ыңғай білдіріп құшақтай ұстады да арқасынан қаға берді.

— Е, бұ да өз үйің, жаным, жатсынба. Керегіңді айтып жүр. Біз де ұл мен қыз асыраған адам едік. Қара жер көпсінген соң амал бар ма. Енді мына Бақытжаным тірі болсын. Сонын қызығын көрсем арман жоқ. Ал жаным, сен дем ала тұр. Мен қазанға ас салайын. Айтпақшы жолдан түскен кір-қоңын болса, былай қоярсың, жуа салармын.— Әсем әже соны айтты да шығып кетті.

— Инеш кіреуетке келіп жатты. Бақыттың суретіне көзі түсті. «Мұны неге бұл жерге ілді екен?»— деп ойлады. Бұл Бақыт қой. Әсем әженің бақыты гой бұл. Сонсоң ілген шығар. Ал менің бақытым?..

Дәл қазір Инеш осы Әсем әжеден басқа бақытты ойламаған еді.

1949—1959

МЕЗГІЛ

Өгей анам Жақсыбай қызы
Бейіс марқұмға арнаймын.
Автор.

Күн ұзақ билет алудың қамымен әбден титықтап шаршап жүріп, оңаша купеге кеп жайғасқан соң, болат доңғалақтардың дүрсілін тыңдап шайқақтап жатып, қалғып кетсем керек, дабыр-дүбір дауыстан ояндым. Байқасам, есік алдында екі жолаушы тұр. Бірі — кірпіше шешеннің инесіндей тікірейтіп шаш қойған, қалқан құлақ қара жігіт, ал екіншісі — тым жүдеу, жақ еті суалған, сонысына қарамастан осы Арқа әйелдерінің салтын сақтап көк жаулық, оның үстінен қақырайтып шаршы тартқан қарт адам. Бет әлпетіне қарағанда ұзақ уақыт төсек тартқан, мол сырқаты бар жанға ұқсайды. Қалтыраған қолымен кірпі шаш жігітті демеу етіп, зорға жылжыды.

Кірпі шаштың кейпінде дағдарыс бар.

—Екеуі де үстіңгі орын екен ғой, қайттім енді?

Қарсыдағы астыңғы орында мана мен кіргенде түрі тас құдайға ұқсаған мықыр мойын бір көзілдірік газет қарап отырған еді. Енді көз салсам, сол баяғы қалпы, қозғалмапты. Мына есік алдында тұрғандарды елейтін түр білдірмейді.

«Осындай бір типтер болады-ау»,— деп ойлаймын мен. Ондайлар үлкенге үлкен екен деп ізет көрсетпейді, кішіні кіші екен деп құрмет тұтпайды. Ал, «өзін бір ұялтып тастайын» деген оймен осындай бір қылығын бетіне салып өтіп көрші, сонда қайтер еді дейсің ғой. Қайтушы еді, қыстамайды. «Сіз өзіңіз не қыл деп тұрсыз? Міне билетім сатып алған. Ауру? Ауру болса қайтейін, ауыр-

масын»,— деп жауап береді. Дәл осындайларды ел ішінде: «Ой, ол ма, ол адам емес, мал ғой»— деуші еді. Тауып айтады екен ғой. Мен түрегелдім де, кірпі шашқа қарап:

— Сіз дағдарманыз, дені сауға төмені не, жоғарысы не, бәрібір емес пе. Шешей мына мен жатқан жерге жайласаңыз,— дедім. Сөзімнің бір ұшығын мықыр мойынға әдейі тигізе сөйледім. Бірақ оған мән беріп жатқан мықыр мойын болған жоқ.

Босатылған төсектің шетіне келіп отырған қария:

— Көңілің ашылсын, шырағым, өзің бір иман жүзді бала екенсің,— деді бөліп-бөліп. Ал кірпі шаш болса, өзінің үлкен алақанына менің қолымды салып алды да, ризашылығын танытып қыса берді сытырлатып.

Байқаймын, кірпі шаш лыпып жүр. Жүгіріп барып төсек-орын алып келді, кемпірдің жастығын түзеді ,үстіне айқарып көрпе жапты. Сонысын көріп мен «анасы болуға тиісті»— деген тоқтамға келдім. Бірақ ол бір сөзінде:

— Бишәм, таңдайың құрғақсыды ғой деймін, сусын жұтсаң қайтеді?— деп қалды кемпірге қарап.

«Анасы болса атын неге атайды? Әлде әпкесі болды ма екен? Қойшы, кімі болса, онысы болсын, онда сенің не шаруаң бар?!» деген оймен дәлізге беттедім мен. Бір мезгілде тас құдайға ұқсап, мықыр мойын, көзілдірікті көршім де купеден шықты. Артына қарай сүйір иегін нұсқады:

— Қайдан сая болды? Ынқылдап-күрсілдеп мазаны алып бітті тіпті. Бос орны бар купе болса, соған ауыстырсақ қайтеді өзің?

— Ондағы жолаушылардың мазасын алмай ма екен өйткенде?— дедім мен ұнатпаған үнмен. Мұнымның онша сыпайы жауап емес екен де сеземіп. Дегемен ит қағанағына қақалмайды деген бар емес пе, ауырлаған ол жоқ, әйнегінің қалыңдығы бір елі қара көзілдірігінің астынан сүзіле қарап бір сәт тұрды да:

— Күрк-күрк жөтеледі, жолға шығып несі бар екен. Одан да ауруханаға түсіп емделмей ме! Ал бұлар емделудің орнына қыдырады. Құдай біледі дейін, дәл осы кісі бар ғой, ит жанын сүйретіп, не бір құдасына, немесе құдасының құдасына төбе көрсетем деп бара жатыр. Бұлар қара шыбын сияқты, жұқпалы ауруларды қара өртей қаптататындар міне осындайлар,— деп әрі ақтала, әрі бір пәлені таяй сөйледі.

Үстірт сөйлеп, жеңіл байлам жасап тұрған бұл жігіттің сөзіне мен әрі кейіп, әрі ойланып қалдым.

Кейіптің себебім, осы мықыр мойын сияқтылардың

алға басар ісімізге кеселін тигізер жайын жиі байқайсың. Ел тұрмысында әдет-ғұрып дегенің ғасырлап қалыптасады. Әрине оның жақсысы да, жаманы да бар. Жиренетіні де, үлгі етерлігі де болады. Ал жаңағы мықыр мойын сияқты «жаңашылдар» соның байыбына барып, мынасы дұрыс, мынасы бұрыс деп саралап жатпайды. Өзі бір бар жаманшылықтан арылып ала қойғансиды да, өз көңілі тұрғызған жалған бір биіктен төмен қарап: «Бәрін де жою керек!» деп жар салады. Жұрт мұндайларға сескене қарайды да, өз бойындағы асылын да, жасығын да қорғап қалуға тырысады. Ал ойланатын себебім, шынында да ана мықыр мойын айтқандай туыссырап бара ма екен бұл жолаушылар? Әлде басқа бір себебі бар ма? Олай болса бұлар қайдан шықты? Қайда бармақ? Кірпі шаш жігіт кім? Ауру ана ше?

Мен осы бір мазасыз оймен терезе алдында сыртқа қарап тұрғанмын. Көк сілемік мұнар басқан ашық күн. Тақтайдай ұлан-ғыыр жазық дала. Аңызақты аптап шілденің жуан ортасы болса да, дүние реңкі көгілдір, ізгерлі жер бояуын әлі бермеген. Ойпаны мен биік-биік қыраты, жүлге-жүлге таулары жоқ осындай көгілжім жазықтарда көк жиегі де алыстап кететін болса керек, тым қиян шалғайдан көз ұшына ілегіп, сағыммен ойнап, белбеуіне көтерілетін үйірім-үйірім, бұлын-бұлың, шоқ-шоқ ағаштар бейне теңізде жүзген ғажайып та жұмбақ алып кемелерге ұқсап көпке дейін толқып, баяу жылжып жақындайды да, айналып артқа түсіп алыстаған сайын әлгі бір ойнақты кейпіне тез ауысып тағы да бұлыңдап, тағы да толқып сала береді.

Бір кезде дәл құлағымның түбінен:

— Міне енді Мезгілдің даласы басталды,— деген дауыс шықты. Жалт қарасам, қасымда кірпі шаш жігіт тұр екен.

Мен бұл дала жайында жас кезімде қиян-қырлы әңгімелер еститін едім. Ол кезде, бір ғажабы, біз балалар болып айнала түнеріп, тұнжырап тұратын ну орманнан қорқатынбыз. Ал сол шетсіз-шексіз орманды айлап кезсе селт етпейтін үлкендер:

«Мезгілдің даласы құрдым ғой, шетіне бір шыға алмайсың. Нысана етер, белгіге алар тұлдыр таппайсың, қалай қарап жүрсең де көсіліп жатқан кең жазық, адасып кетуің оп-оңай»,— дейтін.

Мен сонда адасса орман ішінен адаспай ма, айналаңа көз салсаң қырымдағы көрінер мединен далада қайтіп адасуға болады — деп танданатымын. Сонда да «Мез-

гілдің даласы» деген сөзді естісем, әрі қорқынышты үреймен, әрі құмарпаз арманмен ұмтылушы едім осы бір ғажайып алысқа.

Міне біз сол Мезгілдің даласына еніп келеміз. Шынында да әлгі бір бұлың-бұлың ағаштардың бәрі де азайып, көз ұшына дейін бұлдырап кете берер көк теңізге ұқсап жалпақ дала — егін даласы басталып кетті.

Терезеге үңіліп тұрған кірпі шаш:

— Мезгіл!— деп бір тыныстады да, күрсініп алды. Күрсінісінде де, қарасында да терең бір сыр жатқандай.— Жол болса ұзақ көрінеді. Танысып алсақ қалай болады? Менің атым Мезгіл.

— Мезгіл?!— деппін таңданған кейіппен

— Ие, Мезгіл... Мына Мезгілдің даласында туыппын. Содан болса керек, атымды азан шақырып Мезгіл қойыпты.

Енді байқадым, Мезгілдің қиықтау келген монғол көзінен жайдарылық пен үйірсектікті танып тұрмын. Танысудың орайы енді келгендей. Мен өз атымның Тулан екенін айтып, манадан бері тілімнің ұшына орала берген сұрақты төбеден түскендей етіп қойып қалдым.

— Ал жол болсын, Мезгіл? Мына ауру қарияны қайда апара жатырсыз?

Жігіт тегі әңгімені бұлай тұрып бастағысы келмеді білем.

— Қарағандыға,— деп сүлесоқтау етіп келте қайырды. Содан кейін купеге кіріп кемпірге бірдеме деді де, кері шықты. — Мұндай составта «Ресторан» дегенің бола ма екен?

— Әлбетте.

— Олай болса, соған барып сусын іше отырып әңгімелесейік. Мына аңызақ жел де таңдайыңды кептірмей коятын емес. Қариядан рұқсат алып шықтым.

Мен Мезгілдің әңгімесін естігенше асық едім. Содан ба, жігіт ұсынысына қарсылық білдіре қоймадым.

* * *

Вагон-ресторанда адам онша көп емес екен. Біз оңашалау бір үстелге келіп отырдық. Айнала үлкен терезелері бар самаладай жарық ресторанның зырлап қалып жатқан дала көрінісі бұрынғыдан да айқын, бұрынғыдан да әсем. Біз отырған беттегі сонау шалғай етекте жалғыз шуда бұлтқа ұқсап бұлыңғырып бір төбе көрінеді. Ал мына бетте қияп алыста жер шегіндей болып орман көге-

ретін сияқтанады. Осы бір жалпақ жазықта көзге ілінер де сол екеуі ғана. Қай бетке қарасаң да, болат доңғалаққа келіп согылар сары балақ тартқан егін тенізі тұп-тура темір жолдан басталады да, көз ұшына дейін құлдырап арманғы алыска кете береді.

— Сөйтіп, қария жайын білгіңіз келе ме? Бұл бір ұзақ сонар әңгіме. Жалықпасаңыз басынан айтайын,— деді Мезгіл ыстық кофеден бір ұрттап қойып.

— Неге жалығайын, қайта жол қысқарады.

— Мен мына Қарағанды түбіндегі Сарап қаласында тұрамын. Кен инженерімін,— деп бастады ол әңгімесін.— Құдайшыл болмасақ та айта береміз гой, құдай біледі дейін, тап беделсіз емеспін. Топ жарып, суырылып шығар анау айтқан өнерім бар демеймін, сонда да «Мезгіл өз ісін білмейді» деп ешкім айта алмайды. Содан ба, коллектив те, бастық та теріс қарап көрген емес. Өз ісіңе мығым болсаң, біреуге қиянат жасамасаң, теріс мінез көрсетпесең кімнің кімде не шаруасы бар дейсің,— деп бір тынды Мезгіл. Содан кейін шалқая отырып темекісін тұтатты да, көзін даланың қиян шалғай алыс бір нүктесіне қадап отырып қалды.— Тулан, сіз білуге тиіссіз, біз бір қарбалас аласапыран өмірде көктеп дән салып келе жатқан жандармыз ғой. Жолымыздың бұлтарыс-қалтарысы жоқ болғанымен, бұралаңы көп. Кейде үндемей ғана тындыра салар шаруа үстінде орынсыз дауырығып бітеміз. Мен сондайда осы бір айқайшылдығымыздың өзі әлсіздігіміз емес пе екен деп те ойлап қаламын. Әйтеуір артық кетейік, кем түсейік, соның бәрі арманды бір жарқын болашақ үшін деп түсінеміз де, соған семіреміз. Қайтсе де ниетте алалық жоқ.

Осындай бір кезекті науқанның кезі болатын. «Егер коммунизм күнін бір табан жақындатқың келсе, көмір өндірудегі тоқсандық жоспарды мезгілінде орында!» деген ұранды газетке де үсті-үстіне төпелеп жазып, әр шахтаға да ілгізіп, қызыл танау болып жатқанбыз. Соған ала көніл болдым ба, немене, әйтеуір түнімен ұйықтай алмай шықтым. Ет жүрек кейде сезе ме деймін жаманшылықты, қобалжумен болдым. Содан ерте тұрып, мекемеге келсем, жұрт та жиналып қалған. Күтіп отырғандай-ақ, өре тұра келіп, ніліп, ілтипат көрсетіп жатыр. Бірі тұрып: «Сені бастық тосып отыр»,— деді. Дегенмен мұның бірін де жамандыққа жорымадым; «Ет үйренген күнделікті науқан жайы шығар» деп ойладым да, кіріп бардым. Ол өзі анау-мынауға секектей бермейтін, өз бағасын түсінетін, жақынмын дегенді іші-бауырына біржола тартып та

ала қоймайтын, алыспын дегенді үзілді-кесілді алшақтатып та жіберe бермейтін, қайсысын болса да «ұрымтал жерің осы-ау» деген жерде ұстайтын, орнықты жырынды адам еді. Сол мінезінен басекең де айрылып қалыпты, қалбалақтап жатыр.

Мезеке, Мезгіл жаққа барып қайтуыңа тура келе ме, әлде қайтеді?

Біз болсақ, жүріп-тұруға піскен, көнбіс адамдармыз ғой:

— Тығыз шаруа болып тұрса...— деп күлімжідім.

— Ие, ие, тығыз шаруа. Тап бүгін аттанғаның жөн.— Ол үстел тартпасынан бір қағазды суырып алды да, шыршықтап біраз отырды. Сосын маған ұсынды.

Алсам телеграмма екен:

«Қайтсең де жет. Анаң әл үстінде. Көргісі келеді».

Мезгіл тура маған қарады. Шіркін, көз атаулы да қиян-қылы болмай ма. Мезгілдің осы бір қушық келген дөрекілеу кескінінде, ана қиықша келген монғол көзінде де жан тұнығы, аяушылық пен сенгіштік байқалатындай.

Ие, Мезгіл тура қарады маған. «Ал сосын қайттың? Анаң байғұсты көре алдың ба?»— деген сұрау қысып мен де тағат таппай отырмын.

Мезгіл менің осы ойымның үстінен түскендей.

— Мен аңырып отырып қалыппын. Қалтыраған қолыммен шыршықталған телеграмманы ұқалай берсем керек. Бастық болса, аяушылығын білдіріп жатыр.

— Қамыққанмен өнер ештеңе жоқ енді. Берік бол. Мүмкін әлдеқалай беріле салған телеграмма шығар. Мүмкін айығып та кететін болар. Осында жұрт шығарып саламыз, көмектесеміз деп қамданып жатыр, мен де солардың ішіндемін...— деген сияқты.

Обалы нешік, пейіліне рахмет. Өз қасиетің де, жора-жолдастарыңның адамгершілігі де осындайда көрінбей ме. Аяғаны болған жоқ, қолынан келгенін жасады бәрі де...

Мен сөйтіп жол жабдығына кірісейін деп үйге келдім де, телеграмманы әйеліме бердім.

— Бұл қайдағы анаң? Анаң бар ма еді сенің?— Әйелімнің бірінші сұрағы осы болды. Бұл байғұста да кінә жоқ. Мен басында балалар үйінде тәрбиелендім. Одан біраз жылды майданда оқ пен оттың ортасында өткердік. Сосын институтқа түстім. Сонда жүріп сол замандасыңмен кездестім. Оқу да бітті, үйлендік. Балалы-шағалы болдық. Содан жұмысқа орналастық дегендей. Бірақ осы

жылдардың ішінде «анам бар еді» деген сөзді тісімнен шығарып көрген пенде емеспін... Сол себепті қайдан кінәлі болады ол бишара. Бірақ анасынан безіп кетіпті деп жазғыра көрмеңіз. Бұл жерде менің де кінәм оншама көп болмаса керек. Сөйтіп, не керек, қысқарта сөйлегенде әйеліме бар сырды осы жерде баяндадым да, марқұмның басына бір уыс топырақ салуды өзіме парыз санап, жолға аттандым.

* * *

— Көкшетауға келгесін білдім,— деп жалғады Мезгіл әңгімесін.— Мен іздеп келе жатқан үй Мезгілдің Есіл жақ шалғай шетіне жаңа қоныс тепкен тың совхозында екен. Олай қарай жүретін автобус ертемен кетіп қалған. Оны күтсем, тағы бір күнім босқа өледі. Ең абзалы такси жалдап кету болды.

Мен сөйтіп бір «Волгаға» отырдым да, айналып жүретін жаңа тас жолды тастап, бұрын бала шағымда талай рет шырлап өзім жүрген ескі жолмен төте тарттым..

Мен тоқтаусыз жүріп келемін. Жүріп келе жатсам да ұстараның жүзінде отырғандаймын. Мегзеулі жерге жақындаған сайын жүрегім өрекпиді. Әуелде байқалмаған бір сезімге берілгендеймін. Көп жылдан бері көріспей жат бауыр болып кеткен осы бір адам сәт сайын қимасым болып, қымбат тартып барады. «Көре алмай қалам ба»,— деп асығамын да мазасызданамын. Оған себепші — жоқ-жұтаң балалық шағымды өткерген осы бір ыстық өлке — туған жер ме деп те шамалаймын. Бір кезде бала жүрекке түскен өткен күннің із-таңбалары, қайғы-қасірет жайлары — ұлы дауа — уақыттың өз шипасымен көмескі тартқан қайғы-қасірет жайлары міне енді дүрбіден көрінгендей тым ұлғайып, айқын елес береді де, сөнген сезімдерді қара өрттей лаулатады.— Мезгіл тағы да темекі тұтатты. Сездіргісі келмесе де, қолының қалтырағанын байқаймын. Толқып отыр.— Өрт! Өрт!— деп екі рет қайталап тынды ол. Содан кейін бері бұрылды.— Бұл даладағы қара өрт дегеннің не екенін білесіз бе?

— Әрине... өрттің аты өрт емес пе,— деп күмілжідім.

Мезгілдің қабағына кірбең ілінді. Даусы қатқылау шықты.

— Жоқ, Тұлан. Мезгілде бұрын болып көрмесеңіз, қара өрт дегеннің не екенін білмейсіз онда. Ондаған жыл бойы үйысып жатқан өлі қауға от тисе бітті, ақыр заманның келгені деп түсіне беріңіз. Қау дегенің лапылдап

майша жаналы. Қызуы қандай десеңші бет қаратпайтын. Жолындағының бәрін де жалап, жалмайды да жылжи береді. Қыбырлаған жан несінде ес қалмайды. Тайлы-таяғымен шығып күн алысады, түн алысады, бірақ жаһанды жалпағынан жайлап алған қара өрттің беті қайтпайды. Құдайдың дес берісінде қара нөсер төгіп берсе, сонда ғана басылады. Әйтпесе, сеңдей соғылысқан халықтың өлгені өліп, өлмегені жан сауғалап, бетінің ауған жағына босып кете береді. Жұт жеті ағайынды десе, тап мына Мезгілдің даласы үшін сегіз ағайынды болған-ақ шығар деймін. Бала кезімізде сондай қара өрттің талайын көрдік қой.

...Міне машина жылжып келеді. Қай тарапқа көз салмайын адамның ащы терінен жаралған егін теңізі — бұрын осы даланы басып, жаныштап өтетін сан алуан жұттарды келмеске жіберген ырыс теңізі сахара самалымен толқып, тербеледі. Көк аспанда ала шарпы бұлт көшеді. Құдды дүние, дүние болып жаралғалы аспанында дәл осылай ала шарпы бұлт көшіп, даласында дәл осылай егін толқып тұрғандай. Құдды бұл өңірде осы жарқын көріністен басқа өзге көрініс-құбылыстардың көлеңкесі түсіп өтпеген сияқты. Ие, бұл тосын көзге, саңылауы жоқ ойсыз көзге ғана солай. Байымдағанға талай-талай оқиғалардың талай-талай іздері жатыр мұнда.

Міне, жайқалған егін арасынан әлдебір төмпелер қылаң береді. Одан әрі шөп басқан көл бар. Ал сол көлге құлай беріс қабақта зырлап өтіп жатқан заман толқынының, зырлап өтіп жатқан әр қилы адам толқындарының тоқтап, тұнып қалған бір сәті — молалар қараяды. Ана төмпелер біздің ауылдың ескі жұрты, ана молалар біздің сол ескі ауылдың моласы. Екеуінде де осы даланы жайпап өткен қара өрттің ізі бар...

Жаз болса сұлы, томарлы, көлді жерлерді сағалап, Мезгілдің жан бармас түкпірлеріне қарай сұғына көшіп, ілгерілеп кете беретін біздің ауыл 1930 жылы осы «Торқа» деп аталатын шөпті көлдің ық жағынан қоныс тепті. Мен онда сегізде едім. Сегізде болсам да сондағы көп жайлар көкірегімде бүгінгідей сайрап тұр. Әлі есімде, көктемнің жаңбырлы бір күнінде шинельді бір тапал келді. Басына оттай қызыл жұлдызы бар шлем киіп, қолына жуан портфель ұстап келгеніне дейін ұмытпаппын. Жұрт жиналып, кішкене төбені айнала отырды. Жаңағы шинельді тапал төбенің мұғар бүйіне шығып алды да, қолын олай-бұлай сермеп сөйлей берді. Содан есімде қалғаны ТОЗ деген бір сөз.

Сол сол-ақ екен, үлкеннің де, кішінің де бар айтатыны ТОЗ[1] болды да кетті. Егін салса да ТОЗ, мал бағып, пішен шапса да ТОЗ. Қора-қопсы, жайларды салып бітіріп, үйге енгеннен кейін әкем де:

— Біз енді ТОЗ болып ұйымдастық,— деді.

«ТОЗ-ы несі?»— деп мен ойлаймын. Мені әлде баласына ма, болмаса, айтқанды жетіп өзім түсіне алмаймын ба, қайдан білейін, әйтеуір бір пендеден тұрлаулы жауап ала алмаймын.

Әкем менің шапеті шағын денелі қағылез кісі еді. Әлі мінезі де жұмсақ, көп сөйлеуді білмейтін-ді. Әңгіме айтқандарды кезек құптап, қиықша келген монғол көзін күлімдетіп үн-түнсіз отыра беретіні көз алдымда.

Өзі де бір бақ деген малды бағып, істе деген шаруаны істеп жүре беретін, көлденең сөзде жұмысы жоқ, қой аузынан шөп алмастың өзі еді. Сонысына бағып көп айтып анықтауға еріне ме, болмаса, өзі де айқын түсініп жетпеген бе, кім білсін ол да:

— ТОЗ деген ол кәдуілгі ТОЗ-дағы,— деп жауап береді.

Қысқасы, біздің ауыл, сөйтіп, ТОЗ болып ұйымдасты. Трактор деген болса да жоқ ол кезде. Дегенмен сирек көретін басқа саймандардың бірсыпырасы — ат сеялкасы бричка, деймісің, шөп жинайтын ат тырнауышы, соқа-саймандар деймісің, әйтеуір ауыл қотанына жинала берді. Қайдан келіп жатқанын да жөндеп білмеймін. Жалғыз-ақ, «Ана Әлти байдың көк бірішкесін жек те, шөпке бар», «Ана Тырнауық байдың көк қасқасымен өкілді сыртқы ауылға апарып сал!» деп әкеме арнап жиі айтылатын тұжырымды бұйрықтардан ғана «е, бұл байлардың дүниесі екен ғой» деп шамалаймын. Ол тегі қазіргі ойым болса керек, өйткені сегіз жасар баланың менің қайдан келіп қайда кетіп жатқанында не шаруасы болады дейсің. Жалғыз-ақ менің есімнен кетпейтіні сол жылғы жаздың айрықша ыстық болғаны. Ойпырай, бұл жерде сондай ыстық болады екен-ау. Құбыладан соққан аңызақ жер-дүниені күйдіріп, қаусатып жатты. ТОЗ болып, бірлесіп салған, аз егінге қарасаң ішің ашиды. Сүт күйінде сабағы құрап, дән салмаған масағы сарғая қуырылып, жел өтінде елбектейді де тұрады. Ала жаздай сазарып бір тамбай қойған күн реңкі тым бұзық. Содан түршіге сескенген жұрт аузында:

— Жыл репеті жақсы емес. Қыс ау-жайы қалай болар екен?

[1] Тоз — товарищеская община земледельцев.

— Құдай сақтасын да, бір сіренке басы ұшып түссе, Мезгілдің даласында жалғыз түп көде қалады деп ойлама!

— Қағына тиеді дей бер.

— Көзектесіп күзет қойған жөн. Сақ болған жөн.

— Өңшең тобырлар жиылыпТОЗ құрыпты, тоздырып жіберу керек дейтін көрінеді өшіккен байлар. Қарап қалады дейсің бе?

Ескі күнді еске алса жұрт: «біздің елде ана бай, мына бай болған» десіп жатады. Ал мен болсам тумысымда бір байды кездестіріп көрген емен. Сонда да «бай» десе зәрем ұшады. «Бай» дегеннің кім болатынын да білмейтін болсам керек онда. «Бай», «бай» деп жұрт жамандай беретін болғандықтан ба, әйтеуір ол маған кездескенді жалман, жұта беретін аждаһа сияқты елестейтін-ді. Сол үрейдің салдары ғой деймін, жұрт сөзін тыңдасам, жүрегім тітіренеді. Көрінбейтін бір құбыжық ақырын жылжып келе жатқан сияқтанады маған...

Әлі есімде, желді, аңызақ күн еді. Кеш түсті. Жалқынды өрттей қызарып, зорайып барып күн батты. Дүние алаулай мұнартып түтіндеп тұрды. Үйге төсек салынды, мен жатқанымды ғана білемін. Содан ояна келсем, әкемнің қолында жүрмін. Төңірек самаладай. Ащы түтін нісі шығады. Айнала орап, қаулай жанып қара өрт келеді. Бет бақтырмас алды — біздің ауыл. Арты қара түннің өзіндей қап-қара үңірейген жоқтық. Екілене ішін тартып жел соғады. Жел соққан сайын алтын пайзалар жарқ-жұрқ етіп ырғып-ырғып түседі де, дуылдай жөнеледі. Қарғып қораларға шығып жатыр. Кеше ғана еңбекпен тұрғызған мекен-жайлар міне енді көз алдымда күтір-күтір, күрс-күрс құлай бастады. Қора арқалықтарын ораған сұғанақ жалын тілдері соққан желдің күшімен қарманарға ештеңе таба алмағандай, бір ауық созыла дірілдеп, жаландап тұрады да, үзіліп барып, алдағы тың жерге жабыса қалады. Содан кейін тағы да дүр етіп қоздап, балалап жатқаны.

Төңірек шуға толы, азан-қазан. Шәуілдеп ит үреді. Әйелдер зарлайды. Барлығын еркектер айқайлайды.

Мен де әкемнің қойнында жылап жүрмін. Біздің үйдің терезесінен жалын сумаңдай бастады. Содан қорқамын да дауыстап апамды іздеймін. Бірақ қайтып көруге жазбапты оны маған. Кейін білдім ғой, «ақсұңқар балапаны үшін торға түседі» демей ме, жанылыстан мені үйде қалды деп ойлап, лаулаған оттың ішіне қойып кеткен де содан қайтып шықпаған.

— Сөйтіп, анам сорлы тағдыр ойыншығы есепті, қайғылы жансақтықтың құрбаны болып кетті...

— Мен сөйтіп анамнан айрылдым. Бала кездің қуанышы да, қайғысы да тамырсыз, негізсіз келеді. Тез тарқайды дейді ғой. Мен осыны теріс ұғым ба деп шамалаймын. Өйткені қанша жұрт жиналды. Мола басына қалай бардық, бәрі де есімде. Тіпті анамның қыр мұрынды қызыл жүзі, қалың келген қара қасы, басын әнтек бұрып төмен отырып күлгенде көрінетін ақ тістері де көз алдымда. Мен оны ұмыта алмадым. Біреуден жәбір көрсем де, қарным ашса да әкемнен қалып қойсам да үнемі есіме апам түседі де, боздай беремін. Ал біреу-міреу шақырып алып, қолыма бір үзім нан ұстатса, «алда байғұс-ай!» деп арқамнан қақса, қайғы-қасіреттің бәрі ұмыт болған сияқтанады. Асыр салып, ойнап кете барамын. Ол бірақ көпке бармайды, жетімдік бұлты тез келіп қайта орнайды.

Дегенмен жер дүниені жайпап кеткен осы бір өрттен кейін ТОЗ өмірінде де, менің өмірімде де үлкен-үлкен өзгерістер болды. Маялаған пішені мен тірі тұрған егінін, үй-жайы мен шаруашылық құралдарын өртке берген соң ТОЗ-да не күй қалды дейсің, тозып кетті. Ал мен болсам...

Осы кезде поезд жүрісі бәсеңдей берді де, кіші-гірім станцияға келіп тоқтады. Мана біз келгенде қарсы алдымыздағы күн шырқап төбеге шығып алыпты. Мезгіл сағатына қарады.

— Ehe, тәуір-ақ отырыппыз ғой. Қарияны тамақтандыратын уақыт та болған екен. Мен шай апарып беріп келейін,— деп ширақ басып шығып кетті.

Оңаша қалғандықтан ба, мен ала көңіл болып отырмын. «Бір анасы өліпті, бір анасын іздеп бара жатыр. Бір қарияны ертіп келе жатыр. Бәрі де жұмбақ болып барады»,— деп ойлаймын.

* * *

...Сөйтіп, мен ойда жоқта жетім болып шыға келдім, ал ТОЗ болса тозып кетті,— деп жалғады Мезгіл әңгімесін поезд қозғалып кеткен соң.— Бірақ ТОЗ-дың жарасы жеңіл болды. Қайта сол төңіректегі талай ТОЗ-дар, талай ауылдар жиналып, келер жыл «Майбалық» деген қайран көлдің жағасына жаңа қоныс тепті, колхоз болып ұйымдасты. Қызыл шатырлы, көк шатырлы биік-биік үйлер көбейді. Күнде жиын болады, қызу-қызу сөздер айтылып жатады. Ақ көбік болып аттар сабылады. Ел-елдің арасында шапқындар жосылады. Ізін құртпай өкілдер жү-

реді, портфель ұстап, мылтық асынып, соттар келеді жуан-жуан папкаларды арқалап. Ойын-той, думандар да көп. Болып жатқан бұл қызба, ал кеттім көрініс-құбылыстардың көбіне мен түсінбеймін. Сонда да ел өмірінде қауырт бір өзгерістердің болып жатқанын аңдасам керек. Міне тозған ТОЗ-дың ақыры осылай өрге тартты.

Ал менің халім мүлде мүшкіл. Әкем жұмысқа кетеді. Мен үйде жалғыз қала алмаймын. Қайда барса да қасындамын. Шешенің жоқтығынан маған да, үй ішіне де жүдеушілік кіре бастағанға ұқсайды. Оны ініні жыртылған көйлегімнен, бұрыш-бұрышта салбырап тұратын өрмекші сілбісінен, әкемнің қабағынан аңғарамын. Үндемейді, күлмейді. Осындайда сап етіп апам түседі есіме. Сағынамын. Көршідегі үйдің терезесінен пешінде маздап жанған отты көрсем де көңілім жүдеп, жасып қаламын. Мына қас-көйлекті қойсаңшы, әкем екеуміз болып тұтатқан тезектің бықсымай, түтіндемей ана сияқты маздап жанатын бір күні жоқ. Пешке басты тығып жіберіп, өңештей үрлеп үнемі қызыл кеңірдек боламыз да жатамыз.

Өстіп-өстіп күндер де өте берді. Жылауық бұлтты күз түсті. Қилы адамдарға қилы-қилы тағдыр дайындап отыз бірінші жылдың аты шулы қысы да таянып келе жатты.

* * *

Себелеп жаңбыр бүркеді. Дүние күңгірт, жабыңқы. Қыс келерін танытар ызғар бар ауада. Суға малшынған қамыс қораның ығында құлағын салбырата жусап аққаптал бір арық ат тұр. Белсенділерден ығыр болған ба, кім білсін, мені көріп қаға беріске қарай айнала береді. Жауырда менің не шаруам бар. Өз әлегім өзімде. Кітабымды арқалап мектептен келемін. Тоңып келем. Жамбастап қалған көн етігім бар. Қопарылған ұлтаны қайырылып қалмасын деп аяғымды көтеріп басамын. Жер лайсаң. Етіктің іші одан да өткін. Жалаң аяқ саман үйдің лайын басып жүрген сияқтымын. Қорс-қорс етеді.

Үйде әкем жоқ. Ертемен тұрып басқа бір колхозға кеткен. Қасында колхоз ісіне араласып, белсенді атанып жүрген Нұрым деген жақынымыз бар. Қайда әкетсе де сол әкетті.

Мен лай басып үйге жақындадым. Сұсты, суық үйге кіргім де келмейді. Міне, терезе алдынан өттім. Кенет пеште жанған отты көрдім. Тағы да өрт екен ғой деп жүрегім су етті. Бірақ түтін дегенің мұржадан шығып жатыр. Бықсып жанған оттың түтіні емес, дауылдап жанған

оттың түтіні. Түйін-түйін, буын-буын болып будақтап шығады. «Кім келіп жақты екен? Әлде әкем бе екен?» деген оймен үйге кірдім... Пеш қасында бір әйел отыр Басында қызыл шәлі. Үстінде батсайы қамзол. Пеш қойнында сары самауыр ызылдайды. Үй іші жып-жылы. Бірақ әкем жоқ. Бейтаныс әйелден басқа бір пенде жоқ. Мен есік алдында боқшамды ұстап, адырая қарап аңырып қалдым.

— Сен Мезгілмісің! Өй, айналайын, келе ғой,— деді әйел. Сонан соң бетімнен сүйді. Қолыма бір түйір қант ұстатты.— Тоңдың ғой, кел, жылына ғой.

Менде үн жоқ. «Қолы да жұмсақ, сөзі де жұмсақ бұл кім? Әлде мен білмейтін жақын жекжат, нағашылардың бірі ме?» Мен, бірақ кімсің демедім. Ол да пәленмін деп айтпады. Далаға шықтым. Келдібай дейтін жырық танау бір даукес бала болатын. Сол кездесе кетті де, жаңалықты табан аузында жеткізді.

— Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?

«Әкем әйел алады-ау»— дегенді мүлде ойламасам керек, жырық танаудың сөзі жай түскендей болды. Жүрегім ауырып жүре берді. Содан күн ұзақ үйге жоламадым. Етік ішіндегі лайды былш-былш басып, қора төңірегінде жүрдім де қойдым. Бәрінен бұрын әкемді қызғанамын. Сөйтіп жүргенде кеш түсті. Ауыл-үйдің Нұрым бастаған бірер адамы келді. Қазанға ас салынды. Әкем байғұс бұрынғыдай емес сияқты. «Осы баяғыда...»— деп әңгімені баяғыдан бастап, көтеріле сөйлеп отыр. Әкем жайдарыланған соң, менің де ауруым тарқай бастаған секілді. Қисайып жатып, қазан-ошақ жаққа қараймын. Ол бір ығыр еткен дүние еді мені. Енді әйел қолына тигені ептеп мақтанып та сияқты ма қалай.

Ауылды жерде тақ сарғаймай тамақ пісе ме, солай жатып ұйықтап та қалыппын. Ояна келсем, жым-жырт, қап-қараңғы. Қасымда әкем жоқ, жалғызбын.

— Әке! Қайдасың, әке?— дедім шошынып.

— Жата ғой, жаным, мен осындамын.— Әкем қозғалатын емес. Бір жарым жыл бойы қойнында жатып, бауыр басып, нісін алып қалғандық болса керек қармалап жүріп қасына бардым. Ойымда тұк те жоқ. «Неге жалғыз қалдырған?»— деймін қайта. Барсам, ар жағында теңкиіп біреу жатыр. Кенет жырық танау ойыма сап ете түсті: «Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?»— Көрдім. Міне, енді көрдім.

— Мынау кім, әке?— деп сұрадым білсем де.

— Ол сенің Бибігүл апаң. Саған апа бола келді осында.

— Не, саған, апам емес. Біреудің апасы апа болмайды маған. Кетсінші әрі.— Намыстанып жатырмын. Ертең жырық тапау Келдібай: «Әкең ана алып келген қатынның жанына жатты. Сен ұйықтап қалдың. Ұйқы-шы-л»,— деп мазақтарында дау жоқ. Мен екеуінің арасына түстім де, әкемді қатты құшақтап жатып алдым.

...Ояна келсем, сәске түс. Төсекте әкем жоқ, терезеден қаруы қайтқан күз күні сығалайды. Сонан ба, үй іші көңілді, сергек сезілетіндей. Оң жақта батсайы шымылдық желбірейді. Сондай сәнді. Пештің қара қожалық күйесі де жоқ, шаңқандай ақ тартып, жалтырайды. От та маздап қыза жанып жатыр. Еден де кірден тазарып қалған. Қысқасы, бір құдіретті қолдың күшімен үй де, күн де өзгеріп, айрықша нұрланып кетіпті. Кенет қазан-ошақ жағынан біреудің жүргені естіледі. Сары самауыр күжілдейді. Маған: «Сені күтіп күжілдеймін, түрегел»,— дейтін сияқты. Көзімді салсам, көк көйлекті біреу жүр. Қәдуілгі менің апам. Жүріс-тұрысы, айна-қатесіз аумайды. «Апа!»— деп дауыстап жібере жаздап тоқтадым. Жоқ, ол апам емес, кешегі әйел, түндегі Бибігүл дейтін әйел.

Мен түрегелдім. Қарсы алдымда жылы жүзбен күле қарап Бибігүл тұр. «Тым қызғаншақ екенсің. Әкеңді қызғанып сомадай болып... ұят-ай!— деп күле ме, кім білсін. Мен төмен қарадым.

— Ана үстіңдегілерді шеш те, мынаны ки!— деп ол қасыма бір түйіншекті тастады.— Тез киін де, түрегел, шәйің суып қалады.

Түйіншекті жазсам, жаңа тігілген көйлек пен дамбал екен. Жаңа нәрсені көрмегеніме қанша болды десеңші, қуанғанымнан жүрегім дүрсілдеді. Тез киіп алдым да, шайға отырдым. Пеште дүрілдеп от жанып жатыр. Бибігүл менің ескі көйлек-дамбалымды домалақтап алды да, отқа ұрды.

— Бар кырсық осымен кетсін!

Мен отқа қарап отырмын. Ол шәй құйып беріп отыр. Екеумізде де үн жоқ. Пеш ішінде торсылдап, борсылдап менің құрмы болып кеткен көйлек-дамбалым жанып жатыр. Қызық-ай, ескі киім дегенің отқа салса, тезек сияқты бықсымай, камыс сияқты лапылдамай, бытырлап-шытырлап жанады екен ғой. Оны кім білген!

Ол бірінші болып үн қатты:

— Ана желқомнан басқа көйлегің жоқ па еді? Неге жырым-жырым болған соншама?

— Жоқ. Апам барда көп болатын. Бәрі де жырғылып қалды.

— Апаң қайда?

«Білмейтін шығарсың!»— деп қойдым ішімнен.

— Өліп қалған,— деп келте жауап бердім.

Бибігүл күрсініп қойды.

— Сенде апа жоқ, менде бала жоқ...

— Балаң қайда?— дедім оқыстан ойланбастан.

Ол да жауапты келте қайырды.

— Өліп қалған...

Кенет менің көз алдыма өрт елестеді. Неге екенін кім білсін, оның баласы да менің апама ұқсап, анасын іздеп жүріп от ішінде қалған сияқтанды.

Әлде өлген баласын есіне алды ма, болмаса басқа қайғысы бар ма, қайдан білейін, төмен салған басымды көтерсем, Бибігүлдің көз шарасы жасқа толып, мөлдіреп тұр екен. Бұл бишараның халі менен де жаман екен деймін бе, әйтеуір, көңілімде оған деген бір аяушылық пайда болды.

— Апаңның жоғын естігенмін,— деді ол.— Ести тұра әдейі келдім, бала етіп алайын деп келдім.

Мен үндемедім. «Бала болмаймын!»— деп айта алмадым. Бірақ бала мінез дегенді қойсаңызшы, осы күні ойласам күлкім келеді. Отырып, отырып:

— Бірақ әкемнің қасына жатпайсың. Өйтіп апа болмайды. Сен түгіл өйтіп апам да жатып көрген емес,— деппін.

Бибігүл күлді:

— Ол рас, өйтіп апа болмайды.

— Бірақ қазір күлкі болса да, ол кезде шын көңілім сол ғой. Қолденең біреу келіп бар сенген әкеңнің жанына теңкиіп жатып алса, енді қайтесің? Ол соны ұқты ғой деймін. Менің дегенімді істейтін болды. Мен оған «бала болам, айтқан сөзіңді тыңдаймын»,— деп уәде бердім. Содан кейін о да, мен де анттан тайып көрген емеспіз.— Мезгіл тағы да езу тартты.— Маған білдірмей бұзса өзі біледі, ал көзімше әкеме бір таянған кезін байқаған емеспін. Сол себепті, өгей шешенің айтқанын мен де қайталатып көрмедім.

Сөйтіп, мен өгей шешеммен осылай таныстым. Жай шарттасқанмен адам көңіліне күдік деген кіре береді екен ғой. Көпке дейін бауыр басып кете алмай жүрдім. Сәл нәрседен кісі киікше секем алып, состиып қаламын. Өстіп күндер өтіп жатты.

Бір күні бір топ бала асық ойнадық. Ішінде жырық

танау Келдібай да бар. Мен оның асығын ұтып алдым. Ол менің жағамнан алды:

— Асығымды қайтар. Мен өтірік ойнасам, сен шындайсың.

— Жібер деймін, көйлегімді жыртасың.

— Ол сенің көйлегің емес. Әкеңнің қатыны берген саған. Бер асығымды,— деп Келдібай жағамнан тартып қалып қақ айырды да, тұра қашты. Мен әудем жерге жібермедім, қуып жеттім де, желкеден бірді қондырып қалпақтай ұшырдым.

— Ал, жырық танау, саған керегі осы ғой,— деп үстіне мініп алып, төмпештей бастадым.

— Ал саған керегі ше?— құлағым тызылдап әкетіп барады. Жалт қарасам, жырық танаудың ағасы:

— Ә, қалқан құлақ, әлім жетті деген қалай екен?!

— Өзі неге тиіседі кісіге?

Келдібайдың ағасы мені тұрғызып алды да кеудемнен түйіп кеп жіберді. Он төрт, он беске келіп қалған сойталдай немеге мен төтеп бере алайын ба, шалқамнан түстім. Сол кезде Бибігүлдің даусы шықты:

— Бұл жетімек сорлыны өлтірейін деп пе едіңдер-әй, екеулеп?..— деп жүгіріп келді де. Келдібайдың ағасын шапалақпен сарт еткізді.— Ендігәрі бұлай істесең сирағыңды қырқамын, білдің бе. Соқтыққандарыңның соңы осы болсын.

Менің төбем көккс жетті. Ол маған қара агаштай пана екен ғой.

Сөйткенше болмады. Бибігүл мені сүйрей жетелеп үйге кірді.

— Өзіңде де бар. Неге соқтығасың сол содырларға!— деп ал кеп ұрыс. Мен «мұнысы несі?» деп жаутаңдап тұрмын. Бірақ байқаймын, зілі жоқ секілді. Жек көріп, жекіп ұрыспайды, таяқ жедің деп аяп, жаны ашып ұрсады. Қәдуілгі өз апамның ұрысқаны сияқты. Мен оны құшақтай алдым да, өксіп жылап жібердім. Бибігүл кеудемнен итермеді. Қайта өз анама ұқсап бауырына тартты. Байқасам, оның да көзінде жас тұр. Мен сонда ол екеуміздің мұндас жандар екенімізді ұқсам керек, әйтеуір бар балалық сезіміммен біржола құлай берілдім.

Кейін білдім, Бибігүл де сіңірі шыққан кедейдің қызы екен. Он бес жасында зорлықпен бір бай шалға әйел үстіне тоқал болып барыпты. Содан жүре-бара бір бала көтерген екен, үш жасқа жетпей ауырып өлген. Ал бай 28-ші жылы конфескеге ілінген соң, бұл байғұс басына бостандық алып, босап шығыпты. Бірақ мұны кейін біл-

дім дедім ғой. Мұндас дегенде мен оны аяп жүр дейсің бе. Бала махаббаты деген үлкендердің өзіне қалай қарайтынына қарай тумай ма. Бұл әйелден сондай бір жылы сезімді, жұмсақ алақанды байқасам керек.

Сөйтіп мен өгей шешеммен осылай табыстым.

Бибігүл маған шын мағынасында ана бола білді. Мен оған бала болуға тырыстым. «Өгей шеше...»— десе көптің ұғымында бір ғана жәбір-жапа, ұрыс-керіс тұрады. Мен мұны бір жақты үстірт ұғым демекпін. Қазір өз бойымда көзге түсер жағымды бір қасиет бар болса, сол өгей шешемнен келген қасиет деп білемін. «Көре алсам жарар еді!»— деп тағат таппай асығып келе жатқаным да содан болса керек.

Мен шыдай алмадым:

— Сол жақсы көрген анаңыздан қайтып ажырасып қалдыңыз? Әйеліңізге «анам бар еді» деп айтпағаныңыздың мәні қалай?— деп сұрадым.

Мезгіл ойлана отырып қалды. Қолайсыз сұрақ қойып ренжітіп алдым ба деп менде де маза жоқ. «Өзі айтса айтты, айтпаса не шаруам бар еді қазбалап?!»— деп өкінемін. Ебін таппаған тұз жалайдының кері болып, сасқанымнан терезеге қараймын. Манағыдай емес, жер бедері де өзгерген. Жазық далалар ауысып бел-белестер, адыр-төбелер көбейе бастады. «Тегі Мезгілдің даласынан өтіп кетсек керек»,— деп ойлаймын.

— Бұл даладағы жынды боранның не екенін түсінесің бе, Тұлан?— деп сұрады Мезгіл оқыстан.

«Әрине, боранның аты боран емес пе?!»— дегім келіп бір тұрдым да, манағы өрт жайындағы жауабым есіме түсіп, тоқтап қалдым.

— Жоқ, былай естігенім болмаса...

— Бәсе, білмейсіз. Өй, сойқан ғой ол бір. Қара өрт дегенің тұк емес мұның жанында. Одан әйтеуір жол тауып құтылуға болады ғой. Ал мына жынды боранның қармағына бір ілексең, тірі шығуың жоқ. Жоқ, жұт сегіз ағайынды емес, тоғыз ағайынды болған мына Мезгілдің даласында. Айлап соққан ақ түтек толастамайды-ау! Жер мен көк астасып, ақ кебінге оранып алады да, құтырына ұйтқыды кеп. Осындайда сыртқа шықсаң болды, көз алдында қарайып, қалқайып көрінген көрші үйлерден табан астында көз жазасың да, ақ сұркай қоймалжың бір зәһәрлі дүниенің ішіне еніп жүре бересің... Үйде отырып та рахат таба алмайсың. Шөккен пілге ұқсап терезе алдында тау-тау қар тұрады. Әр қилы өрнек салып әйнекке қалың қырау қатады. Күн тал түс болса да, өз үйің

өткен түннің бір бөлшегін жасыра тығып, ұстап қалғандай, тым қарацғы тартады. Сырттан кіргенде көзің үйренгенше әр нәрсені бір қарманып, мүгедек боласың да қаласың. Пеш мұржасы әлденені азалап ертеңді-кеш ұлиды кеп. Жүрегіңді тырналайды. Айпалаң гулеген жел болады. Пеш маңынан басқа баспана тәппайсың тіпті.

«Анацыздан қайтып ажырастыңыз?»— деп сұрадың гой жана. Айтайын. Мен ол кісіден сол жылы осындай бір жынды боранда адасып қалдым. Туған шешемді Мезгілдің өрті алды, өгей шешемді Мезгілдің бораны әкетті...

Осы кезде поезд бір станцияға келіп тоқтады. Ресторанға лап қойған аумақты топ буфетті қоршалап алды да, сыра сұрап, арақ сұрап дабырласа бастады.

— Далаға шығып аз-кем бой жазсақ қайтеді?— деді Мезгіл.

Мен қарсылық жасамадым. «Е, мына өзімен бірге келе жатқан қария — сол Бибігүл шешесі болды ғой»— деп мен де қозғалдым. «Бірақ, әлгінде Бишәм демеп пе еді?— деген тағы да бір ой келеді.— Бұл әлде үшінші анасы болды ма екен?»

* * *

Поезд тағы да ілгері жылжыды. Біз тағы да баяғы орнымызға келіп отырдық.

— Ол заманда зорлық-зомбылық дегенде шек болған ба, менің әкем, жәбір көрсе, өз ағайындарынан көріпті,— деді Мезгіл.— Бойдақ кезінде әлді ағайындарының малын бағып, отын-суын тасығаны өз алдына, кейін отау болып оңаша шыққасын да, «бәрекелде, бетіңнен жарылқасын!» дегенді ести алмаған. Шабындық бөлінсе, жердің таз-шақатты жерлерін беріпті. Ал егін салса, «алған соқа-сайманыңның майы, мінген көлігіңнің майы»— деп, түскен шығымның молын өздеріне алыпты. Ананың кезегі, мынаның кезегі дейтіндердің бәрі де қит етсе Қойшыбайдікі бола қалады. Үй ішінің «әрі отыр, бері отыры» сияқты жақындарынан көрген жапасы итермеледі ме, әлде қараңғы болса да заман ауқымын бағдарлай білді ме, әйтеуір, Қойшыекеңнің жалғыз аты мен жалғыз сиырын ортаға салып, колхозға бірінші болып кіргенін білемін.

— Ағайын арасында артық-кем деген болмайды. Бәріміз де жұмылып жұмыс істейміз. Бірлестік, теңестік деген осы,— деді ол мүше болып келген күні қуанып. Әке қуанса бірдемені біліп қуанады да. Біз қайтып қағас қаламыз.

«Өзімдікі» деген қаншық ит ол заман түгіл, осы күннің өзінде де әркімнің ішінде күшіктеп жатпай ма, қорамыздан мал кеткенге жанымыз ептеп ауырды. Сонда да өгей шешеміз екеуіміз болып біз де қуаттап, мақұл десіп жатырмыз.

Әкем әуелі орталықтың малын бақты. Анам орталықтың сырын сауды. Содан кейін екеуі де сарайға ауысты. Ол кезде машина дегенің түске енген бе, әкем үш сырғауылды мосы етіп асып алады да, ертеден кара кешке дейін қол елеуішпен бидай елейді. Қойшыекең бойы шырға болса да аса қарулы, жиын-тойларда күреске түсіп, белдескенді жығып жүретін, балуан атанған кісі еді, бір қажымайды. Шаңырақтай үлкен елеуіш толған бидайды таңдап тұрып алып шайқай береді, шайқай береді. Қас қарая қолына кіріз кітабын ұстап есепші келеді де: «Бүгін Қойшыекең пәлен еңбек күн тапты, пәлен тонна тұқым қорын тазалады. Сөйтіп колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берді. Жарады!»— дейді мақтап. Есепші әкемді осылай мақтаса, мен шешем үшін қалай мақтануым керек екенін таба алмаймын. Өйткені әкем пәлен тонна тұқым қорын елеп, колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берсе, сол пәлен тонналарды бір сарайдан шелектеп тасып елеуішке салатын да, одан шыққан соң екінші сарайға тасып апарып құятын да менің өгей шешем. Әйтеуір бірді бірге қосса, екеу болатынын білемін де. Бибігүл апам екі әкенің жұмысын атқарып жүр деп бағалаймын.

Күн сайын тонналап ақталған соң шыдасын ба, көп кешікпей тазармаған бидай қалмады Ал колхоз құрылысының жаулары қайтсе де құрып кете қоймады.

...Толассыз жынды боран соғады. Сондай түндерді баспаналап төрт аяқты, екі аяқты аш бөрілер жортады Мезгілдің даласында. Олар колхоздың малынториды. Олар колхоздың сарайларынториды. Қыбын тапса қарап қалмайды, атады, шабады, соққыға жығады, сөйтеді де айдап әкетеді, арбалап әкетеді.

Осындай шабыншылықтан ығыр болған колхоз белсенділері күзетшілерді сенімді деген адамдардан қояды. Сол сенімді дегеннің бірі менің әкем болыпты.

Ол бір күні кеңсеге шақырылды. Ауданнан келген тұрақты өкіл — Жүсіптің өзі шақырған. «Өзі» дейтін себебім бар: Диктатор болу үшін қол астындағы халықтың аз-көбі, қарайтын жердің көлемді-көлемсізі есеп емес пе дейміз. Бір диктатор бар, миллиондаған халықты билеп, мыңдаған шақырым жерге әмірін жүргізіп отырса да

місе тұтпайды. Басқа елдерге, басқа жерлерге көз алартумен болады. Ал екінші диктатор бар қол астында елуалпыс құралпы үй болса басқаны іздемейді. Ондайлар біреуге өмірін орындаттырса, біреуге мылтық кезенсе, соған разы.

Жүсіп біздің ауылдағы сондай «айдағаны төрт ешкі, ысқырығы жер жаратын» кішкене «диктатор» еді. Ең алдымен оның ауылға қалай келгені менің күні бүгінге дейін есімде. Үш ат жегіп, екі нығына айқарып екі винтовка асынып келді. Келді де шапқылап жүріп көшелерді аралады, көшелерді аралап жүріп тарсылдатып мылтық атты. Сырттағылар қашып үйге тығылды, үйдегілер «не сұмдық болып қалды» деп босып далаға шықты.

Осыдан кейін үй жаппай тінту басталды. Не жоқ іздейтінін кім білсін, Қаһар Жүсіп күнде ертемен көшенің бір басынан түседі де, астан-кестеңін шығарады. Көрпежастық ,төсек орын жұлынған тауықтай бұрқырап терезеден сыртқа лақтырылады. Пеш қиратылады. Есіктердің топсасы жұлынады. Үлкен болсын, кіші болсын, бәрі де далаға шығарылады. Ақ қарда сөйлеуге аузы келмей кемсеңдеп кемпір-шал мен жас нәрестелерге қарайтын бір пенде табылмайды. Осы күні келмеске кеткен сол бір көріністерді ойлаймын да, қайран қаламын, Тулан. Жәбірлеуші де, жәбірленуші де адамға тән сезімдерден ада секілді. Жәбірлеушінің бойынан: «Ертең осы үйдің халі не болады? Шиеттей балалары бар екен, аштан өліп қалмас па?»— деген аяушылық сезілмейді. Қолына түскеннің бәрін де сыпырып алып, кеңсеге қарай аттандыра береді. Осымен тынса жақсы ғой. Тынбайды ғой мұнымен. Қора мен шошала кертесінен азын-аулақ ұн шыққан, қарынға салған майы мен ет шыққан үй тайлы-таяғымен жауапқа шақырылады. Қайдан алса одан алсын, шындығы керек болмайды. «Ұрлап алдым, жасырып сойып алдым»— дегенді мойындағанша, тартатын азап пен жазада толас жоқ. Суық шошалаға қамаған талай ана мен талай балалардың жан тапсырғанын көзіммен көрдім, Тулан. Ойласаң денең мұздайды тіпті. Хайуан екеш хайуан да нәсіл қалдыруға тырысады екен ғой. Нәсіл қалдымаса, тұқым-ұрпағымен құрып кететінін о да біледі. Қазір жер шарында екі жарым миллиард халық бар дейміз. Егер сол екі жарым миллиардтың өнім-өсімін елу-ақ жылға тоқтатар болса, жер бетінде бір пенде қалмайды екен. Адамзат ұрпағы құрып кетпек! Көз жүгіртші, Тулан, осыған. Өзі қонақтап отырған бұтақты аралаған Қаһар Жүсіпті не

деуге болады?! Қарғыстың қандайы бар оған лайық? Хайуан дермісің, мал дермісің?!

Ал жәбірленуші ше? Бұл да бір осы күнге дейін шеше алмай қойған жұмбақ сырым: бір үйлі жан болып ошарылып, талғажау етіп отырған көжелігін тартып алып кетіп бара жатқанға даусын шығарып тіл қатар бірі жоқ қой. Ертең аштан өлерін біледі. Біле тұра үндемейді. Жалынбайды. Жағынбайды. Томсарған күйде қала береді. Олар қайыр-садақа сұрауды да білмейді. Бала болсам да, бүгінгідей көз алдымда. Аштықтан көзінің алды күлтеленіп, аяқ-қолы ісініп, бұралып жатқандардың талайын көрдім сол қыста. Бірдеме берсең алады, жейді. Бірақ өз бетімен қолын созбайды. Ештеңені дәметпейді де. Өңменіңнен өтер өткір көзін бірдемеге мағынасыз қадап жата береді. Бұл не нәрсе, Тулан? Ерлік пе? Әлде ездік пе? Береген қолым алаған демӗуші ме еді халық? Бар күнінде қонақжай, дарқан пенделердің өлім аузында басқадан түк дәметпеуін, дәметпей жатып жан тапсыруын қалай түсінуге болады? Жұмбақ бұл маған. Күні бүгінге дейін жұмбақ.

Бірді айтып бірге кете беремін, Тулан. Адам болған соң көкейде жүрген сыр ғой бұл. Енді Қаһар Жүсіптің өзіне оралайық. Ие, менің әкемді сол Жүсекеңнің өзі шақырған.

— Сен кімсің?

— Мен, Қо-Қойшыбаймын...

— Қой бағып жүріп, байып кетсін деп қойған ғой. Ниетінің жаманын қарашы. Байлармен байланысың жоқ па?

— Жо-жоқ...

— Жоқ болса, бар. Колхоз сарайын күзетесің. Байқа, қақпа алдынан құс жорғалап өтсе, жақсылық көремін деп ойлама!— деп Жүсекең алты атарын суырып алып әкеме кезенген.

Қойшыекеңде «жоқ болмайды»— деген болған ба, «колхоз сарайын күзетсем күзетейін»,— дейді ғой әрине.

Сөйтіп менің әкем күзетке шықты. «Күзетсем, күзетейін» дегенімен, Қойшыекеңнің тапсырылған жұмысқа сүлесоқ бола алмайтыны тағы бар ғой. Күн демейді, түн демейді, сарай маңынан аяғын аттап баспайды. «Жүсекеңнің өзі айтты ғой, құс жорғалап өтсе расында да ұят болар»,— деп жүреді де қояды. Өйтуіне тағы бір себеп, күзде құйған тұқым қорының қыс ортасында жарым-жартысы жоқ болып шығыпты. Сарай төңірегіндегілердің күзетшіге дейін түгел ауыстырылуының мәні де осында. Со-

дан кейін, қайдан келіп жатқанын кім білсін, колхоз сарайына шана-шана бидай келіп түсіріле бастады. Ашыққан жұрт осы шаналарды, шанада теңкиіп жатқан алаша қаптарды торуылдайды. Сол кезде сап етіп Қаһар Жүсіптің өзі жетіп келеді де, бала демейді, шаға демейді, қамшының астына алады. «Мына иттерді неге қумайсың?!»— деп әкеме ақырады. Ал Қойшыекең болса үндемейді. Тұтас алашадан тігілген қанар қаптардың аузын шешіп, тұқымдық бидайды шелектеп таси береді.

Бір күні осындай бір іс үстінде тағы да Қаһар Жүсіп келді.

— Мына шелекпен не өнеді. Қаптап неге тасымайсыңдар?— деп кілтші Нұрымға төнді.

— Бұл қап емес алаша ғой, кім көтере алады дейсің, Жүсеке...— дейді Нұрым ақырын ғана.

Қаһар Жүсіп менің әкеме бажырая қарады:

— Әй, Қойшыбай, сені жұрт мықты дейді ғой. Мына алашаны көтеріп сарайға жеткізші, кәне ақысына бір бұт бидай аласың.

Әкем «рас па?» дегендей кішкене көзін күлімдете қарады. Бұл кезде біздің үйде де қаптың тақырланып қалған еді, итермелеген сол жай ма, тайынар емес.

— Неге қарайсың? Рас айтам. Бір бұт таза бидай аласың.

— Көтерсем көтерейін. Тек демесіп, иығыма салып жіберетін болсын.

Менің жүрегім су ете қалды. Жадағай шанаңың өн бойын алып теңкиіп жатқан бір алаша бидайды қалай көтермек? Астында қалып мерт болмас па? Бірақ оны ойлаған бір пенде жоқ. Қаһар Жүсіптің қабағын бағып тұрған жүкшілер алашаны арқасына құлата бастады. Дегем қалтырайды. Бақырайын десем дыбысым шықпайды. Жасқа булығып үнсіз тұрмын.

Дегенмен ақыры қуанышпен тынды. Ең әуелі алаша әкемді шын басып қалған секілденіп еді. Қол-аяғы, басын түгел жауып кеткен. Енді қарасам сарайға қарай сүйретіле қозғалып барады. Алашадан әкемнің қыбырлаған өкшесі ғана көрінеді.

Әлі есімде таразыға салған Нұрым:

— Он сегіз бұт, бес қадақ!— деп нәштей сөйледі. Даусында дән ырзалық бар.

Біз сөйтіп өгей шешем екеуміз бір бұт бидайды көтеріп қуана-қуана үйге оралдық. Бірақ әкем күзетке шыққаннан бері ол жазғанда да маза жоқ. Қаһар Жүсіп атып тастай ма деп шын қорқа ма, әлде колхоз сарайына

төнген қауіп күшті ме, білмеймін, кеш түссе-ақ төрі шалғар, үлкен тұлып кнеді де, тымақтың бауын бастыра байлайды. Содан соң тот басқан ескі бытыраны арқасына асып алып, әкемнің соңынан кетеді. Мен болсам, азынаған есіз де қараңғы үйде жалғыз қаламын. Сықсиманы жағып қояйын десем, жалп етіп сөніп қала береді. Желдің қайдан соғатынын да білмейсің. Жел қопсытқан төбе қоңылтыры боранмен ұйтқып тарсылдай ма, дүрсілдей ме, бір тынбайды әйтеуір. Көзім ілініп бара жатып, шошып оянамын. Қолхоз жаулары төбені келіп қопарып жатқан секілденеді. Толассыз терезе тысырлайды. Көзім ілініп бара жатып тағы да шошып оянамын. Солбақ етіп бір көкжал түсіп келе жатқан сияқтанады. Тарс етіп мылтық атылғандай болады. Гүрс етіп, бірдеме құлап түскен секілденеді. Бір ауық қасқыр ұлиды, бір ауық іңгәлап бала жылайды. Әйтеуір боранды дүние қатерлі де, жұмбақ ызың-шуға толы. Мен айқай саламын. Әкемді, Бибігүлді шақырамын. Бірақ олар енді қайтып оралмайтын сияқтанады.

Осыны ойласам осы күннің өзінде де арқам мұздап жүре береді. Қалай жынданып кетпедім екен десеңізші.

Сондай бір үрейлі түндердің бірін артқа салып, таң ата көзім ілінген екен, жылаған дауыстан шошып ояндым. Қарасам, екі бүйірін таянып алып, өгей шешем дауыс етіп отыр. Алдында әкем жатыр. Басын таңған шүберектен ұйып қатқан қан көрінеді. Кіріп, шығып жүрт сапырылысады. Бәрінің де айтатыны:

— Соққыға жығып кетіпті.

— Албардың құлпын сындырып, тұқым қорын талап кетіпті.

— Бибігүл сорлының аяқ-қолын байлап, аузына шүберек тығып кетіпті!

Сөз осы. Мен сорлыда не қайрат бар, әкемді құшақтап бақыра бердім.

Бір кезде шалқасынан есік ашылды. Ең әуелі жарық етіп найза, содан кейін ақ пиманың басы көрінді. Сыртқан бір қора ызғарды алып, жырық етек тон киген, ала көз дәу қара кіріп келе жатты. Жұрт тым-тырыс. Бибігүл тас түйіп, дыбыссыз қалды. Мен салмастан танидым. Бұл — Жүсіптің өзі.

— Құлыпты бұзып алған бидай қайда? Қайда тықтыңдар? Тап! Кәне?!— деп шешеме төнді. Менде үн жоқ. Жүрегім сулдайды. Байқаусызда көзім түсіп кетіп еді, бір ала көзімен оны, бір ала көзімен мені атып бара

жатыр. Қорыққанымнан бақыра беріппін. Бақсам ол сондай ақи көз екен.

— Алмаған бидайды қайда тығады. Ұрылар әкетті,— деді Бибігүл. Тайынатын сияқты емес.

— Тіптіндер!— деді Жүсіп қасындағыларға.

Осы бір жалғыз сөздің қаншалықты құдірет-күшінің барын мен Жүсіптер кеткен соң білдім. Еден қопарылды, пеш тас-талқан болды. Қора кертелеріне сумаңдап сүймен жүгірді. Шешем үш күн суық албарға қамалып шықты.

Осыдан кейін біздің үйдің шаруасы оңалмады. Әкем жатып қалды. Бибігүл істі болды. Талғажау етіп отырған баяғы бір бұт бидай белсенділердің қолында кетті.

Аш иттей әр үйді бір торып, әр қораны бір тіміскілеп шетке шыққанға ауыз салып жүрген аштық біздің үйге де аранын ашып келе жатты.

— Енді қайттік?— деді дағдарған әкем төсектен басын көтеріп, үйге кіріп шығуға жараған соң.

— Не, енді қайттік?

* * *

...Айнала шайқалған теңіз бейнелес. Үйтқып жынды боран соғады. Алда түтеген ақ қоймалжыңнан әреңәрең көрініп екеу келеді. Ол — менің әкем, ол — менің өгей шешем. Артта кішкене қол шанада мен отырмын. Күшімнің жеткенінше үшеу болып қатарласа жүрейін десем, оған жағдай жоқ. Жамбасынан басқан көн етіктің ұлтаны бір бөлек, өзі бір бөлек болып алдақашан қалған. Мен тобан аяқпын. Сол себепті Бибігүл байғұс қалың кигізге орап, шанаға отырғызып қойды.

Олар бір басады, екі басады, ілгері жылжиды. Қол шананың соңында тартылған сымдай болып, ап-айқын жіп-жіңішке қос сызық қалады. Жоқ, қалмайды, өкшелей қуған, жанапайлап қуған қар теңізі толқынымен лық еткізіп көміп келеді. Ақ ирек жолдың кедірі мен бұдыры да көп. «Шанада отырмын» деген атым ғана. Қолденең тұрған атжал, ақбайталдарға қиялап шыққанда жел екпінімен әлсін-әлі аунап кете беремін. Ондайда Бибігүлдің жылы алақаны тағы да кеп демеп, шанаға отырғызып қемтап, шымқап жатқаны.

Алдымыз сұп-суық белгісіздік. Бірақ мен оған онша көп қиналмаймын. Өйткені алда баяғының алыптарынша сонадан соқпақ салып келе жатқан әкем бар. Бибігүл бар. Сол екеуі бар тұрғанда қай тарапқа бет қойып жүрсек те, бір жұрттан барып шығарымыз хақ. Жалғыз-ақ

ана жоғалып жатқан ізіміздің шошынамын. Туған жерден Мезгілдің бораны ығыстырып барады. Біржола ығыстырып бара жатқандай. Қайта айналып келу жоқ, қайта айналып көрісу жоқ секілді. Оның үстіне құлақ тұндыра соққан үскірік жел қойны-қонышымды аралайды. Бейнебір жылан ысылдап аралап жүргендей. Тісім тісіме тимейді. Қарынға түскен де қауқарлы ештеңе жоқ. Ол да бір жағынан сәт сайын ойға оралып, мазалайды.

Біз шыққалы міне екі күн. Күнәсіз болсақ та күнәлі есепті ұрланып түнде шықтық. Қайырсыз үйдің оты жағулы, төсек-орны жиюлы, тіпті өгей шешемнен келген батсайы шымылдығы да құрулы, бәрі де өзіміз бардағы күйінде қалады. Бұл — екі-үш күн болса да Қаһар Жүсіп секем алмасын деп із тастау ғана.

Жүреді, тұрады олар. Түнделетіп, бір жай-мекендерге келеді. Қонған үйдің отынын ұсақтайды, есігінің алдын алып қалған тау теңіз қарды аршиды. Содан кейін сусуанын ішіп, жолға деп бір уыс көжелігін сұрап алып тағы да ілгері кетеміз. Соққыдан әлі есін жиып болмаған әкем байғұс жиі тоқтайды. Қол шананың жібі аш болсын, тоқ болсын бір мойымайтын, бір қабақ шытпайтын өгей шешеме, дүлдүл шешеме қайта-қайта ауысып барады да ұзағырақ тоқырап қалады. Қол шана артына бір қарыс қос сызық салып жылжи береді...

Содан бері отыз бір жыл өтті. Мен міне тағы да дәл сол жолмен келемін. Ақ сүтін бермеді дегенің болмаса, шын ана бола білген, аяулы адамға асығып келемін. Бірақ қол шана емес, астымда желден жүйрік машина. Сонда да асыққан көңілге ілесе алмай егін-егіннің арасындағы шоқалақ жолмен өндірмей келеді.

Жол!

Жол тағдыры да адам тағдыры сияқты қызық болады екен ғой, Тулан. Бір кезде мүлгіп жатқан қазақ сахарасына сор әкеліп, ырысын әкете берген, бүкіл Европаға әйгілі аты шулы қасқа жол еді бұл. Нілдінің мысы мен Қарағандының көмірі осы жолмен барып, бүкіл дүниелік базарлардың саудасына түскен. Француздың жібегі де, ағылшынның жүн маталары да осы жолмен айлап, жылдап жүріп жеткен-ді. Қазақ даласына бұл жолмен жәбір-жапа, қулық-сұмдық келді, ақша келді, тез келді бірақ. Самарқау елдің санасы да осы жолмен оянды. Кеш оянды, бірақ. Бұл жолмен жаяу-жалпылап жүріп Пушкин келді. Некрасов келді далаға. Бұл жолға қазақ халқы қасқыр көрген жылқыша осқырына, шошына қа-

рап жақындай берді, жақындай берді... Пайдасын да көрді, басын да құлдыққа байлап берді.

Сөйтіп, бір кезде дүние жүзінің жебірлерін бал арасына «мен мұндалайтын» қызыл гүлше өзіне тартқан жол — міне енді егін арасының шоқырақ соқпағына айналып кетіпті.

Ие, Тулан, жол тағдыры да қызық. Бір кездегі даңғыл жолдар шөп шығып, бүркеу тартады да, жоғалады. Сонымдан таспадай болып жаңа жолдар түседі. Ол жол жаңа да жақсы мекен-жайларға апарады. Алдау-сұмдығы жоқ, пәле-жаладан қағас, өсек-ғайбаттан ада қарым-қатынастарға — адам қарым-қатынастарына апарады...

...Қайда апарарын білдім бе мен онда. Әке-шешем сүйреткен қол шана мені қалың бір қарағайдың ішіне алып кірді.

Ең жақсысы, бораннан құтылдық. Бықсыған тезектен, құр лапылдағанымен қызуы жоқ қамыстан құтылдық. Қарағай басы шайқақтап тұлайды. Мезгілдің боранын сол ғана еске салады. Ал қойыны болса құлаққа ұрған танадай тып-тыныш. Үп еткен жел тұрса жоса жөнелер қалың қардың қозғалар түрі білінбейді. Төсегін мықтап салып алған. Үлкендер болса, жуан-жуан ағаштарды кесіп әкеледі де, отқа тастайды. Жан-жаққа жалқын қызуын жайып маздап, қоздап жанады ол.

Біз енді жалғыз да емеспіз. Жаңа бір үй ішімен табыстық. Үй иесі сопақ бет, сары сақалды Нұрыш дейтін еңгезердей сары кісі. Ұзын санты ақ балтасын жарқылдатып, құлаштай соғып, құлатылған қарағайларды бұтарлайды да жатады үнемі; сөзбен де ісі жоқ, әкем сияқты, үндемейтін бір пенде. Нұрекең үндемесе де жақсы адам еді. Шай ішіп жатқан үстіне кіре қалсаң, айыр саусақты, арбиған қолымен бөлке наннан уыстай үзіп алады да, әйелге тән жіңішке даусымен:

— Ал, қағып ал!— деп есікке лақтыратын. Әрине келген шаруаны бітірген соң қарап тұрам ба, жақсы көретінімді жайылған езуіммен танытып, жайыма жөнелемін ғой. Жоқ, жөнелмеймін, алғанға көңілім көншімесе, арқамды бір қиқаң еткізіп тұра беремін. Арқаны қиқаңдататын себебім де бар. Бәяғы Бибігүл апамнан келген көйлектің жалғыз жағасы мен омыраушасы ғана қалған. Жат көзге көйлегі бар екен десін деймін бе, қамыт кигізген атша, сол жаға мен омыраушаны мойныма іліп, жалаңаш етіме шапан киіп жүретінмін. Нұрекең сонымды байқаған болса керек, бір барғанымда үстіндегі көйлегін шешіп алып, маздап жанған отқа жағасынан бұрмелей

ұстап, әрлі-берлі дөңгелетіп алды да, қолыма ұстатты.

— Бар, үйіңе бар да киіп ал.

Нұрыш осындай жақсы адам.

Осы жақсы Нүрекеңнің үйінде менің қыртысым сүймейтін де біреу бар. Ол — көзі тышқанның көзіндей жылтырап тұратын құшық бет қара кісі — Садыр. Ол мені кездескен жерде: «өй, боқмұрын» деп кемсітіп мұрнымнан шертіп кетеді. Нұрыш жоқта бара қалсам, «неге келдің, боқмұрын? Ана мұрныңның сорасын ағызбай, табанынды жалтырат!»— деп айдап шығады. Сол себепті мен оны жек көремін. Жек көргенімді қайтейін, шынымды айтсам қорқамын одан. Қорқа жүріп, атарға оғым тағы болмайды. Өйтетінім: Садыр Бибігүлмен кездессе-ақ болды, бірдемелерді айтып әзілдей бастайды. Қолайсыз жерлерге қолын жүгіртеді. Сонда мен қызғаныштан жарылып кете жаздаймын. Бірақ Бибігүл де оны ұнатпайтын сияқты. Алдырмайды:

— Кет әрі іннен шыққан қаптесерге ұқсамай!— деп бетін қайтарып тастайды. Сонда ғана жаным жай тапқандай, сазайын берген шешеме разы болып, Садырға ішімнен: «Өзіңе де осы керек!»— деп қоямын.

Сол Садыр мен әкем ағаш аралайды. Нұрыш жығылған қарағайларды бұталайды.

Бұл кәсіппен айналысқалы тұрмыстың беті түзелейін деді. Қалай десең де панға аузымыз тиді. Әкем кешке жұмыстан босаған соң асханаға барып, ақ бөлкені қолтықтап қайтады. Жалғыз ғана қолайсыздық бар: Нұрыштың үйі де, біз де қалың жабылған қоста тұрамыз. Тәйірі, ішіп-жемің болса, дені сауға аяз дегенің түк емес екен ғой. Өгей шешем жуан-жуан дөңбектерді алып келіп, дүрілдетіп отты жағады. Картопты шелектеп асады. Ақ панды, үгілген картопты тоя жейміз. Содан кейін қабат-қабат жамылып жатамыз да қаламыз. Танауымыздан ақ буды паровозша будақтатып ұйқыға да кетеміз. Бір ғана жаманы ертесіне тұрғанда қиын. Айнала қыскан сары аяз басынды көтерсең-ақ бас салып, жылы төсекке қорғалата береді. Бір тұрып алған соң мұртыңды балта кеспейді. Лаулап жанған отқа талтая қақтанып, екі бетің бал-бұл жанып отыра бересің. Ал реті келсе, Нүрекеңнің қосына қарай жалаң аяқ, жалаң бас жүгіріп ала жөнеле бересің. Ақ қарда аяғында лыпаңның жоғы да түк емес екен, тек қарның тоқ болсын де!

Бірақ менің бұл қызығым ұзаққа бармады.

Әкем әуелі «басым айналады»,— деп шағына беретін болды. Бара-бара жатып қалатынды да шығарды. Он-

дайда «қой кезегі» Бибігүлге келеді. Бірақ оған Садыр разы емес. «Қойшыбай тойынған соң шолжаңдайын деді. Өзі үйде қалып, жұмысқа әйелін жіберетінді шығарды»— деп қалады. Онымен де тынбады! Бір күні қосқа келіп қиғылықты салмасы бар ма!

— Паекті бірдей аласың да, жұмысқа қатынынды жібересің. Олай болмайды енді. Не орынды босат. Не жұмысқа шық. Екінің бірі.

Шешем болса:

— Асырай алмай жатқан қызыл сиректарың бар ма еді?! Қып-қызыл жігітсің, ұялсайшы осылай деуге. Менен артық қиратып, сен де ештеңені қырып тастаған жоқсың,— деп шаптыға сөйледі.

Ал әкем болса үндемей қалды. Ертеңіне:

— Айтты-айтпады Садырдан ұят болды. Бүгін жаман сияқты емеспін. Өзім барғаным жөн болар,— деп жұмысқа кетті. Бірақ сол кеткені кеткен болды. Қайтып қосқа кіре алмады. Еңкейіп ағаш аралап жатқан кезінде:

— Көзім карауытып барады, тұра тұршы, Садыр,— деп отырып жатыпты да, өліп жүре беріпті...

* * *

Осы кезде ресторан кухнясынан шыжылдап, бұрқырай шыққан екі бифштекс «былай тұрыңдар, жол беріңдер, мен келемін!»— дегендей әр ауыздың сілекейін шұбыртып біздің алдымызға келіп тоқтады. Мен бір рюмка коньякты құтты орнына аттандырып жібердім де, қуырылған етті ала беріп, ойланып қалдым. Көз алдыма бала Мезгілдің Сібір орманының ішіндегі халін, мүшкіл халін елестететін сияқтымын. Содан кейін не істеді екен бұл байғұс? Әлде ақ қардың, көк мұздың үстінде жалаң аяқ жүріп ел ақтады ма? Әлде...

Менің ойымды Мезгілдің дауысы бөлді:

— Әке кеткен соң бізде не күй қалды дейсің, Тулан. Бибігүл әуелі Садырға серік болып, ағаш аралап жүрді. Бірақ бұрынғыдай емес, жоқ нәрсеге кейіп қабақ шытатын мінез шығарды. Бықсып от жанбаса да, байқаусызда қазанның түбі күйе бастаса да, «құдайы құрғыр, қу құдай-ай!»— деп таусыла қалады.— Бірақ мен онысынан сескенбеймін. Өйткені бала деген тамыршы сияқты емес пе, өзіне деген көңілдің ала-құлалығын дәп басып, бірден біле қояды ғой. Әкем өлгеннен бері шеше көңілінен ондай өзгерісті байқамаймын. Қабақ шытса басына түскен ауыртпалыққа, жан жолдасынан айрылғанына, өз тағдырына қайғыратын шығар. Оңай деймісің!

Мен, бірақ осы бір тышқан көз, жыпылық Садырдан сескенемін. Соның мінез-құлқында, жүріс-тұрысында маған ұнамайтын бірдемелер бар. Жұмыс басында дем алған болып отырып шешеммен ұзақ сөйлеседі. Мен өйтіп отырмаса екен, сөйлеспесе екен деймін. Кейде әр нәрсені себеп етіп қастарына барамын да, малақайымды табанына салып тұрып қаламын. Не сөйлесетіндерін білгім келеді. Бірақ тыңдау қайда маған?

— Әй, боқмұрын, бар, табаныңды жалтырат, менен бірдеме көрмей тұрғанында. Тыңшы сияқтысын көрдің бе өзінің!— деп ақырады Садыр.

Сол кезде шешемнің көзінен мөлтілдеген жасты көремін:

— Жетім деп, жесір деп басынасың-ау, Садыр. Мезгілдің әкесі болса, бізбен бұлай сөйлеспеген болар едің ғой. Сөйле. Саған кер келер деймісің,— дейді ақырын ғана күрсініп.

Сондайда мен шешемді әрі аяймын, әрі іштей кейимін де оған. Кейпітінім: бұрынғыдай адуын сөйлеп, бетін қайтарып тастамайды. Қажығандығын танытып мүсәпірси сөйлейді. Неге өйтеді екен, картоп сияқты сопиып тұрған жылтыр маңдайынан бір періп: — Бар, енді қайтып қарамды көрме!— деп неге айтпайды екен?— деп кейимін. Бірақ тұра беруге шама жоқ. Садырдан қаймығамын да, қосқа қарай тартып жөнелемін. Онда да мазам болмайды. Мына сұңғылалықты қараңызшы. Қаршадай болып алып, Садырдың мені ғана емес, Бибігүлді де жәбірлейтінін сезетін сияқтымын. Жатып алып әр түрлі айла ойлаймын. Тор құрамын. Қайтсе де тышқан көз Садырдан құтылудың амалын іздеймін. Біресе Садырдан екі есе зор, батыр жігіт болсам, сөйтіп оны көтеріп апарып бір ағашқа асып қойсам деймін. Кенет орман ішінен бір жолбарыс шыға келіп, арқалап алып жөнелсе деп те қиялдаймын. Жүріп келе жатқанда алдынан бір ор кездесе қалып соған неге түсіп кетпейді екен деген ой келеді. Бірақ қанша айла-тәсілді армандап бақсам да Садырға бір кер келмейді. Қайта біздің қосқа ана-мынаны сылтауратып жиі келгіштейтінді шығарды. Бір келсе болды, жоқты, барды сөз етіп шықпай қояды.

Осылай қыс та өтті. Биікке көтерілген күн жер-ананы бусандыра бастады. Жер аяғы кеңіп, орман іші қилы-қилы гүлге, қилы-қилы үнге толды. Бірақ мен ауырып қалдым. Көзім қарауытып, басым айналады. Қара судан басқа тұк ішкім келмейді. Шөлдей беремін. Түн болсақ, көз алдыма керемет бір елестер кеп орнайды. Маңы-

насыз бір қыз ойнақтарға араласып кететін сияқтымын. Ұйтқып боран соғатындай.. Жапырылып ағаштар құлайды. Солардың астында қалған әкемді көремін. Тегі сандырактайтын болсам керек. Ояна келсем мандайыма суық су басып отырған Бибігүлдің: «Тыныштал, шырағым. Бәрі де орнында. Мынау шыққан көктем ғой. Боран қайдан соқсын. Ағаштар да құлаған жоқ. Басынды көтеріп, аска қараған кезінде әкеңнің басына барып дұға оқып қайтамыз. Сабыр ет, балам»— деген қоңыр үнін естимін.

Бұл сөз маған әл беретін сияқты. Кембағал көңіл жұбаныш табады. Көзім қайта іліне бастайды. Тағы да әлгі бір қызылды-жасылды әлеміш дүниеге барып енемін. Сол бұлдыр елестің ішінен ап-айқын болып, Бибігүл шешемді көтеріп әкетіп бара жатқан Садырды көрем. Айқайлайтын болсам керек. «Мен міне қасында отырмын. Сабыр ет, шырағым,— деген Бибігүлдің жұмсақ дауысы келеді тағы да. Мен сонда өгей шешемді құшақтап аламын. «Кетпеші, апатай, кете көрмеші!»— деп жалына бастаймын.

— «Сені тастап қайда кетеді дейсің, мен бейбақ!»— дейді Бибігүл аузыма су тамызып. Мен оның бауырына кіре түсемін. Бар қарағаштай панам сол. Айрылып қалсам, өлетін сияқтымын. Бибігүл де сонымды сезер болса керек. Қасымнан екі елі кетпейді. Сұрағанымды екі етпей, ұзақты күн отырады да қояды.

Осындай алас-құпас, жан ұшырумен талай күндер өтті. Тегі бетім бері қараған болса керек, тамаққа көңілім шаба бастады. Бірақ тұрайын десем, басым айналып, құлап қаламын. Төсекті босағаға жақын салдырып, ұзақ жатам. Есіктен көк мөлдір аспанның аядай бір пұшпағы көрінеді. Одан бері көк жапырақтарын жайып келе жатқан ақ қайың бар. Баяу теңселіп қыбырлап тұрады. Не іздейтінін кім білсін, қайың бұтағының арасында ұшып-қонып бір сары шымшық шырылдайды ертеңді-кеш. Мені сықырлы көктемнің осы бір құлпырма көрінісі әлдебір қиян шалғайға шақырғандай болады. Ана бір сары шымшық болсам деймін. Сары шымшық болып мөлдір сулы тостаған көлдері бар. Мезгілдің даласына қарай самғап кетсем деймін. Сол кезде «Ал Бибігүл қайда қалады?»— деген сауал қаперіме сап етеді. Жүрегім су ете түседі. «Жоқ, жоқ, Бибігүл шешемнен өлсем де айрылмаймын!»

Бір күні Бибігүл есік алдында менің көйлегімді жамап отырды. Мен күнделікті дағдыммен коста жаттым.

Дауыстай сөйлеп. Садыр келе жатыр. Менің жүрегім ту лап қоя берді. Қос есігінен сығалаймын. Садыр келген бетте-ақ жантая беріп Бибігүлдің мықынына қол жүгіртті:

— Мықынының өзі немене, өлген қойдың жамбасына ұқсап шодырайып кетіпті ғой.

Шеше жауабын тындарға дәрмен қалмады. Қалай тұрғанымды да, не ойлағанымды да білмеймін. Қостан атып шықтым да, Садырдың үстіне мысықша жармаса түстім. Аянбадым. Бейғам жатқан Садыр тұрғанша тырнақты да, тісті де бастыра салып, жосалай бердім. Көзім қанға толды ма, әлде булыққан жасқа толды ма оны да білмедім, әйтеуір ештеңені көрген жоқпын.

Садыр да аянып қалмағанға ұқсайды. Белім, қабырғам күтірледі. Содан кейін лақтырылған допша көтеріле бердім де, сылқ ете түстім жерге. Басым жаңғырыққа тиді.

— Мына әкеңнің аузын... Иттің баласы, қайтеді? Бетімді тырнап тастады ғой! Қолыңды қол, бұтыңды бұт етіп, тас-талқаныңды шығарайын ба осы!

— Ойбай, құдайы құрғыр шұнақ құдай-ай, өлтірдің ғой ку жетімек сорлыны. Жоғалшы, көрінбеші көзіме!— деп Бибігүл жүгіріп келді. Даусы ширақ, баяғы әкем бардағыдай. Маған керегі де сол ғой, қатты қысып құшақтап алдым да, ағыл-тегіл жылай бердім. О да мені ыстық бауырына тартты да, дауыс қосты.

Міне сол ана арада отыз жыл өткен соң әл үстінде жатып іздепті мені, көргісі келіпті. Неге іздеді? Неге көргісі келді екен? Мен осыны көп ойладым, Тулан. Ойладым да бір сұраққа кеп тірелдім. Білгің келеді Адам осы өлер алдында не ойлайды екен, соны білгің келеді.

Меніңше адам өлерде дүниенің ыстық екенін түсінеді. Қимайды. Осы жасында қилы-қилы бұлтарыс қалтарысы бар бұралаң жолмен жүріп жақсыны да көрді, жаманды да көрді Жақсы адаммен де кездесті, жаманмен де кездесті. Өзінің де жаман, жақсы болған күндері бар. Соны ойлағанда жаманның бәрі ұмыт болады да, дүние енді нұрлы, ыстық, жарқын жағымен көз алдына ұлғая сылаңдайды. Сондай сәтте адам өзінің адамдық махаббатын берген, мейірімін салған, қымбат та қимас, аяулы деген жандарын іздейді Соларды болашақ тілеуін тілейді. Соған қызыға, қызғана қарайды. Мен міне осылай деп ойлаймын да асыға түсемін. Көргім келеді, тілдесіп қалғым келеді.

— Не, содан соң?— дедім мен дегбірсізденіп.

— Содан соң сөз қысқа. Жолымыз екіге айрылды ғой. Мен көп көшікпей балалар үйіне кеттім. Ал Бибігүл болса, тұрмысқа шықты...

— Садырға ма?

Мезгіл маған қарады. Кейпінде «өзің қалай ойлайсың?» деген сұрау бар.

— Не, соған...— Мезгіл тұнжырап отырып қалды. Содан кейін бір күрсініп қойды да, сөйлей берді.— Жоқ, тұрмысқа шықты деп жазғырмаймын. Қазір ойласам, сол кезде маған кексе көрінгенімен, жирма бесте ғана екен ғой. Жирма бес деген немене, уызы арылмаған сәби емес пе! Не, сәби! Жоқ, шындап келгенде, тіпті Бибігүл байсырап да шықпаған болар. Сараласам, бірден-бір дұрыс жол осы. Мен балалар үйіне алынып, мемлекет тәрбиесіне көшпесем, ол тұрмысқа шықпаса, Сібірдің қай ағашының түбінде қаларымызды құдайым білсін! Міне «анам бар еді»— деп әйеліме айта алмаған себебім осы еді,— деп тоқтады Мезгіл.

— Содан кейін көріспедіңдер ме?

— Жоқ, көрістік. Күз түскенге дейін жиі-жиі келіп тұрды. Біресе ақ бөлкесін арқалап, біресе паекка алған тәттілерін орамалына түйіп әкеп жүрді. Содан кейін тегі қоныс аударып, басқа жерге көшіп кетті ғой деймін, көз жазысып қалдық. Жоқ, тағы да бір рет кездестік. Ол соғыстан кейін дәл бұдан он бес жыл бұрын еді. Мен майданнан оралған соң Днепропетровскінің кен институтына барып түскен едім. Соның үшінші курсында оқып жүріп мына Қарағандыда практикада болдым. Сонда кімнен естігенін білмеймін, осынау «Мезгілден» құрты мен майын арқалап іздеп келді. Көріспегелі көп жылдар өтті ғой. Көп жаңалықтары бар екен. Ең алдымен, өз сөзімен айтқанда «заман түзелген соң» «Мезгілге», колхозға оралыпты. Тағы да бір қуаныш, менің өзім танымайтын екі інім, бір қарындасым бар болып шықты.

Бибігүл қасымда он күн болды. Қоштасарда:

— Жетім еді, жетсе екен, адам болса екен — деп тілеп едім жатсам да, тұрсам да. Жат бауыр болма, шырағым. Жазығыңды үнемі шешеңнің қасында өткіз,— деді.

Бірақ мен бара алмадым. Тышкан көз Садырдың алдында несіне мұсәпірсің деген намыспен бармадым...

— Ғажап екен, ал көре алдыңыз ба Бибігүл шешейді бұл сапарыңызда?— деп сұрадым тағы да.

— Ғажабы сол — кіріп барсам, үлкенірек келген төргі бөлмеде қаптап отырған жан екен. Бәрінің де жүзі сынық, бәрі де тілсіз. Солардың ішінен көзім бірден Са-

дырға түсті. Баяғы қалпы. Тышқан көзі жылтырайды. Үстінде барқыт бешпет. Бар өзгерісі — сұлу етіп қара сақал жіберіпті. Қолында таспық. Көптен бері жұмысқа жанаспағандықты танытар күсі жоқ ақ саусақтарымен таспықтың жақұт тастарын бір-бірлеп ауыстырып күбірлейді. Одан кейініректе сол Садырға ұқсас екі бала жігіт отыр. Ішімнен: «Бейтаныс інілерім осылар шығар»,— деп ойладым. Оң жақта ақ кереует. Үстінде біреу жатыр. Беті ақ орамалмен көлегейлеп қойылған. Мен оның кім екенін бірден білдім. Бірақ мына жұрттың сынық жүзіне, көрсем деп асығып келген кісімнің қимылсыз қалған тұлғасына қарап жүрегім су ете түсті.

Әуелі Садыр шырамытты мені.

— Ау, келді ғой...

Жұрт қимылдап, қозғалып қалды. «Е, алла байғұсай! Қайтсін!»— деген күбір жүгірді.

Бейтаныс інілерімнің екеуі де ұшып түрегеліп, құшақтай алып жатыр.

— Жаңа ғана көзі ілінді,— деді бірі мені қорқытпайын дегендей.

Сол кезде көлегейленген орамал да қимылдады.

— Басымды көтерші,— деді әлсіз ауру дауыс. Содан кейін ажымды бір тереңнен жанары қайтып, суала бастаған бір көз қадалды маған. Арада көп жылдар өтсе де көңілімде ыстық суреті сақталған, мейірбан көз, ана көзі бұл...

— Үйбүй-й-й. Мезгілмісің?.. Шыбыным-ай, келдің бе?— деді ол ақырын ғана. Ол осыны айтты да қайта қисайды. Көзін жұмып көп уақыт үнсіз жатты. Қарасам, жас моншақтары сарғайып суалған бетіне мөлдір сызық салып домалап барады екен. Неге жылады? Не ойлады ол дәл осы сәтте? Мына қазіргі екі дүниенің ұстара жүзіндей қыл арасында жатқан ауыр халін ойлап, жарық дүниені қимағандықтан жылай ма? Әлде: «Сенде ана жоқ, менде бала жоқ, соны естіп бала етіп алайын деп келдім»,— деген сөзін есіне алып, оның ана бола алған, менің бала болуға талпынған алғашқы күндерін, ауыр күндерін есіне алып жылай ма? Болмаса «екі талай кезекке келгенде, сөзімде тұра алмадым, затым әйел болған соң, әлсіздік еттім, кешір сонымды» дей ме? Қайдан білейін мен оны, Тулан. Адам көңілі ғажайып үндерге, ғажайып сырларға тұнып тұрған нәзік перне сияқты емес пе?! Бір қылын бассаң-ақ қуаныш-қайғы болып, күйініш-сүйсініш болып, төгіліп кетпей ме! Сөйлеп кетпей ме? Екінің бірі ұға бере ала ма оны.

Міне үй толы жандар отыр осында. Бірі тұнжырап, бірі жылап та отыр. Мүмкін олар өзінің сәбидей пәк тазалығымен, ағайын-туғанды алыс-жақын деп алаламай, бәріне де мейірбан ана бола алған, ауыл анасы бола алған Бибігүлді аяп тұнжырайтын болар, аяп жылайтын болар. Бірақ мұның бәрі өткінші, ұмыт болар сезімдер ғой. Олар ана күнде сылап, күнде тарап сұлу сақал жіберіп, қолына таспық ұстап қалған пірәдар Садырдың көңілінде не күй бар, мына ыстық дүниеден өткелі жатқан ана көңілінде не күй бар, ақыры отыз жыл бойы көріспей суысып кетсем де, екі сөздің күшімен қанбақтай ұшып келіп түскен менің көңілімде не күй бар, қайдан білсін, қайдан ұқсын! Бар болғаны:

— Әлсіреп қаласың, жылай берме! Күткен балаң келді. Арманың жоқ енді,— деп қосарлана сөйлеп, басу айтып жатыр. Бірақ ана байғұс тіл қатпады. Көп жатты. Содан кейін тағы да басын көтерді. «Қысылып қаларсың, жата тұр!» деген ақылды алған жоқ.

Енді жүдеу кескініне анықтай қарасам әлгінде жоқ бір күйге келіпті. Бет ұшында әнтек қан ойнап шыға келгендей. Көңілді де сергек сезіледі.

Мен мұны өз басымдағы күдікті үмітке жендірген «е, бәсе, осылай болса екен!» деген алдамшы сезім құбылысы ма деп едім, оным теріске шықты. Шешем бұрын түн болса жөтеліп тынши алмай шығады екен, мен келген түні тыныстап жақсы ұйықтады. Ертеніне аска көңілі шабатынын айтты. Содан кейін белін мата белбеумен катты буып, үй ішінде бас көтеріп бірер басып жүрді де.

Сұрастыра келсем, мұның бәрі де мен келгеннен бергі өзгерістер. Көңіл деген, әне сол. Іздеп еді, ансап еді. Көрді де тынды. Жоқ, тынбады. Дертіне дауа тапты. Сергіп, сергек сезініп қалды.

Сөйтіп ауру шешемнің алғашқы шипасы — мен, менің келуім болды. Бірақ мен келдім, бітті демедім. Аудан орталығына машина жіберіп, дәрігер алдырдым. Тышқан көз Садырдың: «Пыраш-шырашынды қайтесің, шырағым. Алланың жазуы осылай болса, тура келген ажалға кім ара түсе алады!»— дегеніне қарағам жоқ.

«Ал сонда ананның сырқаты не болды?»— демексіз ғой. Ол — талайды баудай түсіріп жатқан құрт ауруы — туберкулез екен. Мен дәрігермен ақылдаса отырып бір тоқтамға келдім де, шешемді салып алып, станция қайдасың деп бір-ақ тарттым.

— Ойпырау, ана Бишәм деген кісі сол Бибігүл шешей ме?

— Ие, сол кісі. Қайдан шыққанын білмеймін, әйтеуір солай атап кетіппін ғой кішкене кезімде. Бишәм деп қалсам сол дағдыма бағып жатқаным да.

— Ана Садыр шал неғып көне қойды?— деп сұрадым тағы да.

— Шафғат, Сафғат деген екі жасөспірім інім қарсы болмаған соң ол қайда барсын! Бірақ өзіне аттанарда:

— Бір кезде жалаң аяқ қар кешіп, панасыз қалған кезімде көзімнің жасына, мұрнымның боғына қарамап едің, енді менің де саған қарайтын жайым жоқ. Бүгін өстіп, үсті-басыңа тозаң түсірмей, жігітше сыланып, сипанып отырсаң, мен оныңнан күн демей, түн демей салпақтап, колхозда еңбек еткен, одан қалса сиырынды сауып, қол диірменіңді тартқан, отынды жағып, күліңді шығарған, кіріңді жуып, балаларыңды баққан, сөйтіп, саған жағынам деп жүріп, мезгілінен ерте солған анамның ащы терін, азап-михнатын көремін. Жеткергенің осы болыпты. Бишәм енді жоқ саған,— дедім.

— Әрине, «жоқ» дегенді ойнап айттым. Ойлансын деп айттым. Балалы-шағалы болып, бауыр басып қалған қария ел-жұртын сағынбай тұра алар ма? Қарағандыда ірі дәргерлер бар, тамаша ауруханалар бар. Соларға көрініп, сонда емделіп, айығып тазарып шыққан соң, апарып саламын ғой,— деп Мезгіл әңгімесін бітірді.

Бағана бұлар купеге кіргенде ана ауру кемпірдің басында осыншалықты тамаша хикая бар деп кім ойлапты. Мен енді сол бір таза жан иесін анықтап көрсем екен деп асықтым.

Біз купемізге келдік. Қарт ана шайқақтаған поезд жүрісімен тербеліп, дем алып жатыр екен. Әнтек жұмылып, жазылыңқырап қалған қабағында сергектік бар. Оң қолы диваннан сырғанай түсіп жатыр. Енді байқадым, ана суалған, шөккен тұлғасына қарағанда бір түрлі ірі де кесек тарамыс қол. Жолдың бір бұрылысында күн көзі ойыса келіп, кәрі алақанға қорғалай тұрып қалды. Айқыш-ұйқыш тартылған шытырман сызықтары да енді тым айқын. Қенет Мезгілдің жол туралы айтқаны есіме түсті. Ие, бұл сызықтар да шытырман жолдар есепті. Үзілмес үміттің, аяулы арманның жолы. Қиямет бейнет пен азап-михнаттың жолы. Енді бір ауық қол қозғалып кетті де «Аларынды алып болдың ғой, берерің қайда енді?» дегендей көтеріле беріп тоқтап қалды..,

Бибігүл ана аунап түсті.

* * *

Қарағандыға посзд ертеңіне түсте келді. Тегі «анасын әкеле жатыр»— деген хабар жеткен болса керек, қарсылап жаткан топ қарамы едәуір. Сол қуанышты, жарасты топ ішінен қала тәртібімен киінген бір жас әйелді көремін. Қолында гүлі бар, арадан суырыла шығып, ұмтыла басып келеді. «Мезгілдің жары осы болса керек»— деген ой келді маған. Қария поездан түскен соң бір қолымен жаңағы келіншекке, бір қолымен Мезгілге асылып, машинаға қарай жүрді.

Поезд тағы да ілгері жылжыды. Терезеден үңіле қарап мен тұрмын. Кенет «мен мұндамын» дегендей газет сыбдырлады. Ол, әрине, мықыр мойын тас құдай ғой кешегі. Мазасыз жолаушылардан құтылғанына қуанып отыр. Сөз жоқ, қуанады. Өгей шеше түгіл, өз шешесіне қайрылмай кететін мұндайлар «махаббат» деп аталатын ұлы сезімнің қасиетін түсінеді деймісің.

Поезд көсіле тартып заулап келеді. Менде үй ішімді сағынып, заулап келемін. Бірақ өзім асыққанмен көңілім Қарағандыда қалды. Кенет менің де шешем сол Бибігүл сияқтанып кетті. Өзім де Мезгілге ұқсаймын. Мезгілге ұқсап, қарт ананы қолтықтап, демесіп бара жатқандаймын...

1963

ӨМІР НҰРЫ

Бүгін Жантуар мен Шәмшігүлдің қуанышында шек болған жоқ. Екеуі бас қосып, жұбайлық өмір сүргелі айта жүрерлік ең зор қуаныш. Жұбайлық өмір демекші, бұлар қосылғалы табаны күректей он екі жыл. Әй-шәйсіз, тату өткен жылдар. Осы бір ғұмырда Шәмшігүл Жантуарға, жә болмаса, Жантуар Шәмшігүлге бажырайып бетіне қарап бір қатты сөз айтып көрген емес. Бұлар көңілдегіні айттырмайтын, айтайын дегенді қабақ қағыстан дәп басып білетін тату жандар. Оның үстіне екеуі де ерте бастан айтулы қызметке ілеккені тағы бар: Жантуар болса, бір жобалау институтында бөлім бастығы, Шәмшігүл болса ғылым кандидаты — жоғарғы оқу орнында сабақ береді. Табыс сондай мол. Екеуі де бір шамада дүниеге келіп, бір-біріне дер шағында кездескеніне дән риза. Дегенмен, осы бір тату жұбайлардың ғұмырында әлде бір «әттегене-айы» болса, онысы — есікті ашсаң бір аттап бірден төрге шығатын, аядай ғана жалғыз бөлмеде тұратындығы. Осы «әттегене-айдың» бояуын қалыңдата түсерлік тағы бір жәй — нәрестелері жоқ. Сөйтсе де басы жас адамдар ғой, баладан көрі, үй туралы көбірек қиналады. Анда-санда жолдастар келе қалса, олардың да айтары — бала жәйі емес, үй жәйі.

— Апыр-ай, үйді бір алса, сендер алуға тиісті едіңдер,— деп мүсіркейді.

Көптегі арман — бітеу жараның аузын біреу келіп тырнаған соң Шәмшігүл күрсініп қояды.

— Күте-күте шаршадым, тіпті. Жұрт секілді дүние құрап, адамша тұрғын-ақ келеді, амал қанша!..

— Торықпа, Шәмшігүл, бір реті болар,— дейді ондайда көрінген нәрсеге көп уайымдай бермейтін Жантуар.

Ия, сол «бір реті болардың» реті бүгін келді. Қала-

ның пақ ортасындағы жаңа салынған үлкен үйден. Жантуар мен Шәмшігүл екі бөлмелі пәтер алды. Пәтер болғанда қандай: еден дегенің қызыл паркет, жалтырап жатыр. Ванна мен ас бөлменің қабырғасы айна дерсің — ақ кафель. Терезелері аттылы кісі өткендей. Ыстық су, суық су, газ дейсің бе, бәрі де қол астында. Он екі жыл отын тасыған, су тасыған, күл шығарған Шәмшігүл:

— Уһ, жеттім бе, жетпедім бе!— деп паркетке отыра кетті.

— Әрине, жеттің, Шәке,— деп Жантуар оны тұрғызып алды.

Жеткенімен, енді жаңа бір шаруа тап болды: Шәмшігүл жаңа үйді жаңа дүниемен жасақтауға кірісті.

— Көрсе қызарлық жасап қайтеміз, осы өзіміз қосылған кездегі дүниеміз маған сондай ыстық көрінеді,— деген Жантуарға:— үй шаруасына араласпа, ол әйелдің жұмысы,— деп кесіп тастады.

Содан кейін, амал жоқ. Жантуардың Шәмшігүлге еріп мебель магазиніне баруына тура келді.

Ең әуелі бір павильонға кіріп еді, Шәмшігүл бір мебелдің жанында сәл аялдаңқырап қалған Жантауардың жеңінен тартты.

— Қой, бұларды қарап қайтесің, ана импорт жағына барайық.

— Осы өзімізде жасалатын мебельді де жұрт жаман демей жүр ғой.

Бұған болар Шәмшігүл жоқ:

— Жаңа пәтер алып отырып, мына секілді мебель қойғанымыз ұят. Жұрттың бәрінде импорт. Біз не, солардан кембіз бе?!

Жантуар дәлелді ештеңе айта алмады, Шәмшігүлдің соңынан ерді.

Шетел мебелі тұратын павильон шынында өзгешелеу екен. Жеке-жеке орындарда жіп белдеушемен айнала қоршалып қойылған мебель түрі көп-ақ, Шәмшігүл таңдап жүріп «Космосқа» тоқтады.

— Қазір жұрт аузындағы мебель осы. Осыны аламыз,— деп білетінін де танытты, кесімін де айтты.

Бірақ ақшасын төлейін деп сатушыны іздесе, бір қиындықтың үстінен шықты: мұның бәрі үлгі екен. Ал сатылатындарына сыртта алушылардың өзі қойған кезек бар. Мебель алғың келсе, ең алдымен кезекке тұрасың.

Жантуар аңырып қалды. Шәмшігүл жолды тез тапты.

— Ендеше, Дәулетке барайық.

Жантуардың есіне орта бойлы, қара жігіт түсті. Талай жерде қонақта кездесіп қалып жүретін Дәулет жылылдап сөйлеп:

— Қажет бірдемелерің болса, хабарласыңдар,— деп өзінің саудада істейтінін танытып телефонын беретін.

— Барсақ, барайық.

... Дәулет шынында да, айтқан жерінен шықты... Бұлардың келген жайын ықыласпен тыңдады да, телефонға жармасты.

— Бұл кім? Ә, Бекбатыровсың ба? Өзіңде бол, қазір саған ерлі-зайыпты екі кісі барады...

Осы кезде Шәмшігүл:

— Ұнатқанымыз «Космос»,— деп үлгірді.

Дәулет сақкұлақ екен.

— Алло... алло... «Қосмосын» бар ма? Е, болса, сол «Қосмостың» біреуін...

Осы кезде Жантуар да:

— Білмеймін, Шәкеннің ұнатқаны «Қосмос», ал мен болсам...— деп мүдірді.

— Ал сен болсаң?

— Мен болсам, ана чех мебелі дұрыс па деп...

Дәулет телефон трубкасын аузына тақады·

— Ал чех мебелі ше?

Шәмшігүл қарсылық білдірді.

— Қазіргі жұрт аузында жүргені осы. «Қосмос». Біздің Жантуар білмесе де айта береді.

Дәулет бұлардың әлі бір ымыраға келе қоймағанын сезіп, Бекбатыровқа:

— Қысқасы, қазір осы кісілер саған барады, қалаған мебелін беретін бол,— деп қадап айтты. Содан кейін сәл тоқталыңқырап барып Шәмшігүлге қарады:— Бұрын үйленсендер де, жана үй болып жатырсыңдар ғой, тағы не керек. Қысылмаңдар, айтыңдар.

Қысылма деген соң, Шәмшігүл қысылған жоқ.

— Екі-үш кілем керек, екі үш палас керек, хрусталь вазалар, рюмкалар...

Жантуар ұялыңқырап қалды.

— Бір жолға мебеліңнің өзі де аз жүк емес еді ғой, Шәке?!

Шәмшігүлдің бір жақсы қасиеті — осындайда қысылмайды. Кімге болсын орынды сөз тауып, еркін сөйлесе алады. Және бәрі де жарасымды, сыпайы болып шығады.

— Жоқ тағы келіп Дәукеңнің мазасын алғанша, бір-жола тындырып кеткеніміз жақсы.— Табиғатында сүйкімді әйелді бұл сөз тағы бір биікке көтеріп тастады. Дәулет қарқылдап күлді:

— Шәкең дұрыс айтады. Бүгін тындыратын шаруаны ертеңге қалдырып керегі жоқ. Бірақ тағы да айтарым — бәрін бүгін тындырдық деп келмей қойып жүрмеңдер. Мынадай жерде отырып ағайынға қолқабыс жасамаудың несі жөн. Қолдан келгенді жасаймыз. Жиі-жиі хабарласып тұрыңдар. Мазалайды екенбіз деп қапа болмаңдар!— Дәулет осыны айтып, бұларды есікке дейін ұзатып салды.

Арада аз ғана күн өтті. Шәмшігүлдің дегені болды да, Жантауардың үйіне «Космос» мебелі келіп түсті. Жарқырап жатқан паркетке шытырман сызықтары бар қызыл палас төселді. Қабырға атаулыға гүлді кілем ұсталды. Айналы сервантты хрусталь вазалар, фужерлар, рюмкалар, сервиздермен безендірді. Кең балконға гүл қойылды. Ас қылатын бөлмені аппақ ас үй гарнитуры мен тоңазытқыш алды. Осындай бір шама шаруа тынған соң бұл үйге Дәулет бастаған бір топ жолдастар келді. Шәмшігүл жаңа пәтердің құрметіне айта жүрерліктей етіп той жасады.— Әлгі әдемі сервантты безендіріп тұрған хрустальдар сынғырлады. Бұрқылдап шампандар атылды. Түннің бір уағында разы қонақтарын ұзатып салған бақытты жұбайлар бұрынғыша тар төсекте бір-біріне арқасын берісіп қысыла жатпай, екі төсекке көсіле, шырт ұйқыға кетті.

* * *

Ертеңіне күн дем алыс болатын, Жантуар дағдысынан кешеңдеу тұрып, жуынып, ас ішетін бөлмеге келіп көк шұғамен жабылған жұмсақ диванға жантайды. Терезеге қарсы шолақ мандайда жарқырап сервант тұр. Ал өзі жатқан ұзын қабырғаға қарсы бет жалаңаш екен. «Бұл жерге не қойса болар екен?»— деп сәл жатты да, өзіне-өзі — жә, қойшы, жоқ нәрсеге бас қатырмай!»— деп күбірлеп қойды. Содан соң өзі басқарып, жобасын жасап жатқан ірі комбинат жайында кеше ғана болған әңгімені ойлап кетті. Осы бір сәтте Шәмшігүл де тамақ алып келді.

— Ау, жамбасбайып, тұратын кезің болған жоқ па? Жататын бөлмең аздай-ақ, енді мында келіп жантайғансың ба?— деді әзілдеп.

— Батырға он, терісінің бәрі бірдей, қолдан келген соң қайтеміз.

Екеуі де қылықты күлкімен шайға отырды.

— Осы бөлмеге не жетпей тұр деп ойлайсың?— деп сұрады бір кезде Шәмшігүл.

Жантуар ойлап-ойлап не жетпей тұрғанын таба алмады.

— Маубасым-ай!— деп Шәмшігүл күйеуінің басын сипап, шашын қобыратып қойды — мына жаланаш қабырғаға жетпей тұрған пианино ғой!

— Пианино ойнайтын ешкім жоқ, құр сәнге демесең..— деп Жантуар сәл қарсылық білдірді.

— Ешкім жоғы қалай? Қазан аузы жоғары. Отқа қарап отырған жандар емеспіз, қайта тілеу тілеп тұрады.

Жантуарға бұл сөз орынды секілденді.

— Осы ана эстон пианиносын жұрт жақсы десіп жүр ғой,— деп қойды әйелінің сөзін құптағанын танытып.

— Эстон-сестонды қайтеміз, алсақ кәдімгі импорт пианиносын аламыз.

Осы сөз-сөз болды. Көп кешікпей баяғы бос қабырғаға қызыл күрең түсті әдемі пианино, оның қасына үлкен телевизор қойылды.

Осыдан кейін қанша кең десең де бөлме төркіні көрініп қалды. Біреу-міреу келе қалса, Шәмшігүлдің:

— Орындығыңызды бері сала отырсаңыз, артыңызда пианино бар еді. Орындығыңызды столға таман жылжытсаңыз, артыңыздағы диванға тиіп отырсыз,— деген қытымырлау сөзі жиі шыға бастады. Шәмшігүл айтса, амал жоқ, екі беттегілер сығылыса-сығылыса кеудесімен жақтау тіреп, тіпті стол астына кіріп кете жаздап отыраратын болды.

Осы секілді қонақтар таркағанда біреу айтып үлгіретін, біреу ішіне түйіп кететін бір сөз бар.

— Бұрын аядай жерде тұрғанда ондай тарлығы жоқ еді, не болып кеткен өзі?!

Әрине, бұл сөзді Шәмшігүл әзірше естіген емес. Тіпті естіген күнде қысылмаған да болар еді. Кім дүниесін далаға тастамақ? Сирек болса да қонақ келген сайын пианино сынып тұрса, Шәмшігүлдің шашы шақ келмейді ғой!

Бір күні Шәмшігүл өзімен бірге істейтін, әрі жақсы көргендіктен «қайын аға» деп кеткен Қожан деген кісіні кездестірді. Демалыстан оралған беті екен, Шәмшігүл келінінің қолын алып сілкілеп жатыр.

— Тап өздеріңше қуандым. Құтты болсын үйлеріңе! Шәмшігүлдің де ықласы баяғыдай.

— Шын қуанған адам «құтты болсынды» үйге келіп айтады, қайын аға.

— Жеңілдім, келінжан, тап бүгін кешке барам,— деп Қожан екі қолын жоғары көтерді.

Қожан қасына екі-үш жолдас алып айтулы уақытында келді. Ал Шәмшігүл болса қадірлі қонағын соншалықты қуанып қарсы алып, соншалықты ренжіп шығарып салды. Өйткені, Қожан мойыны кеудесімен тұтасып кеткен, ұзыны мен көлденеңі бірдей, екі кісінің құшағы жетпейтін семіз кісі болатын. Қанша сығылса да диван жаққа да, пианино жаққа да сыймай-ақ қойды. «Қайын аға, артыңызда пианино бар еді»,— дегенді Шәмшігүл келіні айтудай-ақ айтып еді, амал не, пианино жақтауы мен орындық таянышын жауыр аттың арқасынша жалаңаштап кетті. Мал ашуы — жан ашуы деген емес пе, тәртіпті, инабатты Шәмшігүл:

— Жазған неме, аузы-басы мен кеудесін былғап тамақты өлгенше былапыт жейді екен!— деп қалды.

Жантуар баяғы бір көңіл қарсылығын тағы аңдатты.

— Ақшамыз бар екен деп құр бекер үй ішін көкірпүкірмен толтыра беріп керегі не еді. Пианино алмайақ қой деп ем ғой...

Шәмшігүл мұндайда сөз тапқыш:

— Анадағы айтқаным жетпесе, қайталап анықтап айтайын, баламыз болар ма екен деп ырым етіп алдым.

Осымен сөз бітті. Бірақ Шәмшігүлдің жүрегінде бір жәй шемен болып қатып қалды:— трамвай мен троллейбуста, жә болмаса магазинде, көшеде толық адам кездестірсе есіне сыры кеткен пианино түсіп жүдеп қалатынды шығарды. Жақсы көретін қайын ағасы Қожанды мүлде көргісі келмейді. Қатпар-қатпар май ішінен қаңқа сүйегін кәдімгі кәнігі болған археологша іздесең де таптырмайтын жуан денесін ирелендете қажап реверанс жасап «о, келінжан!»-- деп келе жатса да естімеген болып теріс айналып кететінді шығарды. Басында — «инелікше қатып-семіп жүретінің-ай осы, тамақты молырақ жеші, торалар ма екенсің!— деп Жантуарды нығыртатыны болушы еді, онан да қайтты. Тағы бір шешімі — мүлде қонақ шақырмауға белін бекем байлады. Содан кейін пианинoны да, газет-журнал столы мен оның креслоларын да жататын бөлмеге апарып тықты да, ас ішетін бөлмені кеңітіп қойды.

Шәмшігүл өстіп бір қиындықтың ретін тауып жеңіп,

көңілі орнығайын деп келе жатыр еді, ойламаған жерден мазасы тағы кете қалды. Бәрі де баяғы мебель магазині түскірге «не бар екен, кіре кетейінші»— деуден басталды.

Барса бір таныс әйел тұр.

— Е, не алғалы тұрсың?

— Бір мебель түседі деп...

— Е, мебелің бар емес пе еді?

— Бар болатын, бірақ мынау айтулы.

— Айтулы болғанда не, «Қосмос» па?

Таныс әйел мырс етіп күліп жіберді. Даусында кекесін бар.

— Арасында ағаш үгіндісін толтырған «Қосмос» алып жыным бар ма? «Будапешт» — нағыз қызыл ағаштың өзі.

Шәмшігүлдің тауы шағылып қалды. «Қосмос» деп дардай етіп жүрсе арасы үгіндімен толтырылған бірдеме. Бірақ қайтарып сөз қатпады, салқын ғана бас изеп, қоштасты да, салып отырып анадағы Дәулет таныстырған Бекбатыровқа барды.

— Ал, туысым, маған мебель керек.

— Е, осы жуырда ғана алған едіңіз ғой?

— Алғам. Бірақ ұнамайды. Енді «Будапешт» керек.

Директор жалтара сөйледі.

—«Будапешт» төрт-бес бөлмесі бар пәтерге лайық мебель. Оның үстіне... бағасы да...

Шәмшігүл директордың сөзін бөліп жіберді.

— Немене, бізді ақшасы жоқ кедей деп естіп пе едіңіз?— Ашумен айтқан жоқ, салмақты, астары бар уытты күлкімен айтты.

Бекбатыров артық кеткенін енді байқады.

— Құдай сақтасын, Шәке, ондай ой түсімізге де енген емес. Шынымды айтайын, жалғызы ғана түскен еді, амал жоқ өзіңіз келіп қалған екенсіз, алыңыз.

Шәмшігүл қайта қадалды.

— Жоқ, өйтіп қиналсаңыз, алмауыма да болады.

— Қиналып отырғаным жоқ. Ақшаңызды өткізіңіз де, алып кетіңіз,— деп директор орнынан тұрды.

Шәмшігүл Жантуармен ақылдасқысы келмеді.

Ақылдасса, анау айтқан қарсылық білдіре қоймағанымен «пәлен-түген»— дері хақ. Сол себепті, бірден үйге келіп, бір машинаға «Қосмосты» тиеп, комиссия магазиніне өткізді де, екі машинаға тиеп «Будапешті» үйге әкеп түсірді.

Құдай сақтасын, директор айтса, айтқандай екен,

«Будапешің» жатқан бір пәле болып шықты — бәрі қосқостан, сырт киім салатын шкаф, іш киім салатын шкаф, ас сервизің, шай сервизін салатын серванттар бөлек-бөлек. Оның үстіне горка деген пәлесі тағы бар. Секретер дейсіз бе, үш қырлы стол, төрт қырлы стол, шалқақ кресло, еңкек кресло, кітап сөресі, газет-журнал сөресі, жазу, сызу столы дейсіз бе тіпті санап тауыса алмайсың. «Қосмостың» бас-аяғы алтау, жеп-жеңіл қағалтай орындығы болушы еді, мынада он екі. Әрі орындық болғанда қандай, бір-біреуі, ана «Қосмос» орындықтың үшеуіне бергісіз. Көк барқытпен тыстаған диваны да, сондай жап-жалпақ бірдеме. Оның үстіне кушетка түскірі тағы қосарланып жүр. Шәмшігүл ет қызуымен алуын алып қалса да сасайын деді. Қолайлы деген жерге серванты қойып еді, горкасы құрғыр симады. Диванды қойса, кушеткаға орын жоқ. Баяғы кең көрінген екі бөлме аядай-ақ қуыс болды да шықты. Дегенмен Шәмшігүл ретін тапты. Жазу столының үстіне тумба, оның үстіне үшінші кабат етіп телевизорды апарып қойды. Орындықтарды да бірінің үстіне екіншісін төңкерді.— Көп қабатты биік үй салу дегенің еріккендіктен емес, осындай жердің тарлығынан барып шыққан ғой. Шәмшігүл де сол тәртіпті ұстанды. Жататын бөлмеге де сондай өзгеріс енгізді, екі креуеттің бірін қалдырып, екіншісін жинап тастады. Сөйтіп әр жерден сығылысып өтер жымба із жасап, екі бөлмені аузы-мұрнынан келтіре сықап толтырды да қойды.

Жантуар, қызметтен мезгілінде келді. Аң-таң.

— Ойбай, бәйбіше-ау, не жасап тастағансың?

Шәмшігүл күлді.

— Бәйбішең жасады бір кереметті.

Керемет десе керемет дегендей. Бұрынғы «Қосмос» жарық үйдің өзін сұрландырып тұрушы еді, ал мынау болса бөлме ажарын ашып, жарқырап кеткен. Осы бір алғашқы әсер үстінде Жантуарға сарт етіп тағы бір ой келді.— Қайда отырамыз. Қайда жатамыз?

— Бәрі дұрыс, бірақ ана креуетті жинап тастағаның жөн болмаған екен,— деп қынжылды Жантуар, екі бөлмені де көзбен шолып.— Бұдан он жыл бұрынғы жалғыз тақтай үстіне сиып кетер шағымыз емес. Екі төсекте кең көсіліп жатып, рахаттанып қалып едік.

Шәмшігүл саспады. Бұл жәйді да ойластырып қойыпты.

— Ана Есқалин бар ғой?

Жантуар Есқалин дегенді есіне түсіре алмады.

— Ана музейде істейтін Есқалин Сарыбас ше? Соның жалғыз баласы бар еді ғой? Сол үйленіпті. Содан көп кешікпей шешесі келінімен сиыспай, бөлініп кетіпті.

— Ия, оның бізге пендей қатысы бар?

— Тоқта! Төрт бөлмелі үйде сопайғаннан сопайып екеуі-ақ қалса, неге қатысы болмайды! Болады. Үстіне ақша қосамыз. Сөйтіп айырбастасамыз үйді.

Жантуар сенімкіремеді.

— Айырбастамайтын шығар?..

— Өстіп кежегеңнің тартып тұратыны-ай! Баспа аяғында ілгері. Ыңғайлы екі бөлмелі үй болса айырбастар едікті өздері айтыпты. Ал білгің келсе...

Жантуар ойланып қалды. Шәмшігүл отқа май құя түсті.

— Музейден алатыны қанша дейсің, қонторғайлау тұрады деп естігем.

Дәлел орынды болған соң Жантуардың көнуіне тура келді.

* * *

Есікті Есқалиннің өзі ашты. Әуелі бұрын келмеген адамдарды көріп таңырқап қалса да, кешеуілдеп барып таныды.

— Ә, Жантуар екенсің ғой, жоғары шығыңдар.

Шәмшігүл ішінен: «мынаның түрі жақсы екен, жолымыз болар»,— деп түйді.

Есқалин бұларды ас ішетін бөлмеге алып кірді: Түлкіші қанша асырасаң да далаға қарайды дегендей. Жантуардың да, Шәмшігүлдің де көзі амандық сұрап жатқан Есқалинде емес, бөлмеде болды. Тіпті пәтердің айы өтіп, әбден титықтаған Шәмшігүл іштей қай мебельді қайда қоюға болатынын да шамалап үлгірді. Келген екеу амандық-саулықтан гөрі әр бөлмеге бір үніліп, сұқтана бергендіктен бе, әлде өз көңіліндегісі сол ма, әйтеуір құдайдың дес берісінде Есқалин әңгіме тақырыбын үй жайына ауыстырды.

— Дағардай-дағардай төрт бөлмеде жеңгең екеумізақ қалдық, Жантуар.

Жантуар жөтеліп, Шәмшігүл қозғалып қойды.

— Жеңгелеріңнің сыпырып, тазалайтыны болмаса, тіпті әне бір шеткі бөлмеге жұмалап басымды сұқпаймын мен.

— Ия, екі бас үшін үйлеріңіз тым үлкен екен,— деп Жантуар Есқалинді қостап қойды. Шәмшігүл ұрланып

күйеуінің етегінен тартты. «Жайына отырсайшы. Өлер жеріңді білмейтін әдетің-ау, олар екеу болса, өзің ше? Төртеу ме едің?»— дегені. Жантуар үндемей қалды. Ескалин сөзін жалғады.

— Айтпақшы, жеңгелерің осы сендерді де үй алды деген секілді еді?..

Жантуар енді «алдық» дерін де, «алмадық» дерін де біле алмай әйеліне қарай берді. Шәмшігүл қысылған жоқ.

— Ия, Сәке, біз де алғанбыз үйді,— деді көңілді түрде.

— Е, оларың жақсы болған екен. Үй тақсыретін біраз тарттың-ау деймін осы?

— Оныңыз рас, Сәке, біз көрмеген азап жоқ десе де болады. Керемет сол азаптан әлі де болса құтыла алмай жүрміз,— деп Жантуар төтеліңкірей тартты. Шәмшігүл күйеуінің етегінен тағы басты. «Иә?.. қайтып?»— деген Ескалиннің сұрағын да жауапсыз қалдырды.

— Сәке, жеңгеміз қайда?

— Базарға кетіп еді, қазір келіп қалуға тиісті. Айтпақшы, мен шай қоя берейінші, бұрын есік ашып көрмеген балалар едіңдер,— деп Ескалин тұра бастады.

Шәмшігүл қарсы болды. Қатты өтініп үй иесін орнына қайта отырғызды да, манағы бір әңгімені қайта бастады.

— Келінді болды деп естіп едік, балалар не, сонда бөлек шыққан ба?

— Үйленген соң бала қызығы өзімен екен ғой, келіннің төркіні осы жерде еді. Соларға көшіп кеткен.— Содан кейін Ескалин жеңіл күрсініп,— қиыны мына дағардай төрт бөлмеде сопайғаннан сопайып екеуден екеуміз құлазып қалғанымыз ғой, әйтпесе бала шіркін қашанға дейін қанжығанда жүреді,— деп түйді.

Шәмшігүл енді онтайлы жерден ұрды.

Үй үшін қиналатын не бар, қала орталығындағы бірекі бөлмелік пәтерге айырбастаңыз да жіберіңіз.

— Тіпті ол да ойымызда жоқ емес,— деп Ескалин бұлар күткен тоспадан айдау-қағусыз өз бетімен шыға келді.

Шәмшігүл енді іркілмеді.

— Айран сұрап келіп шелегінді жасырма деген бар ғой, Сәке, біз сондай бір сөз естіп келіп едік. Жарығы мол екі үлкен бөлме. Балконы да үлкен, әрі көленке жағында, Қысқасы үйіміз жақсы.

Сарыбас үнденкіремей қалды. Бұл шаруада қырсыз-

дығын танытып отырған Жантуар тап осы жерде батылырақ сөйледі.

— Бөтен адамдар емеспіз ғой, шынымызды айтайық, ренжітпейміз.

— Қысылмаңыз, Сәке, қосарымыз өз көңіліңіздегідей,— деп Шәмшігүл әрі күйеуін қостап, әрі істі анықтап қойды.

— Қысылып отырғаным жоқ, Шәмшігүл шырақ, жеңгең қалай қарар екен, соны ойлап отырмын.

— Е, өзіңіз тап басып, бел байласаңыз, жеңгеміз қайда кетер дейсіз,— деп Шәмшігүл төсей сөйледі.— Міне, іниіңіз отыр ғой, шынын айтайын, «қай жағынан шығамыз деп»— дәп бүгінге дейін қасы мен қабағына қарап жүреміз.

Жантуар көтеріліп, желпініп алды. Есқалин сөйледі.

— Жақсы, жеңгелерің келсін, тоса тұрындар. Қайда кетер дейсің, айырбастап жіберейікті шығарып жүрген өзі болатын.

Жантуар «тоссақ тосайық» дегелі отыр еді, Шәмшігүл шешімі мүлде басқаша болды.

— Жеңгейді біз тоспай-ақ қояйық, Сәке, келген соң өздеріңіз ақылдасып, сосын хабарын бізге айтарсыздар. Құдайға шүкір, телефон бар екі үйде де.

— О да жөн екен. Бүгін-ертең телефон соғып қалармыз,— деп Есқалин бұларды шығарып салды.

* * *

«Бүгін» де өтті. «Ертең» де өтті. Бірақ Есқалиннен хабар болмады. Шәмшігүлде жан жоқ. Біреу есік қақса, телефон шылдыратса, жүрегі тоқтап қала жаздайды. Түн баласы дөңбекшіп, ұйықтай алмайтынды шығарды. Әйелінің шыбын-шіркей болып жүргенін сезіп, Жантуардың да тынышы кетейін деді.

— Кісідегінің кілті аспанда деген емес пе, кешіктіріп жатқаны құнын көтерудің амалы шығар. Өзіміз телефон соқсақ қайтеді.

Шәмшігүл бұл ақылды жөн көрді.

— Жақсы, соға ғой.

— Жоқ, сен соқсайшы.

Шәмшігүл қабағын шытты.

— Осы үйдің еркегі сен емессің бе? Еркек пен еркек болып сөйлеспейсің бе бір.

Жантуарға қайтарар сөз қалмады. Пәленің басын өзі қозғаған соң амалсыз телефон трубкасын көтерді.

— Алло, маған Сәкен керек еді?..

Ар жақта әйел даусы:

— Бұл кім Сәкенді сұрап тұрған? ... Жантуар? Әлгі мен жоқта біздің үйге келіп кеткен Жантуармысың?

— Ия, жеңеше...

— Сені мен бір инабатты бала екен деп жүрсем... Кіммін деп, не бетіңмен келдің? Соны айтшы?

Қапелімде сөз таба алмаған Жантуар күмілжи берді.

— Шаранаңнан тазармай жатып не бетіңмен келдің дейміп?!

— Жеңеше, кешіріңіз, бір ағаттық болды,— дегенге Жантуардың тілі зорға келді.

Бірақ оны тыңдаған әйел жоқ.

— Балам кетсе, өз балам. Келінім кетсе, өз келінім. Бүгін болмаса, ертең қайтып келеді. Сонда бұл үйде үбірлі-шүбірлі мен тұрмағанда, Шәмшігүл мен сен кубас тұрмаксыңдар ма?!

— Апырай, тым қатты кеттіңіз-ау. Өзгені айтсаңыз да, кубас демеңізші! Біз де бір жылы шектің несіміз ғой,— деп әрі қарай әйел сөзін тыңдауға дәті шыдамаған Жантуар трубканы тастай салды.

— Нақ көргенсіздің өзі. Әйтпесе, соншама шаптығатын әкесін біз өлтірген жоқ едік қой,— деді Шәмшігүл.

Үрлеген қуықтай тырсылдап, ашуға булыққан Жантуар кінәні әйеліне аударды.

— Бәрін шығарған сен осы ойда-жоқта мебель алам, ойда жоқта үй айырбастаймын деп.

Енді Шәмшігүл де шыдай алмады.

— Мен... мен... кінәлі, бәріне де. Сенің кубас атануына да кінәлі менмін,— деп сәл тоқырады да, даусын көтеріңкіреп,— кубас атансаң, оған өзің ғана кінәлісің. Менің денім сап-сау,— деп солқылдап жылап жіберді.

Жантуар тез жадырап, өмірі ренжітіп көрмеген әйелінің мындайынан сипады.

— Сенің арқанда әне кубас атандық...

— Жә, ки енді ашуынды бір жолға.

— Қимаймын.

Енді әйелі айтқан сөз аяздай батып таусылуға айналған Жантуар да тесілейін деді.

— Қимағанда не, өл дейсің бе енді. Осы үй де жарайды.

— Жоқ жарамайды.

— Сонда не қыл дейсің?

— Ертең тура Қалалық Советке барып, үш бөлмелі үй сұрайсың. Мынасын қайтарып береміз.

— Жарайды, барсам барайын, тек ашуыңды басшы өзің,— деді Жантуар әйелінің мандайынан иіскеп.

Қанша ашуланса да Шәмшігүл жадырайын деді. Екеуі әр мебельге бір соқтығып, жататын бөлмеге өтті.

— Ертең қайтсең де Қалалық Советке барасың,— деді Шәмшігүл шешініп жатып.

— Әрине, барғанда қандай, барам,— деді Жантуар сәл алқынынқырап.

Шам сөнді.

* * *

Айтқан сөз атылған оқпен бірдей. Жантуардың амал жоқ, Қалалық Советке баруына тура келді. Барғанда, былай өз бетімен емес, Шәмшігүл алып барды.

Пәтер бөлетін бастықтың алдында кісі сонша көп екен. Тәңертеңнен түске дейін, одан түскі үзіліске шығып, тағы бір шама күтулеріне тура келді. Жантуар — «кісілердің азайған бір күні келсек қайтеді»— деп көріп еді, Шәмшігүл көнбеді: «әдейі келген екенбіз, шыдаймыз. Күнде келе беретін уақыт жоқ»— Шәмшігүлдің бір жақсы жері — бір істі ойына алмайды, ойына алса, оны тындырмай өзі де тынбайды.

Көп күтудің бір пайдасы күбірлеп отырып екеуі біраз мәселені шешіп алды: пәтер жөнінде Жантуардың өзі ғана кіреді. Асықпай, баппен басып барып креслоға отырады. Мүмкіндігі болса, ең әуелі бастыққа шылым ұсынады. Содан кейін әдеті болмағанымен өзі де тартады. Тартқанда кәдуілгі машығы бар адамша терең сорып, мұрнынан шығара бұрқыратып тартады. Сосын өз мекемесінің жайын, салынып жатқан жаңа бір үйдің жобасы жайын сөз етеді. Қысқасы Жантуар өзін иығы тең адамша еркін ұстайды. Барған шаруаның реті сонда ғана түсетін болады.

Осы бір әңгімемен отырғанда дес беріп кезек те келіп қалды. Жантуар салмақпен барып есікті ашып, ішке кірді. Көңілі орныға бастаған Шәмшігүл: «шамасы қырық-отыз минут отыратын шығар»,— деген оймен көмекші столында жатқан газетке үңіле беріп еді, сықырлап бастықтың есігі ашылды да, ар жақтан тез-тез басып Жантуар шыға келді.

— Өй, не болды?— деп Шәмшігүл таңырқай сұрады.

— Жүр, не болғанын далаға шыққан соң айтам.— Екеуі дәлізге беттеді.

— Ия, не болды деймін?

— Ойбай, сұрама! Жүр тезірек!

Көшеге шыққан соң Шәмшігүл тартынып, тұрып қалды.

— Айтпасаң, жүрмеймін.

— Айтқанда, былай: басекең айтты: «Балаларың болса жоқ, екі басты адамға екі үлкен бөлме жетеді. Ал бұдан былай бүйтіп жүгіре беретін болсандар, екі бөлмені қайтып алып, бір бөлмелі пәтерге жібереміз»,— деді.

— Құдай-ау адамша бір шылым ұсынып...— деп келе жатқанда Шәмшігүлдің сөзін Жантуар бөліп жіберді:

— Ойбай-ау, ұсынбайын дедім бе, кірсем, қабырғаға «бұл бөлмеде шылым шегілмейді»— деп баттитып тұрып жазып қойыпты. Енді қайтып шылым шегіңіз дейін.

— Ал әлгі жоба...

— Ал жоба жайын бастай беріп едім, басекең: «Көлденең сөз тындап отырар уақытым жоқ, көрдің ғой анталап отырған жұртты, тоқ етерін айтсаң»...— деп қадалып болмады.

Шәмшігүлдің денесі қалтырады.

— Әйтеуір, басқан жеріңнен шөп сынбайды-ау,— деп зілменен айтты да, қаттырақ жүріп кетті.

— Шәмшігүл, тоқташы, ақылды едің ғой, ақырынырақ жүрші,— деп Жантуар әйелінің соңынан ерді.

* * *

Кешкі тамақ үстінде Жантуар әйеліне бір ой салды.

— Әзірше үй кеңітеміз деп қайтеміз, осы екі бөлмеде-ақ тұра берсек қайтеді?

— Сиып отырмыз ба?!

Жантуар жымба жолдап келді.

— Сияр едік қой. Мына ас ішетін бөлменің жартысындай үйшікке де сиып тұрып едік қой.

— Онда дүниеміз, мебеліміз болмаған.

— Иә, дүние пәленің бәрі осы мебельде болып тұр ғой.

Шәмшігүл тіксініп қалды:

— Неліктен мебельде?

— Бұрынғы «Космос» болса, үй кеңітеміз деп әуреленбей-ақ тұра берер едік қой.

— Он екі жыл ит болып тұрғаным да жетеді. Енді адамша тұрғым келеді,— деп Шәмшігүл кесіп тастады.

Жантуар сөз қайтармады. Үйілген мебель арасындағы жымба жолмен ептеп басып төсекке келіп жатты.

— Бұрынғы екі кісілік темір кереуеттің өзі жақсы еді, мына түскірі бір кісілік бірдеме ғой-деймін,— деді қасына келіп жатуға айналған Шәмшігүлге сырылып орын беріп жатып. Аз күн болса да екі төсекте кең көсіліп жатып жаман үйреніп қалғандықтан ба, көпке дейін дөңбекшіп ұйықтай алмады.

Арада қанша уақыт өтті, білмейді. Бір кезде шошып оянса, сирағы Шәмшігүлдің аяғының астында ұйып қалыпты. Бөлме іші тымырсық, жаңа мебельдің иісі шығып басынды айналдырады. Жантуар түрегеліп балконға ұмтылып еді, жолда әлденелерге соғылып ұшып түсті. Оянып кеткен Шәмшігүл лып еткізіп шам жақты.

— Не болды, жазған?— даусында жылылық бар.

Байқаса, жолда үйілген стулдарға сүрініп кетіп иығын сүйеулі тұрған кереует жақтауының қырына соғып алыпты.

— Байқамадың ба, алдында стулдар барын?

— Байқамағандығым осы ғой,— деп Жантуар балконға шықты.

— Қатты ауырды ма?

Жантуар сұрауға сұраумен жауап берді.

— Шәмшігүл, қаланың шет жағынан жер алып кенірек етіп үй салып алсақ қайтеді?

— Онсоң екі үй бар деп көрсетіп жүрмей ме?

— Мына үйді өздеріне тапсырамыз.

— Тапсырамыз?.. Жоқ, шырағым, айта көрме. От жағып, күл шығарып жүрсін дейсің ғой. Бола қоймас оның. Он екі жыл от жағып, су тасығаным да жетеді.

— Олай болса, тағы бір ой бар: мына пәтерге жарым-жарты мебель қалдырып жасаулап қоямыз да, жарым-жарты мебельді алып үй жалдап тұрамыз. «Бөлмемді баласы жоқтарға береміз»— деген хабарландыруды талай жерден көргенім бар.

Шәмшігүл сәл ойланды да көнбейтінін танытты.

— Жалға бөлме беретіндердің үйі дымқыл болады. Мебеліміз бүлінеді.

— Енді не қыл дейсің?— деп Жантуар әйеліне тұңғыш рет тіксіне қарады.

— Жүр, ұйықта қазір,— деп Шәмшігүл күле қарап күйеуінің қолынан тартты.— Дал болмай-ақ қой, амалын өзім табам.

Жантуардың көнілі орнына түсейін деді.

* * *

Күп ұзақ бір жайлыста болып, Жантуар кабинетінің есігін аша беріп еді, телефон қоңырауы безілдеп жатыр екен.

— Ия, мен тыңдап тұрмын. Ә, Шәмшігүл, сенбісің? Ойбай-ау, қайда кеткенде, жиналыс болды ғой. Кіріп тұрғаным осы.

Шәмшігүлдің даусы өктемдеу естілді.

— Қазір он минутта такси алып барам, есік алдына шық.

— Е, не боп қалды?

— Шаруа бар.

Дымы құрыған Жантуар он минутті өткізіп сыртқа шыққа, Шәмшігүл тосып тұр екен.

— Найқалып тіпті шықпай қойдың ғой,— Шәмшігүл дауысы сондай қытымыр.

— Ия, төтеннен кездескен не шаруа? Аманшылық па?— деп Жантуар қайталап сұрады.

Жауап орнына Шәмшігүл шоферға ым қақты. Қайда баратынын білетін болса керек, көк «Волга» сырғанай жөнелді.

— Құдай-ау, қайда бара жатырмыз, айтып өлтірмейсің бе, Шәмшігүл?— Жантуардың даусында жалыныш бар.

— Бір шаруаға белімді бекем байладым.

— Не шаруаға?

— Бала асырап алам.

— Жантуардың бұл мүлде ойламаған нәрсесі екен, «Бала асырағанда...» дегенше болмады, машина айналасы бау-бақша, екі қабат үйдің алдына келіп тоқтай қалды. Жантуардың көзі мандайшадағы жарнамаға түсті: «Балалар үйі».Қанша ойланбадым десе де, осы бір екі сөз Жантуардың жан-жүйесін тебірентіп кетті. Тұлдырсыз бір ой... Демалыс күні мойнына отырғызып, паркке барсаң, зоопаркты араласаң... Тіпті басқа қызық-қылығын былай қойғанда «папа ..» деген бір ғана бала даусының өзі неге тұрады?! Жантуар міне отыздан асып барады. Өзі «папалаудан» қалғалы талай заман. Ал күні бүгінге дейін мұны «папалаған» бір пенде жоқ. Өткен жылы басқа қалада тұратын бір жолдасы екеуі көшеде келе жатыр еді. Бір бала кенет «папалап» дауыстап жіберген. Ойыны ойын, күлкісі күлкі, мәз болып келе жатқан әлгі жолдас оқыс тоқтап, жалт бұрылды. Жүрегін басты.

— Уһ,Болатым келіп қалған екен десемші!— Содан кейін Жантуарға тұрғыдан қарап,— білесің бе, дүние жүзіндегі бала атаулы бір ақ дауыспен папалайды,— деп еді. Әрине Жантуар бұл сырды білмейтін. Сол себепті де «папалаған» бала дауысына қайырылмаған. Жантуардың ойына осы оқиға түсті. Дүние жүзінің баласы бір-ақ дауыспен папалайтын болса, өз нәсілің бе, басқаның нәсілі ме, не тұр онда. Оқиғаны шын аталық, шын аналық махаббатпен тәрбиелей білуінде гой. Өзің біреуді «папа» демесең, немесе, біреу сені «папа» демесе бұл дүниенің сәні не!

— Бір сәтте осылай толғанған Жантуар машинадан көңілді түсті де:

— Шәмшігүл, сен керемет ақылдылық жасадың,— деп әйелінің қолтығынан алды — Жарайсың, жаным!

Ақ халат киген бір жас әйел бұларды күлімдей кездестірді.

— Ә, келіңіздер, сіздерге бала керек қой? Онда былай қарай,— деп жол бастады.— Әрине, керегі ұл бала болар?

— Ия, ұл бала...

— Жоқ, ұл бала емес, қыз бала, деп Шәмшігүл Жантуарды түзеп қойды,— ұл баланың азабы көп болады.

Тәрбиеші дәлізге ұқсас, қатарлап жиырма шақты койка қойылған бір бөлмеге бастап кірді.

— Мұнда ұл балалар, ал қыз балалар осының ар жағындағы бөлмеде.

— Ендеше соған алып барыңыз,— деп қозғала берген Шәмшігүлдің Жантуар қолынан тартты.

— Мына баланы карашы.

Кіре берістегі ең шеткі койкада дөңгелек жүзді көзі қап-қара бір бала отыр екен. Екі шекесі торсықтай аппақ. Сүп-сүйкімді.

— Ұл баланың керегі жоқ дедім гой мен саған,— деп Шәмшігүл ілгерілеп кетті.

Жантуар кереуетке еңкейіңкіреп:

— Атың кім?— деп сұрады.

Бала мұңлы көзін туралап:

— Болат,— деп жауап берді.

— Болат?!— деп таңырқады Жантуар.

Тәрбиеші:

— Ия, бұл баланың аты Болат,— деп анықтап қойды.

— Болат, маман қайда?

— Міне, тұр гой,— деп Болат тәрбиешіні көрсетті.

Тәрбиеші бала қылығына разы болып кетті де, торсық шекесінен сүйіп, басын сипады.

— Сондай ақылды: Үш-ақ жаста, елуге дейін санай біледі.

— Ал, папаң ше? Папаң қайда?

— Папам ба?.. Папамды білмеймін,— деді Болат орнықты түрде үлкен кісіше.

Осы кезде Шәмшігүлдің «Ау, Жантуар, жүрсейші!» деген даусы естілді. Жантуар қозғала беріп артына қарады. Бала Жантуарға тесіліп қалыпты.

— Папам бал гой... Папам елтең келеді.

Жантуардың жүрегі бір түрлі болып кетті. Амал не, Шәмшігүл тағы дауыстаған соң тұра алмады, әйелінің соңынан қыздар бөлмесіне өтті. Бұл бөлме де әлгі ер балалар бөлмесіне ұқсайды екен. Қатарлап қойылған кішкене темір койкалар. Үсті жұпыны болса да, сондай таза. Балалар әр жеде үйір-үйір шоқталып ойын үстінде. Шәмшігүл соларға онша жақындамай алыстан көз салып, шолып өтті. «Мына бала ше?» «Ана бала ше?» деген Жантуар сөзіне құлақ сала қойған жоқ. Бөлменің арғы шетіне барған соң:

— Мен ойлаған бала мұнда жоқ болып шықты,— деп жеңіл күрсінді.

Жантуар далаға шыққан соң әйеліне жақындап келіп тағы қолтығынан алды:

— Құдай біледі дейін, ана Болат деген бала бар гой гений болады.

— Оны неден білдің?— деп Шәмшігүл мырс етті.

— Сөйлеген сөзінен. Тіпті үлкен кісі секілді.

Шәмшігүл сықылықтай күлді.

«Данышпандықты бақырғанына қарап айыратын болса, онда есек сорлы бәйгенің алдында келген болар еді» деген шығыс мақалы бар еді. Соның керін жасадың гой.

Басқа сөз таппаған Жантуар:

— Маған бала ұнады,— деді.

— Маған ұнамады ендеше.

— Неге ұнамады?— деп қадалды Жантуар.

— Мұрыны...

Енді Жантуар мырс етті.

— Өз мұрның оңып тұрғандай...

— Оңып тұрмаса, неге соқтықтың? Күйемін де өлемін деп соңымнан қалмап едің гой.

— Себебі, маған осындай таңқы мұрындар ұнайды.

— Ал маған ұнамайды.— Шәмшігүл өтіп бара жат-

қан бір таксиді тоқтатты да отырып алды.— Ал мінуші ме едің?

— Шәке, әдейі келдік қой, ана баланы алып кетейікші.

— Мін дедім ғой машинаға!

Жантуар ашуға булығып, түйіліп қалды.

— Жоқ, мінбеймін ендеше. Жүре бер өзің.

Дегенін істеттіріп үйреніп қалған Шәмшігүл қайталап сөз қатпады, жүріп кетті.

Көнілі құлазыған Жантуар, бір сәт көшкен жұртта қалған басы артық нәрседей мелшиіп қалды. Содан кейін әлде неге қолын бір сілтеді де жүріп кетті. Жұмыска барды. Онда да өні қашып, бір түрлі болып отырды. «Жәке, не болған сізге?» дегендерге жауабы қысқа.

— Жүрегім шаншып, мазалаңқырап тұрғаны.

Жұмыстан кейін де Жантуардың көніл күйі өзгермеді. Ұзақ жүріп, көше аралады. Шала таныс біреулер кездесіп еді, ресторанға алып барды. Сөйтіп үйіне түннің бір уағында оралды.

Он екі жыл ішінде бір рет бейсеует жүріп көрмеген күйеуінің мына қылығына Шәмшігүл аң-таң, ұйықтамаған, күтіп отырған.

— Жантуар, қайда болдың?

— Мен Жантуар емеспін!— Жауап осы.

— Қайда болдың деймін?

— Болатқа бардым. Болатты алып келдім. Болат әне сыртта тұр.

— Сен әкелуді ғана білесің. Сосын бар сабытын маған салмақсың, ә?! Ондай тәлкекті қой, шырағым! Бала керек болса, денім сау, өзім де тауып ала алам.

Жантуар ұшып тұрды. Көзі қанталап кеткен.

— Ә, солай ма?

Жантуардың мына түсінен шошынқыраған Шәмшігүл:

— Жә, жат енді төсекке барып, дем ал. Бұрын істемеген кәсіпті істеп, сылқиып келіпсің ғой...

— Менде төсек жоқ бұл үйде,— Жантуар осы сөзді нықтап айтты да, ескі-құсқы бірдемелерді алып балконға барып қисайды. Ғажап бір түстер көрді. Бір қызығы Жантуар отыз екі жыл Жантуармын деп жүрсе, Жантуар емес, кешегі балалар үйіндегі Болаттың папасы екен. Қатты қиналды: Азамат басымен жалғыз Болатын балалар үйіне қалайша берді? Соны түсінбей дал. Жоқ, бұл бір жәй жансақтық. Болат балалар үйінде емес, өз бауырында болуға тиіс. Екі өкпесін қолына алып ұшып келе-

ді. Ұшып келеді. Жолда бір бейтаныс адам: «Ей, Жантуар, қайда асығып барасың?»— деп айқайлады. Қайырылған жоқ. Жантуар дегені кім еді шіркіннің? Алдында балалар бақшасы. Табалдырықта ақ халат киген кешегі тәрбиеші. Жақындап келсе, тәрбиеші дегені Шәмшігүл.

— Сізге кім керек?— деп көлденеңдей берді. Өңі сұсты. Даусы қатал.

— Маған Болат керек. Мен Болатыма келдім.

— Кімі боласыз Болаттың?

— Мен Болаттың папасы боламын.

— Атыңыз кім ендеше?

— Атым ба? Атым...—қара басып атының кім екенін ұмытып қалғаны. Жоқ, ұмытып қалмапты. Атының кім екенін білмейді тіпті.

— Атым ба? Атым... Болаттың папасы.

— «Болаттың папасы» деген ат болмайды,— деп Шәмшігүл мұның кеудесінен итеріп, кейін ығыстыра берді.

— Неге болмайды, болады «Болаттың папасы» деген ат, мен Болаттың папасымын!

Қатты шыңғырып, айқайлағаны сондай, Жантуар өз даусынан шошып оянды. Шашырай шыққан күн басына түсіп, әбден терге шомылыпты.

Жантуар қарғып тұрды. Тез-тез киініп, бір шашке қара кофе ішті де, есікті қаттырақ жауып далаға шықты.

— Таң сәріден қайда тұрып барасың?— деген ұйқылы-ояу Шәмшігүлге жауап қатқан жоқ.

...Кешегі тәрбиеші жас әйел тағы да ықласпен қарсы алды.

— Сіз Болатқа келдіңіз бе?

Жантуар басын изеді.

— Қайтіп келетін шығар деп ойлап едім өзім де,— деп тәрбиеші жол бастады.— Болат жаңа ғана тұрды, тамағын ішіп отыр.

Жантуар асхананың есігінен сығалады. Болат кешегідей шетте емес. Көп баланың нақ ортасында. Өзге балалардан өзгеше тіпті. Жұп-жұмыр, білезіктеніп келген сәби қолымен қасық ұстап, аузына апарғаны, сосын бұлтаңдатып шайнағаны тіпті қызық. Болмашы тірлік азабын ұмытып үлгірген Жантуар бала қылығына мүлде тебірене беріліп, күле қарап тұрып қалды.

Болат бір кезде тамағын ішіп болды. Сосын қағаз салфеткамен аузын сүртті. Сосын даяшы қызға «лахмет»— деп орнынан тұрды да, томпаландап жүріп кетті.

— Болат, бері кел!— деп шақырды тәрбиеші,— сен

«менің папам ертең келеді»— деп едің ғой. Міне, папаң. Саған келіп тұр.

Болат жақындай беріп, сәл ацырып қалды. Содан кейін Жантуарға оты бар кішкене қара көзімен қаймықпай тіктеп қарады.

— Папа?!

— Ия, Болатжан, мен сенің папаңмын. Танымай қалдың ба? Келе ғой бері,— Жантуар жүрелеп отыра қалып қолын жайды.

Жантуардың көз жанары мен нұрындағы шын әкелік мөлдір махаббат бала жүрегіне осы сәтте жетті білем. Болат ұмтыла берді.

— Папа, сағындым ғой, сені, папатай!

— Сағынсаң, келдім, міне, құлыным. Біржола алып кетейін деп келдім.— Жантуар Болатты жерден көтеріп алып құшырлана сүйіп сәл тұрды. Содан соң мойнына отырғызды да, сол бойда далаға шықты.

Аспан ап-ашық. Көк жапыраққа малынған айнала таңғы самалмен баяу, тербеліп, шайқалады.

— Дүниеде құрығанда үйі құрысын, дүниесі құрысын. Он екі жыл тұрған үйшігіме қайтып баруға бармын. Тек қасымда Болатым болса жетті,— деп күбірледі Жантуар.

Манағы шашырап туған күн ұйқысынан енді оянып дағдылы тірлік қамына кірісе бастаған кең көшенің сонау мандайына ілігіп көтеріліп барады.

Жантуар Болатты мойнына отырғызған бойы сол қаска күнді бетке алып адымдай басып жүріп кетті. Бар күйкі тірлік азабынан құтылған көңіл алабұртып әкелібалалы екі ғазиз жанды жаңа бір жарқын соңыға желелеп бара жатқандай.

1970

МАЗМҰНЫ

Айқын бедер (Кіріспе) 3

Инеш *(роман)* 13

Мезгіл *(повесть)* 335

Өмір нұры *(повесть)* 371

Сафуан Шаймерденов

ИЗБРАННОЕ В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ 1

(На казахском языке)

Редактор *Ш. Токсанбаева.* Художник *Ю. Юрьев.*
Худож. редактор *Т. Мухатов.* Техн. редактор *С. Лепесова.*
Корректор *К. Абдикаримова.*

ИБ 779

Сдано в набор 03.02.78. Подписано к печати 30.06.78. Формат 84×108¹/₃₂. Бум. тип. 1. литературная гарнитура, высокая печать. Печ. л. 12.25. усл. п. л. 20,58+0,02 вкл. Уч.-изд. 22,25. Тираж 41 000 экз. Заказ 465. Цена 1 р. 70 к.

Издательство «Жазушы» Госкомитета Совета Министров Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. 480091, г. Алма-Ата, пр. Коммунистический, 105.

Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Совета Министров Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. АлмаАта, пр. Гагарина, 93.